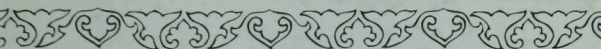
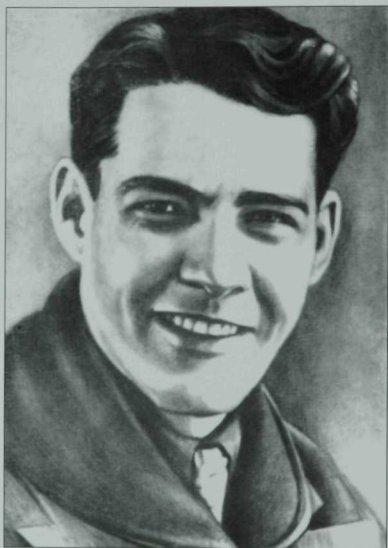


КАЗАН УТЛАРЫ

11.2003



Хәтер



Гадел Кутуй
1903–1945

Казан утлары **Qazan utları**

2003

11

(973)



ОЕШТЫРУЧЫЛАРЫ:

*Татарстан хөкүмәте,
Татарстан Язучылар берлеге,
редакциянең хезмәт коллективы*

БАШ МӨХӘРРИР

Равил Фәйзуллин

ИДARӘ

Харрас Әюпов

Зилә Вәлиева

Мөдәррис Вәлиев

Фоат Галимуллин

Тәлгат Галиуллин

Миркасыйм Госманов

Алмаз Гыймадиев

(жаваплы сәркатип)

Флүс Латыйфи

(баш мөхәррир урынбасары)

Мирза Мәхмүтов

Туфан Миңнуллин

Хатыйп Миңнегулов

Гәрәй Рәхим

Факил Сафин

Ренат Харис

Зиннур Хөсния

Розалина Шаһиева

Мөхәррирләр: Мансур Вәли, Наис Гамбәр, Рәдиф Гаташ,
Марат Закир, Камил Кәримов, Марс Шабаев.

Гамәли хезмәткәрләр: Гөлзадә Бәйрәмова, Лилия Гатауллина, Диләрә Максүтова,
Флера Сабирова, Тәслимә Сибгатуллина, Төгъзимә Шиһабиева.

Исәп-хисап бүлеге: Асия Рәхимова (баш бухгалтер), Эльвира Камалова.

☎ 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎ Баш мөхәррир — 92-38-60.

☎ Баш мөхәррир урынбасары — 92-36-49.

☎ Жаваплы сәркатип һәм компьютер үзәге — 43-56-12.

☎ Бүлекләр: шигърият, фән, сәнгать — 92-38-61.

☎ чечмә өсөрләр, хатлар, әдәби тәнкыйть — 92-39-63.

☎ гамәли хезмәткәрләр — 92-39-65.

☎ Исәп-хисап бүлеге — 92-93-16.

☎ Факс — (8432) 43-56-12.

☎ E-mail: kazanutlari@telebit.ru.



КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ



1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ЗАМАН ҺӘМ ШӘХЕС

Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Рәисе Фәрит МӨХӘММӘТШИН белән язучы Разил ВӘЛИЕВ әңгәмәсе	5
---	---

ШИГЬРИЯТ ҺӘМ ЧӘЧМӘ ӘСЭРЛӘР

Шәүкәт ГАЛИЕВ. һаман күкләр якламас, жирдә үзәң йоклама. <i>Шигырьләр (Рафис Корбанның мәкаләсе белән)</i>	21
Факил САФИН. Саташып аткан таң. <i>Роман</i>	30
Әхмәт ГАДЕЛ. Әй, тормыш, әй, кеше!.. <i>Шигырьләр</i>	78
Сәйдә ЗЫЯЛЫ. Югалту. <i>Повесть</i>	81

ЯҢА ИСЕМНӘР

С. ӘХМӘТЖАНОВА, Л. КӘШФИЕВА, И. ФАЗЛЕТДИНОВ, Р. МӨХИЯР, Г. БӘЙРӘМОВА, Р. ГАРИФУЛЛИНА, Л. ГЫЙБАДУЛЛИНА шигырьләре	110
---	-----

ПУБЛИЦИСТИКА

Йолдыз ХӘЛИУЛЛИН. Дипломат язмалары	122
---	-----

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЙТ

Рәшит ФӘТХРАХМАНОВ. Йөрәкнең женәжасы	132
Нияз АҚМАЛ. Шигырьне сагыну	139

КАЗАННЫҢ 1000 ЕЛЛЫГЫНА

Хатыйп МИҢНЕГУЛОВ. Мөхәммәд Әмин ханның хат-бегере	146
--	-----

ФӘН

Альта МӨХМУТОВА. Габдулла Бубыйның язма мирасы	151
Габдулла БУБЫЙ. Кулъязма әсәрләрдән үрнәкләр	157

СӘНГАТЬ

Филүсә АРСЛАНОВА. Хор сәнгатендә өлеше зур	165
Корьән татар телендә	168

КИТАП КҮЗӘТҮ

Зөфәр МӨХӘММӘТШИН. Кальбәндә ни сер бар... ..	173
---	-----

ГАДЕЛ КУТУЙНЫҢ ТУУЫНА 100 ЕЛ

Гадел КУТУЙ. Сагыну. Нәсер (<i>Латин имласында</i>)	178
---	-----

ЮМОР-САТИРА

Марсель ГАЛИЕВ. Азнакай чалтымнары	185
Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан	189

“Эпоха и личность”: интервью писателя Р. ВАЛИЕВА с Председателем Государственного Совета Республики Татарстан Ф. Х. Мухаметшиным.
 “Проза и поэзия”: роман Ф. САФИНА “Мнимый рассвет” (окончание); повесть С. ЗЫЯЛЫ “Утрата”; стихи Ш. ГАЛИЕВА (статья Р. КУРБАНА к юбилею поэта), стихи А. АДИЛЬ.
 “Новые имена”: стихи С. АХМЕТЗЯНОВОЙ, Л. КАШФИЕВОЙ, И. ФАЗЛЕТДИНОВА, Р. МОХИЯРА, Г. БАЙРАМОВОЙ, Р. ГАРИФУЛЛИНОЙ, Л. ГИБАДУЛЛИНОЙ.
 “Публицистика”: статья Ю. ХАЛИУЛЛИНА “Записки дипломата”.
 “Литературная критика”: Р. ФАТХРАХМАНОВ. “Взгляд на жизнь татар через прозу А. Халима”; статья Н. АКМАЛА “Тоска по поэзии”.
 “К 1000- летию Казани”: Х. МИННЕГУЛОВ. “Письмо Казанского хана Мухаммед Амина адресованное польскому королю”.
 “Наука”: А. МАХМУТОВА. “Письменное наследие Габдуллы Буби”; Образцы рукописных трудов Г. БУБИ.
 “Искусство”: статья Ф. АРСЛАНОВОЙ. “Большой вклад в развитие хорового искусства”.
 “Коран на татарском языке”.
 “Книжное обозрение”: З. МУХАМЕТШИН рецензирует книгу Ф. Башира “Расскажи нам, перо!”
 “К 100- летию А. Кутуя”: А. КУТУЙ. “Тоска” (на латинской графике).
 Из архива журнала.
 “Юмор-сатира”: М. ГАЛИЕВ. Забавные истории о земляках.
 Дневник общественно-культурной жизни.
 На наших обложках: памятник Карлу Фуксу в Казани; поэт и публицист Р. Юныс.

IN OUR ISSUE:

“Epoch and personality”: writer R. VALIEV’S interview with Cheirman of State Soviet of Tatarstan Republic F.H. Mukhametshin.
 “Prose and poetry”: F. SAFIN’S novel “Seemihg dawn” (ending); S. ZYALI’S story “The loss” ; Sh. GALIEV’S verses (R KURBAN’S article for poet’s jubilee), A. ADIL’S verses.
 “New names”: the verses of S. AKHMETZIANOVA, L. KASHFIEVA, I. FAZLETDINOV, R. MOHIYAR, G. BAIRAMOVA, R. GARIFULLINA, L. GIBADULLINA.
 “Publicism”: U. KHALIULLIN’S article “Diplamat’s notes”.
 “Literary criticism”: R. FATKHAHMANOV “Look on Tatars’ life through A. Khalim’s prose”; N. AKMAL’S article “The boredom by poetry”.
 “The 1000th anniversary of Kazan city”: Kh. MINNEGULOV “Kazan khan Mouhammed Amin’s letter addressed to Polish king”.
 “Sciense”: A. MAKHMUTOVA “Gabdulla Bubi’s written legacy”; The forms of manuscript works of G. BUBI.
 “Art”: F. ARSLANOVA’S article “Founder of Tatar chorus art”.
 Koran in Tatar language.
 “Book reviewer” Z. MUKHAMETSHIN reviews F. Bashir’s book “Tell us, pen!”
 “The 100th anniversary of A. Kutuy”; A.KUTUY “The boredom” (in Latin graphic).
 “Humor and satire”: M. GALIEV. Funny stories about countryman.
 From journal’s archive.
 The diary of social and cultural life.
 In our covers: the monument of Karl Fuks in Kazan; poet and publicist R. Unis.

*Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.
 *Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләрни һәм кире кайтарылмый.
 *Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлегә юк. Алар хакында 19-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә җыелды һәм битләргә салынды.
 Басарга кул куелды 24.10.2003 ел. Офсет ысулы белән басылды. Кагазь форматы 70X108^{1/16}.
 Учетн.-изд. табак 14,2. Басма табак 12 (16,8). Тиражы 7031. Заказ Я—708
 Журнал Татарстан Республикасының Мәгълүмат һәм матбугат министрлыгында теркәлгән.
 Теркәлү таныклыгы № 7.

«Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.
 Казан, Декабристлар урамы, 2

САБЫР ТӨБЕ САРЫ АЛТЫН...



Татарстан Республикасы
Дәүләт Советы Рәисе
Фәрит Хәйрулла улы
Мөхәммәтшин белән
язучы **Разил Вәлиев**
әңгәмәсе

Разил Вәлиев: Фәрит әфәнде, Сөзгә үзбәзгә Татарстанда да, Россия төбәкләрендә дә, хәтта чит илләрдә дә шактый яхшы беләләр. Әмма, минемчә, бу әле берьяктырак белү. Чөнки Сөз кин жәмәгәтчелеккә күбрәк сәясәтче, дәүләт эшлеклесе буларак билгеле. Ә Фәрит Мөхәммәтшин бала чакта нинди булган, үскәч кем булырга хыялланган, ул нинди мохиттә тәрбия алган? Анын бүтәнгә гаилә хәлләре ничек, аны нинди уй-хыяллар борчий? Менә болары инде күпләргә бигүк билгеле түгелдер. Ә бит халыкнын мәшһүр уллары, житәкчеләре турында күбрәк беләсе килә... Әйдәгез, сөзгә гаиләдән башлыйк әле. Сөзгә әти-әниләрегез нинди кешеләр иде? Алардан Сөзгә нинди сыйфатлар йогып калды икән?

Фәрит Мөхәммәтшин: Сарман районының Иске Кәшер авылында туып үскән әти Бөек Ватан сугышына хәтле үк Әлмәткә укытучы булып килгән. Ул анда 1939 елга кадәр, ягъни, армиягә алынганчы, тулай торакта яшәп, балалар укыта. Хезмәт вакыты бетте генә дигәндә, сугыш башланган. Әти сугышнын башыннан ахырына кадәр узып, 1945 елны исән-имин туган ягына кайткан.

Минем әтигә гомәрә ятимлектә узган. Әтигә бер яшь тулганда анын әтисе, ягъни, минем бабай үлөп китә. Әнисе 1943 елны, әти сугышта чакта вафат була. Ул, сугыштан кайткач, әнигә өйләнә һәм без 1947 елны гаиләбез белән Әлмәткә күчеп килгәнбез. Ул вакытта Әлмәт әле шәһәр түгел, гади бер авыл гына була.

Әтигә минә сөйләгәнә бар: сугыштан кайткан көнне үк аны райкомга чакырып, син белемле кеше, 10 класс бетергәнсен дип, эшкә чакыралар. Менә шуннан инде анын ижтимагый торышы башланып китә.

Әтигә бер туганы булмаса да, әнигә әти-әнисе, безгә Мирзаян бабай белән, Вәсилә әби исән-саулар иде. Әлмәттә яшәгәндә еш кына аларга барып кунак була идек. Ә инде әти Әлмәттән Акташ районына күчәргәч, безне,

мәктәптә укыган балаларны, жәйге каникулларда шул әбиләргә жибәрәләр иде. Мин үземне үзем белгәннән бирле Акташ районында үстем. Дүргенче класска кадәр Рус Акташында укыдым һәм 8-10 классларга кадәр татар телен мәктәптә өйрәнеп, белеп сөйләшкән кеше түгел идем. Әби янына кайткач, ул ачулана-ачулана татарча сөйләшсәргә өйрәтә, аның өйрәткәннәре Акташка килгәч янадан онытыла бара иде. Шулай итеп, безнең гаилә шактый еллар Акташ районында яшәде. Ул чорда минем ике сенедем туды. Әлфия Әлмәттә, Рәйсә Акташта дөньяга килде—гаиләдә без өч бала булдык.

Акташ районын 1958 елда бетерделәр. Эти кире Әлмәткә кайтты. Анда ул күп еллар шәһәр партия комитетының оештыру бүлегенә житәкчелек итте. Безнең алдагы тормыш инде нефтьчеләргә бәйле булды. 1953 елда Әлмәт шәһәргә әверелде. Без шунда яшәдек, укыдык, үстек.

Р. В.: *Фәрит Хәйруллович, Сез бала чакта ниндирәк малай идегез? Шукмы, шаянмы? Балачакта һәркем хыяллана бит инде. Сезнен ул чактагы хыялларыгыз чынга аштымы? Әлмәт заводында токарь булып эшләгән чакларда, кайчан да булса мин Татарстанның ин зур житәкчеләренен берсе булырмын, дигән уй башыгызга кереп караганы бар идеме?*

Ф. М.: Ул чакта каян килсән безгә андый хыяллар? Гап-гади авыл мәктәбендә укып йөргән малай-шалайда кая инде ул ниндидер житәкчеләр турында хыял—без аларны белеп тә бетерми идек әле. Әмма минем хыялым бар иде. Без Акташта яшәгәндә, авылга майор дәрәжәсендәге бер гаскәри кайтты. Шундый чибәр кеше, матур итеп киенгән. Аягында хром итеклар. Без сокланып аның артынан авыл буылап иярәп йөрдөк. “Менә мин армиягә китәрмен дә, укып офицер булырмын”—дип хыялланып йөргән чакларым бар иде. Әмма тормыш шартлары үзенекен итте. Тора-бара мин язмышымны нефтьчеләр белән бәйләдем. Әлмәт тулы нефтьчеләр бит, бөтен жирдә техника. Балачагыбыз шул скважиналарда, буровойларда, эшчеләр арасында үтте. Безне ачуланалар, куалар, ә без һаман шунда уйныйбыз, шунда тартылабыз. Әтинен: “Улым, нефтьче хезмәте авыр булса да, түләве яхшы. Татарстаныбызда нефть бездән сон да кала. Сина тырышып укырга кирәк. Нефтьче һөнәрен сайласан, тормышың яхшы булыр”,—дигән сүзләре әле дә колагымда.

Р. В.: *Әлмәт якларында әле бүген дә Сезнен әтигез Хәйрулла абыйны белмәгән, аны хөрмәт белән искә алмаган кеше юктыр. Аның турында: “Таләпчән һәм гадел житәкче, бик тә кешелекле кеше иде”,—дип сөйлиләр. Сезнен дәүләт эшлеклесе буларак ныгып һәм өлгереп житүегездә аның да өлеше зур булгандыр. Хәйрулла абый белән ике арадагы мөнәсәбәтләрегез ниндирәк иде? Ул бит гомере бие коммунистик идеалларга табынып яшәгән кеше. Ә безнең буыңа ул идеаллардан ваз кичәргә, яна жәмгыять төзәргә туры килде. Бу мәсәләдә Сезнен арада каршылыктар килеп чыкканы булмадымы? Сезгә үпкәләре, дэгъвалары булмадымы? Мәңгелек проблема—аталар-уллар проблемасы хәзер дә бар бит әле... Бу четерекле мәсәләне Сез ничек хал иттегез?*

Ф. М.: Беләсезме, әти исән чагында бу турыда тулысынча ачылып сөйләшү яхшы түгел иде. Мин мәсәләнен әхлакый ягын әйтәм. Инде әти бу дөньядан китте. Хәзер бу хакта сөйләшсәргә дә мөмкиндер.

Әйе, әти гомере бие чын коммунист булды. Мин аның чын коммунистыгын нәрсәдә күрдәм? Аның гаиләгә, тормышка карашы, күршеләргә, кешеләргә, эшенә, хезмәтенә мөнәсәбәте чын мәгънәсендә саф, риясыз, табигый иде. Ул заман таләпләренә тулысынча ышанып, инанып эшли торган кеше иде. Гомере бие партия органнарында хезмәт итте, әмма беренче секретарь да, икенче секретарь да булмады. Эти партия комиссиясе рәисе булды—бу бик тә дәрәжәле урын, ул чакта анда бюро исеменнән саф, чиста коммунистын, принципиаль кешене генә куялар иде. Аның ныклы фикере, иманы, коммунистик рухы картая барганда да үзгәрмәде. Әмма тора-бара ул: “Коммунистик идеология—ул зур идеология, балки, аның утопиясе дә күптер”,—дип тә әйткәләде. Минем әти коммунистик идеологияне халыкка йөз белән борылган, халыкка хезмәт итә торган идеология дип аңлый иде. Янәсе коммунистлар партиясенен житәкчеләре генә кайдалыр бу идеологияне

бозып, тәртипсезлекләр ясап, партия эшләрән начар яктан күрсәтергә мөмкинлек бирделәр. Ләкин әти үз хезмәтәндә коммунистик рухны, коммунистик идеологияне үзе аңлаган рәвештә тормышка ашыруда нык торган кеше дип әйтәсем килә.

Минем язмыш көтмәгәндә үзгәрәп китте... Әлмәт шәһәр Советы башкарма комитетында эшләгән чакта обком секретаре, элек партиянең Татарстан өлкә комитеты, хәзер Дәүләт Советы урнашкан бинага чакырып, Татарстанның сәүдә министры урынын тәкъдим итте. Дөресең әйткәндә, минем бигүк теләгем юк иде. Чөнки мин бит сәүдәгәр түгел, сату-алу, керем-чыгым мәсьәләләре белән шөгыльләнгәнем юк. Ләкин тормышымда, биографиямда, хезмәт кенәгәмдә шундый эш теркаләп калды. Сәүдә министры булып эшләгән елларымны начар яктан искә аласым килми, ул эш миңа тормыш тәҗрибәсе бирде, мин күп кенә кешеләр белән аралаштым, үзем өчен яна бер система белән таныштым. Анда да тырыш, эшчән, халыкка хезмәт итә торган кешеләр бик күп икәнән белдем.

Менә көннәрдән бер көнне КПССның Татарстан өлкә комитетының беренче секретаре Минтимер Шәрипович Шәймиев, Әлмәткә сессиягә кайтабыз, анда сәүдә министрлыгына да күп кенә сораулар булырга мөмкин, син дә килерсең әле, дип шалтырата. Барган идем, анда партиянең шәһәр комитеты пленумын да үткәрделәр һәм мине Әлмәт шәһәр комитетының беренче секретаре итеп сайлап да куйдылар. Ул чакта инде секретарьлар альтернатив юл белән сайланалар иде. Коммунистлар тоттылар да, ышаныч күрсәтеп, дүрт кандидатурадан мине сайладылар. Шулай итеп, мин Әлмәттә калдым, дөресрәге, туган якка янадан әйләнеп кайттым. Казанда бер ел эшләгән идем. Секретарь булып сайлангач, өч көннән соң төп йортка, әти янына килдем. “Әти, менә шундый хәл булды әле. Минне коммунистлар Әлмәтнең беренче секретаре итеп сайладылар”—диди. Әти әйтә: “Хәзер партияне таратучылар күбәя башлады, Горбачевтан башлап,—ди,—Ә син партияне таратырга кайттыңмы, жыярга кайттыңмы?”,—ди. “Юк, әти, мин партияне тарату нияте белән кайтмадым, мин халыкка хезмәт итәргә, районга, Әлмәт шәһәренә файда итү нияте белән кайттым”—диди. Әти әйтә: “Алайса ярый, кая, Маһинур, чәенне чыгар, улың кайтты”—ди.

Чәй янында да миңа акыл өйрәтә: “Син беләсеңме,—ди,—борчакны кесәдән алып асфальтка сибүе генә жинел, аннан берәмләп тагын кесәгә жыюы авыррак”,—ди. Партиянең көчен жыеп, туплап, матур гына эшләргә кирәк, дигән сүзләре әле дә истә. Ул үзе сугышның башыннан азагына кадәр үткән кеше буларак, Сталинның хөрмәт итә иде. Аның бәләкәй генә телевизоры өстендә Сталин сурәте төшкән тимер кысалы календаре тора иде. Мин әйтәм: “Әти, мин монда хәзер беренче секретарь булып кайттым, бик күп кешене нахакка жәзалagan Сталин рәсемен болай тотуын кеше алдында унайсыз бит”,—диди. “Юк,—ди әти,—мин аны сугыштан бирле хөрмәт итәм, әгәр ул чакта менә бүгенге Черненколар булса, сугышны жинеп чыгып булмас иде”. Мин аның үз фикерендә шулай нык торуына каршы килмәдем.

Р. В.: Фәрит Хәйруллович, читтән караган кешегә Сезнең тормышыгыз гел уңышлардан гына торган кебек тоелса да, гомер юлларында шактый гыйбрәтле хәлләр, көтелмәгән борылышлар да булгандыр... Инде үзегез әйтеп киткәнчә, иң элек заводта токарь, аннары Совет армиясендә солдат хезмәте уз, аннан кайткач, комсомол һәм партия шәһәр комитеты инструкторы, Әлмәт шәһәр советы башкарма комитеты рәисе урынбасары, партиянең Әлмәт шәһәр комитетының икенче секретаре, аннары беренче секретарь, Әлмәт шәһәр советы башкарма комитеты рәисе, ТАССР сәүдә министры, ТАССР Министрлар Советы рәисе урынбасары, соңрак Хөкүмәт башлыгы... Татарстан Югары Советы рәисе...

Ф. М.: Минтимер Шәрипович Президент булып сайланганнан соң, 1991 елдан башлап Югары Совет Рәисе, ә аннары өч ел ярым хөкүмәт житәкчесе... Аннары янадан монда, Дәүләт Советында.

Р. В.: Сезнең биографиягезне искә төшерү генә дә тормыш юлыгызның никадәр катлаулы, мәгънәле булуы турында сөйли. Тормыш булгач, төрле эшләрдә эшләгәч, төрле чаклар булгандыр. Менә әле санап киткән шушы эшләрдән Сезнең күнелегезгә иң якыны кайсы иде, кайда эшләгәндә Сез иң зур уңышлар-

га, ин зур нәтижәгә ирештем дип уйлыйсыз? Ә кайсы елларны гомерегезнен ин каглаулы һәм авыр чоры дип саныйсыз?

Ф. М.: Әллә яшрәк чаклар булганга, Әлмәттә эшләгән чорлар, анда яшәгән чаклар бик тә истә. Әйтик, шәһәр Советы башкарма комитетында, шул ук Әлмәт шәһәре партия комитетында эшләгәндә, күп кенә нәтижәлә эшләр башкарылды кебек тоела үзәмә. Елына 80 мең квадрат метр яна торак йортлар төзеп халыкка тапшырган еллар... Ул елларда Әлмәттә коммуналь хужалык белән бик нык шөгыльләнә идек. Жылы житми, су житми, тегесе житми, бусы житми... Авыл хужалыгы белән дә күп шөгыльләнәргә туры килде. Бу мәсәләдә Әлмәттә үзенчәлекләр күп. Әйтик, яхшы кадрлар нефтьчеләргә, зуррак хезмәт хақы булган эшләргә китә бара. Авылда ныклы, тәҗрибәлә житәкче калмый, күп проблемаларны авылда калган көчләр белән чишәргә туры килә иде. Мин тормышымны китапта язылган кебек шомга гына үтте дип әйтә алмыйм. Әйтик, икенче секретарь булып эшләгән чакта үзем гариза азып, ул эштән китәргә мәжбүр булдым. Билгеле булганча, ул чакта Мәскәүдә Муса Жәлил һәм Тукай юбилейларын үткәргәндә, имеш, безнен делегация аракы эчеп йөргән, дип, Татарстан партия оешмасы житәкчеләренән үзара ыгы-зыгысы аркасында, өлкә комитет бюросы бик ямьсез бер карар чыгарды. Мин, моннын белән килешмичә, бюро исеменә гариза азыдым. Мондый хурлык белән, имеш, мин каядыр тәртип бозып йөргән дигән бәһа белән риза түгел, мине бу эштән чыгарыгыз, дидем. Шуннан мин "Татнефть" системасында УПТЖ дигән бер идарәгә житәкче булып киттем.

Р. В.: Соныннан ул карарнын хаксыз булуын рәсми рәвештә расладылар. Сездән гафу үтенделәрме?

Ф. М.: Юк, бер кеше дә гафу үтенмәде. Ул чакта бюро ничек әйтә, нинди карар кабул итә, шулай эшлиләр иде. Өлкә комитет бюросынын ул карарын матбугатта бастырып чыгардылар. Делегациянең исемлеге дә басылды. Чынлыкта Мәскәүгә Әлмәттән безнен беренче секретарь Галиев Ринат Гыймаделисламович барырга тиеш иде, беренче исемлеккә ул теркалган иде. Ул үзе бара алмады да, миңа әйтте, син барып кайт инде, Фәрит Хәйруллович, сонгы вакытта бик каты эшләдән, сина әзрәк ял да булыр, Мәскәүне дә карап кайтыр-сын, диде. Юбилей делегациясе составына мин шулай эләккән кеше. Мәскәүдән кайтып төшүгә гәзиттә шул әйбер чыккан. Минем хатыным Луиза, балалар күрмәсен дип, гәзитне почтадан алып яшереп куйган. Эш бит бер кешенән гафу үтенүендә генә түгел.

Менә шунда партия эшеннән, партиянең шәһәр комитеты житәкчелегеннән киткәч, мин кешенәң кешегә карашы үзгәрүен, кемнен кем икәнән бик нык аңладым. Кайчандыр сина: "Исәнмесез?",—дип елмаеп, көлеп, кул биреп, бер алдына, биш артына төшеп йөрүче кешеләр бик күп иде. Ә менә, мин синайтим, хокуклар кимегәч, мөмкинлекләр азайгач, күп кеше үзенен кем икәнлеген күрсәтте. Минем өчен бик тә яхшы сабак, тормыш сабагы булды бу...

Казанга килеп эшли башлавым исә бик тә кызыклы килеп чыкты. Моннын өчен үзәбезнен Президентлыбыз Минтимер Шәриповичка бик рәхмәтлемен. Мин Казаннан Әлмәткә беренче секретарь булып кайткан чакта ул: "Халык, коммунистлар сина ышаныч күрсәтә икән, Фәрит Хәйруллович, син ышанычны аklarга тиеш. Әлмәт—зур шәһәр, анда 25 мең коммунист кына бар. Эшлә, син яшә кеше, яхшы һәм нәтижәлә эшләсән, янадан Казанда эшләрсән өле",—дип әйткән иде. Минтимер Шәрипович сүзендә торды, елдан артык вакыт үткәч, риза булсан, мин сине Хөкүмәт рәисенән промышленность мәсәләләре буенча урынбасары итеп тәкдлим итәм, безгә бу эшне белгән кеше кирәк, дип шалтыратты. Мин әнә шулай ризалыгымны биреп Казанга килгән кеше. Казанда тормышымнын ин авыр еллары туры килгән кебек тоела миңа. Халкыбызнын дәүләтчелеге өчен парламент көрәше... Күп вакытта рәхимсез, аяусыз көрәш... Парламент эшен яна гына аякка бастырып, тормышка ашырып йөргән еллар. Ул чакта бит элеккеге парламентнын, әйтик, Югары Советнын андый хокуклары бөтенләй юк иде. Бөтен нәрсәне, бөтен мәсәләне Партиянең өлкә комитеты

хәл иткән. Партия иләгеннән үткән кәгазьләр генә Югары Совет исеменнән халыкка житкерелгән. Парламентаризмның аякка баскан еллары минем өчен, әйтик, хезмәт ягыннан жинел булмады, ләкин ул чор кешене, житәкчене рухи аяктан, белем ягыннан бапта торган еллар булды.

Р. В.: Фәрит Хәйруллович, без Сезнең белән беренче мәртәбә халкыбыз өчен бик тә тарихи булган заманда очрашкан, танышкан идек. Ул Татарстанның дәүләт суверенитетын кабул иткән вакытлар иде. Бу—Татарстан Югары Советының яна заманда беренче чакырылышы һәм без аның депутатлары идек. Беренче сессиягә жылгач безне секретариатка сайладылар. Хәтерләсәгез, Сөз ул секретариатның житәкчесе идегез. Минне анда Ирек мәйданына тулган халык белән сессия арасында арадашчы итеп билгеләделәр. Мин вакыт-вакыт урамга чыгып сессиядәгә хәлләрне аңлатып, аннары мәйдандагы хәлләрне сессиягә кереп сөйли идем. Күпләр хәтерлидер, бик тә кызу, кайнар көннәр иде ул. Югары Совет бинасында гауталы сессия бара, урамда тагын да кайнаррак митинг шаудый. Ирек мәйданы халык белән шыгырым тулы. Бездән Татарстанның бәйсезлегә турында Декларация кабул итүне таләп итәләр. Ә депутатлар корпусы һаман бер фикергә килә алмый. Шау-гөр килеп бәхәсләшә торгач, ниһаять, төн уртасы житкәндә, сәгать унберләрдә, Декларацияне кабул иттек. Аннан соң без—депутатлар урамга чыктык, халык “ура” кычкырып каршы алды. Ул вакытта безнең күнелләр канатланган, киләчәктә әллә ниләр эшләп булыр кебек иде. Менә инде бу тарихи көннәрдән соң унөч еллап вакыт узды. Ул чактагы өметләребез акланды микән, Фәрит Хәйруллович? Акланса, күпмесе акланды икән?..

Ф. М.: Ул еллар онытыла торган еллар түгел. Аларны гел истә тотып ашым мин һәм мәнә ул елларны бүтнге көннәр белән чагыштырма. Чыннан да, Советлар Союзы таркалды, Россия Федерациясе үзенең мәстәкыйлык Декларациясен кабул итте. Татарстан да статусын шул ук дәрәжәгә күтәрде. Ул чакта Сөзнең халык белән ничек сөйләшкәннәрегез хәзергедәй исеңдә әле минем. Капчык-капчык хатлар, телеграммалар керә иде Дәүләт Советына. Татарстаннан гына түгел, чит илләрдән дә килә иде алар. Барысын да игътибарга алып, кешеләрнен фикерләрен депутатларга житкерә идек. Чыннан да бик истә кала торган сессия булды ул. Беренчедән, Декларация кабул иткән көнне үк Минтимер Шәрипович чыгыш ясады. Без инде Декларацияне кабул иттек, хәзер үз халкыбызның, үз республикабызның тормышын үзезебез хәл итәргә тиешбез, диде ул. Әйе, без шундый олы, жаванлы адым ясалдык. Бу көннәрдән соң узган 13 елда, минемчә, аз эшләнмәде. Татар үзенең татар булуын чынлап таный, үз халкының тулы хокуклары өкәиле итеп хис итә башлады, татар теленә карата халык арасында ихтирам артты. Ике татар үзара татарча сөйләшә, татарча аңлаша башлады. Ә инде без яна Конституция һәм телләр турында закон кабул иткәч, татар теле дәүләт теле дә булды. Беренче сессиябездә хыялланган мәсьәләләргә әкрәнләп тормышка ашырырга мөмкинлек туды. Икътисад мәсьәләсендә дә күп эш эшләнде. Бу елларны, Россия Федерациясе, ни эшләгәннен белмичә, буталып йөргән чагында, керемнәргән күбесе Татарстанда калдырылып, халык өчен кирәк булган шактый биналар, юллар төзелде, газлаштыру эшләрен башкарырга мөмкинлек туды. Андый мөмкинлекләргә файдаланмасак, Татарстан башка субъектлар белән бер рәттә, агымга кушылып агып барса, бу эшләргән күбесе эшләнмәс иде. Әмма болар белән канәгатьләнәп, тукталып калырга ярамый. Тормыш бер урында тормый. Эшләнгән икән — яхшы, ләкин алда яна бурычлар, эшләнәсе эшләр дә күп. Кызганычка каршы, хәзер аларны тормышка ашыру катлаулырак. Россиянең яна Президенты вертикаль хакимият төзи. Без кабул иткән күп кенә яхшы законнарны судка биреп, Россия законнарына тәңгәл килми дип, юкка чыгаралар. Дөрес, без Татарстан тормышында, татар халкы тормышында, тарихта калырлык байтак эшләр эшләп өлгердек. Тарих бит ул спираль кебек бара диләр. Минемчә, субъектларның мөмкинлекләрен кису, аларның хоукларын киметү, нигездә, вакытлы күренеш булыр кебек. Бөтен нәрсәне үзәккә генә жыеп, Мәскәү карары белән генә эшләп яши торган ил түгел ул Россия. Бик зур, күпмилләтле ил бит

без. Анын үзөнчәлектәре күп. Шунун өчен кем эшли ала, кем булдыра ала, кемнен мөмкинлөгә бар—аларга күбрәк хөкүк биреп, мөмкинлек тудырып, эшләттереп кенә Россияне бастырга мөмкин дигән фикеремдә калам мин. Шушы фикерне дәлилләп Мәскәү белән Казан арасында күп йөрергә туры килә мина. Разил Исмәгыйлевич, син беләсен ич, кайчакта атнага икешәр, өчәр мәртәбә Мәскәү юлын таптыйбыз. Әле дә ярый таптыйбыз дим мин. Үз тәкъдимнәребез белән барабызмы, чакырып алалармы, судка барабызмы—һәркайда үзөбөзгә файдалы мәсьәләләрне куярга тырышабыз. Бу эштә үзөбөзнен Президентыбызның өлеше бик зур. Россия Федерациясә бер заман бары тик унитар платформаны гына таний башлады. Бөтен нәрсә шуна корылган, шуна әзерләнган иде. Кайда булган хәл ул танклардан үзөнчә парламентнын аттырып, сәясәтне кору гамәле?! Шул вакытта кайсыбер регионнар дөббәйкә әйтөп торганда, Татарстан үз фикерен кистереп әйтте. Безнең Президентыбыз Шәймиев тавышын ишетеп, кайбер житәкчеләр унитаризмга түгел, ә федерализм дигән, федерация дигән платформага басарга кирәклеген төшенделәр. Россия Президенты В.В.Путиннын тәүге еллык юлнамасында “федерализм” дигән сүз бер генә урында әйтелгән иде. Без аны бик көтеп торган идек. Әле шул бердәнбер сүзнә дә югалтырга теләүчеләр бар иде. Ләкин без, федерация Советы членнары буларак чыгыш ясап, ул мәсьәләне бик куертып йөрдөк. Соныннан күпләр Россия Федерациясә федерализм, федерация нигезендә генә алга китә ала дигән фикердә калдылар. Мин анын шулай булуына нык ышанам һәм ул чыннан да шулай.

Р. В.: Фәрит Хәйруллович, Сөз телләр турындагы закон, татар теленен тернәкләнүе турында әйттегез. Декларация кабул иткәндә бу турыда бәхәсләр күп булды. Татар һәм рус телләрен ике дәүләт теле итү турында да фикерләр төрле иде. Анда берничә вариант бар иде. Шул исәптән, татар телен генә дәүләт теле итү турында да. Без инде компромисс вариантны кабул иттек—ике телне дә дәүләт теле иттек. Һәм менә сонгы 13 ел монун дәрәс булуын ачык күрсәттө. Эшләнгән эшләреннән барысын да санап бетерү мөмкин түгелдер. Мин монда татар теленнән гамәлгә керә баруын күз унымдагы бер кеше тәҗрибәсендә ничек хәл ителүен, бер татар баласының ничек итеп үз асылына таба юл алуын гына абайлысым килә. Ә ул кеше, ул татар баласы—Сөз, Фәрит Хәйруллович. Татар һәм рус телләрен дәүләт телләре дип игълан иткән чакта, рус мәктәбендә белем алып, туган телен ипилек-тозлык кына белгән Фәрит әфәнде бүген рәхәтләнеп журналистларга татарча интервьюлар бирә, ин олы мөнбәрләрдән татарча катлаулы-катлаулы чыгышлар ясый, һәм ин мөһиме, үз халкы белән аралашканда анын күнеленә барып житәрлек ин матур, ин кирәкле сүзләренә таба белә. Әгәр сонгы елларда һәр татар кешесә туган теленә Сөздәй мөнәсәбәт күрсәткән булса, безнең милләтебез тагын бер башка үскән булыр иде инде... Без бит әйтәбез, милли республика башлыгы буларак, Президент ике дәүләт телен дә белергә тиеш, дибез. Чөнки халыкнын күнеленә барып житәр өчен ана туган теленнән дә үтемләрәк корал юк. Әмма туган телне үстерү мәсьәләсә әле бүген дә зур проблема булып кала. Татарстанда гына түгел, аннан читтә дә әле бик күп татарларыбыз яши. Республика эчендә дә бу мәсьәләне хәл ителеп беткән дип әйтә алмыйбыз. Бу проблеманың чишелешен сөз ничегерәк күз алдына китерәсез? Татар телен тернәкләндерү өчен тагын ниләр эшләргә кирәк?

Ф. М.: Минем сүзнә ерактанрак башлысым килә. Без ни өчен, компромисска барып, дәүләт теле итеп татар һәм рус телләрен кабул иттек? Вакыт безнең чыннан да дәрәс юлдан барганыбызны раслады. Әгәр без бары тик татар телен генә дәүләт теле иттерсәк, Россия Федерациясә белән проблемаларыбыз шактый артыр иде. Аннары безнең Татарстанда яшәүчеләрнен ыргысыннан артыграгы татарлар булса да, ыргысы диярлек руслар бит. Татарлар арасыннан да татар телен белмәүчеләр бик күп әле. Шунун өчен ике телне дәүләт теле итеп кабул итү ул күп елларга, киләчәккә йөз тоткан дәрәс сәясәт булып чыкты. Татар телен кемдер үзә рухи өлгереп, жаны-тәне белән өйрәнә башлый, кемдер анын кирәклеген төшенеп өйрәнергә мәжбүр була. Әлгәрәк кайбер депутатлар сессияләренә тулысынча татар телендә алып барырга дип

мәсьәләне тавышка куялар иде. Депутатлар шундый карар кабул итсәләр, минем сессияне ничек татар телендә алып барырым дип куркып утырган чакларым да бар иде. Алып бару бер хәл, анда бит әле әңгәмә корырга, ниндидер дәлиллә сүзләр табып, җавап бирергә дә кирәк. Башта бу минем өчен бик авыр иде. Шуннан мин, үземчә ныклап уйладым да, үз-үземә, тукта әле, нишләп мин үз туган телемне өйрәнә алмыйм, кеше бит инглиз, немец һәм башка чит телләргә дә өйрәнә, дидем. Мин бит татар, үземнең татар телемне ничек тә өйрәнермен дип, татар газеталарын алып укый башладым.

Р. В.: *Кычкырып укый идегезме?*

Ф. М.: Төрле чагы булгандыр инде. Байтак кына сүzlәрен аңламыйча да укып барганым бар. Укыйм, ләкин аңламыйм. Аннары инде татар язучыларының китапларын укый башладым. Дәүләт Советындагы язучыларның бүлөк иткән китаплары бар миндә. Рәхмәт. Аларны укып чыктым. Менә шулай акрынлап-акрынлап сөйләшергә, тәҗрибә туларга тырыштым. Әмма мин әле дә үземне татар телен камил беләм дип әйтә алмыйм. Татар теле бик бай, бик матур тел. Аны өйрәнергә дә өйрәнергә, гомер буе өйрәнергә кирәк. Шулай да инде бүгенге көндә мин ул яктан берәз баедем, дип исәплим. Татарлар белән, татар белгечләре, галимнәр белән сөйләшә алам, үз фикеремне аларга аңлатып житкерә алам.

Милли телне саклау һәм үстерүдәге проблемаларны мин ничек күрәм? Татар халкы Татарстанда гына яшәми, билгеле. Моның бик кызыклы үзенчәлегә дә бар. Әйтик, менә әйтәләр, бөтен жир шарында 11 миллион татар бар икән, элеккеге СССРда 7 миллион, Россия Федерациясендә 5 миллион булса, Татарстанда 2 миллион татар яши. Минемчә, һәр төбәктә туланып яши торган татарларга аерым игътибар белән карарга кирәк. Бүген кулланыла торган тулы җанлы, әдәби татар телен аларга нинди юллар белән китереп житкерергә? Татарстанда яшәүчеләргә уңайлырак, монда мөмкинлекләр кинрәк. Татарча сөйләүче радио, телевидение бар. Газета-журналлар да күп чыга. Республикада теләгән кешегә, татар телен өйрәнү, татарча аралашу өчен мөмкинлекләр зуррак. Ләкин безнең Төмән ягында, Түбән Новгородта, Пенза һәм башка яклардагы татарлар өчен тел саклау, бигрәк тә аны үстерү мәсьәләсе авыррак. Шуны искә алып без кыска дулкынлы радио оештырдык. Хәзер аның тапшырулары Россия Федерациясенен татарлар күмәкләшеп яшәгән жирләренә дә барып житә. Бөтендөнья татар конгрессы аша Татарстаннан читтә яшәүче татарларыбыз белән аралашу елдан-ел арта. Читтәге татар оешмаларының күбесе ярдәмне бары тик Татарстаннан гына сорыйлар. Бездән компакт-дисклар, кассеталар, газеталар, уку-укыту әсбаплары, төрле әдәбият, гастрольләр жиберегез, дип таләп итәләр. Төбәкләрдә татар теле һәм әдәбияты укытучылары да житәрлек түгел. Күп жирләрдә татарча укытырга мөмкинлекләр дә тудырымлар. Татар мәктәпләре, татар сыйныфлары ачу мәсьәләләре бик катлаулы әле. Безгә төбәкләрдән бик борчулы хәбәрләр килә. Әлбәттә, бу мәсьәләләрдә Россия Федерациясенен, күпмилләтле дәүләт буларак, үзенең милли дәүләт сәясәте булырга тиеш. Әмма үзәкнең бу вазыйфаны үз өстенә аласы килми. Шул сәбәпле бөтен татар халкы, Казан яки Татарстан туган жирләре булмаганнары да, төп Ватаны дип безнең республиканы саный. Шуна алар үзләрен ярдәм итүне безнең бурыч дип саныйлар, без моны шулай итеп аңлыйбыз. Тик безнең мөмкинлекләр житәрлек түгел шул. Шуна күрә безгә Россия Федерациясә дәүләт органнары алдында Татарстаннан читтә яшәүче татарларга ярдәм күрсәтү мәсьәләсен ныграк куярга кирәк.

Р. В.: *Фәрит Хәйруллович, күптән түгел генә без Россиянең дәүләт милли сәясәте буенча концепциясенә тәкъдимнәр жибергән идек...*

Ф. М.: Тәкъдимнәрне төрле яктан уйлап жибердек, аның өчен безгә рәхмәт сүзе килде дә инде. Әйтик, Россия Федерациясенен милли эшләр буенча министры В. Зорин Татарстаннан, гадәттәгечә, фикерле, төпле, нигезле тәкъдимнәр килде, дип язды. Мин ана әйттем, без язган тәкъдимнәрне искә алып, аларны яна концепциягә кертсәгез без дә сезгә рәхмәтле булып идек, дидем.

Р.В.: *Һәм ул концепция тормышка да ашса...*

Ф.М.: Милли телләрне саклау һәм үстерү проблемалары күп илләрдә бар. Үзбездә, Татарстанда татар телен саклап калачагыбызга минем бер шигем дә юк бүген. Элек куркыбрак йөри идек. Гасырлардан-гасырларга, елдан-елга, балалардан-балаларга татар телен белүчеләр, мәктәпләр саны кими килде. Бүген республикада андый куркыныч юк дип әйтәсәм килә. Нигә дигәндә, татар гаиләсендә туган балалар бернинди мәжбүр итүләрсез дә татар теленә тартыла башладылар. Ә менә инде милли татар университетын да ачып жиберсәк, иншалла, минемчә, бу проблема тагын да кинрәк чишелеш табар. Мәктәпләрдә татар телендә укып чыккан яшь кешегә университет системасында укырга мөмкинлек туса, татар теленә дәрәжәсе, кадере бермә-бер артыр дип ышанам.

Р.В.: *Фәрит Хәйруллович, Сезнең яхшы, матур сыйфатларыгыз бик күптер инде. Мин Сезне күптәннән белгән кеше буларак әйтә алам, Сезнең ин асыл, их яхшы сыйфатларыгызның берсе — ул да булса һәрбер тотынган эшкә җаваплы караудыр. Сөз һәрбер эшкә зур игътибар һәм төгәллек белән башкарасыз. Бер-бер делегация белән очрашасызмы, яисә ниндидер конференция үткәрәсезме, аларга ныклап хәзерләнәсез. Мин китапханәче буларак та беләм, Сөз китаплар соратып, белгечләрнең язмаларын өйрәнеп, тотынган эшкә азагына кадәр дөрес итеп башкарып чыгу юлларын эзлисез. Сезнең алда һәрвакыт шундый максат була. Минем фараз кылуымча, Сөзгә бу сыйфатлар әтигез Хәйрулла абыйдан да күчкәндер, аны да шундый төгәл кеше иде дип сөйлиләр. Әмма бик тә җаваплы эшләргә алынган вакытта, үзегез генә сизәрлек дәрәжәдә булса да, югалыбрак калган чаклар да булгалый торгандыр. Чөнки Сөзнең эшчәнлеген максаты, җаваплылыгы бик зур. Менә шундый вакытларда Сөз кемнәргә таянасыз, кемнәр белән кинәш-табыш итәсез?*

Ф.М.: Андый вакытлар да була, әлбәттә. Әйтик, без бик нык үзгәртеп кору заманына эләктек бит. Менә әйтәсез бит әле, коммунистик идеология вакытында житәкчеләр бөтен халыкны Беренче май бәйременә, октябрь демонстрациясенә өндәп урамнарда, мәйданнарда чакыралар иде. Бүгенге көндә инде кайбер житәкчеләр халык урамга чыкмасын иде, халык чыкса нинди мәсьәлә күтәрер икән, дип куркалар. Әмма халык һаман да шул бер халык бит инде, кешеләр дә шул ук. Аларның фикерен тыңларга кирәк. Алар әйткәннәрен күбесе синең дә, минем дә йөрәкләрдән үткән әйбер ул. Андый очракта, Мәскәүдә булсаң да, монда Казанда да, ниндидер үзенә ачык булып бетмәгән проблеманы караганда, беренче иттереп үзеннең якын, ышанычлы кешеләрен белән кинәшләшсәң. Әйтик, хөкүмәткә эшләгәндә безнең бик тә фикерле житәкчеләр, министрлар бар иде. Алар һаман да бар. Мин үземне бу яктан бөхетле дип саныйм. Хәзер Дәүләт Советында комиссия рәисләре белән кинәшләшеп, һәр проблеманы уртага салып, ачыклап ана унай чишелешләр эзлибез. Янәшәндә ышанычлы терәк булу да зур бәхет. Алга таба булган хәрәкәтемдә минем ышанычлы таянычым, үрнәк алырдай кешем—Президентыбыз бар, янәшәндә исә—ышанычлы хезмәттәшләрем. Кайдалыр катлаулы мәсьәлә белән чыгыш ясарга, ниндидер кискен фикерне житкерергә туры килсә, мин Президент белән кинәшләшәм. Тукта әле, дип әйтә ул кайчакта. Минем әле бер запас уем бар, ди. Бу мәсьәләдә менә мондыйрак адым ясап карыйк. Алла боерса, бу проблеманы да чишәрбез, ди. Шушындай бай тәҗрибәле кеше янында булганга күрә, күп кенә кыен эшләрене курыкмыйча эшләдек бу елларны. Бер-березбәгә ышанып эшләдек. Ул елларда бит сәясәтнең бик кискен чаклары да булды. Шуш шартларда Декларация кабул иттек, референдум үткәрдек, яна Конституциябезне гамалга керттек. Ә бит республикага гаскәрләр кертергә дә әзер тордылар. Ул хәлләр бөтенләйгә дә мәгълүм бит. Менә шул чакта янәшәндә бер-беренә ышанып, бер-беренә таянып эшли торган кешен булмаса, мондый сәясәтне алып барырга мөмкинлек булмас иде. Ана үзеннән генә йөрәген житмәс иде. Бу елларда Президент мина ышангандыр дип уйлыйм, ә мин инде Президентка һәрчак ышанып эшләдем һәм эшлим. Авыр, катлаулы вакытларда да кимемдә бу ышаныч.

Р. В. : Бүгөнгө көндө, Фәрит Хәйруллович, барыбызнын да башын авырттыра торган тагын бер зур проблема бар. Ул да булса Мәскәү-Казан, Казан-Мәскәү мөнәсәбәтләре. Анын инде никадәр катлаулы булуын Сезгә дә үз жилкәгездә татырга туры киләдер. Һәм Сезгә инде Мәскәү-Казан, Казан-Мәскәү юлын такырайта-такырайта шактый чәч агартырга туры килде. Күпме низаглар туды, күпме тәңгәлләштерүләр булды. Безнен менә дигән законнарыбызны гамәлдән чыгаруларны, прокурор протестларын да баштан кичердек. Шулай Казан-Мәскәү арасында йөри-йөри бөтенләй бу мәсьәләдән гарык булып, арып, туеп барысына да кул селтәргә теләгән чакларыгыз булмыймы?

Ф. М. : Чынлап әйткәндә, була. Аны арудан, эштән туюдан дип әйтмим. Аны менә ышанычсызлык туганнан әйтәсен. Барасын, мәсьәлә ап-ачык, һәркемгә билгеле, ниндидер шаккаткыч мәсьәлә дә түгел. Әйтик, менә шул ук Россия Федерациясенен Югары судына барасын. Анда, әһә, Татарстаннан килгәннәр икән, Дәүләт Советы кешесе килгән, бу законны кабул иткән кеше, ә-ә-ә, аларнын менә бу сүзләре Россия Федерациясә кабул иткән законнын бу



Татарстан Президенты Минтимер Шаймиев белән Парламент рәйсе республикабызның төп мәсьәләләре хал ителгәндә һәрвакыт бергә.

сүзләренә туры килми, ике сүз аерылып тора, шуның өчен сез үзегез кабул иткән законны безнен законга тәңгәлләштерегез, дип таләп куялар. Бүгөнгә көннән сезнен законыгыз эшкә ярамый, гамәлдән чыгарыла, диләр. Ул закон яхшымы, әллә яманмы, монарчы ул ничек эшләгән, халыкка ничек хезмәт иткән, күпме яхшылык китергән—аны уйлаучы да юк. Шуннан соң, чыннан да, гайрәтләр чигеп, миңа гына кирәкмени соң бу, әллә минем Республика өчен файдалы фикерне үткәргәгә көчем

житми микән, әллә бу мәсьәлә буенча икенче кеше шөгъльләнсен микән, дип нервлыларны кузгатып, чирләп кайтасын. Аннары тагын уйлыйсын-уйлыйсын да, дәрәс, бу законны миннән дә яхшырак белгән кешеләр дә бардыр, ләкин мин моның өстендә эшләгән бит инде, үзәбезнен депутатлар белән бергәләшеп эшләгән, дисен. Мәсьәләләрнең нигезен беләбез, тукта әле, уйлашык та, янадан бу эшкә тотыныйк, дигән көннәр аз булмады. Әле бит суд булганчы барасын Түбән Новгородка. Анда кирәкле кешесен табып утырып сөйләшәсен, чәйләрен эчәсен. Аны күндерәсен бу законга, үгетләгән вакытлар да күп була. Ләкин сәясәт—сәясәт инде. Ул сиңен белән сөйләшкәндә, мин сине аңлыйм ди, ләкин мин Прокурор бит дип, эшне тагын үзенчә борып жибәрә. Прокурор кеше түгел микәнни ул дигән сорау да бирәләр бит мут телләләр. Ул, әлбәттә, үз алдына куелган бурычны үти инде. Элегрәк мондый көннәр аз булмады, ләкин бүгөнгә көндә ул киеренкелек берәз кимеде инде.

Баштан без һәр очракта үз законнарыбызны федераль законнарга туры китереп карадык. Аннары Россия Федерациясенен 22 законына юридик экспертиза ясап, аларнын Россия Конституциясенә каршы килүен дәлилләп чыктык. Менә шушы законнарны Россия Федерациясә Конституциясенә туры китереп үзгәртмичә, безнен законнарны тәңгәлләштерүне таләп итмәгез, дидек. Безнен экспертиза дәлилле, документларга куллар куелган. Мин аны Думага да тапшырдым, Кириенкога да бирдем. Монда безнен фикер ачык—безнен законнарны суд белән, Прокурор белән юкка чыгардыгыз, хәзер инде үз законнарыгызны карагыз. Россия Федерациясә Конституциясен сөз үзегез бозасыз, дидек. Без бу мәсьәләне һаман саен күтәрәбез, алар елдан-ел аны онытырга

телиләр. Бу әлбәттә, беренчедән, бездә ышанычсызлык тудыра, икенчедән, бу сәясәт Россия Федерациясенен субъектларга карашы нинди икәнән ачык күрсәтеп тора.

Р. В.: Чыннан да, Фәрит Хәйруллович, халыкта “сәясәт пычрак нәрсә” дигән сүз йөри. Бу турыда Сез ничек уйлайсыз—үзегне менә шушы халык пычрак дигән сәясәткә багышлап, сәясәт суында коснып чиста калып буламы икән?

Ф. М.: Үзәң пычранмасаң, пычрак йокмый, диләр бездә. Мин ул пычракны нәрсәдә күрәм? Үзәң чиста булып, бөтен нәрсәне аңлап та, һәр мәсьәлә турында ачыктан-ачык сөйләшү житмәүдәндер ул. Минемчә, бүгенге сәяси пычраклык, бер үк субъектка ике төрле караудан киләдер. Икейөзле караштан. Әйтик, берәү ниндидер әһәмиятле мәсьәлә турында сине ышандырып, очрашканда дәлилләп бу мәсьәләне якларга кул бирешеп чыгып китә дә, аны Думага икенче төрле иттереп тәкъдим итә, аннары Думада депутатлар сезне якламалылар дип сөйләнеп йөри. Сәясәтнен пычраклыгы менә шундадыр инде ул. Яки икенче берәү—Татарстан бу елларны бик күп эшләде, дип, безне мактый. Татарстанда үзгәрешләр күрәбез, үсеш күрәбез, эшләрегез кулай бара, ди. Ләкин менә сезнең бу законнарыгыз Россиянекенә тәңгәл килми. Мин аны якларга тырышам дип Мәскәүдәге кабинетыннан кул биреп чыгарып жибәрә. Ә эштә ул нәкъ шуның киресен эшли. Менә бу сәяси пычраклыктыр инде. Инде син әйткәнсен икән, кул биргәнсең икән, егетлегенне күрсәт. Үткәр сөйләшкән фикерләргә, башкар сүз биргән эшләргә.

Р. В.: Әмма безнең парламентыбызның, минемчә, халык алдында йөз кызарырлык гамәлләр кылганы юк. Хаталар, ялгышлар булгандыр, бәлки... Әмма без мөмкин булганның барысын да эшләргә тырыштык...

Ф. М.: Без беркайчан да икейөзле булмадык. Һәрбер законны кабул иткәндә депутатлар, республикабыздагы һәр кешене, халкыбызны истә тотып тавыш бирделәр. Мин аларның бөтенесе турында да шулай дип әйтер идем. Аерым кемдер тарафыннан халыкка начар булсын әле, үземә генә яхшы булсын әле дип законнар кабул итү булмады бездә.

Р. В.: Сонгы вакытта безнең парламентны үзгәртеп кору турында шактый гына сүзләр булды. Сезненчә ничек, безнең парламентка бүген нәрсә житми?

Ф. М.: Безнең бүгенге парламент бик яхшы эшли торган парламент. Ләкин житми торган жире юктыр дисәм дә, аның житешмәгән бер ягы шул—анда партия әгъзалары аз. Икенчедән, безнең парламентның төзелеше, структурасы Россия Федерациясе законнарына туры килми. Әйтик, башкарма хакимият, район житәкчеләре, жирле үзидарә органнары рәисләренен Дәүләт Советы депутаты булулары Россия Федерациясе законнарына каршы килә. Моның өчен безне судка да бирделәр, табигый ки, Россия законнары нигезендә без судта оттырдык. Шуның өчен безнең киләчәк парламент башкачарак төзеләчәк. Бу турыда инде без законнар да кабул иттек. Әлбәттә, район һәм шәһәр житәкчеләре, яна закон буенча, депутат була алмыйлар. Россия Федерациясе законы һәм партияләр турындагы законнар нигезендә, парламентның ярты өлеше партия әгъзалары исемлегә буенча сайланьрга тиеш. Без кабул иткән яна законнарда киләчәктә парламентыбызның нинди булачагы ачык итеп күрсәтелгән.

Р. В.: Фәрит Хәйруллович, безнең парламентта хатын-кызлар күп түгел. Алар 4-5 кенә. Мин мана кайчакта аптырап та куям. Нишләп аз икән алар? Югыйсә бит сайлаучылар арасында Татарстанда да, Россиядә дә хатын-кызлар күбрәк. Ә шул ук хатын-кызлар, нишләптер, хатын-кызларны депутат итеп сайламыйлар, ир-атларны сайлап куялар. Менә мин шул хакта аптырап аларның үзләренә дә сорау биргәнем бар. Әмма ләкин әле бүгенге көнгә кадәр канәгатьләнەرлек жавап таба алганым юк. Әллә, Фәрит Хәйруллович, монда бер-бер хәйлә ята микән? Хатын-кыз бит бик хәйләкәр, акыллы зат. Бәлки

алар болай дип уйлыйлардыр: "Менә безнен ил белән, республика белән, Рәсәй белән ирләр идарә итә. Ә тормышта ул ирләр белән без идарә итәбез". Димәк, нәтижәдә барыбер ил белән хатын-кызлар идарә иткән булып чыга. Бәлки, алар шулай уйлый торганнырдыр?..

Ф. М.: Минемчә, алай уйламыйдыр алар. Бөтен илләрдә дә ил белән ир-атлар житәкчелек итмиләр бит. Менә Финляндияне алсак, анда Президент та хатын-кыз, Премьер-министр да хатын-кыз. Ә моңа кадәр әле парламент житәкчесе дә хатын-кыз иде. Минемчә, бу менталитет мәсьәләсе белән бәйлелер. Гомумән, Россия Федерациясендә, шул исәптән Татарстанда да—имеш, ирегетләр алар житәкче булырга, ә хатын-кызлар хастаханәдә, укугучылык эшендә эшләргә тиеш. 70 еллык коммунистик режим чорында шулай көйләнгән иде тормыш. Безнең элеккеге Югары Советта хатын-кыз депутатлар күбрәк иде. Ә менә бүгенге Дәүләт Советында 6 кешегә генә калды. Анын да берсен Мәскәүгә, Федерация Советына жибердек. 5 хатын-кыз калды. Минемчә, киләчәк сайлауларда бу мәсьәләгә күбрәк игътибар бирергә кирәк. Үзөбезнен сайлаучыларга да мөрәжәгать итәргә кирәк булыр. Округларда дәрәжәле хатын-кызлар, юрист буларак бик көчле хатын-кызларыбыз күп бит безнең. Аларны депутат итеп сайласак, әйбәт булыр иде. Минем ничә мәртәбә сынаганым бар—без ир-атлар, егетләр сессия вакытында аерым четерекле мәсьәләләр турында фикер алышканда кызып китеп, бер-беребезгә кылычлар ялттырата башлыйбыз. Шул чакта бер хатын-кыз депутат арага керә дә, туктагыз әле дип, матур гына, жайлап кына ниндидер урта тел таба. Безгә хәтта менә шуның өчен дә хатын-кыз депутатлар кирәк, дип уйлыйм мин.

Р. В.: Парламент парламент инде ул. Депутат эше—һәрчак халыкның күз уңында... Әйдәгез, гайлә хәлләренә янадан әйләнеп кайтыйк әле. Халык әйтмешли, кем баш, кем муен булу мәсьәләсе Сезнен гайләдә ничек хал ителә? Өйдә кем сайлаучы да, кем депутат Сезнен? Кем кем белән идарә итә, ә кем хужалык итә? Сезнең бер улыгыз белән бер кызыгыз бар. Алар нинди һөнәр сайлады?

Ф. М.: Безнең гайләдә бүген кем сайлаучы, кем депутат дигән мәсьәлә алай кискен куелмый. Бәлки, моннан 33 ел элек мин сайлаучы булганмындыр дип уйлыйм—тормыш иптәшем Луизаны сайлап алганмындыр. Бүгенге көндә өйдәге бөтен мәсьәләләрдә ул депутат. Бу өлкәдә аның хокуклары күбрәк. Ләкин тормыштагы бөтен мәсьәләләргә дә диарлек без, парламенттагы кебек, уртак фикер табып хәл итәбез. Аллага шөкер, гайлә ягынан мин үземне бик тә бөхетле дип саныйм. Луиза үзем өчен акыллы, бик сөйкемле хатын, минем балаларымның әнисе, оныкларымның әбисе, дәү әнисе. Бу яктан без барыбыз да бик бөхетле. Кызым Лилия медицина университетын бетерде. Улым Дамир финанс институтын тәмамлап, инде байтак еллар банк системасында эшли. Элек милли банкта эшли иде, аннары, әти миңа коммерция банкында эшләргә кирәк, өйрәнергә кирәк, дип үзе теләп туган якка, Әлмәткә китте. Анда "Зенит" банкының филиалында эшли. Кызым институтны тәмамласа да, һаман укуын давам итә. Табиблар гомер буге укыйлар бит алар. Үзләренең гайләләре бар. Балалары үсә. Иншалла, балаларыбыз биткә кызыллык китермәделәр, киләчәктә дә, Алла боерса, китермәсләр. Нигә дигәндә, гайлә минем өчен, безнең өчен беренче урында тора. Бу гадәт әти-әнидән дә киләдер инде. Нинди гайләдә нинди тәрбия аласың—шулай буласың, балаларың да, киләчәген дә шундый була. Бүгенге жәмгыятебездәге гайлә мәсьәләсе мине бик борчый. Гайләгә игътибар житми безнең бүгенге көндә. Менә мин анлап бетерә алмыйм, хәзер яңача гражданлык никахы дигән булып гайлә коралар. Нәрсә икән ул, кем алдында кем ничек җаваплы икән? Без гражданлык никахы белән яшибез, диләр. Ул вакытлыча бергә яшәп тору була бит инде. Мондый тормыш гайлә була алмый. Кемне үстерәләр алар анда? Янәсе лә вакытлыча торып карыйк әле, торып булса—яшәрбез, торып булмаса аерылышырбыз. Юк, алар аерылышмыйлар, чөмоданнарын алып ике якка таралышалар гына. Мине бу мәсьәләләр бик борчый. Тормыш дәресләре гайләдә бирелә. Тәрбия иң элек анадан, атадан

килә. Өйдә үзенне ничек тотасың, тормышка карашын нинди, балаларыңны эшкә ничек өйрәтәсен? Хатын-кыз, әни булган кешенен бурычы—кыз баланы идән юу, кер юу, кер үтүкләү, тегү, кухня тирәсендә аш-су пешерүгә өйрәтү.



Фәрит Мохаммәтшин гаиләсе белән.

Кыз баланы тормышка әзерләү. Минемчә, ир баланы тормышка әзерләү исә, әти кешенен бурычы. Авырлыкларны ничек жинеп чыгарга, көрәкне ничек тотарга, чүкеч белән ничек кадак кагарга. Ул мондый беренче дәресләрне бернинди мәктәптә дә ала алмый. Аны әти белән әни бирергә тиеш. Хәзер бит без барысын да мәктәпкә сылтап калдырабыз. Имеш, мәктәп карамый. Мәктәп ул син өйдә биргән дәресләрне ныгытып, белем генә бирергә тиеш, минемчә. Төрле як-тан белем бирергә. Ә тормышка әзерләү—ул гаилә бурычы. Бүгенге яшьләрнен наркоманиягә һавәслеге, аракы эчеп, сыра күтәрәп урам буйлап кычкырынып, төмәкә тартып йөрүләре бик нык борчый мине. Ул бит кемнәрнендер баласы, аны бит кемнәрдер тудырган. Ата-анасы кая бу баланың, алардан, синен балаңмы бу, синекә булгач нишләп болай тәртипсезләнеп йөри, дип сорыйк әле. Бу баланы дөньяга тудыргансың икән, синен бит ата-ана буларак җәмгыять алдында бурычын бар. Ә без бөтенбез, ай-һай-һай, анә теге күрше кемнен баласы наркоман, монысының баласы алкоголь дип аһ орудан узмыйбыз. Һәм бөтенбез дә аның кайгы-хәсрәтен уртаклашкан булабыз, сиңа бик авыр инде дибез... Минемчә, хәзер кайгы-хәсрәт уртаклашу белән бергә ата-анадан, син нишләп мондый бала үстердең, ниңә карамадың, бу бит синен дәүләт алдында, җәмгыять алдында, күрше-күлән алдындагы төп бурычын дип каттый таләп итәргә вакыт житте. Кызганычка каршы, без мондый таләп куймыйбыз, нәтижәдә гаиләнен дәрәжәсе, бәясә төшә бара. Бу борчулы мәсьәләләрне, бүген Татарстаныбызда игътибар үзегенә алырга кирәк дип уйлыйм мин. Без татарлар элек-электән гаилә ягыннан үрнәк халык идек. Бездә гел олыны олы, кечене кече итеп тәрбияләгән гаиләләр, тәртипле, әхлаклы татар гаиләләре булды.

Р. В.: *Безнең милләтне гаилә саклап калды да инде.*

Ф. М.: Әйе, чынында безнең милләтне гаилә саклап калды. Ләкин ата-бабаларыбыз гадәтенә сенгән әхлакый җаваплылык гаилә ягыннан да, дәүләт һәм җәмгыять тарафыннан да онытыла бара. Кешеләрне бик уйландыра торган мәсьәлә бу.

Р. В.: *Фәрит Хәйруллович, менә Дәүләт Советы сессияләрен телевидениедән дә күрсәтәләр, аны халык театр караган кебек кызыксынып карап бара. Чөнки анда бик мөһим проблемалар, мәсьәләләр хәл ителә. Бик күп тамашачыларның әйтүе буенча, алар Сөзгә шаккатып, сокланып карап торалар. Сезнен теләсә кайсы авыр хәлдән оста итеп чыга алуыгыз, һәрбер депутатының холкын чамалап, һәр хөкүмәт кешесенә кирәкле сүзен таба белүегезне күрәп торалар. Минем халыктан ишеткәнем бар: парламент сәясәт театры булса, Фәрит Хәйруллович аның талантлы режиссеры, талантлы дирижеры, дип әйтәләр. Моңысы парламентта, рәсми даирәдә шулай. Ә менә Сөз тормышта да шулай мөлаем, итагатыл, һәрбер сүзегезне үлчәп сөйли торган, һәрбер кешегә кирәкле сүз таба торган затмы? Сөз гел шушылай бер кыскадан чыкмыйча, тәртипле генә яшисезме? Яшь чагыгызда булса да хет берәр юләрлек кылганыгыз булдымы?*

Ф. М.: Нишләп булмасын?! Дөнья булгач барысы да булгандыр инде. Эмма юләрлек кылганынны авыз күтәреп кешегә сөйләп йөрү үзе үк тагын бер юләрлек булыр иде. Сабыр төбә—сары алтын, диләр. Сабырлык кирәк. Минә әни сабыр булырга өйрәтте. Улым, сабыр бул, ашыкма, диде. Кешене сүз белән үтереп тә була, терелтеп тә була, диде. Кайтып, әни белән сөйләшеп утырганда өйрәтә иде—улым, сүзенне, фикеренне ашыгып әйтмә, кеше әйткәнне тынлап бетер, кеше нинди генә сүз әйтсә дә, син башта тынлап бетер дә, аннары үзен уйлап, үзенә кирәген алырсын. Гаилә, тормыш жинел әйберләр түгел. Анын катлаулы чорлары да булды. Мин инде ниндилер, бөтен ягы житкән, бай гаиләдә үсмәдем. Әтинен дә, әнинен дә хезмәт хакы күп булмады. Киём-салымны, мәктәп формасын сакларга өйрәттеләр. Булган һәр әйбернен үз вакыты, үз урыны булырга тиеш, янасын алганчы әле моны туздырасы бар, дияләр иде. Мондый өйрәтүләре өчен мин әти-әниемә бик зур рәхмәтле. Хәзер үз балаларыбызны да шулай тәрбияләргә тырышабыз. Холкын, гадәтен, үз-үзенне тотышын гел халык алдында булгач, ул ничектер өйгә дә шул рәвештә кайтадыр инде. Син бит гел кеше күз алдында, Әлмәттә дә, Казанга килгәч тә шулай булды. Син секретарьме, башкарма комитет рәисеме, министрмы—гел кеше күз алдында. Кешенен берсе күрмәсә, берсе күрә, начарлыгын булса, аны әле күбрәк тә күрәләр. Миллион кешелек шәһәрдә яшәсән дә, йөз менлегендә дә кеше турында кеше белеп тора. Ул үзен ничегрәк тота, кешеләр белән ничек аралаша. Инде мондый дәрәжәгә житеп, хөкүмәттә дә, парламентта да эшләгәч, сиңа карата мондый сынау, игътибар тагын да арта. Минем гомерем буге әти-әни сүзеннән чыгасым килмәде. Бүген син шушындай дәрәжәле урында эшлисең, бу сайлап куелып эшли торган эш, син теләсә кайсы мизгелдә инженер булып китә аласың, үзеннән кайдан чыкканынны, сине кем шушылай үстергәнне, бүген кем өчен хезмәт иткәнненне онытырга тиеш түгелсән. Менә мин шуларны һәрвакыт истә тотам. Әле беркөн хатын белән базарга чыккан идек. Ит, мандарин алабыз—ул ала, мин сумкага сала торам. Әлбәттә инде базарга галстуксыз гына, урамча киенеп чыккан идем. Ләкин кеше барыбер таний. Танып сөйләшә башлыйлар. Кем әйтмешли, базарга ник барганымга үкенә башладым. Юк, кемгәдер ачу итеп әйтүем түгел. Базар уртасында эш белән мөрәжәгать итә башладылар. Бу бит Мөхәммәтшин, тукта әле, улым, менә шундый-шундый хал, минем адресымны язып ал әле, минә кабул итәрсен дип... Әлегә дә баягы торак-коммуналь реформасы мәсьәләсе буенча эләктереп алдылар. И, кирәкне бирделәр анда миңа, ишетмәгәнне ишетеп кайттым. Мин үзем реформаларны кирәкле үзгәрешләр дип саныйм. Эмма аларны сак кына, халыкның ачуын чыгармыйча, халык мәнфәгәтләрен истә тотып тормышка ашырырга кирәк дигән фикер белән кайттым мин базардан. Хатын, сиңа базарга бару кирәк икән, халык белән очрашуның бик үтемлө формасы бу, дип көлө.



Татарстан парламенты җитәкчесе һәрчак халык арасында. Яшьләрнең киләчәге аны аеруча кызыксындыра.

Соравына җавап итеп шуны әйтәсем килә—кеше кайда гына эшләсә дә, ул эштән киткәч, әнә теге юньсез бара, ярый әле вакытында эштән алдылар дип, артыннан төкеренеп калмаслык итеп эшләргә кирәк.

Р. В.: Фәрит Хәйруллович, дәүләт хезмәтендә эшләгән кешеләр инде алар хәрбиләр кебек аерым бер тәртип буенча яшиләр дип уйлыйм мин. Дәүләт хезмәте турында законыбыз да бар. Дәүләт хезмәтендә эшлисез икән, син инде

өстөгө житәкчеләр белән аерым бер аралык саклап, сүзенне үлчәп сөйләшәргә тиеш. Менә бу яктан караганда Сезнен хәлегез шактый катлаулы булырга тиеш. Сез парламент житәкчесе, югары даирә кешесе, ә депутатлар халык фикерен дөньяга үткәргә, урыннардагы проблемаларны гәмәлгә ашырырга тиешле кешеләр. Әле безнен Президентыбыз бар, Мәскәүдәгә югары даирәләр дә житәрлек. Депутатлар куйган таләпләр, халык куйган таләпләрне Сез өстөгө житәкчеләргә дә, Мәскәү даирәләренә дә түкми-чәчми житкәргә тиеш. Бу нисбәттән кайвакытта бәхәсләргә дә керергә, ике ут арасында калырга да туры килә торгандыр. Үзегезнен фикерегезне дәлиллегән вакытларда кыен буламы, унышларга ирешеп буламы?

Ф. М. : Андый очраklar байтак була. Беренчедән, синен инде үзән инанган фикерен бар. Икенчедән, сина йөкләгән парламент фикере бар. Аны бит тиешле даирәләргә мин житкәргә тиеш. Ул минем бурыч. Мәскәүдә ул яктан жинелрәк, анда безнен фикерне беләләр инде—Татарстанда барыбер үз фикерләре белән йөриләр, дип кенә уйлыйлар. Мин һәр мәсәләне дәлилләргә тырышам, очрашканда үз фикеремне тулысынча житкәрәм. Ләкин Сез дәрес әйтәсез — Путин белән очрашканда сөйләшү бер дәрәжәдә, анын администрация житәкчесе Волошин белән очрашканда икенче төрләрәк, парламентта очрашсаң—өченче төрләрәк була. Республикадагы мәсәләләрен Президентбыз белән очрашып уртага салып сөйләшкәндә дә минем фикер кайчакта анын фикере белән туры килеп бетми. Нигә дигәндә, мин, депутат буларак, парламент житәкчесе буларак, депутатлар фикерен дә житкәрәм ана. Мин Президентка аңлатам, депутатлар менә моның белән ризалашмыйлар, бу мәсәләне бик куерталар, халыктан күп хатлар килә башлады, Минтимер Шәрипович, мәсәләне янабаштан карыйк әле, ана кире кайтыйк әле дим. Шундый сөйләшүләрдән соң без уртак бер фикергә киләбез. Аннары икенче үзәнчәлек тә бар. Президент инде менә шактый еллар республикада зур дәрәжәгә ирешеп, халык мәнфәгәте өчен нәтижәләр эшли, халыкта зур хөрмәт казана. Ләкин кайчакта Президентка кинәш бирүчеләрен кайберләре барыбызны да борчы торган ниндидер зур мәсәләне ачыктан-ачык куярга курка, унайсызлана, шикләнәбрәк тора. Мин үзем һәр проблеманы Президентка асымачык иттереп житкәргә үземнен бурычым дип саныйм. Мин әйтерлек сүзне мин әйтмәсәм кем әйтер Президентка, дип уйлыйм. Президент бу мәсәләдә мине дәрес аңлый. Чөнки ул белә—мин бит башкарма органда эшләмим, безнең Парламентка халыктан күп фикерләр килә, борчы торган мәсәләләр дә байтак. Мин аларның кайберләрен Президент Аппараты житәкчесенә, ә иң мөһимнәрен Президентка житкәргә тырышам. Очрашканда без шактый гына мәсәләләрен икәү уртага салып сөйләшәбез.

Р. В. : Сонгы елларда республикабызда бик күп эшләр эшләнә. Без инде аларның кайберләрен атап та үттек. Зур эшләрен берсе тузган торакны бетерү программасы булды. Аннары Кама аша күпер салынды. Ул безнен халыкның гасырлар буена хыялланган күпере иде. Кызганыч ки, эшләнгән изге эшләр янында бик ямьсез проблемалар да калкып чыкты. Эчкәчелек, жинаятьчелек, наркомания—бигрәк тә яшләр арасында искиткәч зур афәткә өверелде. Аннан соң тагын бер зур борчуыбыз бар—ул да булса авыл проблемасы. Бүгенге көндә, без аны күлме генә мактасак та, авылның нигезе какшый башлады. Бигрәк тә рухи нигезе какшау борчы. Авылда хәзер пенсионерлар һәм исерек ирләр генә калып бара. Рухи яктан нык таркаулык, өметсизлек тизләү бүгенге авылда. Әгәр дә без авылны тәмам таркатсак, бу бит милләтнең сәмирына балта белән чабу кебек булачак. Безнен язучыларыбыз, галимнәребез, артистларыбыз, жырчыларыбызның күбесе, хәтта житәкчеләребез дә—Президент үзе дә, Премьер-министрыбыз да, күпчелек министрлар да, Дәүләт Советы Рәисе дә—бүгенгесе көндә республикабызны тотып торган кешеләрен һәммәсе дә диярлек авылдан чыккан кешеләр. Балки безгә, Фәрит Хәйруллович, үзегезнен авылыбызны үстерү, алга жиберү, ныгыту буенча дәүләт программасы кабул итәргә кирәктер?

Ф. М. : Бу бик мөһим, глобаль дәрәжәдә диярлек мәсәлә. Моңың хәзер генә, кискен рәвештә генә чишү юлларын да табып булмас. Ләкин минем

шуны әйтәсем килә, башка субъектларның бу мәсьәләгә карашлары икенчерәк. Алар, авыл хужалыгы күптән базар мөнәсәбәтенә кереп китте, алар үзләрен-үзләре карасыннар, диләр. Дәүләт бюджеты исәбеннән бернинди ярдәм бирмиләр. Менә мин Самара ягында булып кайттым. “Зур Идел” оешмасынын утырышын алып бардым. Анда чыгыш ясаучылар әйттеләр, бездә күптән базар мөнәсәбәте, без авылга ярдәм итмибез, анда фермерлар да бар, эшкәртмәгән жириләр дә күп диделәр. Ә инде азык-төлекне базар мөнәсәбәтендәге авыллар үзләре китереп бирерләр, диләр. Мин бу мәсьәләгә башкачарак карыйм, безнен республикада моңа караш икенчерәк. Без бүтөн авыл хужалыгын тулаем базар мөнәсәбәтенә жиһәрмәдек. Без, ниндидер юлларын табып, авылларга ярдәм итәбез. Юллар төзибез, телефоннар кертәбез, техника, комбайннар, тракторлар алып бирү мәсьәләсендә ярдәм кулы сузабыз. Без моны нәкъ менә шул сезнен фикердән чыгып эшлибез. Авылда безнең, татар булсын, рус, чуваш булсын — тел, гореф-гадәтләребез, динебез сакланып калды. Шәһәргә килгән кешеләр телен дә югалта башлый, аралаша-аралаша, русчага да, башка телгә дә күчәләр, катнаш гаиләләр коралар. Ә авылда татары да, чувашы да, башка милләте дә тупланып яши. Шуның өчен без бүтөнчә көндә авылга ярдәм итәргә тырышабыз. Мөмкинлектән чыгып, әлбәттә. Киләчәктә бу ярдәм кимергә мөмкин. Нигә дигәндә, федераль үзәккә һаман саен күбрәк налог бирәбез, Татарстандагы мөмкинлекләр кими бара. Шуның өчен менә Сез әйткәнчә аерым бер дәүләт программасы төзеп, авылга ярдәм мәсьәләсен хәл итмичә булмас. Мин Сезнен бу фикергебезне хуплыйм.

Р. В.: Фәрит Хәйруллович, без бүтөн күбрәк эш турында гына сөйләшәбез. Әйе, безнен дә, Сезнең дә күп вакытыбыз эштә уза. Сәясәтнең ыгы-зыгыларынан арып-талып, дөнья мәшәкатләреннән талчыгып өйгә кайткач, Сез ничек ял итәсез? Ниләр белән шөгыльләнәсез?

Ф. М.: Дөресен генә әйткәндә, ял итәргә вакыт калмый. Моңы гадәти бер шаблон җавап дип уйламагыз. Командировкалар бик күп, эштән бик сон кайтабыз. Өйдә булсаң, атнага бер көн—якшәмбе ял итеп була. Аны гаилә белән үткәргә тырышасын. Мунча керергә балалар, оныклар жыела ул көнне. Тәмле ризыклар пешереп, бергәләп ял итәбез. Әйткәнем дә бар бугай инде—мин балык тотарга яратам, балыгы өчен дип түгел, елга буенда, көймәдә утырып ял итү өчен. Уйланып, ниндидер яна фикерләр эзләп утырам саф һавада. Икенче бер мавыгуым—автомобиль. Мин бит Әлмәт төзүчеләр техникумын тәмамлаган кеше—яшыли үк, бәләкәйдән үк техника яраттым. Минем иске бер “Волга”м бар. Ел саен шуның нәрсәсендер ясап, янартып, алмаштырып маташам һәм шул арада бер ял итеп тә алам. Киләсе елга ул “Волга”ның бәләкәй генә юбилее—40 еллыгын үткәргәгә исәп бар. 64 нче елгы машина ул. Луизаның ачуланганы да бар инде—мина әйтмичә запчасть аласың, нигә кирәк ул сина, гомер буге шул иске машинага акча әрәм итәсен, дип. Рульдә үзем йөрәм, ул машина мина бик ошый. Аны юуы үзе бер рәхәт. Менә шулайрак ял итәм инде мин. Әлбәттә, телевизор карарга да, газета-журналлар, китаплар укырга да тырышам. Аларга вакыт аз кала. Әмма минем эштә газета укымыйча ярамый да. Өйрәнелгән гадәт буенча газеталарны эштә карап аласың да, өйгә кайткач, йоклар алдыннан бер көлтә газетаны укып чыкмыйча йокыга китә алмыйсың. Кайда нәрсә булган, нинди мәсьәләләр караганнар, мәгълүматны журналистлар ничек итеп биргәннәр, кайсы газета үз фикерен укучыга ничегрәк җиткерә, кем кайда чыгыш ясаган һәм башкалар, һәм башкалар. Шуның өчен бу тормышта вакыт җитми дә. Пенсиягә чыккач ял итәргә дигән уйлар еш килә минем башка.

Р. В.: Кешелек инде ничә мең еллар буена “Бәхет нәрсә ул?” дигән мәнгелек сорауга җавап эзли. Бу турыда инде язучылар да, шагыйрьләр дә, философлар да күп яздылар. Һәркем бу сорауга үзенчә җавап бирә. Чөнки һәркемнен дә үз язмышы, үз бәхете. Сезнеңчә, нәрсә ул бәхет?

Ф. М.: Бәхетнен нәрсә икәннән бер сүз белән генә әйтеп булмыйдыр. Һәрбер көннен үз бәхетле минуты, бәхетле сәгате бардыр. Һәр гомернен үзенең генә хас бәхетле көннәре, атналары, айлары бардыр. Матур гаилә корып жиһәр-

сән дә бәхетле дип саныйсың үзеңне. Укуларыңны яхшы гына тәмамлап, диплом алган көннәр дә бик бәхетле көннәр. Минемчә, инде дөньяга тугансың икән, синең төп вазифаң гаилә корып, халкына хезмәт итеп, балалар үстөрөп, киләчәк буыннарга белемнең, тәҗрибәнне калдыру. Ә инде бүгеге эшләп йөргән көннәрендә эшен үзәң теләгән, яраткан эш булса, ана ашкынып барсаң, арып-талып эшләгәннән соң, ашыгып сине көткән гаиләң янына кайтсаң, шуннан да зуррак бәхет юктыр, инде, минемчә.

Р. В.: *Димәк ки, Фәрит Хәйруллович, Сез бәхетле кеше булып чыгасыз инде.*

Ф. М.: Әйе, мин үземне бәхетле кеше дип саныйм.

Р. В.: *Фәрит Хәйруллович, әле дә хәтердә, моннан берничә ел элек, Сезгә 50 яшь тулган көнне юбилей кичәсендә мин бер шигырь укыган идем. Әгәр дә каршы килмәсәгез, бүгеге аңгамәне шул шигырь белән тәмамлар идем.*

Исеменне мулла дәрәс кушкан,—
Язмышынны алдан белгәндер:
Гарәп сүзе—Фәрит, татарчасы—
“Җич тиндәшсез” була, “Бердәнбер”.

Әтиң дә бишек көйләгәндер,
Әниң дә назлап сөйгәндер.
Алар өчен син бит—мәңге бала,
Алар өчен син бит—Бердәнбер.

Кара чәчле нефть малаеның
Катлам-катлам уе тирәндер.
Мен катламлы бу катмарлы жирдә
Син сайлаган язмыш—Бердәнбер.

Бик елыйсы килгән чагында да
Елмаясын һәрчак кемгәдер...
Кеше өчен—мен шатлыгың булса,
Үз хәсрәтен яшерен—Бердәнбер.

Гөнаһынны эзләп, мен кат күзләп,
Көндәшләрәң сынап йөргәндер.
Син көләсен, чөнки син беләсен:
Дөнья—фани, гомер—Бердәнбер.

Бу дөньялар һәрчак болай булмас,
Тормышлар да әле көйләнер.
Берәү китә, берәү килә торыр,
Ватан калыр. Ватан—Бердәнбер.

Ватан белән бергә халык калыр,
Ил язмышы менгә төрләнәр...
Халык өчен син Бердәнбер булсан,
Ул да сина газиз, Бердәнбер.

Еллар узар. Безнең бу көннәрне
Тарихчылар мен кат өйрәнәр.
Тарих өчен—олы түрә булсан,
Безнең өчен, син бит, Бердәнбер.

Ф. М.: Шигырен өчен рәхмәт. Ул көннән соң биш ел узып киткән. “Еллар узмый, безнең гомер уза”,—дип әйтәләрме әле халыкта?





Шәүкәт Галиев

ҖАМАН КҮКЛӘР ЯКЛАМАС,
ЖИРДӘ ҮЗЕҢ ЙОКЛАМА

Мәңгелек

Мәңгелеккә үтәп баруынча
Бер гомергә генә тукталдым,
Жирнең мәхәббәтле жаннарыннан
Йөрәгемә сүнмәс ут алдым.

Бер гомергә генә тукталдым да,
Мәңгелеккә калдым монда мин.
Сөю канатлары талу белми—
Жырлар моңы дәшкән юлда мин.

Жирнең мәхәббәтле жаннарыннан
Йолдызлар да күктә кабына,
Чит туфракта шәһит калганнары
Чулпан булып калка таңында.

Йөрәгемә сүнмәс ут алдым мин,
Варислар да яшәр мәл белеп,
Гомерләренең генә чиге була,
Омтылыш ул уттай мәңгелек.



Ашыктыкмы әллә Бүгеннәрие
Киләчәккә һаман алмашып -
Истәкләр күпереннән күңел
Ике арада йөри адашып.

Шәүкәт ГАЛИЕВ (1928) — Татарстанның халык шагыйре; лирика, балалар өчен һәм юмор-сатира өлкәсенә караган әсәрләрен туплаган кулсанлы шигъри китаплары, 2002 елда дөнья күргән биш томлык Сайланма әсәрләр авторы. Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты. Казанда яши.

Офык түрлэрендә иде бәхет,
Артта калган якты офыклар -
Хәзергенең эңгер-менгеренә
Үткән таңнарыңны кушып бар.

Һәр заманның яңа мэхәббәте,
Без ятсынган үзгә жыры да.
...Артта калган офыкларга карап
Кайнар йөрәкләрдә жылынам...

Суындылар язлар...

Ромашкалар быел үпкәләгән,
Башны чайкап читкә карыйлар,
Язлардан да соңга калып килдем,
Мин гаепле бугай, жаныйлар.

Сез һаман саф, сез һаман да яңа,
Сез һаман да күңел түрәндә,
Мэхәббәтнең кайнар төсө сүмнә,
Еллар, еллар гына сүрелә.

Исәнләшү-хушлашулар бергә,
Жәй кояшы бара шул баеп.
Яшьлегемнән килгән сөенечләр—
Ромашкалар калды моңаеп...



Зәңгәр күкләр офык тулы,
Ак болытлар туктап калган.
Иркенлекнең иңләп гизгән
Жилләр ахры арган-талган.

Жанга якын тын манзара...
Үткәнирме? Бүгенме бу?

Бездән соң да жәйрәп ятыр
Килер дәвер түгелме бу?

Офыкларың чиген узып
Уйнар иген дулкыннары.
Минем күзләр белән сыйпар
Кемнәр килеп шул кырларны...

Тып-тын бер көн

Карт өянкеләр
Оеп торалар,
Тыныч тынлыкны
Тоеп торалар.

Офыклар йоткан
Бөтен тавышны.
Яңгыр томаны
Моңсу, сагышлы.

Бала чагыммы,
Төшемме, өнме,
Өркетмәче, жил,
Серле бу көнне.

Бәпкә үләнле
Чирәмнәрем бу,
Тәпи йөргә
Өйрәнгәнем бу.

Әткәң кайтыр дин,
Әнкәй көтәдер,
Юатып кына
Еллар үтәдер.

Юллар китте дә,
Кире кайтмады,
Өметләремне
Томан каплады.

Ә бүген никтер
Күңелем тула.
Миңа кушылып,
Яңгыр, бер жыла.

Тик шушы көндәй
Бул син шым гына,
Үксез үксүе
Һәрчак тын гына...

Әрнүләр

Мохтажлық белән	Язмышын иңгә
Ямаулы еллар,	Алды ятимнәр,
Явызлык белән	Тылда жиңгәнгә
Янаулы еллар—	Бармы йә, тиңнәр?
Безнең яшьлекнең	Юллар дэшә дә,
Язмышы булды,	Юк сиңа урын.
Киртәле булды,	...Тынычта туар
Юлларны буды.	Тук һәм мут буын.
Күпме хыяллар	«Без—менә кем!»—дип,
Имгәнәп калды,	Өстән карарлар,
Күпме омтылыш	Күңелдә сызлар
Имәнәп калды.	Иске яралар.
Корбаннар жиңгән	Ертык бәхеткә
Ватан сугышы—	Ямаулы еллар—
Күмелгән жиргә	Тагын безгә ул
Атам сулышы...	Янаулы еллар...

Шулайрак шул

Берәүләр барыр заман,
 Берәүләр калыр заман.
 Кемнәрдер елар заман,
 Интегеп түзәр заман.
 Кемгәдер жүләр заман,
 Кемгәдер кызык заман,
 Сырхаулы, бозык заман.
 Уңга-сулга карамый,
 Үзен-үзе аңламый,
 Тәгәри... артка табан.
 Ничек әйтсәң дә таман,
 Хәлләр яхшы ук яман.
 Менә шундый бу заман!

Мөмкинлек

Бер тарлыкка—бер киңлек,
 Ходай бирде мөмкинлек.
 Дәртләндек тә жилкендек,
 Бер зарландык, бер көлдек.
 Будмас микән бәхетләр
 Кояш чыккан бер көнлек?
 Наман күкләр якламас,
 Жирдә үзең йоклама!

Яши татар

Урам—урланган,	Эредән кубып
Тыкрыгы тап-тар,	Вак-төяк сатар.
Үткән-сүткәннәр	Баш сау булсын дип,
Сүгәр дә таптар.	Үзен юатыр,
Бирешмәс татар!	Күзләрен йомса,
Базарны мактар—	Телен югалтыр.

Кыйбласы анын
Нәкъ дүрт тарафтыр,
Чит кавемнэргә
Нәсел таратыр.
Сөйләп торам бит—

Үзем дә татар.
Без дә кимсетсәк,
Аны кем мактар?
Тарихын саклар—
Яшәсен татар!

Ак сакал, ах, сакал!

Былыр күрдем яшьтәшемне,
Сүрелгән, сүнеп бара.
Картлык—шатлык түгел, диеп,
Бөкрәеп, сенеп бара.

Кул селтәгән дөньясына,
Кырынуын ташлаган.
Узды гомер—калды күмер,
Диеп йөри башлаган.

Быел күргәч, танымыйча
Яныннан ук узганмын.
Күрәм, ак сакаллы берәү
Елмаеп кул сузганын.

Нинди кыланчык агай, дим,
Күзләрендә мутлык бар,
Хәрәкәте, көлүендә
Ташып торган шуклык бар.

—Әллә танымый инде, дим,
Үз итеп миңа дәште.
Күзлегем алдамый инде—
Бу бит былтыргы яшты!

—Сакал сине яшәрткән!—дим,
Карадым гажәп итеп.

—Зарланып туйдым да, менә
Үстердем мээк итеп!

Язмыш—кара сакал булса,
Без акка алмаштырып,
Яшик яшьлекне яшереп—
Картлыкны алдаштырып!

Әтисе сакалын тарта
Елыйсы килгән малай.
Үз сакалы белән уйный
Картлыктан көлгән бабай.

«Татар тангосы»

*Сара апа Садыйкова ижаты
1942 елны (60ел элек) «Көтәм
сине» тангосы белән башлана.*

Музыка ул күнелләрен
Илһамлы серләшүе,
Моң телеңдә, сүзсез генә
Татарча сөйләшүе.

Кайгы-сагыштан юатып
Көй туа, күнел булгач,

Йөрәге булганнар аңлар—
Кирәкми аңа тылмач.

Туган телем, бәгырькәем,
Син сандугач оясы,
Сараларны сайлап кына
Кочагыңа жыясың.

Милли моңнар күңелләрнең
Сайрашып сөйләшүе,
Үлемсез жаннар телендә
Сагынып серләшүе...

Төш юрау

Ак аргамак жиктем мин төшемдә,
Барам печән салган арбада.
Бала чактагыдай сөенечем
Тутарылган соң кай арада,—

Куып тотыйм дисәм, уйнап качар,
Мин яратып аңа карадым.
Көтеп алды үзе, ялын сыйпап,
Тән жылысын тоеп барамын.

Йөгәнә юк икән, кирәкми дә,
Болай барулары уңай ла.
Безнең шушы якынлыкны күреп
Ап-ак чәчле агай елмая...

...Көнем үткән иде бик талчыгып—
Әйтерсеңдә тәмам арган ат.
Төшкә иңеп жанга канат бирде
«Илһам» атлы ап-ак аргамак!

Өсте һәм асты

Йә чәчү өсте,
Йә печән өсте,
Йә урак өсте...

Өсте-өстенә
Эш тә эш кенә!

Берсе-берсенә
Һаман ялгана,
Авыл халкына
Кайчан ял аңа?

Әһә, кыш килер,
Кышын ял туар—
Аюдай йоклап
Чыкса мал-туар?

Итен дә үстер,
Иген ик, Авыл,
Бөтен ил көтә—
Кирәк бит, Авыл!

Эшлэгән өчен
Түләү дисеңме?
Нәрсә булганын
Күрдең ич инде—

Тырышу ахры
Катырак булды,
Икмәк ахрысы
Артыграк уңды.

Кая куярга—
Күп булгач, арзан,
Хәзер дөньяга
Хужа бит базар.

Техника кыйммәт,
Тишек шул кесә,
Ах, комбайн да
Шул кырда үссә...

Карама инде
Хезмәт хакына,
Эшли генә күр
Алла хакына:
Чәчү өсте дә,
Печән өсте дә,
Урак өсте дә
Килеп тора бит
Өсте-өстенә.

Нинди ял сина,
Нинди аш өсте?
Һәрвакыт эзер,
Син бит—баш өсте!

Сынатмый иде
Безнең татарлар.
Әзергә хәзер
Алып-сатарлар.

Менә кемнәргә
Гел сөтнең өсте!
Өсте дә өсте,
Үсте дә үсте...

Өсте әйбәт тә,
Нишләр соң асты?
Шул сорау өскә
Чыкты да басты!

Бәхет кайда?

Син карыйсың
Үткәnnәрдән,
Күптәnnәрдән,
Киләчәкне
Көткәnnәрдән.
Син торасың
Сөенешкән,
Сыенышкан,
Сөеп дәшкән
Ак чәчәкләр
Арасында.
Син сыныйсың
Айлы төnnәр,
Нурлы көnnәр,
Моңлы өnnәр
Тарафыннан.

Син сорыйсың:
—Ничек эшен?
Мин әйтәмен:
—Үзең төшен—
Яңа юллар
Түшәп яшим;
Бик шәп яшим—
Үткәnnәрне
Күшәп яшим...

Бәхетле без,
Бәхет өмет
Иткән чакта,
Шунда ул, дип,
Киләчәктән
Көткән чакта.

2001 - 2003.

ЮГАРЫ БЭЯЛЭНГӘН ИЖАТ

Моннан төгәл биш ел элек миңа «Мәдәни жомга» гәзите өчен Татарстанның халык шагыйре Шәүкәт Галиевкә багышланган мөкалә язарга насыйп булган иде. Гаять киң қолачлы ижатына күзәтү ясап, мин ул чакта «Шәүкәт Галиевтә дүрт «мин» бар»,—дип язган идем. Аның берсе—лирик шигырьләр авторы, икенчесе—юмористик һәм сатирик шигырьләр язучы, өченчесе—балалар шагыйре һәм дүртенчесе—прозаик. Әйе, чын мәгънәсендә киң қолачлы каләм иясе. Әдәбиятның кайсы гына жанрында ижат итмәсен, һәркайсында бердәй талант белән, әдәбият сөючеләр яратып укуырылык әсәрләр тудырган әдип. Татар балалар әдәбиятының корифее булу белән хәтта башкалардан нык аерылып торган, үзенчәлекле, кабатланмас әдип. Чөнки бездә, гомумән, әдәбият дөньясында балалар әдипләре, балалар шагыйрьләре алай күп түгел, бармак белән генә санарлык. Бу татар әдәбиятында да, русныкында да, башка халыкларыныкында да шулай. Балалар өчен ижат итү, күрәсен, язучы-шагыйрьдән аеруча бер осталык сорыйдыр. Алай дисәң, мин үзем дә балалар өчен шигырьләр язган кеше буларак, монда башкалардан аерылып торырылык артык берни дә күрмим. Бары тик шөп итеп, баланы жәлеп итәрлек итеп, тапкыр, оста тел белән язарга гына кирәк. Ә инде болай яза белү, ул әлбәттә, шагыйрьнең ижади үзенчәлеге, башкалардан аерып торган язу манерасына бәйле. Һәр шагыйрьнең дә үз язу алымы, стили бар бит. Үз йөрәге аша үткәреп, үзе кичергән хисләрне язу гына шагыйрьгә уңыш китерә. Балалар өчен язганда да шулай—бала булып уйларга, балалар кичергәнчә, күргәнчә язарга гына кирәк. Шуны сиземлисән, яхшы тоясын икән, син—«на коне!»—урсыча әйтмешли—уңышка ирешәсәнне көт тә тор.

Шәүкәт Галиев татар балалар шигъриятенен алтын баганасы ул. Аның бер башында Габдулла Тукай торса, Тукайдан соң үткән юлның урта бер жирендә Шәүкәт Галиев фигурасы калкып чыга. Олы юлның маяклары сыман. Бари Рәхмәттан соң бушап калган, кая таба, кайсы юлдан китәргә белмичә торган балалар шигърияте дилбегәсен үз кулына Шәүкәт Галиев ала. Ала һәм безнең балалар шигъриятендә яна бер сулыш белән, бөтенләй яңача, моңа кадәр булмаганча итеп, үзенчәлекле итеп яза да башлый. Бер-бер артык уенчак, шаян, мавыктыргыч шигырьләр дөньяга туа. «Пәрәмәч», «Кайнар коймаклар», «Ислемай», «Камырша»—Бари Рәхмәтнен йөгерек тел белән язылган шаян шигырьләреннән соң татар әдәбиятына яна балалар шагыйре килүен белгерткән көчле бер аваз булып янгырый. Балалар шигъири йөгерек телле булганда, шаян сюжетка корылганда отышлы шул. Ә Шәүкәт Галиевтәге мондый осталык—аны әле балалар шигъриятенә килгәнчә үк инде дөньяга танытырга өлгергән юмористик шигырьләреннән. Дөрөсрәге, йөгерек тел һәм шаян сюжет кора белүе аны юмористик һәм сатирик шигырьләр язу остасы итеп тә таныткан була.

Әле 1958 елда ук дөньяда елмаеп, көлеп яшәүгә мәдхия укучы «Көлегез, көлегез» исемле жыр (Х. Вәлиуллин көе)—көлүгә гимн ижат иткән Ш. Галиев илленче еллар эстрадасының нәфис сүз осталары репертуарында шигырьләре сәхнәдән төшми укылган иң популяр шагыйрь була инде. Аның «Хупжамал», «Туйда сөйләнгән нотык», «Тәмәкенең файдасы», «Каз ашады башымны» кебек шаян шигырьләре халыкчан шаян, жор тел белән язылуы белән бергә тапкырлык, сүз уйнату, чәчәлек үрнәге булып тора. Аның күп кенә юмористик шигырьләре—«Шалт Мөхәммәтжан!», «Озак яшәүнен сере», «Яр эзләдем, яр таптым», «Гарантияле мөхәббәт», «Бар икән күрәселәр»—композиторларыбыз тарафыннан көйгә салынып, шаян жырларга әверелгәннәр.

Жыр димәктән, Шәүкәт Галиев татар жыр сәнгатенен алтын фондун тәшкит иткән күп кенә популяр жырларнын сүз авторы да. Анын халыкчанлыгы, музыкаль аһәңлелеге белән аерылып торган лирик шигырьләре үзләреннән-үзләре көйгә салуны, жырлауны сорап торалар. Аларнын композицион бөтенлелеге, камиллелеге заманында күп кенә композиторларны көй ижат итәргә этәргән. Васил Хәбисламовнын «Раушаниям, бәгърем», Ифрат Хисамовнын «Утыр әле яннарыма», Фасил Әхмәтов һәм Рифкат Гомәровларнын «Тамчылар тамар чаклар», Альфред Сәйдәшевнен «Ник янара сагышлар», Мирсәет Яруллин һәм Рифкат Гомәровларнын «Күпме күзләр күрәп онытылган», Хөснүл Валиуллиннын «Шомырт чәчәкләре ак кына», Илһам Шакировнын «Сөенчкә дисәм...» кебек жырлары, инде дөньяга чыгуларына 40-45 еллап вакыт үтсә дә, һаман халык күнелендә, һаман да янгырылар, аларны тынлаган саен тындыйсы килеп тора. Алай гына да түгел, бүгенге бер көнлек жырлар заманында Ш. Галиев жырларынын бәһәсе тагын да күтәрелә, дәрәжәсә арта. Бүгенге эстраданы басып киткән зәвыксыз, шигырь булудан шактый ерак торган чиле-пешле текстларга ижат ителгән жырларны тынлагач, ирексездән Ш. Галиевнен әнә шул 60 нчы еллар башындагы лирикасы сагындыра башлый. Ул ижат иткән «Раушания» генә дә ни тора! Безнен халыкта хатын-кыз исеменә атап жыр чыгару борынгыдан килгән гүзәл традиция. Кызганычка каршы, бүгенге эстрадада бу жанр шактый чүпләнде. Ә менә Ш. Галиевнен «Раушания»сә халкыбызнын «Гөлҗамал», «Гөлмарфуга», «Рәйхан», «Сажидә», «Зөбәрҗәт», «Сәрвиназ» кебек ничәмә буыннар буена хатын-кызга карата мәхәббәт һәм хөрмәт хисе, югары эстетик зәвык тәрбияләгән жырларына кушылган иде.

*Дингезнен дә була төрле чагы,
Бер давиллап ала, бер тына.
Раушаниям, бәгърем,
Бер давиллап ала, бер тына.
Күнелләрем сина омтыла.*

Жырда исеме аталган кызнын никадәр сылу, зифа, чибәр булуы хақында бер сүз дә юк. Монда көчле мәхәббәт, сагыну хисе. Һәм шулар жырны халыкчан, үзәккә үтәп керерлек монлы, популяр итә.

Ш. Галиев лирикасы тема ягыннан бай, колачлы. Анда мәхәббәт тә, туган як, анын табигате, туган жир, авыл, игенче, хезмәт кешесе, Ватан, сугыш һәм тынычлык. Нинди генә темага алынса да үзенә генә хас сулыш, йөгәрек тел, сокланырлык образлар аша ачып бирә, кыска һәм төгәл сүрәтләүләр аша күнелгә үтәп керерлек итеп яза белә. Еллар үткән саен анын лирикасы үзгә бер аһән ала, яна төсмерләргә байый, фикерләвә камилләшә, тыгызлана, теле шомара. Шигырьләре күләм ягыннан кыскара. Ул лирик миниатюралар, парчалар, ике, өч, дүрт, сизгә юллык шигырьләр ижат итә башлый. Шигырьләрдә афоризм дәрәжәсендәге тыгыз фикерләр урын ала.

Фикерләр—уйлану очкыннары. Алар күзәтүләр нәтижәсендә туа. Ш. Галиев, мөгаен, язучылар арасында үз укучысы белән ин күп очрашкан, ин күп аралашкан әдиптер. Ә очрашулар, күргән-белгәннәр—төрле уйларнын, уйлануларнын чыганагы ул. Ш. Галиевнен андый уйлануларын туплаган йөзләгән куен дәфтәре бар. 1985 елда ул әнә шул лирик язмаларын туплаган «Илһамым—мәхәббәтем» дигән җыентык та бастырып чыгарган иде. Афоризмнар, канатлы гыйбарәләр, үткән фикерләр, хикмәтле сүзләр—болар шигырь калыбына сыя алмыйча, һәрберсә аерым, мөстәкыйль яшәргә лаек, шул ук вакытта шигъри жөмлеләр. Чөнки аларнын һәрберсә—шигырь чаткысы. Бу жанрнын татар әдбиятында барлыкка килүе дә, мөгаен, Шәүкәт Галиев исеме белән бәйлелер. Бездә шундый жөмлеләргә жанр дәрәжәсенә күтәрүче дә ул булды.

Бытгыр Татарстан китап нәшрияты Ш. Галиевнен биш томлык «Сайланма әсәрләр»ен бастырып чыгарды. Мина шуларнын мөхәррире булырга туры килде. Шунда мин Ш. Галиев ижатынын никадәр бай, колачлы булуын тагын бер күрәп сокландым. Татар балалар әдбиятынын умыртка сөяге, юмор һәм сатира остасы, лирикада бай мирас туплаган шагыйрь, лирик-фәлсәфи миниатюралар авторы,

прозаик. Биш томлыкка әдип прозасының бер өлеше генә керде. Аның «Минем беренче гомерем» китабы аерым эссе-хикәяләрдән торган автобиографик повесть дип аталырга хаклы.

Шагыйрьнең төрле әдипләр, әдәбият-сәнгать әһелләренә багышланган язмалары шулай ук әдәби-эстетик кыйммәткә ия. Шуларны өстәп яшъ язучыларга бирелгән рекомендацияләр, балалар әдәбияты проблемаларын яктырткан күпсанлы мәкаләләр, рецензияләр, доклад-чыгышлар барысы да әдипнең бай әдәби мирасын тәшкил итә һәм аерым томлыктар булып бастырып чыгарырга һәм укучыга тәкъдим ителергә лаек китаплар булып иде. Кызганыч, аларның күбесе томлыктарда урын алмый калды.

Быел Ш. Галиев өчен юбилейлар елы. 20 ноябрьдә шагыйрьгә 75 яшь тула. Ә декабрьдә аны өметле, яшъ каләм иясә итеп таныткан истәлекле вакыйганың юбилее—моннан 55 ел элек, 1948 елда «Совет әдәбияты» («Казан утлары») журналының 12 нче санында Сибгат Хәким фатихасы белән аның беренче шигырьләр шәлкеме басылып чыга. (Һәм, ниһаять, быел Ш. Галиевнең балалар шигъриятендәге шук, тапкыр малае Шәвәлинең дөньяга килүенә—«Яшъ ленинчы» («Сабантуй») гәзитендә аның турындагы бер бәйләм шигырьләр басылып чыгуга 40 ел тулды. Шәвәлигә—40 яшы!)

Шәүкәт Галиев ижаты югары бәяләнә. Ул бездә Г. Тукай исемендәге Татарстан Дәүләт премиясә белән бүләкләнгән ин беренчә балалар әдипе булды. Аның «Заяц на зарядке» китабы Г. Х. Андерсен исемендәге Почетлы дипломга лаек булды—ул безнең балалар шигъриятен дөнья масштабына алып чыкты. Һәм, ниһаять, Ш. Галиевкә 1995 елның 2 июнендә Татарстан Президенты Указы белән Татарстанның халык шагыйре дигән мактаулы исем бирелде.

Ш. Галиев үзенә 75 яшьлек юбилеең ижат егәрә ташып торган хәлдә, сау-сәләмәт каршылыгъ. Без әле аннан янадан-яна әсәрләр көтәбез.

Рафис КОРБАН.



Авторлар игътибарына

Кулъзма жибергәндә түбәндәге мәгълүматлар булу мәжбүри:

1. Фамилиягез, исемегез, әтиегезнең исеме
2. Яшәу урыныгыз
3. Туган ел, ай, көнегез
4. Паспорт мәгълүматларыгыз
5. Дәүләт пенсия страховкасының страховка таныклыгы номеры
6. ИНН номеры
7. Вертикаль портрет рәвешендәге яхшы сыйфатлы фоторәсемегез
8. Телефоныгыз (шәһәр кодын да күрсәтеп)

Факил Сафин

САТАШЫП АТКАН ТАҢ

РОМАН

Өченче китап

VIII

Көз айлары тынгысыз булырга охшый... Советлар Союзы дип аталган биниһая зур, төрледән-төрле кавем, ил-гавамнан укмаштырылган корама дәүләт 1936 елгы Яңа Конституция нигезендә СССР Югары Советына яңа сайлауларга әзерләнә иде.

Халык хөкеменә чыгарылырга тиешле кандидатураларның исемлеген булдыру, республиканы сайлау округларына бүлөп чыгу белән башлар катты. Бу эшләр ТатЦИК ка йөкләнгән булса да, бер генә эш тә ХКС рәисе Дәүләтьяров катнашыннан башка үтми, чөнки һәрнәрсәгә акча, транспорт, башка төр чыгымнар кирәк, хөкүмәт масштабындагы чараларга турыдан-туры ул җавап бирә иде.

Кич, соңгына өйгә кайтып керә ул, иртәгәге көнне исә әллә ничә кинәшмә үткәергә кирәк, төн йокламый шуларга әзерләнеп утырмый чара юк, иртүк кабинетка килеп керергә өлгерми, Алемасов чакырып ала да, бер олау эш йөкләп чыгара. Барысы да тиз кирәк, барысы да “срочно”! Әзерләп кенә өлгер. Шушы тиен тәгәрмәчендә әйләнгән арада көннең үтеп китүен дә сизми кала, жиргә карангылык инеп, төн җитеп килә икән инде, сыгылган лимон кебек өенә кайтып кергән була... Индә бер олау эш ияреп кайта...

Шул кәгазьләр белән әвәрә килеп танга кадәр утыра. Яңа эшкә керешкәннән бирле вакытны тоймый башлады Әхмәтсафа. Тагын бер нәрсәне шайләп алды, ана Алемасов ничектер сәер карый кебек. Эш мәсьәләсенә килгәндә ышаныч күрсәтә, ә башка нәрсәләр хакында ачылып сөйләшкәнә юк аның белән. Чит итә, ят күрә. Мөхәммәтжановның да сонгы көннәрдә аның белән сөйләшеп-кинәшләшеп утырырга вакыты юк. Киеренкелек торган сәен көчәя, бер як та, шик-шөбһәләрне читкә ташлап, ачыктан-

ачык сөйлөшүгө бармый. Бу халдан да яман нәрсә юк икән, кешеләр күз алдында үзгөрәләр, бөтөн ил, жәмгыять ниндидер сәер авыру белән сырхау-луй, әлеге чиргә дару табылуы да шикле. Дәртсез, дәрмансыз яши халык.

Бүгөн дә көннөң ничек үтөп китүен сизми калды. Өйгә кайтып, шул эш-мәшәкатләр, жанны бимазалап торган борчулар хақында уйланып утыра торгач, ыргы төн үтөп бара икән менә.

Бертын башын ял иттерергә теләп, карашын өстәлгә таратып ташланган кәгазыләрден күтөрөп, безаз уйланып алды. Иртән Алемасов янында булуы, аның кинәт Усманов хақында төпчөнә башлавы истән чыкмый, бу сөйлөшү төбөндө нидер ята, ул әлеге чамалап кына бетерми, ахры.

Табигий, Шамил Усманов турында тыныч кына уйлый алмый ул. Кулга алынып, төрмөгә ябып куелуы һич башына сыймый. Шундый зур пост биләп тә ана ярдәм итә алмавына вөжданы кыйнала, теңкәгә тия, Усмановны ничек кенә гаепләмәсеннәр, һич тә “халык дошманы” итеп таный алмый, бәлки әдипне саклап калырга мөмкинлекләр дә булгандыр, бәлки әле дә соң түгелдер... Әмма дә ләкин курку хисе жинде—бу хакта сүз башларга ничә мәртәбә талпынып караса да, кыюлык дигән нәмәрсәнән канатлары тиз салынып төштө, хәтта үзе ярыссы гына яхшы белгән, дошман булуларына һич кенә дә ышана алмаган бер генә язучы язмышын жинәлөйтү турында сүз башлап, күңелендәге шикләрен Алемасовка авыз тутырып әйтергә жорьәт итмәде. Аны, халык комиссарлары рәисе Дәүләтъяровны, формаль яктан караганда, республикада икенче дәрәжәдәге кеше дип исәпләргә буладыр, ә менә яна гына Татарстанга борын төрткөн Михайловны—НКВД наркомын үзеннән күпкә көчлөрәк, күәтләрәк итеп той. Әле Алемасов белән ике арада, бигрәк тә сонгы көннәрдә моны ачык сизә ул—Дәүләтъяровның һәр адымын контрольдә тотучы Мөхәммәтжанов та бар бит. Галим ачыктан-ачык әйтте, Дәүләтъяров анын белән кинәшләшмичә, Алемасов ягына сынар адым да атларга тиеш түгел!

—Безнен аста казыналар, брат, сак булырга кирәк. Нишләсәк тә, бер-беребез белән хәбәрләшеп, кинәшеп эшлик. “Тегеләрнен” бер генә кыланмышларына да вак-төяк дип карама. Затсыз адәмнәр болар, күзләрендә иман нуры юк...—дип кисәтеп кенә тора Мөхәммәтжанов.

Алемасов исә, Галимнен ни уйлаганын сизенгәндәй, киресен сукалый.

—Мине бер дә яратмыйсың бугай, Дәүләтъяров,—диде ул бер кинәшмәдә, өлкә комитеты әгъзалары янында көпәрәйгән кыяфәттә.

Казанга килгәч тазара төшкән Алемасовның нурсыз чыраена, тар мангай астыннан дөньяга жирәнәп караган чепи күзләренә, шыксыз кулларына мизгел эчөндә караш ташлап өлгергән Әхмәтсафа ни дип әйтергә дә белми интеккөндә, Беренче йөзөндә арзан елмаю жәелде.

—Миңа үчлекле карап торасын кебек, шуна әйтәм яратмыйсың, дип.

Кылтаеп, фәхешләнеп үзенә кадалган Алемасовка жавап бирергә өлгермәдә, Мөхәммәтжанов “ярдәмгә” килде:

—Ярату-яратмавын үзе белә, әмма Сезне хөрмәт итә, моны барыбыз да күрәбез.

—Яратмый, хөрмәт итә... Шәп әйттен, Галим Мөхәммәтжанович, сез инде ике дус, бер-беребезнен ни уйлаганын яхшы беләсез, мин сиңа ышанам,—дигән булып, котсыз кеткелдәп алды. Янә чепиләнеп халык комиссарлары советы рәисенә төбәлдә.—Шулай да Дәүләтъяров, кайбер нәрсәләргә минем белән беренче чиратта кинәш итәргә кирәк. Читләшмә, мин бит кеше ашаучы бүре түгел!

Юкка гына барысы алдында аны яклау ягына басмады Галим, нидәндер шикләнә, нәрсәдер белә, әйтеп бетерми. Әхмәтсафаны Алемасов тирәсенә жибәрергә тырышмавы ваклану яки көнчелектән түгел икәнән яхшы аңлый, сәбәпләрен төшенеп кенә житә алмый. Шул ук вакытта Мөхәммәтжанов үле жан түгел, карьерасы хақына бернәрсә белән дә хисәп-лашмаучы кеше икәнән дә чамалый, бу мәсәләдә, Алемасовтан кала, телсә кем белән теләсә нинди бәхәскә, хәтта интригада да барырга әзер кеше. Мондый шартларда нишләргә ана? Республиканың хужалык сәясәтен үзөчә

алып барырга омтылу куркыныч хәзер. Ныклап кинәш-табыш итәрлек кешеләр кими бара. Әхмәров та, Алемасовның ул чакта ана бәйләнен азалануын начар фалга юрап, аннан читләшә бугай. Һәр дәһри коммунистның күнеленнән көнгә мен мәртәбә кабатлаган догасы: “Аллаһ сакланганны саклармын, дигән, инде безләрне Ходай үзе сакласын, уйламый-нитми дию авызына килеп керә күрмик, яраббиди Ходаем, яман күзләрдән, яман уйлардан, яман гамәлләрдән саклап йөртә күр!”

НКВД да йоклап ятмый, сизеп тора—һәр адымы күзәтү астында. НКВД наркомы белән аңлашу табарга омтылыш ясаса?.. Юк, аның Михайловка теше үтмәячәк. Аның гына түгел, Михайлов белән Алемасов та үзен сак тотта, башкача сөйләшә, Мөхәммәтжановны инде әйтеп тә торасы юк, һәр сүзеннән, хәрәкәтеннән, ымыннан Михайловтан куркуы шәйләнә.

Мөхәммәтжановка кереп, барысын уртага салып сөйләшәргә дисән, анысы да хәвәфле кебек. Икенче ТЭЦ хакында сөйләшкән көнне иртән, Алемасовтан чыгып килгәндә, каршы очрады ул. Күптән сагынып көткән күрешү мизгелен кичергәндәй, балкып килеп күреште, хәл-әхвәл сорап башлады. Алемасов кабинеты янына күз сиреп алгандай итте.

—Сине дә тындырмый Беренче, миңа да тынгы юк. Кабинетка керергә өлгөрмәдем, чакырта да башлады,—дип, зарланып та алды. Гомумән, шулай эш күплектән җәфа кичергән кеше сыман, үз күргән кешеләренә зарланыргарак ярата иде ул..

—Күптән көтелгән сөйләшү—кичекмәстән хәл итәсе бер мәсьәлә бар иде,—диде Әхмәтсафа, капчыкны төбеннән селкисе килмичәрәк.

Мөхәммәтжанов сагаеп калды..

—Нинди мәсьәлә ул?

—Син аны яхшы беләсен, бу турыда сөйләшкәнәбез бар—ТЭЦта төзелеш эшләре бик әкрән кыймылдый, шул эчнә пошыра. Төзелешне туктатып, ана каралган акчаны башка тармакка җибәрергә дигән карарлар да бар иде.

Икенче секретарь кайнарланып сүзгә кушылды:

—Өлкә комитет әгъзаларыннан ТЭЦ төзелеше өчен җаваплы итеп мине билгеләгәннәр иде. Ана мин кураторлык итәм... Кайда авыр, кайда провал, шунда мине китереп тыгалар, үзән беләсен. ТЭЦ белән дә шундый хәл сизелә. Эшнән торышы хакында бик беләсе килә, сонгы вакытларда күрә торып аннан читләштерәләр, ни барганын да аңтый алмыйм. Инде дә килеп, бер-бер нәстә килеп чыкса, гаеплене тиз табачаклар... Галимне бүтән тотып ашарые кайбер адәмнәр. Нәстә ди соң Беренче?.. Мәсьәләнең очына чыга алдыгызмы?..

—Туктатмаса, дигән, карарга килде.

Мөхәммәтжанов кулындагы папканы жилеп алды.

—Шәп бу, иптәш Дәүләтъяров! Күпме көннәр эчем пошып йөри иде шуна. Моннан соң да бер-беребезне подводить итмик. Әйтәм бит, шул нәстә исемә килеп керсә, тән йокыларым кача, дип. Тоттылар да миңа сылап куйдылар, таптылар бер архимед төпәчен, кайда, нинди йөк ята, шуның астына мине китереп тыгалар, шуннан йөк кузгатырга тиеш ди мин!

Сөйләшү шунда өзәлдә, аны сәркәтип, чираттагы кинәшмә башланганчы, Алемасов янына кереп калырга ашыктыра иде.

Әхмәтсафа уйларны читкә куып, янә кәгазьләренә иелде.

...Эшкә мавыгып күпме утырып иде, билгесез, кинәт урам якта, тәрәзә артында гына бер адәмнән ачы тавышы ишетелде:

—Коткарыгыз, талыйлар, үтерәләр!..

Әхмәтсафа эшен бүлеп, тәрәзәгә капланды. Тышта карангы, кар катыш вак янгыр сибәләп тора. Урамнан кемнәрдер йөгереп үтеп, куыша-куыша күрше ишек алдына керделәр бугай—тавышлар шунда ишетелә. Икемә-өчмә кеше бер адәмгә бәйләнәләр булса кирәк—әллә талыйлар, әллә кыйныйлар.

Бәләгә таручынын ара-тирә:

—Коткарыгыз, үтерәләр!..—дип өзгәләнеп кычкырган тавышы кабатланып ала. Күрәсен, тиз генә бирешә торганнардан түгел, жан-фәрман тартыша сыман.

Ул кисәк кузгалып, киём элгеченнән көчтүнөн эләктереп алды да урамга атылды. Артыннан Рабиганың аптыраулы-куркулы тавышы ишетелеп калды:

—Төн уртасында кая барасын?.. Урамда кем ни кыланмас. Йокларга ят, иртүк эшкә барасынны онытма...

Хатынына жавап биреп тормайды. Урамга йөгереп чыкты. Баганаларга эленгән лампалар өй тирәсенә берәз яктылык сирпесәләр дә, тавыш килгән якта дөм караңгы. Теге бичара һаман карыша, тартыша бугай, қолакка: “Ярдәм итегез, ярдәм!”—дигән сүзләре ишетелеп киткәли. Ләкин баштагы кебек ачы тавышы түгел, еламсыраган, чарасыз ялвару ғына иде инде бу. Шәһәр уртасында түгел, бәлки кайдадыр кешесез урманда, чытырманлы сазлыкка кереп баткан бичара адәмнән өметсез тыпырчынуы сыман тоела.

Тавыш күрше йортның ишек алдыннан килә иде. Йөгөргән мәлгә Әхмәтсафаның күнеленнән кайчандыр Бохара якларында йөрүе, Каштаудан кайтканда бәләгә очрап та, аны үлем ягасыннан Фәтхулла агайның йолып алу мәлләре сызылып үтте. Әйе, әгәр дә Фәтхулла абыйсы иренеп калган булса, Әхмәтсафа дигән егет әллә кайчан чүл бүреләренә ризык буласы иде. Аның йөрәге алгысынды, ничек тә бәләгә тарыган адәмне йолып аласы иде талаучылар кулыннан. Шуны эшләмәсә, үзен хәтта гафу да итмәс кебек.

Ишек алды тагын да карангырак тоелса да, күз тиз ияләште, әле барлык кеше дә йокы базарына китеп бетмәгән икән: түрдәге фатирда ут шөйләнә, карангылыкны ватарга шул жипткән, әнә—ишек алды уртасындарак кемнәрдер көрмәкләшә. Ул шунда ташланды.

Әхмәтсафаның таләпчән һәм икеләнүгә урын калдырмаслык куе тавышы төнне ярып үтте:

—Туктагыз, хәзер үк туктагыз.—Теленә каян килгәндер,—Атам!—дип тә ычкындырды.—Ике-өч адым атлауга, сизми калды, көрмәкләшкән кешенең берсе кул астына килеп керде, ул аны сөйрәп торгызды да, үзен-үзе белештермичә, әллә кая ук болгап ыргытты. Чамалап өлгерде, әзмәвердәй адәм иде бу. Бик каты барып төштә бугай, чинап, сикереп торды да, бу якка борылып та карамый, сүгенә-сүгенә урам карангылыгына кереп югалды. Эченә жылы йөгөрдө, чыннан да каты тавышлы кешенен ату коралы бар дип уйладылар, ахры. Ул арада ана бөреләп-сугылып тагын бер кеше капка ягына атылды. Аның артыннан ташланмакчы иде дә Әхмәтсафа, кире уйлап, жирдә мышкылдап яткан бичара бөндөгә иелде:

—Ни булды, иптәш?

Теге кеше, исенә килеп, еламсыраулы калтыранган тавыш белән жавап кайтарды:

—Таладылар, башлары култык астына киләсе сбулычлар... Бөтен акчамны, өстәге киёмнөрне алып ычкындылар, паразитлар...

Ул үрмәләп аягына басты, сизелеп тора, ярыйсы ғына “чирттереп” алган бу мәхлук. Читкәрәк тайпылган Әхмәтсафаның жиненнән эләктереп алды:

—Абзый, зинһар, ташлап калдырма инде. Бишбалта ягына кайтасым бар бит... Почмакта качып көтеп торалар алар, беләм, мине төмам чишендереп бетерәсе килә аларның...—Ул черелдек тавыш белән сүгенеп алды.

Ни гажәп, Әхмәтсафага әлеге тавыш таныш сыман тоелды. Әллә бу кешегә ярдәм итү теләге, әллә кызыксынуы көчле булды, бәләгә таручыны өйләренә табан алып китте. Шул чагында ғына үз өенең капка төбөндә серәеп басып торган каравылчыны шөйләп алды.

—Нишләп чөлөндәй басып торасын, понимаешь?—дип, ачулы тавыш белән сорау бирде Әхмәтсафа.—Каршына килеп, кеше кыйныйлар, талыйлар, чишендерәләр, ә син?..

Каравылчының жавабы әзер иде:

—Миңа, иптәш Дәүләтъяров, шушы өйне, ихатаны сакларга кушылды. Өй эчендә ни-нәрсә бар, хужалар кая чыга-керә, анысы өчен мин җавап бирим,—диде сакчы, гөнаһсыз тавыш белән.—Әгәр сезнең ишек алдында булса бу хәлләр, мин чарасын күрә идем, әлбәттә, ә болай бөтен шөһәр өчен минем җавап бирәсем юк... Шулай да мин, иптәш Дәүләтъяров, сезнең арттан бардым. Инструкцияне бозып булса да... Сак урынын калдырырга ярамый безгә. Бандитның берсен сугып кына очырдыгыз бит, тегеләрнен нинди тизлек белән ул тирәдән таюларын үз күзем белән күргәч, тизрәк сак урыныма йөгердем. Гайрәт тә бар икән, иптәш Дәүләтъяров үзегездә.

Җавап күңеленә хуш килде, Әхмәтсафа сакчының инсәсеннән кагып алды:

—Без, үзебезне ир-егеткә санаучылар, кирәк чакта кешегә ярдәм кулы сузмасак, ни була? Менә бит, көзгә көн дип тормаганнар, иптәшне чишәндереп киткәннәр...

Бәләчел тавышлы мәхлук сүзгә кушылды:

—Итеккә кадәр салдырып алып киттеләр, кабихләр.

Өйгә кереп, кухняга үтүгә, ут яктысында Әхмәтсафа төнгә “кунак”ка текәлеп караган иде, имәнәп китте—аның каршында шәлперәеп авылдашы—Кәрим Хәрәмуллин басып тора иде. Авызы бүлтәеп чыккан, ирен читеннән кан саркый.

—Кәрим?—дип, гажәпләнәп, телгә килде Әхмәтсафа.—Кәрим... Хәрәмуллин! Син түгелме соң бу?

Төнгә кунак лыпылдап идәнгә утырды.

—Соң, ни... Кара инде... Тинтөк димә... Әхмәтсафа бит син, зур кеше...—дип тәтелдәргә тотынды Кәрим.—Ишеттем... Кем сун әле син? Юк инде, башка ару сукканнар, теге сбулычлар, һич кенә эшләп китә алмый менә,—дип сөйләнде ул исән калуына бер сөенсә, Әхмәтсафа кулына килеп элэгәнә ун мәртәбә артык шатланган кешедәй.—Каравылчыны әйтәм, “Иптәш Дәүләтъяров, иптәш Дәүләтъяров” дип бер алдына, биш артына төшеп тора, югыйсә, ә мин нуль внимания, әйеме. Әхмәтсафа, эт талагыры, син бит бу!—Кәрим урыныннан сикереп торып, коткаручысын кочакларга ниятләп, алга атлады. Борынына килеп бәрелгән сасы көмешкә исеннән, Әхмәтсафа ирексездән читкә тайпылды, теге, моңа әһәмият бирмәгәндәй, һаман сөйләнә, һаман якыная:

—Әйе, мин инде бу—Кәрим Хәрәмуллин. Каргалыдагы күршен булам... Бергә уйнап, күнел ачып үскән Әхмәтсафакем, туганымнан артык кеше бит син! Ничекләр килеп чыктың мине араларга?!

Өй хужасынын күнелен нидер тырнап, яндырып үтте. Бөтен сасысын үзенә бөркеп, борын төбенә килеп баскан Кәримне читкә этәрде.

—Каян килеп чыктың монда?—дип, арган тавыш белән сорады Әхмәтсафа. Нигәдер үзе коткарган кешенең Кәрим булуына тамчы да сөенмәде кебек.—Йөрисең төн уртасында разбой салып...

—Күрәсе башкайлар булгач, Әхмәтсафа күршәкәем, килеп каптым инде. Шушы эт олаккан жиргә килергә нинди шайтан котырткандыр. Кичә зарпылат алган идек, мин бит жир төзү техникумын тәмамладым Казанга килеп. И дәрәс эшләгәнмен, иеме, күршәкәем? Кая бакма төзелеш, бездән башка бер генә эш тә башланмый, акча мулдан түләнә, шуна кылтаеп киткәнмендер инде, эштән соң өйгә кайтмый, бер маржаның итәгенә иярәп киткәнием, утырылган бит менә, шул тәрәгә алданып. Кесә тулы акча, кәеф әйбәт, маржага өмет тә бар иде, хәйләкәр кәнтәй булып чыкты. Төн уртасына кадәр минем акчага киbettән ризык ташыды, имеш, мине сыйлый, сасы самагунын чөмерттә, анысын да акчага сатып бирә, заразы. Шулай утыртты-утыртты да, дәртем тулышкач кына: “Ирем кайтыр вакыт җитте,”—дип, артка тибеп чыгарды, мәртәт. Ишек алдыннан чыгып өлгермәдем, ике кеше килеп бәйләнделәр... Ярый әле кычкырырга баш җитте. Акчадан җилләр исте. Шунысын гына анышып бетерим, акчаны кем алды микән,

маржаммы, әллә теге бандитлармы?—Кәрим жылкенеп Әхмәтсафанын кулын эләктереп алды.—Әйдә әле, сакчының мылтыгын алабыз да, Әхмәтсафа күршекәем, теге маржаны өшкереп, иманга китереп кайтыйк. Мин мәлжерәп йоклап киткәч, үзе генә оештырган ул бу эшне... Шурасын, нәсел-нәсәбен әрдәнәләп өеп өшкерим. Шура исемле ул. Беләсендер әле үзен дә, күршәндә генә яши ич, бә-әк чибәр нәмәрсә. Ямьсез булса, Кәрим тагылып йөрми инде ул. Мин хатын-кызның билән карыйм, аннан түбәнгәрәк күчәм, артын күз белән капшап узам. Ботын чамалыйм...—Кәрим монда ничек килеп эләккәнән онытып, сиптерә генә.—Хә-хә, опыт бар, күрше, тырнаклы егет мин. Күнелгә охшаса, жәһәннәмгә дә китәргә риза тутый кош артыннан...

Өйдәгеләрнен йокылары качты, шуна кыенсынып, Әхмәтсафа Кәримгә ике-өч кәлимә сүз ыргытты.

—Туктат юк-бар әкиятенне, шул гына житмәгән иде. Әйдә, юын, кайнар чәй эчеп ал, калганын иртәгә эшендә сөйләрсен, тынлаучы табылса...

—Эштә моның ишене анлаучы бар дисенме? Жыен мокыт бездә, хатын-кыздан уттан курыккандай шүрләп йөрүчеләрне китереп тутырганнар. Барысы өчен тутыйларның күнелен үзем күрәм, авырга килә, кәнишсе, ну түзәм!—Исенә килеп, хужага ялагайланып сөйләнә башлады.—Син Әхмәтсафа, битгрәк тә тәртипле, игелекле кеше булдың инде. Рәхмәт, коткардың, бандитлар кулыннан үтәсе идем бүген төнлә... Мин шулай инде, эчемдәге—тышымда, син элеккечә, сүзгә саран, үзен турында ләм-мим сөйләмисен. Ә-ә, Кәрим Хәрәмуллин, белми ди торгансыңдыр инде, дисенме—белә-әм, зур кеше булдың, гәжитләрдән укып торам—Кәрим кыланып кулын болгап алды.—Халык комиссарлары советы председателе иптәш Дәүләтъяров!.. Синен турында язган гәжитне саклап, чумадан төбәндә тотам, ә кәк же, күршән шундый урынга үрмәләсән әле! Бер кирәк булмаса, бер кирәге чыга. Эткәй әйтә минем, тугыгып беткән балтаны да чыгарып ташлама, б... чабарга булса да ярар, ди. Син инде балта гына түгел, юк, балта пүчтәк ул! Менә бит Каргалыда чакта, ТИНО да укыганда кем уйлаган? Ачу да саклый торгансыңдыр, әеме? Фатыйх Сәгыйтов котыртуы буенча канына тоз аз салмадым мин, әйеме, күршекәем, ачуланма инде. Ничек шулай була микән? Мин дә укыдым ТИНОда, син дә укып йөрден. Син кем дә, мин кем? Кызык бит, әйеме, күршекәем. Ераклашканбыз, ара зур, мин әйтәм, югыйсә, ким дигәндә, безнен ара бер адым булырга тиеш иде. Баксаң, жир белән күк арасы—син ниди фатирда яшисен, мин бер эт алачыгында көн күрәм.—Кәримнән көнләшүе йөзенә бәрәп чыкты, шулай да үзен кулга алды тагын.—Син инде элеккеләренә искә төшереп, кинә саклап йөрмә, күршеләр бит без. Күп сөйләшкәнгә дә ачуланма, мин бүген чакырылмаган кунак, әткәй әйтә, чакырылмаган кунакның хаккы күбрәк анын, ди.

Кәримнән, үчәкләгәндәй, кат-кат атасын телгә алуы, Әхмәтсафанын бәгыренә ук сыман кадала. Рәнжү хисе жанын каерып-туздырып ташлый, тешен кысып булса да, сабыр итә, “әткәй” дип сөйләнүләрен колак кырыеннан үткәреп жибәрәргә тырыша иде.

—Нинди кинә ди инде, үткән эшкә салават... Озакламый таң ата, иркенләп гәпләшәргә вакыт кысан, шул гына.

—Таң, дисен инде... Таң ата да кич була, хәерсез таңнар бу, күршекәем, хәерсез таңнар, әткәй әйтмешли... Күнелгә нур салып атмый таңнар минем, күптәннән инде, теге янғын чыккан көннәрдән үк. Фатыйх Сәгыйтов дигәннән, хәзер кайда эшли микән ул?—Кәримнән күзләре сәер елтырап китте.

—Кайда булсын, һаман да гәжит эшендә. Редакциядә. Гәжит укыйм дип мактанып торасың, житмәсә. Танга килсәк, анын нуры үзен сыйдыра алган күнелгә генә кереп туладыр ул. Күнелән тар булса, анда нурга, яктылыкка урын калмый.

—Юк, син һаман элеккечә, Сафа, өнәп бетермисен мине. Гәжитне укыйм ла анысы, үземә кирәген генә укыштырам, калганына вакыт житми.

Фатыйхның адресын бир әле, гәжитеннән бер урап кайтырмын, яшь вакытларны искә төшереп утырсан да күнелгә жинел була бит ул. Мусаны күргәннән бармы соң? Мәскәү егетенә әйләнеп беткәндер ул, әйеме... иптәш Дәүләтьяров.

Әхмәтсафа Кәримнен "иптәш" дип сөйләшүен килештермичә, җавап бирде.

—Төн уртасында "иптәш"ләп утырмыйк. Эш урыны түгел. Муса исә, молодец, танылган шагыйрь хәзер. Әле опера студиясендә белем алдылар, Казанга кайтырга жыена.

—Опера? Ниәмә кирәк ул?—дип, Кәрим балаларча аптырап сорады.—Радиодан ишетсәм, колагым тона шул опера дигән нәрсәдән. Бөтен Казанны шул опера белән тутырмакчы буласызмы тагын, Дәүләтьяров, ә! Ниәмә хажәт ул? Сәгәтьләр бие шуны тынлап утыра башласан, төзерсен яна тормыш, төземи ни... Социализм фронтында кем эшләр, ә?—дип чәпчәп алды Кәрим.

—Менә Фатыйх Сәгыйтов янына барып чыксаң, аңлатыр ул сина, —дип көлебрәк җавап кайтарды Әхмәтсафа. —Берзаман бу мәсьәлә буенча шау-шу булып алган иде, опера сәнгатен яклап Сәгыйтов мәкалә язып чыкты, ну Мусага да тәнкыйть электерде. Муса миңа хат та жибергән иде. Берәз үпкәләгән, кәнишнә, ул чакта гәзетада мин редактор идем.

—Фатыйхның теленә эләксән... Кислота бит ул!—Кәрим сүзен шундук икенчегә борды.—Шулай да әйт әле, Әхмәтсафа, ничек зур кеше булып киткән син? Артыннан этеп торучы бармы? Менә мин дә эшлим бит инде, тырышам, тырмашам, кеше арасына керәсе килә. Юк, гел читкә кагалар. Берсенә бер начарлык эшләгәнәм булса икән. Ипекәй, кеше белән сүзгә килешкәнәм юк, житешсезлекләр хакында нәчәлствәнәң үзенә язып кына бирәм, имзамны да куймыйм, үзе өчен тырыша димәсеннәр, әеме, алар бит ахмак түгел, кем язганын чамалыйлар, фактта—минем шулай эш өчен ут йотып йөрүемне, социалистик уяулыгымны күрмәмешкә салышалар. "Кәрим Хәрәмуллин әйбәт эшли, дошманнарга пакуй бирми" дигән бәләкәй генә кәгазь тоттырсалар, күнел булып иде, анысы да юк безгә. Кешегә күп кирәкмәни?

—Кешенә зурлыгын кайда эшләве, нинди пост биләвенә карап үлчәнми, Кәрим дускай. Иманыңны сатма, кешегә начарлык кылма—шуннан чыгып бөләләнә адәм баласының гамәле.

—Сүз сөйләргә сина куш инде. Кара әле, Фәтхулла абзый турында ишеткәнме син? Теге ат буры.—Кәрим кисәк Әхмәтсафага күтәрелеп карап алган иде, аның күзендә уйнап алган ачулы очкыннар күрәп, шым гына сүзен төзәтеп куйды.—Фәтхулла абзыйны белмәскә инде син. Каргалыда бергә көн иттегез бит. Үткән жәй аның белән очрашып, озаклап сөйләшеп тордык.

—Фәтхулла абзый?—Әхмәтсафа пыяла стаканга чәй коя иде, туктап калды.—Каян килеп очраштыгыз әле аның белән? Ниһаять, ул да үзезезнен якларга кайтып элгәшкән икән.

—Оренбурга кайтып урнашканнар иде Шәмсия апай белән. Милициядә эшлим дигәч, күзләр мангайга менде. Шул ат буры...—Бу сүзгә Әхмәтсафаның ачуы кабарганын сизеп, Кәрим сүзен төзәтеп, дәвам итте. —Болай гына, элекке гадәт белән әйтүем, авылдаш булгач, озаклап сөйләшеп торган идек. Казанга эш белән барасым бар, сине бик күрәсе килеп, сагынып телгә алды; нигә кирәк булгандыр, әткәй турында озаклап сорашты. Әткәйгә әйткән идем, бер дә яратмады аның шулай сорашуын. Әткәй минем бик честный бит, ат буры булган кеше милиция булып, наган тагып йөргәч ни. Фәтхулла агай сине әй яратып та сораштырды инде, сәлам дә әйткән иде, менә рәхмәт төшкере, әманәтне үтәргә жай чыкты.—Кәрим ниндидер тонык тавыш белән дәвам итте.—Кара әле, Фәтхулла абзый ул чакта нигәдер озаклап минем әткәй хакында төпченде. Теге чакта суга төшкәндәй юкка чыкты бит әткәем... Шикләнеп сораштырды микән?... Яшыбүсмер генә идем,

бер нәрсә белмим дисән дә ярый, түлкә интектек тә соң әткәйсез калып. Әллә ничек кенә булды, әнкәй дә жүнлө-башлы әйтеп, аңлатып бирә алмады. Өченчә ел әткәй тып итеп кайтып кәргән өйгә. Картайган, шулай да исән-имин. Кайда булган, кайларда йөргән, бер дә сөйләми. Әллә Фәтхулла абзый бер-бер нәрсә беләме дим, озак уйлап йөрдем. Шунда сорарга башка килмәде. Ничек килсән, минем башның күргәннәре. Әсәм хольксыз бит мин, Әхмәтсафа күршекәем, хатынга бәйләнәм. Хатын бик әтчәяннәй нәрсә, бәйләнә башласам, ике дә уйламый, чүмеч белән башка тондыра. Мин өч көн исәнгерәп, өйгә юл тапмый саташып йөрим. Баш жиде жирдән тегелгән минем, хәзер эчеп кайтсам, чүмечне яшереп куям.—Кәрим тагын сүзен Фәтхулла абзый ягына борды. Әхмәтсафа, ни сәбәп, тынын алмый диярлек, кызыксынып, тынлыгын бирде.—Әткәй килештермәде, юк кына менә, килештермәде Фәтхулла агайның сорашуын. Ничек килештерсән, ат буры милиция булсын инде, егылып үләрсен...

Кәримнән шушы сүзгә әйтмичә, тынычланмаячагы билгеле иде. “Алтыдагы—алтмышка”, бу кеше белән шулай көтмәгәндә очрашуына Әхмәтсафа үкенеп бетә алмый иде. Анын каршысында әтисен бауга менгезгән авылдашының малае, ТИНОда чакта яла ягып, башын әйләндереп бетергән бер бәндә тора, ни әйтергә ана, ничек озатырга өйдән үзен?..

Шулай да кабарган ачуын басып, үзен кулга алды. Кәрим чыннан да әтисенен нинди явызлык кылганын белми иде булса кирәк. Әтисе кылган явызлык өчен бала жавап бирми.

Йокы бүлмәсеннән чыгып, Кәримгә аптырап карап торган Рабигага эндәште:

—Сабакташы таныйсынмы, Рәбуш?

Кәрим урындыктан егыла язды.

—Рабига?! Сөз тәки өйләнештегезмени, эт талагырлары!

Рабига бу шәүкәтсез кешедән котылырга теләп, теләмичә генә сүзгә кушылды.

—Кәрим Хәрәмуллин тиз генә истән чыга торган кеше түгел инде. Таныйм, билгеле. Син Урта Азиядә чакта мин Каргалыда укытып алдым. Анда да тинтерәтеп бетерә иде жыен юк-бар белән...

—Әй бу хатын-кыз! Әллә ниләр сөйләп бетермә инде, Рабига, яшь чак бит, кызлар күрсәм, берәз кылтаеп киткәнмендер. Аннан синен арттан ул чакта Муса чапты түгелме сон? Ике көннен берендә Каргалыга прустыгына килмәгәндер инде. Комсомол активлары арасына кысылып йөрү килешмәсә дә, безнен авылга килгән чибәр кызны Муса эләктерергә чамалагач, ачу чыкты, бер-ике мәртәбә кич нардумнан кайтканда, каршына чыгып, бәйләнәп торган булган идем. Шуны сүз итеп сөйләгәнәң өчен рәхмәт... Ирен көнләшер дип тормыйсын...

—Синен өчен Әхмәтсафа көнләшә диме?.. Кит инде, тавык көлдермә!

—Мине кешегә санамыйсын инде, анысын беләм, Рабига.—Кәрим, үзенен хәлен онытып, зәһәрләнәп, үчләнә иде.—Мусадан да көнләшмисенме, Сафа?!

Әхмәтсафа сүзгә нокта куйды.

—Көнләшмим! Мусаның үз гаиләсе бар. Үзен әйткәнчә, яшь чактагыларны искә төшереп утыра башласак, барып чыгарбыз.—Ул һаман да ачуын баса алмаган хатынына эндәште.—Бәлага тарыган бит әле Кәрим, кыйнап, чишендереп киткәннәр. Бүген бездә кунар, искеләр булса да, жүнләрәк киёмнәр бардыр, киендерик инде үзен. Шәрә килеш кайтарып жибәрәп булмый.

—Дөрәс әйтәсен, килешми безнең ише кешегә болай йөрү,—дип такылдап алды Кәрим.

—Киеме табылып,—диде Рабига берәз сүзсез торганнан соң—Йокларга урын әзер, залга кереп ятсын.—Ирен шелтәләп алды.—Таң ата бит инде, иртәгә ничек эш көнен үткәрсен?..

Кәрим озак йокламады. Черем итеп алды микән, берәз боргаланып

ятты да, торып китәргә жыена башлады. Әхмәтсафа торып, ут кабызды.

Киемнәрне Рабига барлап куйган икән, Кәрим аһылдый-аһылдый аларны киеп, көзгә каршысына басты. Нигәдер, канәгатьсез тавыш белән:

—Ярый инде, киеп йөрергә булгач...—дип сөйләнеп, чыгарга кузгала башлады.

Әхмәтсафа аны озата чыкты.

—Интегеп йөрмә,—диде күксел тавыш белән Кәрим.—Юлны әйбәт беләм. Рәхмәт дисән инде... Сөз—зур кешеләр, төчеләнә белмисездер. Баш чатный, каһерен, хатын төзәтергә жай табар анысы...

—Куй инде, рәхәтләнеп әйт рәхмәтенне,—Әхмәтсафаның тавышы кинаяле иде. Күнелен кыздырып торган сорауны бирми булдыра алмады.—Шулай да әйт әле, Кәрим, Фәтхулла агай кайчанрак Казанга килеп чыкмакчы иде?

—Җаман аның турында уйлыйсың икән. Ишетмәгәнсең икән, мина әйтергә туры килә. Килмәс инде ул Казанга. Быел жәй аның гәүдәсен Жаек буеннан табып алганнар. Элек бергә ат урлап йөргән кулдашлары хәл иткән диделәр. Караклар арасында шундый тәртип ди, башка якка чыккан кешене яшәтмиләр икән аны...

Әхмәтсафа өнсез калды. Уйлары чуалды, исәнгерәгән хәлдә озаклап карангы урам буйлап атлаган Кәрим артыннан карап торды. Офык ягыннан ал шәүлә йөгәргәндәй булды. Таң ата иде...

IX

Егерме тугызынчы ноябрь иртәсендә эшкә күнелсез уйлар эчендә килде ул. Фәтхулла агай турындагы хәбәрдән үзенә урын таба алмады. Кәримнең әтисе—жаһил карт, исән-имин кайтып, яшәп ята икән. Явыз, хөсөт жанлы адәмнәр әтисе Мостафаны гүргә керттеләр, бер гөнаһсыз дөньядан киткән әткәсе исән калганнардан дога өмет итеп ята торгандыр. Әнкәсе белән әткәсе каберенә тезләнеп дога укып килергә дә вакыт тапма инде!.. Бер генә атнага булса да Каргалыга кайтып килергә иде. Эшкә әвәрә килеп, аралар өзелеп бара түгелме сон? Туганнары—Гомәрхан белән Әхмәтхан, аларның гаиләләре белән күрешеп сөйләшергә, Бибкәй кияүгә чыккан, инде бәби дә алып кайтырга өлгәргәннәр икән—яшьләрне котлап, берәз сөендереп киләсе булыр; хәзер менә күнелен тырнап торган нәрсә—Оренбурда тиешле кешеләр белән очрашып, Хәрәмуллин карт хакында дөресен сөйләп бирми чарасы калмады, шунсыз тынычлана алмаячак ул. Шәмсия әнисенен хәлен белергә, Фәтхулла агайның, агабыкайның каберләрен яд итәргә... Ераклаша Оренбур аннан, ераклаша.

Ул уйларын читкә куарга теләп, ян яктагы тәрәзә янына килеп басты. Күнел урыннан купкан, һич кенә үзен урынга утырырга мәжбүр итә алмый. Кәримнең “хәерсез таң” дигән сүзләре хәтеренә килеп, жаны сискәнәп китте. Әй очынган булып яши ул, әй жилкенгән була, алда үзен ни көтә?.. Рабиганың тормышына бәрәп кереп, бәллүрдән дә нечкә күнелле, саф, якты уйлы кызны бәхетле итәрмен дигән адарынулы хыяллары чыңга ашамы?.. Яна тормышның бар матурлыгын, мәртәбәсен күрүгә үсәргә тиешле уллары Марат белән Марлесны нинди язмыш көтә алда?.. Барысын да үлчәп, кат-кат уйлап эш итәме ул, әллә дәвернен теһле тәгәрмәченә иярәп, кая барып чыгасын чамалый да алмаган, чарасыз тәгәрәүче бер жан иясеме?.. Мифтах хәлфә, патша төшерелеп, кан-яшь түгеп, илдә яна хакимлек төзибез диючеләреннән эшенен ахыры ни белән бетәсен чамалый алмый, ачынып, Дәрмәнд шигырен көйләп алган иде:

Үзән жирдә, күзен жирдә—ничек бу?

Күрүп күк дәфтәрен яндын, кабындын.

Ни барын күрмәдән әмма юлында,

Аяк астындагы ташка абындын!

Тәрәзәгә капланырдай булып озак карап торды Әхмәтсафа.

Уртача гәүдәле, киң жылкәле, чигә тирәсендә чал чәчләр пәйда булган бу кешегә әле утыз ике яшь кенә тулып киткән икәнлегенә ышануы да кыен. Карашында ачык чагылган борчылу, жылкәсенә авыр йөк салынган булудан гына түгел, бәлки чор тудырган галәмәт киеренкелек нәтижәсе иде. Казансу елгасына әкеренләп боз ката, болай барса, елга арьягына халык турыдан гына чыгып йөри башлар. Әлегә бала-чага яр читендәге сайлыктарда ныгыган бозда тимераякта шуа, шар суга. Һәй, үтте китте гомерләр, кая ул гамьсез чаклар, Сакмар буйлап Жаек тамагына кадәр тимераякта узышулар; беләкләрдә көч-куәт арткач, йөзләрчә чакрымнар сал агызулар. Ул чактагы борчу, тынычсызлыктар пүчтәк кенә булган икән.

Казан өстенә офыктан, Идел ягыннан калын, кара болытлар агыла. Көннәр кышка кереп бара, озакламый кар-бураннар башланыр, барысы да кар астында калыр, югалыр. Бүгенге жанны талап торган уйлар да калын кар юрганы астында калгандай тора-бара юкка чыгар, күнел түрендә юшкыны гына утырып калыр да, ара-тирә искә төшөп йөрәк кыбырсып куяр. Чыннан да шулай булыр микән? Ил өстенә, аерым кеше башына ишелгән хәсрәт-борчулар да шулай онытылып, йөрәккә сызылган жәрәхәтләре югалыр микән? Ай-һай, яшәү дигәннәрен артык гадиләштерәләр бугай алар. Яшәп баккан утыз ике яшендә ике гомер кичкән кадәр дөнья гизде, белем эстәде, төрле вазыйфалар башкарды. Дөнья буйлап бара да бара, нинди жилләр, нинди зилзиләләр иркендә ул, анысын ныклап торып уйларга да вакыт юк. “Аяк астындагы ташка абынганчы” барачак та барачак.

Тире-яры жыеп көн иткән Мостафа малае, хәзер кем булды—хөкүмәт машинасында эшкә килә, көн бусе зур-зур карарлар кабул итүдә турыдан-туры катнаша, һәр карар меннәрчә кеше язмышына кагылып үтә, бу турында ныклап уйланырга, фикер йөртәргә дә өлгәрә алмый кала бугай, чиратта икенче бер мөһим эш килеп баса, бусы инде бәлки меннәргә түгел, дистә меннәргә кагылышлы бер мәсьәләдер. Соңга калып өенә кайтырга кузгала, бүгенге эшен тәмам кылуын көтә-көтә көтек булган шоферы кайтарып куя, яшәгән йорты янында сак тора, ә күнел буш, шыр ялангач, күпләренчә төшенә дә кереп карамаган шушы унайлыктар хакында уйлап тору да юк, баш очында кояш, яктылык барлыгын-юклыгын да тоймый торган талымсызлык чолганышыннан кайчан да булса котыла аламы—анысын да уйлап тормый. Тәгәрмәч әйләнә, аның белән Әхмәтсафа, аның кебек язмышлы меннәр, миллионнар әйләнә...

Уйларын бүлеп, һәрчак пөхтә йөрүче, эшенә һәм хужасына мөкиббән сәркәтип хатын—Зифа килеп керде. Кулында бүгенге “Кызыл Татарстан” гәжите...

Әхмәтсафа тәрәзә артында жай гына аккан тормыш дәрәсасыннан шыксыз ярга китереп баскан сыман хис итте үзен, бу халәттән ничек тә чыгарга, жанны урынына утыртырга кирәк иде. Ул бүген хәл итәргә тиешле эшләрен күнеленнән барлый-барлый өстәл артына барып утырды.

X

...Әйе, баш очында болытлар куера, көннәр сәгәтыләп түгел, минутлап карангылана бара, коточкыч көч һәммәсен укпынга сөйри кебек. Көз көне Татарстанга НКВД наркомы итеп жибәрелгән Михайловның күзенә ак-кара күрәнми. Монарчы Тула якларында “халык дошман”нарын фаш итүдә зур өлгерлек күрсәткән бу кыланчык адәм еш кына СССР эчке эшләр халык комиссары Николай Ежовтан Татарстанда дошман элементларын кыйратырга шәхсән хәер-фатыйха алуын кабатларга ярата, әмма Казанда Алемасовтан соң аның кулын кыздырырлык зур кешеләр калмаган, алар инде барысы да төрмәдә, Михайловка кадәр үк троцкий—милләтчелек төркемнәре башлыклары буларак үз-үзләрен “фаш” итеп бетергәннәр. Инде калган вак-төяктән зур “элемент”лар ясау кампаниясе колач алып килә. Коткарса алар гына коткара Михайловның абруен Ежов каршында. Михайловның “бәхетенә”, шөкер, 1937 елның июлендә ВКП(б)

ҮКнын тоткыннарға физик тәэсир итүнен аерым ысулларын кулланырга фәтwa бирүе эшне жинелләштерде. Инде тикшерүчеләр өчен тоткыннарның ни дәрәжәдә дошман булу-булмавы бөтенләй әһәмияткә ия түгел, балки тикшерүченең тоткыннан күпме вакыт эчендә “кирәкле” мәғлүматларға кул куйдыра алуы беренче планга чыкты. Кем “эш”ен тизрәк төгәлли, ягъни тоткын алдан хәзерләнгән барлык гаепләү кәгазыләренә кул куя—шул мактауга ласк!

Стахановчылык хәрәкәте НКВД подвалларына да үтеп керде, көн саен дошманнарны “сындыру”дагы ысуллар, социалистик ярышны тикшерүгә корылган зур жылышлар үткәрелеп, “артта сөйрәлүчеләргә” карата рәхимсез шелтәләр белдерелә иде. Әгәр тоткын кулга алынып, “Черек күл”гә китерелгәннен беренче сәгәттә үк алдан әзерләнгән гаепләү кәгазенә кул куймаган икән, ул тикшерүче булдыксызга санала, һаман-һаман “эше” алга бармаса, аның үзен үк дошман элементы буларак, ватып-имгәтеп камерага кертеп ыргытырга да күп сорамыйлар. Бусы—башка тикшерүчеләргә сабак өчен...

“Черек күл”гә эләккән кешеләрнең нинди хәлгә тарыганын Әхмәтсафа якынча чамалый, чөнки Алемасов, Михайлов белән еш аралашып тора, тегеләр исә НКВД жәтмәсенә килеп эләккәннәргә ничек итеп изеп-сытып мәғлүматлар алынуы хакында аның алдында тартынмый-нитми сөйләп, көлөшөп утыралар. Әхмәтсафаның тәненә суык үрмәли мондый чакта, төмәкә төтененә күмелеп айгырлар сыман кешинәшүче бу ике бәндә һич тә кеше затлары түгелдер, ниндидер сәбәп белән Казанда пәйда булган иблис токымнары утырган кебек иде.

Михайловка корбаннар, бик күп корбаннар кирәк. 1937 елның декабрендә НКВД га егерме ел тула, ә аның әле авыз күтәрәп сөйләрлек унышы юк, һаман шул Алемасов жыеп тutyрган милләтчеләр бандасы белән изалана. Аларның инде кешелекләре калмаган, әллә нинди тузга язмаган гаепләүләргә кул куеп бетерделәр, әмма бит аның даны, мәртәбәсе Алемасовка. Ул фашисткән дошманнар ич алар. Яна наркомга шымытыр башы, болай барса Мәскәү арты белән борылачак ана, өч тиенлек кешегә дә чутламайчак.

...Һәм Михайлов эшкә кереште...

Егерме дүртенче октябрь көнне Мөхәммәтжанов кулга алынды.

Әлегә хәтәр хәбәр билгеле булгач, Әхмәтсафа үзенң дә көннәренән санаулы калганын чамалады. Төгәрмәч аның өстенә килә, ул инде аннан котыла алмый, монарчы беркемне аяп тормаган котсыз төгәрмәч озакламый аны да сытып-изеп узачак иде. Дәүләтъяровны бу постка беркем белән дә исәпләшми Галим Мөхәммәтжанов тартып менгезде. Галимнең кулга алынуы аның аркадашларын куркуга төшәрсә, аннан еракта торганнар сөенделәр дә булса кирәк. Яшереп булмый, баш очында болытлар куерганын Галим белеп йөрдә, шулай да исән каласына өмете зурдан иде, үзен саклап калу өчен икенче секретарь НКВДдан да үткәрәп, арадан “дошман” эзләүгә кереште. Аның бу дуамал эше күпләрнең язмышына кырын сукты...

Әхмәтсафа көтеп яши башлады.

Хәлләр торган саен катлаулана бара. Егерме бишенче октябрь көнне Михайлов Кызыл Йолдыз районында “наркомзем эше” дигән нәмәрсә оештырып, унтугыз кешелек комиссия төзедә. Котлы Бөкәштә эшләп алган кеше буларак, бу “эш”нең дә ана ачыктан-ачык куркыныч тудыруын яхшы аңлый иде Әхмәтсафа. Заманында, Мөхәммәтжановка кушылып, кырда калган башка өчен уракчы хатын-кызларны жәберләүне туктатырга, һич тә булмаса, жәзә алымнарын йомшартырга кирәклеге турында авыз тудырып сөйләгән бердән-бер райком секретаре иде бит ул... Котлы Бөкәш эше буенча дистәләргә кеше кулга алыну хәбәрен ишеткәч, күзеннән йокы качты.

Әмма ноябрь ахырларына кадәр ана тими тордылар. Үзенң вакытлыча гына тынычта калуын ул инде яхшы аңлый иде.

...Ил яна конституция кабул ителгәннән соң беренче сайлауларга әзерләнә.

Өлкә комитетыннан алдан төзеп жибәрелгән исемлекләр буенча урындагы сайлау округлары кандидатлар “күрсәтә” башладылар. Өлкә югарылыгындагы житәкчеләр кайсы төбөктән “саяланьрга” теләүләрен үзләре хәл итәргә тиеш иделәр. Әхмәтсафа, танышлыкка йөз тота дигән урынсыз шик тумасынга, элек эшләгән Минзәлә һәм Кызыл Йолдыз районнарын түгел, ә үзенә таныш булмаган диярлек Чистай районыннан Югары Советка депутатлыкка кандидат булып теркәлергә карар кылды.

Ноябрь башында “Кызыл Татарстан” газетасы Чистайдагы судноларга ремонт ясау заводы, агач әйберләр эшләү фабрикасы һәм “Красный двигатель” заводы эшчеләре, белгечләре, хезмәт ияләре Милләтләр Советына депутатлыкка кандидат итеп Сталинның, Союз Советына Татарстан ХКС рәисе Дәүләтъяровның кандидат итеп күрсәтелүен хәбәр итте. Шул ук округтан РСФСР Милләтләр Советына, Советлар Союзы Герое, академик, данлыклы котыпчы Отто Юльевич Шмидт, Яна Чишмә районыннан Союз Советына Татарстан өлкә комитетының беренче секретаре Алемасов, Милләтләр Советына НКВД наркомы Михайлов “күрсәтелде”.

...Озак та үтми Казанга, сайлаучылар белән очрашуга Отто Юльевич Шмидт килеп төште. Шмидт—Советлар Союзы Каһарманы исеме йөрткән кешеләрен беренчеләреннән иде.

1937 ел башында Ленинградтан Владивостокка Төньяк дингез аша бару юлын тикшерү экспедициясе оештырылды. “Челюскин” бозваткычына таянып оешкан экспедициянең житәкчесе итеп академик О.Ю. Шмидт билгеләнде. Февраль аенда экспедиция Чукот дингезендә бозлар арасында кысылып, кораб су төбенә китә. Шмидт кул астында йөз дә өч кеше боз өстенә төшеп, ике ай давамында яшәү өчен көрәш барды. Арктика ихтиярында калган котыпчыларны очучылар коткарып калмаса, бу хәл ни белән бетәр иде, билгесез. Бәхеткә, алар исән-имин кире өйләренә кайта алдылар, алар хәзергә көндә совет кешесенең теләсә кайда, теләсә нинди шартларда да табигатьтән өстен чыгуын, теләсә нинди балаләрне үтеп, жинә алуын исбатлаган тере батырлар.

Шушы вакыйга унаеннан 1934 елның апрелендә Советлар Союзы Герое дигән исем булдырылды, һәм менә көзгә көннәрнең берсендә, шушы каһарманнарның иң атаклысы Шмидт белән Әхмәтсафа кул биреп күреште, берничә көн сөйләшеп, көлешеп йөрү дә насыйп булды.

Кунакның вакыты тар. Казанга килеп төшкән мәлендә үк:

—Һәр минут бүленгән булсын, кешеләр белән очрашык, сөйләшик, мине Татрстандагы эшләрнең торышы белән яхшылап таныштырсагыз иде,—дип үтенде.—Депутатлык вазыйфасы—изге вазыйфа, киләчәктә минем Татарстанга файда тия икән, димәк, бу йөрүләр бушка китмәгән диярбез. Ә болай исем өчен генә депутат булу ярамый. Халыкны алдау була бит ул,—дип тә өстәде.—Йә, кандидат әфәнденен кереш сүзе шуның белән тәмам, калганын халык алдында сөйләшербез, Аллага тапшырып, эшкә башлыйк.—Шмидт рәхәтләнеп көлөп жибәрде. Мондагы түрәләргә караганда ул үзен күпкә иркен тотта, Алемасов белән Михайлов, ана карата этлек эшләү түгел, үзләре куркудан шыр жибәргәннәр, каһарманга ярага тырышып, йөгереп кенә йөриләр. Их, үзенне Шмидт кебек үк бәйсез тотта алсан иде ул! Әхмәтсафаның күнелен жилкендереп шундый уй уйнаклап үтте.

Шмидтның тизрәк халык белән очрашырга дигән теләгенә каршы төшеп булмый инде, бер төбөктән сайланачак депутатлар буларак, Алемасов, Дәүләтъяров, Михайлов, Шмидт ике машинага утырып, Чистай ягына—очрашуларга чыгып киттеләр. Аның янында һәр кем үзен иркенрәк хис итә иде, шуна үзара сөйләшкәндә, бер-берсенә төрттереп “кандидат әфәнде” дип кенә жибәрәләр, сонгы чорда арадан “дошман” эзләү мәшәкате тәмам аяктырган, талкыган, шулай иркенәя алганнарына, Михайловтан кала, һәркайсы канәгать, шат иделәр.

Шмидт—чибәр кеше, озын гәүдәсенә караганда, көтелмәгәнчә житез хәрәкәтле, көрәктәй сакалы түшенә үк төшеп тора, котыпчылар өчен махсус тектерелгән тун кигән, башында алтын кокардалы фуражка.

Әхмәтсафаның өстендә юка пальто, башында яратып кия торган кәпәч, шыксыз ноябрь жилинә исә китмәгән булып кыланса да, суык үзенекен итә, әкреләп эчкә үк үтәргә маташа.

Тун кигән Шмидт ара-тирә шаяртып та ала:

—Син, иптәш Дәүләтъяров, белеп киенгәнсен, машинага жәһәт кенә менеп утырасын, ялт сикереп төшәсен; тун кигәч, мин мәрәләп кенә йөрим менә.

—Митингларда да рәхәт ана, безнең артта ышыкланып кына тора, — дип, сүзгә кушылды Михайлов. Аның өстендә күн тышлы тун, ноябрыңнә дымлы суыгын, ул үзе дә, янәшәдә кышкы пальто киеп басып торган Алемасов та жинел кичерәләр иде. — Дәүләтъяров кигән төсле пәлтә миндә дә бар. Кыймәтле ул, шаярмагыз, хақы түгәрәк кенә, минеке башкарак фасонда, шулай да бәясә, ай-һай... Дәүләтъяров начар яши дип булмый. — Михайловның тавышында үчегү сизелсә дә, ана игътибар итмәскә тырышсалар да, тел төбәндә яткан кинаяне яхшы аңладылар.

Әхмәтсафа суыкка да эсегә дә яшәтән чыныгып үскән кеше, Михайловның үчләшәп маташуын ишетмәгәнгә сабышып, Шмидтның шаяртуына гына шаяру белән жавап кайтарды:

—Өши башласагыз, үземә әйтегез, пәлтәмне биреп торам, бүгенгә көнне дә суык дип әйтсәгез инде... Кыш көне чыпчыклар катып үлгәндә дә ялан кул, шушы пәлтә белән йөрим мин.

—Молодец! — Шмидт елмаеп Әхмәтсафаның кулын кысты. — Бирешмә! — Нигәдер аны Шмидт якын итеп, жай чыккан саен дустанә сөйләшәп ала, мона бигрәк тә Михайлов игътибар итә, ачуы килгәннен яшерми, Әхмәтсафаны читкә өстери:

—Кунакны Алемасовтан аерасың, понимаешь, чаманы онытасың, авыл гыйбаты булма инде, канса да канис! Кунак милли кадрларны юри шулай сыный ул, өлгергән кешеләрме болар, шәхесләрме, әллә кибәк башлармы? Ә син, беркатлыланып, Шмидт култык астына киләсен дә керәсен, киләсен дә керәсен. Күз өстендә каш, күт өстендә янбаш... Табылды олы нәчәлик, ачуым бер килмәгә.

Әхмәтсафа бу бәйләнчек кеше белән сүз көрәштереп тормады, читкә тартылды.

Кунак булып йөрүнен бер читен ягы бар — арадан берсә берәз “төчкертәп” жибергәч, үзен башкаларга караганда бөөгрәк, даһирак хис итә, көйләтә башлый, һәркем аны гына тыңларга, аны гына жөйләп утырырга тиеш дип саны. Югыйсә, күренеп тора, өч тиенлек акылы юк, бу бәндәгә хәзер үк жүләрлеккә белешмә тоттырып, дунгыз көтәргә генә чыгарып жиберәсе. Әмма андый “бөөк” шөп белә, мондый вакытта акылы булганнар, тавыш чыкмасын дип, нәкъ менә аның белән генә булашачаклар, аны гына тыңлап азапланачаклар, аны гына көйләчәкләр, белеп дуамаллана, белеп кыдрачлана — эчмәгән чакта андый бәхеткә тиенә алмый ул.

Чистайда очрашулардан соң кәефләнеп алган Алемасов Яна Чишмәгә юлга кузгалганчы, Казанда калган Ширә Хәбибованы таптыра башлады. Әхмәтсафа өч-дүрт сәгать эчендә кызны монда китереп житкереп булмавын, аларны исә Яна Чишмәдә ашкынып көтеп торуларын ачыктан-ачык әйтеп салды. Мондый чакта Беренченең көйсезләнүенең урынсыз икәннен дә искәртте. Халык сарык түгел, һәр адымны игътибар белән күзәтеп торалар әнә. Татарлар эчкән кешене оңәмиләр, татарның холык халәте дә, шәригать тә тыя бу нәмәрсә белән булашуны.

Алемасов, сүз анын өчен нечкә әйбергә — милли гадәт, йолага киелп кагылгач, чигенә башлаган иде, ана ярдәмгә Михайлов киелп житте.

—Нәрсә, шәлперәйгән тавык сыман аяк астында чуаласың, Дәүләтъяров? Житмәсә акыл сатуга керештән. Дәлилләп сөйлә, халыктан оялырлык нинди гамәл кылдык әле без? Причем монда татарлар? Йә, йә әйтеп бетер, әллә Казанга кайткач, кемгәдер әләк язаргамы исәбен? Александр Михайловичның сүзен аяк астына салырга кем син, понимаешь? — Михайлов та

кызмача, ул этәчләнгәннән этәчләнә бара иде.—Беренче, сине үз кешегә санап, Казаннан чыкканнан бирле сынар үтенеч белән мөрәжәгать итә, притом, шәхси планда гына түгел бу үтенеч, мәгънәсә бар анын—безнен янда бер яшь кеше, комсомол әгъзасы кирәклегә көн кебек ачык. А то без монда трибунага килеп чыгабыз дүртәүләп, понимаешь, барыбыз да житди, барыбыз да түрәләп, халык гадилекне ярата, яшылек ялкыны индерерлек кеше юк делегация составында. Татарлар, имеш... әллә кем булганнар! Күрсәтермен мин сина татарны! Татарның кем икәннен күрәсен килсә... Хәер, вакыт житәр, үзең белерсен.

Әхмәтсафаның бирешсә килмичә, әрепләшә бирде:

—Яшьләр бит Чистайда да, Яна Чишмәдә дә бетмәгән. Чистайда чыгыш ясаучыларның ыргысы диярлек яшьләр иде.

—Урындагылардан туеп беткәннәр инде алар. Нәрсә карышасын, Совнаркомда машина беткәнме, шоферлар юкмы? Хәзер үк Александр Михайловичны күрсәтмәсен үтә! Үзең булдыра алмасаң, минем урынбасарым Шелудченкога хәбәр сал. Василий Иванович кушты диген, Хәбилованы жир астыннан табып, Яна Чишмәгә китереп житкерсен.

Алемасов үпкәләгән кыяфәт белән бер читкә барып баскан иде, Михайловның сүзләреннән иннәренә канат үскәндәй булды. Михайловны кочаклап, колагына пышылдап алды:

—Кем кулына калдык, Вася, анасын сатыйм...

...Яна Чишмәдә очрашулар башлангырга өлгермәде, Ширә Хәбипова Алемасов янында чытлыккланып басып тора иде инде...

Алемасов шушы хәлләрдән соң Әхмәтсафаны күрмәгән кебек кылана башлады. Казанга кайтырга кузгалыр алдыннан Михайловка берничә мәртәбә ысылдады:

—Кайткач искә төшерерсен әле, миндә Дәүләтъяров турында материал ята,—диде.

—Мин дә аяк өсте йоклап йөрмим, Александр Михайлович,—диде Михайлов һәм тәкәбберләнеп ХКС рәисе ягына караш ташлады.—Бездә дә материаллар жыела тора, егетнең күкесә кычкырды инде...—Михайлов Шмидт белән әңгәмә корып торган Әхмәтсафага астан гына карап, авызын чалшайтты.—Явно, корткыч бу, каян килеп эләккән монда, шундый зур постка кем китереп тыккан, диген?..

—Мөхәммәтжанов кадрлары инде. Шуның тегермәнәнә су коеп йөрүче... Татарлар белән сак эш итәргә кирәклекне аңлагансыңдыр, Василий Иванович?

—Тезгенне йомшартканны көтеп кенә торалар, хәзер холыкларын күрсәтә башлыйлар. Казанга килгәннән бирле, жек күрдәм инде мин алардан.

—Аларны даими курку хәлендә тоталар алсак кына Татреспубликада унышка ирешеп булачак. Курку хисе генә татарларны асыл инстинктка—үз-үзләрен саклау инстинктына кайтара, шушы хис булганда без үзбездә тыныч тота алачакбыз. Кеше үз-үзен саклау турында уйлый башладымы, идея, дуслык, намус, вөждан дигән төшенчәләренң поты сукуыр бер тиенгә әйләнә. Курку хисе чигенсә, татар каршылык күрсәтә башлый, рухы көрәш таләп итә анын, холкы шундый бу халыкның, канында борынгыдан сакланып калган кыргый хисләр өскә калкып чыга. Яман нәрсә ул кан уйнавы...

—Менә бит нинди шәп психолог икәнсез, ә Дәүләтъяров Сезне татарны белмәүдә гаепләп маташты.

—Минме татарны белмим!?—Ул үз янына Ширәне чакырды.—Ширә, әйт әле Василий Ивановичка, мин татарны әйбәт беләмме?—Алемасов кылтаеп, уч төбә белән Ширәнең арт ягына шапылдатты.

Кызның битенә алсулык йөгәрде. Шулай да үзен кулга тиз алды:

—Ой, Александр Михайлович, Сез белмәгән нәрсә бар микән дөньяда!—дип, Беренчегә сыенды. Алар күптән түгел генә мунча кереп чыкканнар иде, кызның юеш чәче Алемасовның битенә тиеп китте.

—Александр Михайлович ни-нәрсәләр белә, анысы миңа карангы, әмма Татреспубликаның беренче чибәре аның кулында,—диде Михайлов, көнләшкән сыманрак.

Алемасовның күнел түрәннән икеләнүгә охшаган сәер хис чабып үтте. Ул төгәл генә эләктереп ала алмады—Михайлов кемнән салпы ягына салам кыстырды, анамы, әллә кыз адресына төгәрәдеме бу нәзәкатлы сүзләр?

Михайлов Алемасовның күнелен кузгаткан икеләнүле уйларны сизми, тезә бирде. Беренче дәрәҗә чамалый, бигрәк тә кыз алдында кылчыклана иде НКВД наркомы:

—Шулай инде, Беренчегә—беренче чибәр... Безгә—каткан тезгә, ни-чәнче сортлылары элгә торгандыр, — дип уфтанган булды.

Аның кызга нәфесе барлыгын чамалаган Алемасов эчтән генә: “Ашык-ма, Вася, минем кем икәнне белеп бетермисең, кирәк булса, үзеннә дә баш бармак тирәсендә әйләндерергә сәләтле абзаң бу. Инде дә килеп, нәфесеннә кемгә сузарга белмисең икән, үпкәләмә, мәчтиеннә кисеп алып, кулыңа тоттырырмын. “Черек күл”дә күп уйлап торган булмады, карышудан туктамаган хәшәрәтләрнең кәдрәле шәрифләрән кесәләренә генә салып чыгара идем!...” —Карашын Дәүләтъяров белән әңгәмә корган Шмидт ягына күчерде. “Күнелсез кешеләр болар, эшем ияләре, шушы ике көн эчендә бөтен Татарстанны өч мәртәбә яңабаштан корып чыктылар. Тел—сөяксез, эшләп тә күрсәтсәгез...”

XI

Жаны урынына утырмый гына бит. Югыйсә, шыксыз көннең киләсен белә иде, үзен шуңа хәзерләп тә маташты. Кала, барысы да кала, хыяллар да, шатлык-хәсрәтләр дә, үкенечләр дә—кичәгә көндә калалар. Бүгенгә башка, бүгеннән ул беркем дә түгел дип әйтерлек, кәнәфидә утырган курчак мисалындагы жан иясе. Тере курчак... Нигә үкенергә? “Инкыйлапка кешеләр түгел, Идеягә табынган, аннары томаланган, күнел күзләре сукур жан ияләре генә кирәк,”—дип, кем тәкърарлы иде? Мифтах хәлфә сүзләре бу. “Күзегез ачыла башласын әле, үзегезнең нинди хәлдә икәнегезне аңлый башлаган көнне үк сезне берәм-берәм арыслан авызына томырачаклар,”—дип, кем аһ-ух килде? Гомәр абый бимазаланды, инкыйлапка жанын да, төнен дә тапшырган мендәгән язмышларның очсыз ахырын алдан күреп үл өзгәләнде” —“Жан белән тән Илаһиятка гына буйсынырга тиеш, илаһи әмерне көтмичә, көн туа алмый. Сүзләр—пүчтәк, Идея—ялган, күзгә төтен жибәрү; яна дигән һәр нәрсәнен төбәндә икеләреннән шагыйрәнә ялганнары ята. Адәм баласы туганнан алып үлгәнчегә кадәр әкиятлөргә ышанып, Саламторхан, Шомбайларга табынып яши. Кешеләр үзләреннән, нәселләреннән ярлы-фәкыйрьләгә белән масая башладылар. Моннан да көлке ни бар? Башкалар казганып тапканны үзләштерү, жинел кәсеп, эшләмичә тиз баеп китәсе килүдән дә матур ялган була аламы? Бүген ватканны иртәгә төзәтү, бүген туздырганны иртәгә жыеп алырга азаплану ижтиһатка саналмый, туганнар. Агач янына агач утыртып ишә урман, тамырларны яндырып түгел...”

И, Мифтах хәлфәм, и Гомәр агаем! Сөзкәйләрнен алтын акылларын нәжескә батырып, әллә кайчан чүпкәккә чыгарып ташладык. Көнә килгәч эзләп карыйбыз да, табып кына булмый. Кая карама чүпкәк бу илдә. Тау-тау чүпкәк, дәрәяларга сыймас күз яше. Бу илнең туграсы шул инде. Әхмәт-сафа туграны тугруда үзе катнашты, иң алгы сафта үзе йөрде, инде иблис әмере аның үзенә килеп кагылган икән, идея күлмәгеннән теленеп төшкән тасма аның бугазын буып тын ала алмас хәлгә килгән икән—кемгә рәнжәргә, кемгә үпкәләргә?...

Аларынуларның әжере тияр көн жите шул. Саташып аткан танга алданып, йокыларынан миллионнар сикереп торды, йоклап калмаганнарына, уянып өлгергәннәренә, Идеянең шәрә ботыннан күз алмый, күлмәк чабуына тотынып бара алуларына и сөенештеләр, и куандылар, юлларында

очраган һәммә нәрсәне ватып-туздырып офык ягына чабыштылар. Офык буйлап үрсәләнеп йөргәннәрне берәмләп тә, өөрләрә белән дә дию авызына ыргыталар әнә, исәннәрә кул чәбәкләп тора, озакламый үзләренә дә чират житәсен уйламыйлармы алар?... Илаһи әмер дигәнә иблис фәрманы гына булган икән бит, ялган таң кабына да сүнә, дөнья төн кармавычында кала икән. Кояшның кайчан чыгасын Ходай үзе генә белә, аның илаһи әмере белән туа яна көн...

Көннән-көн төшенкелеккә бирелә бара ул.

Ноябрьнен соңгы көннәрендә республика газеталарында аның исем-фамилиясе күрәнми башлады. Бу кисәтү генә түгел, аны ачыктан-ачык сәяси майданнан читкә тибәрү, язмышының хәл ителгәнлеген искәртү иде. Кем тыя матбугатны хөкүмәт житәкчесенә абуена каршы эшләргә? Бу хакта газета мөхәррирләре үзләре әйтмәячәк, шылтыратып сорау түбәнчелек кенә түгел, күрә торып башны утка илтәп тыгу. Көнә-сәгәте белән кирәкле оешмага хәбәр китчәк, аны кулга алуны тизләтергә бер сәбәп кенә булачак мондый адым.

Кемнәр ана каршы, кемнәр аны түбәнсетергә омтыла, кемнәр әле үзе пост биләгән чакта ук аны ил күзеннән яшерергә тырыша? Алемасов, Михайлов исемнәрә гәжит битләреннән төшми дә әнә. Алда үзен ни көткәннән уйласа, йөрәк кымыржып куя. Инде бу хакта жай чыккан саен, уратып-чуратып дигәндәй, хатыны Рабигага да сиздереп ала.

Беркөнне әтиләренә муенына асылынган Марат белән Марлесның чыр-чуыннан арып, аларны тыярга маташкан Рәбушын да көчле куллары белән эләктереп күкрәгенә кысты һәм сак кына пышылдады:

—Тимә... Уйнасыннар... Бу минутларны сагынырбыз әле...

—Син, әллә нәрсә, Сафа, йөрәккә шом салып сөйләсәң бу араларда, — диде Рабига, шул минутта күзеннән яшь атылып чыкты.

Сәрсән Маратка шул житә калды, такмаклы башлады: “Елак-мылак, ертык колак.”

Үз уены белән мәшгуль Марлес, тик торганда абыйсы аны үрти дип, кычкырып елый башлады.

—Иә, йә, булды, — диде битәрли төшеп Әхмәтсафа. — Барыгыз, әбиегез янына кереgez, йокларга вакыт инде.

Балаларны көйләп-жайлап йокы бүлмәсенә кертеп жибөргәч, Әхмәтсафа янә Рабиганы кочагына алып, хатынының күзләренә карады:

—Беләсенме, Рәбуш, без бик тә, бик тә катлаулы чорда яшибез. Кемнән кем икәннән белгән юк, үзбездә иртәгә ни көтәсен дә белмибез. Сөйләшеп, аңлашып куя кирәк. Минем белән алай-болай булса...

Рабига куркынып, кайнар учы белән иренә иреннәрә япты.

—Куй әле, Сафа, куркытма мине. Болай да яшәүнен яме качты. Эштә бер-березбездә күтәреләп сүз әйтергә куркабыз. Нинди ил бу, нинди чор бу?..

—Мин икебез өчен дә мөһим вакытта син куркып, каушап калмасын өчен тырышам. Уен түгел, балалар язмышы беренче урынга чыга мондый чакта. Әгәр каушап, коелып төшсән, бар көченне туплап, үзенне жыеп тота алмасын, нишләргә?..

—Мин барысын да аңлыйм... Әмма ни өчен синә каныгалар? Синен нинди гөнаһың бар? Юк бит, эш, эш дип вақытыннан алда картаеп барасын, нинди эшкә алынсан, шул кулыңнан килә, синдәй кадрларны саклап, жайлап эшлөтү ягын гына карарга кирәк бит акылы булган житәкчеләргә.

—Минем бар гаебем шул инде—эшкә артык бирелү, эш күрсәтергә сәләтле булу. Ә бу нәрсә гафу ителми икән өстәгеләр тарафыннан. Шуышып, төкмәкләп йөрүчеләр заманы килде. Башны югары тотып, жиргә нык басып яшәргә азапланучыларны тиз авызлыкыйлар хәзер. Шуна алдан ук әйтәп куясым килә... Алай-болай булса-а...—дип, кабатлады сузып Әхмәтсафа. —Мине эзләп “Черек күл”гә аяк та басма, аңладыңмы?—Аның тавышы калтыранып алды, әмма таләпчән яңгыравын югалтмады.

Рабига тавышсыз гына елый иде. Хатынының калтыранган гәүдәсен кайнар кочагыннан аермый, Әхмәтсафа давам итте.—Бел, анда эләккән кешене болай гына, тиз генә азат итмиләр... Ялынып йөрмә, диюем. Үзеннен иминлеген өчен, балалар хақына эшлә син моны. Әле әни бар анында, Ширазга сыен, мөмкин булса...

—Шираз әле яна тормыш корып жибәреп маташа. Үзе эшкә керешеп килә, хатынын урнаштырасы бар.

Шираз Мәскәүдә укуын төгәлләгәч, театрга режиссер булып кайткан иде. Эмма исемле бик чибәр яһүд кызын эләктереп, өйләнәп тә куйган һәм алар кунакханәдән бер бүлмә алып, шунда гайлә корып яшәп яталар иде.

—Аңдыйм, мөмкин кадәр Шираздан ерак булырга, аны сакларга кирәк. Аның килчәгә зур, ныгыса Марат белән Марлесны ярдәменнән ташламас. Аннан Жиһан да бар бит...

—Жиһанга ышаныч азрак шул, бәби үстәрә, ир дигәнә ике хатын арасында бәргәләнгән мәхлук булып чыкты. Һич кайсы якка булырга белми.

—Жиһан хислө хатын, кайнарланып, дуамалланып йөрсә дә, туганлык жебен өзә күрмә, диюем.

—Анысы булмас инде. Бертуган апам бит ул.

—Кызганыч, барып егылып, кинәш сорар кешен юк чамасында. Минекеләр—ерак. Каргалыда хәзер Әхмәтхан гына ныклы тормыш алып бара. Гомәрхан узган ел трактор астында калып имгәнгән, озак ятты больницада, мин, тинтәкләнәп, аның хәлен белергә дә кайта алмадым... Туган дигәндә ни сан?

—Эш дисен бит... Инде Марат туганнан бирле булганыбыз юк авылда.—Рабига яшь аралаш елмайды.—Хәтерәндеме, Каргалыга кайткач, Маратны юрганга төреп сина тоттырган идем, берәз карап тор янасе. Бала чүпрәкләрен чайкарга дип үзем Сакмарга төшеп киттем. Кайтып керсәм, син дөньяны онытып курс эше язып утырасың, ә Мараттан жилләр искән, унга карыйм, сулга карыйм: кызыл юрганга төргән төенчегем юк кына бит. Мин дулайым, еламсырап синнән бала таптырам, син исәнгерәп тик карап торасың, коелып төштән—бала турында бөтенләй оныткансың.

—Эшкә мавыгып, син әйткәнне жүнлөп тыңламаганмын инде мин, Рәбуш.

—Шулай шул. Бер эшкә тотынсан, дөньяны онытасың. Гомәрхан абзыйның кызы Фәүзия ишек алдына алып чыгып китмәгәнме дип, ихаталарны урап чыктым, бичара гөнаһсыз сабыйдан Маратны сораштырып маташтым бугай әле. Анысы кычкырып елый башлады. Тагын өйгә кердем, үзем үкереп елайым.

—Еларга сина куш инде.

—Көлкә хәл түгел бит. Шулчак сандык арасында күзгә кызыл нәмәрсә чалынды. Уктай атылдым шунда, тартып чыгарсам—Маратым! Сандык арасына төшеп киткән икән балакаем. Тагын берәз тапмый йөрсәм, шунда кысылып, жан тәслим кыласы булган. Һи, сез ирлөргә ышансаң...

...Икенче көнгә эшкә килсә, аны аптыраган йөзле сәркәтип хатын каршы алды. ХКС рәисе ишектән күренүгә, урыныннан сикереп торды, сәркәтипнең йөзе кызарган, каушаудан исәнлекне дә жүнлөп ала алмый тора.

—Нәрсә булды, Зифа?—диде Әхмәтсафа, аның телгә килүен көтмичә.

—Телефонны өзеп куйганнар... Дежур телефонистка әйткән идем, бер сүз дәшми...—Сәркәтип каушавыннан кулындагы каләмен идәнгә төшереп жибәрде.—Көн давамында эш урынында булсын диделәр сезгә, Сафа Мостафавич.

“Кем кушты?”—дип, сорамакчы иде, мәгънәсез икәннен чамалап, дәшми торды. Димәк, ана да чират житте...

Кабинет хужасы тәнәһә йөгәргән калтырауны сиздермәскә тырышты.

—Аңлашылды,—диде. Эмма тавышын көр итәргә тырышса да, сангы-

рау чыкты.—Кая, кичә эзерләгән докладны басып бетердеңме? Эзер битләрен миңа кертеп бир әле, караштырырга кирәк.

Әхмәтсафа исәңгерәгән халәттә бүлмәсенә үтте, йөрәк януын басарга теләп, графиннан су салып эчте, киemen салып, элгечкә элөп куйды һәм бүлмәгә ничектер сәер караш ташлап алганнан соң, арыган адымнар белән тәрәзә янына килеп басты...

Сәркәтип көгәзыләрне өстәлгә куеп, чыгып киткәндә Әхмәтсафа һаман тәрәзә янында, карлы жил бөтерелгән Казансу елгасына карап тора иде...

Берничә минуттан сәркәтип янә күрәндә, өстәлгә “Кызыл Татарстан” газетасының яна санын китереп салды. Тавышында ниндидер өмет чаткылары пәйда булган иде анын.

—Чистайдан хәбәр бар, күз йөртеп чыгыгыз!—диде ул, тавышын күтәрмичә генә.

Әхмәтсафа өстәл янына килде. Аяк өсте баскан килеш кенә газетага күз йөртеп чыкты. Беренче битнең уң почмагында үткән көнне, ягъни егерме тугызынчы ноябрьдә Чистай районының Вахитов исемәндәге һәм “Чулпан” колхозларының берләштерелгән жыелышында Галәветдинов дигән колхозчының чыгыш ясап, Дәүләтъяров иптәшнен Союз Советына кандидат итеп күрсәтелүен чын күңелдән яклавын хәбәр иткән кечкенә хәбәр басылган иде...

Шушы хәбәрдән соң Татарстан гәзитләрендә Дәүләтъяров фамилиясенен озак еллар телгә алынмаячагын ул белми иде әле, ләкин күнеле сизә—ул инде бүген, гадәтәңчә, өйгә кайтып кермәячәк, малайлары белән әвәрә килеп уйнамаячак, Рабиганың тиргөвеннән тәм табып, аны кайнар кочагына алмаячак, юатмаячак, иркәләмәячәк. Ул башка яссылыкка күчте, бүген нидер булачак һәм аның булуы котылгысыз иде... Аның күзләренә яшь тулышты, йөрәген нидер чәнчеп алгандай булды. Ирексездән телефон трубкасына үрелде, аннан исенә килеп, кулын тартып алды һәм өстәл өстендәге көгәзыләргә карап тын калды... Кинәт, нидер исенә төшкән кеше сыман каударланып, өстәл өстенә таралган чыгышын жыйнады да, папкага тутырып, ныклап бәйләп куйды һәм сәркәтибенә эндәште. Ниндидер өмет уянган шикелле, йөгәрә-атлый Зифа керде.

—Бу папканы Алемасовның кабул итү бүлмәсенә илтөп куй...—диде бүлмә хужасы битараф тавыш белән.—Мөмкин булса, бүгенге хәлләрне безнекләргә хәбәр ит, яме.—Зифаның аптыраулы карашын тотып, кызганыч елмайды.—Бүген миңа башка жирдә төн үткәрәргә туры килер шикелле тоела...

XII

Алемасов Шмидтны Мәскәүгә озатканнан соң авырыбрак йөргән иде. Хәле юк, шуңа кәефе дә керделе-чыктылы булды. Бүгенге иртәдә генә берәз жан керде ана. Үзен Казан ханы итеп тоя алуына һаман гажәпләнөп бетә алмый утыра әле. Бу хыялга ирек куйсаң, билләһи, тфүтфү, берәр ләгыйһ сизә күрмәсен, Иван Грозный булып, Мәскәү тәхетенә үк чумасы килер. Казан—минем кулда, мин—терелөп төрбәсеннән күтәрелгән Иван Грозный, аяк астында татар ирләрә аунап ята, кочакта татар кызы! Ул монда хужа, ана беркем кысылмый, беркем каршы төшә алмый, ни теләсә шуны эшли, билгеле, Мәскәү белән кинәшкән булып инде. Башың ике булса, шушы жәннәт бакчасына ризалашмыйча, Мәскәүгә үрелөп кара син! Хәер, ике түгел, баш шөрифләренә унау булса да, Мәскәүгә бую житми аның, әй, бу хыял киртәсенә кунаклаган акылсыз уйларны! Ирек бирсән, дөньясын аяк астына китереп салырлар, валлаһи.

Шул чак ишек ачылып китте, Михайловны күрөп, Алемасов урыныннан сикереп тора язды.

Иртүк рөхсәтсөз диарлек, кабинетына килеп керүен өнәмичә, астангына НКВД наркомына карап алды:

—Таннан йөрмәсән...—диде ул, Михайловның вәкарьлеген сынды-

рырга теләгәндәй. “Тирәндә моның ише “вәзирләр” кайнашканда булырсын Иван Грозный!”—дип эченнән генә сүгенеп тә алды.

—Төне буге йоклап булмады,—диде Михайлов карлыккан тавыш белән һәм әйткәнне дә көтеп тормыйча, Беренче каршындагы йомшак кәнәфигә ишеләп төште.—Усмановны “эш”кә чакырган идем, төне буге киреләп, жәдәлләшәп чыкты. Куллар калмады.—Ул кул сыртын угалап, сызланган тавыш белән өстәп куйды.—Ярдым, кабәхәтне.

—Ярый кына “и”гә килә торган кешеләр булса алар... Махсус алымнар кирәк. Үземнен дә бер барып чыгасым бар әле ул тирәгә. Куллар кычыта башлады.

Михайлов кабинет хужасының күнелен күрергә теләп, куштанланган булды:

—Эшәң күп бит Александр Михайлович. Энергияңне Хәбилова алып бетерә.

Алемасовка шаяру ошады.

—Куй инде, Вася!—Наркомга болай сирәк эндәшә ул. Димәк, ике арада тулысынча аңлашу барлыкка килде.—Кызның нәфсесе зурдан да бит, көне буге эштән бушап булмый, анын куенына ауганда, жеп өзәр хәл калмаган була. Ярый инде, бөтенләй үк зарланырлык итмим үзен, большевикларча гайрәт күрсәтеп алам... Айгыр, ди бит, юкка түгелдер инде.

Көлешәп алдылар. Михайлов гәрәфиннән стаканга су тутырып салды, кулына тоткан килеш, берәз уйланып торганнан соң, һәр сүзен үлчәгәндәй әйтеп куйды:

—Дәүләтьяровның дөнья белән элемтәсе бетте бүгеннән, телефонын өзеп куярга куштым. Материаллар житәрлек тупланды, алга табан да калдырып булмый.

Алемасов чыраен сытты. Кабих, минем белән сөйләшә торасы килмәгән, хәзер тавыш күтәрәп кара инде. Интрига корырга азаплана, төре баганасы. Шулай да күнелендәгесен сиздермичә, мыгырданып алды:

—Тәки киләсе елга халык хужалыгы үсешә перспективалары турындагы докладын әзерләп тапшырмый, корткыч. Ике кулсыз утырам, әллә соң уникалче декабрь—Югары Советка сайлаулар көненә кадәр түзүгә?

—Сез нәрсә, Александр Михайлович! — Михайлов кабынып китте.—Бер минут чигерергә ярамый. Шулай булмаса, таң тишегеннән килеп керер идеммени! Инде эш шулай икән, ана бер көн бирәбез.—Белүемчә, доклад нигездә әзер, дип, өченче көн үк информация асаган иде.

—Белмәгәнән юк сиңең, каһәр.

—Вазыйфа таләп иткән кадәр генә, Александр Михайлович.—Михайлов кәнәфигә утырган килеш киереләп-сузылды.—Үтә гомер, шушы пычрак арасында болганып, бер рәхмәт ишетмичә...—Ул сынаулы карашын Алемасовка төбәде.

—Ишетерсен, Вася, ишетерсен. Партия һәр нәрсәне исәптә тотта. Татарстан сина рәхмәтсез булмас, дип уйлыйм. Син—минем өчен ин кыйммәтле кадр һәм мин моны Мәскәүгә һәрдаим житкереп торам.—Аннан гадәти нәрсә хакында сорагандай,—Дәүләтьяров эшен кем алып барачак?—диде.

—Үзем контрольдә тотам. Шелудченко белән Крохичевка куштым, алып килгән шәпкә каззласыннар как следует, анан “эш”кә кертеп жиберсеннәр. Шулай боердым.

—Шелудченко ничек соң? Казанга ияләнемә?

—Матвей Ивановичны Мәскәү аша үзем соратып алдым бит. Анын белән эшләп була! Яра гына кулына килеп эләккән контрларны. Шунин өчен туган кеше ул.

—Анысы ярый. Миндә Дәүләтьяровка кагылышлы берничә документ бар: теге чакта да әйткән идем, алып кит әле шуларны.—Алемасов өстәл өстендәге искерәк папкадан кәгазьләр чыгарып, Михайловка сузды.—Яналык юк югын, шулай да кирәк булуы бар.

Михайлов артык исе китмәгән кыяфәт белән кәгазьләргә караштырып алды.

—Шәмтиев... Кәрим Хәрәмуллин... Берсе—аноним, Татгосиздатта кыланганнары турында, монысы бигрәк әһәмиятле күренә. Өчесе өч төрле бәндә, төрле тармакта эшлиләр, һәркайсы йөрәкләрендә Дәүләтъяровка үч салып йөрткәннәр. Кызык бит, ә?

—Татарлар аяк өсте йоклап йөрмиләр бу мәсьәләдә. Берсен аз гына мактап, үсәндереп жиһәрсән, икенче көнне өстәләндә ун жалоба ятачагын көт тә тор. Үчле, көнчел халык, алар белән зур эшкә алынма, бер-берсен чагып, сатып, башларны әйләндереп бетерәчәкләр. Менә шундый төбәктә эшлибез инде, Вася. Партия юкка гына безне монда жиһәрмәде. Кисловодск, Ростов, Воронеждагы хәлләр Татреспубликадагы хәлләр белән чагыштырганда чепуха ул. Мыжлап тора монда “халык дошманнары.” Дәүләтъяровка материаллар нигезләме?—Михайловның йөзендә ачулану галәмәтләре чыгуын күрәп, Алемасов аны тынычландырырга ашыкты.—Йә, йә, сөмсәрен коелмасын, вчүтеки, минем бу эштә тәҗрибә бар бит. Милләтчелек карашын алга сөрүче корткычларның ни-нәрсәгә сәләтле икәнән беләм. Изә торасын, сытып, канын сыгып бетерәсен, инде кәгазьләренә кул куя, тетмәсен тетеп, аңсыз хәлдә камерага илтеп болгыйлар; бетте, янадан телен әйләндереп сүз әйтмәс дип уйлыйсын; икенче сорау алуға хәл кәргән була хәшәрәткә. Тагын карыша, элек әйткәннәреннән тана башлый, тагын нервыда уйный, фахиш.

—Ишеткәнәң бармы, бер Казан шагыйре: “Казан—фахишләр шәһәре”—дип язган, имеш. Икенчесе: “Ни сәбәптер, тәңгә—мунча, жанга юк,”—дип әйтеп үлгән.

—Күренеп тора, татар язучылары үзенә ашлап-ашлап дәрес бирәләр икән. Ну моның икенчесе унышлы пример түгел, большевистик рухка туры килми. Син аларны азрак тыңла, күбрәк үзеннән алымнарынны чарла. Алар инде бетте дигәч, янадан сикереп торалар.

—Усманов шулай жәфалый бит инде мине. Кабих, тагын ни генә кыландырырга? Аптыраш.

—Беләм, күпме ярдым мин аны. Каты чикләвек. Усмановның телен чишмәсән, эшен бик тонык күренәчәк.

Михайлов кәргәч тә өстәл өстенә ташлаган папкасыннан кәгазьләр тартып чыгарды.

—Дәүләтъяров эше шушында, Александр Михайлович. Күз төшерсәгез иде. Ул корткычны болай да олак асралык Совнаркомда.

Алемасов ашыкмый гына кәгазьләргә укый башлады. Укыганда “тәк”, “тәк” дип куюы, аның Михайлов эшеннән канәгать булуын күрсәтә иде.

Беренче эш итеп, элекке халык комиссарлары рәисе Абрамов Кыям Әлимбәковичтан әле егерме өчтенче—егерме сигезенче сентябрьләрдә алынган сорау алу беркетмәсен тартып чыгарды.

Бу папкага буш кәгазьләр салып йөртми НКВД наркомы. Күнелә булды, димәк, Михайлов йокламаса йокламый, әмма теләгәнән йолкып ала белә, профессионал чекист шулай булырга тиеш тә дип уйлап, канәгать төстә тамак кырды Беренче.

—Йә, укып карыйк, чулак Абрамов ниләр сайрады икән?..

Михайлов үтә хәлсез кыяфәттә кулын селкеп алды да, канәфигә чума төшөп, күзләрен йомды. “Мин жаннарыннан суырып чыгардым әлегә күрсәтмәләргә, моның нинди авыр эш икәнән үзем генә беләм,”—дигән мәгънәдә иде бу кылануы.

Кыям Абрамов шахтер, шунда бер кулсыз калган. Үзе белән бергә эшләмәсә дә, Абрамовның булдыкы житәкче икәнән ишетеп белә иде Алемасов. Берничә көн дәвамында сорауны үзе алды аннан, телен чиштерәлми изаланып бетте, исән калган кулын каергалап, ахыр чиктә, сындырып чыгаруын да онытмый. Киребеткән нәрсә булды Абрамов, Алемасовның йөзенә төкергән бердәнбер хәшәрәт ул. Шуна ин беренче Михайлов эшкә керешү белән, аңа Абрамов белән “шөгыйльләнергә” кинәш биргән иде.

Абрамовның акылы үзәндә икән әле. Карт төлкә, һаман башкаларны саклап калырга азаплана, Дәүләтъяров хакында бернинди мәгълүмат кысып чыгара алмаган Михайлов, әмма террористик оешмаларның совет хакимиятенә нинди куркыныч тудыруын ачып салган күрсәтмәләр бирә, ягъни аның күрсәтмәләре сак астындагы милләтчеләрне, троцкийчыларны гаепләү эшен “төплә” нигезгә корырга ярдәм итәчәкләр. Ә Дәүләтъяров, “кортыкыч” буларак, шушы “мәктәп”не үткән бәндә. Михайлов эшнә дәрәс оештыра, молодец! Бу күрсәтмәләр өчен дә Михайловка ким дигәндә ике-өч көн “тырышырга” кирәк булганын яхшы аңлый ул.

Ашыкмый гына беркетмәне укый башлады. Күз алдында тикшерүче белән Абрамов арасында барган “шома” әңгәмә шәйләнә:

—Сез әле контрреволюцион оешмаларның террористик нияtlәрә турында мәгълүматлар бирмәдегез.

—Контрреволюцион ун троцкийчы, пантюристик оешма үзенә ахыргы максаты итеп совет властен бәрәп төшерү һәм капитализмны кире торгызуны күздә тотты. Бу максатны тизрәк тормышка ашыру ниятеннән, без ВКП(б) һәм совет хөкүмәтә житәкчеләгенә, беренче чиратта Сталинга каршы юнәтелгән террористик актлар куллану уенда идек.

—Сөйләгез, сөйлә, мин тыңлыйм...

—Бу күрсәтмә хакында миңа турыдан-туры Габидуллин 1934 елда Мәскәүдәге эш кабинетындагы очрашуларның берсендә әйтте.

—Анысы кем була?

—Габидуллин Хажы Заһидулла улы, 1870 елда туган, егерме дүртенче-егерме жиденче елларда ТАССР ХКС рәисе булып эшләде, аннан Мәскәүдә, пантюризм һәм панисламизм тарихы турында “хезмәт”ләр язды. Ул миңа: «Сталинны үтерү вакыйгаларны без теләгән юнәлештә тизрәк хәрәкәтлән-дерергә мөмкинлек бирәчәк, чөнки Сталинны үтергәч тә илдә паника башланачак, юлбашчыга үч саклап йөрүче партиядәге һәм партиясез элементларның куллары чишеләчәк», диде.

1934 елда Разумов белән сөйләшкәндә, ул да ун троцкийчы контрреволюцион оешманың Сталинны һәм аның аппаратында эшләүчеләрне үтерүне максат итеп куюын әйткән иде. Бу юнәлештә инде эшнән барганлыгын, кайбер төбәкләрдә террорист төркемнәрнең оешуын һәм аларның форсат кына көтеп торуларын әйтте. Террор ниятен аеруча алга сөрүчеләр: Мәһдиев Каюм—финанс эшләрә халык комиссары, Ганиев Гали Ганиевич—1928-1930 елларда ТАССРның ХКС рәисе булып эшләде, 1934-37 елларда жинел, сонрак жирлә сәнагәт наркомы булды, Рәхмәтуллин Фазыл—ВКП(б) өлкә комитетының агитпром бүлгәгә мөдирә һәм Касыймов Газим—Казан педагогия институты директоры.

Тикшерүче бу көнне Абрамовтан башка күрсәтмәләр сыгып чыгара алмаган ахры. Беркетмә шуның белән тәмам. Иң мөһиме, уй-ниятләрә ачык күрсәтелгән иде контрларның.

Алемасов кулындагы кәгазьләрне әйләндереп-барлап карады да, ризасыз тавыш белән:

—Боларның берсендә дә гаепләнүчеләрнең имзалары юк бит. Ялган димәсләрме?— диде.

— Ялган—һөнәр ул!—диде Михайлов, тәмәкә кабызып, тирән итеп төтен суырып алгач.—Безнән эштә,—дип тә өстәде.—Александр Михайлович, үзәң беләсен, һәр кәгазьгә кул куегыз әле дип, ул хәшәрәтләр артыннан йөгереп йөри башласан, ни була? Кирәкле показанияләргә кул куйдыртылган, шунысы артыгы белән житкән!

Алемасов ирен чите белән генә елмаеп куйды һәм укуын дәвам итте. Бусы инде егерме жиденче ноябрьдә, дәүләт куркынычсызлыгы начальнигы ярдәмчәсе, дәүләт куркынычсызлыгы лейтенанты Моргалин өлкә комитетында Культпроп житәкчәсе булып эшләгән, инде кулга алынган Чукальский Петр Максимович белән “сөйләшкән”.

—Шуны гына беләм, мин ВКП(б) өлкә комитетында культпропта

эшлэгәндә Дәүләтъяров хәзер инде кулга алынган кешеләр белән берлектә (Хәйретдинов, Абашев, Григорьев һәм башка Татарстан сәяси китап нәшрияты хезмәткәрләре) марксизм-ленинизм классикары әсәрләрен тәржемә итү эшенә тартылды. Бу участокта жибәрелгән корткычларча браклар Хәйретдинов, Григорьев һәм Касыймовлар эше генә түгел, бәлки анда Дәүләтъяровның да өлеше бар.

Аның үң троцкийчы контрреволюционерлар белән элемтәдә торучуларын мин белмим, әмма бер фактны искәртәсе килә, ул—Исхак Рәхмәтуллин һәм Бари Абдуллинның канатына сыенып яшәде...

...Сыек, күрсәтмәләр бик сыек, әллә сон бу Михайлов эшнә бөтенләй үз агымына куйганмы? Гел шуның ише вак-төяк булырмы икән, дип, шикләнебрәк Алемасов өченчә беркетмәне кулына алды, йөзәнә сөенеч нурлары жәелде, бусы инде асыл кош—Татарстан өлкә комитетының элекке беренчә секретаре Лепадан алынган күрсәтмәләр иде. Лепаны фашиз итү Алемасовның Казан биографиясендә олы казаныш иде. Альфред Карлович Лепа—1917 елдан 1937 елга кадәр, ягъни кулга алынганчы ВКП(б) әгъзасы, советка каршы эшчәнлегә өчен партиядән чыгарылган. Кулга алынганчы ВКП(б) ОК беренчә секретаре булып эшләгән. Дүртенчә бүлекнең начальник урынбасары өлкән лейтенант Крохичев сорау алган беркетмәләр Дәүләтъяров эшенә шактый "ачыклык" кертә иде инде.

—Дәүләтъяров турында нәрсә беләсез, сөйләгез.

—Утыз бишенче елда Кызыл Йолдыз районында секретарь урынбасары булып эшләде, партия документларын тикшергәндә партия оешмаларын алдашуга этәрде, шуның белән ВКП(б) УК директиваларын бюрократик формаль үтәгүгә юл ачты. Яхшы хәтерлим, Кызыл Йолдыз партия оешмасында УК күрсәтмәләрен өйрәнмәделәр, партия сафларын чистартканда сыынфый-чит элементларны фиркадә калдыруга юл куелды.

—ВКП(б) райкомының беренчә секретаре кайда иде сон?

—Кызыл Йолдыз райкомының беренчә секретаренң фамилиясе исемнән чыкты, ул шуннан сон МТС политбүлегә начальнигы булып Норлат районында эшләде. Дәүләтъяров белән берлектә районда ачылган тәртипсезлекләр өчен гаепләнде, Дәүләтъяров белән берлектә эшеннән алынды.

—Кызыл Йолдыздан эшеннән алынганнан сон Дәүләтъяров кайда, нинди вазыйфа башкарырга жибәрелде?

—Кызыл Йолдыздан секретарь урынбасары эшеннән алынган, ул Татгосиздатка эшкә билгеләнде, берәз вакыттан сон ВКП(б) ОК икенчә секретаре Мөхәммәтжановның үтенечен һәм рекомендациясен искә алып, китап нәшриятының редакторы итеп куелды. Шушында әйтер идем, Дәүләтъяров Мөхәммәтжанов белән, гомумән, якин мөнәсәбәттә тордылар, аларны антисоветчыл милләтчелек берләштерде, моны миңа Мөхәммәтжанов үзе әйтте.

—Дәүләтъяров хакында сез тагын нәрсә әйтә аласыз?

—Үзенә антисоветчыл эшчәнлеген яшереп, Дәүләтъяров барлык чыгышларында да озак вакыт дәвамында бары тик бер кешеләрне генә тәнкыйть итте. Бу кешеләрнең китап нәшриятындагы корткычлык эшләре турында фактлар күптән инде ачылган, билгеле иде инде. Китап нәшриятында үзе килгәч эшләнелгән корткычлыктар турында ул ләм-мим эндәшмәде. Шулай ук Дәүләтъяровның Мәскәүдә Кызыл профессорлар институтында белем алгандагы тәртибен дә тикшерәсе иде.

Алемасов уйга калды. Белгәнәнчә, Әхмәтсафа Дәүләтъяров Мәскәүдә укымаган, Казанда ТКУны тәмамлый. Аспирантураны да Казанда үтә. Кайчан укыган сон ул Мәскәүдә?

—Бу Дәүләтъяров Мәскәүдә белем эстәп йөргәнмени сон?... Лепа сөйли моны,—дип, йокымсырап утырган Михайловка эндәште.

—Юкла инде, Лепа саташа, ныграк тондырганнардыр башына.—Михайлов ихылдап алды.

* * *

Шушы ук эшкә атаклы язучы Габит Низам күрсәтмәләре дә теркәлгән. Алемасов бу кешене белә, түгәрәк гәүдәле, нык бәдәнле, аны кыйнар-га, бигрәк тә типкаләргә рәхәт иде. Ай-йа, аның белән шактый жәфа чикте ул, шулай да суккалый-каккалый торгач, егетнең теле “чишелде”, күрсәтмәләрне шактый сыгып алдылар аннан. Мәнә бит, әгәр дәүләт куркынычсызлыгы сержанты Гатин тотынмаса, Габит Низам бу кадәр “сөйләп” ташлар идеме. Беркетмәләрдә үзенен кулы юк югын, әмма Гатин фамилиясе бар икән, шикләнмичә әйтергә була, Габит Низам бу сүзләргә кире какмаячак. Сорау егерме сигезенче ноябрьдә алынган иде.

— Дәүләтъяровның контрреволюцион һәм корткычлык эшчәнлегә хакында Сөз нәрсә беләсез? — дип сорый Гатин.

Беркетмәне читкә алып томырасы килде Алемасовның. Эх—ма, шайтан алгыры, шушы бәндәләргә баш хәрәфәтән Сөз дип язып, протокол сырлап утыр инде. Совет иле шул бу, кеше белән исәпләшәләр, кая инде итагатыллек кайгысы “эш” барышында, артлары бөрешкән тавык бит алар, жыен протитутка! Ә мәнә язганда истә тотарга туры килә. Тәртип есть тәртип, НКВД сержанты, Алемасовның иң яраткан чекисты Сөнгатулла Корбанов әйтмешли, кәгазь чыдый инде, кая барасың. Ярый, Гатин нәрсәләр “тездә” микән?..

— Дәүләтъяровны мин 1933 елдан беләм, — дип җаваплаган Габит Низам. — Шул елда ВКП(б) ӨКның элекке секретаре, хәзер инде фашистлар “халык дошманы” Бари Абдуллин Казан шәһәрәндә яшәүче һәм культура фронтында эшләүче татарлар гына чакырылган партактив жыйды. Көн тәртибәндә контрреволюцион буржуаз милләтчелеккә каршы көрәш мәсьәләсе куелган иде. Кайбер чыгышларда культура фронтына кереп оялаган буржуаз милләтчеләрнең контрреволюцион эшчәнлекләре хакында искитмәле фактлар янгыраса да, Дәүләтъяров үз чыгышында бу фактларны күмеп калдырырга тырышты, анын чыгышының духыннан күрәнгәнчә, күрсәтелгән фактларда анын да катнашы барлыгы ярылып ята иде һәм либераль тешсезлегә ягыннан Абдуллин белән Әхмәровның декларатив лыгырдауларыннан берни белән дә аерылмады. Чынлыкта, Абдуллин, Әхмәров һәм Дәүләтъяровлар үз чыгышларында партактивның башын бутап бетерделәр, аларның Газыйм Касыймов һәм башкаларның икейөзле бердәм хорына кушылулары көн кебек ачык иде. Партактивның барлык утырышында да Дәүләтъяровның Абдуллин белән Әхмәровка нык якынлыгы күзгә ташланып торды. Хәтта утырышларга да бергә керделәр, бергә чыгып киттеләр.

Соңрак (1934 елда, әллә 1935 тә) Дәүләтъяров һәм Әхмәров Ленин һәм Сталин әсәрләрен тәржемә итү комиссиясенә килеп керделәр, бу комиссиягә 1935 елга кадәр Абдуллин, аннан соң Әхмәров житәкчелек итте. Шушы вакыйгалардан бирле Дәүләтъяровның фашистлар “халык дошманнары” Исхак Рәхмәтуллин, Әтнәгулов, Хәйретдинов, Ризванов һәм башкалар белән бәйләнештә икәннен күрәп йөрдәм. Башында Дәүләтъяров торган әлеге комиссия Абдуллин, Рәхмәтуллин, Ризванов һәм Әхмәров житәкчелегендә бөтен эш дәверендә Ленин, Сталин һәм партиянең мөһим материалларын татарчага тәржемә иткәндә жинаятчел корткычлык белән шөгыльләнә.

Тәржемәләрдә корткычлык характеры күрәнен торса да, комиссия һәм Өлкә Комитетының элекке житәкчеләре бернинди дә чара күрмәделәр. Комиссиянең тәржемә практикасы нигезендә Сәлах Әтнәгулов, Рәхмәтуллин һәм Газыйм Касыймовлар эшләгән әсәрләрдә революцион марксистик эчтәлекне юкка чыгару концепциясе ята иде. Партия әсәрләрендә механик, чуалчык тәржемә кылу юлы нәтижәсендә аерым сүзләреннән, жөмләрләреннән мәгънәләре бозылды. Инде Исхак Рәхмәтуллин, Әтнәгулов һәм башкаларның йөзә ачылгач та, аларның тәржемә эшләре Әхмәров, Дәүләтъяров, Хәйретдинов имзалары астында тулысынча яки өлешчә басылып чыгулары

дөвам иттерелде. 1935 елдан, әллә 1936 елдан башлап Дәүләтъяров Татгосиздатта редактор һәм партия комитеты секретаре булып эшли башлады. Шушы көннән алып үзенен кулга алынуына кадәр...

Алемасов эчтән генә көлеп куйды. Әле Дәүләтъяров үз кабинетында исәнгерәп утыра торгандыр. Үзе турында язылганнарны укып чыкса, шыр жибәрер иде.

Шул чагында сәркәтип кереп, өстәлгә калын ғына папка салды:

—Халык комиссарлары советы рәисе иптәш Дәүләтъяровның хужалык үсеше перспективалары хакындагы доклады. Сезнең өчен махсус хәзерләгән. Танышып чыгуыгызны үтенде.

—Үзе кайда йөри әле?

—Кабинетында эшли. Докладны сәркәтибә аша жибәргән.

“Сизенә, мөртәт, башка көнне булса, үзе йөгереп килеп житәр иде. Мыштым ғына сәгатен көтеп утыра. Михайлов дөрес эшли, эт талаган нәмәрсә, контрларны кулга алынганчы ук морально “эшкәртә” башлый. Алемасов сәркәтипкә төксе карап, чыгып китә аласың дигәнне аңлатып баш какты.

Папканы ачып, чыгышның беренче битләренә күз йөртеп чыкты. Астан ғына үзен күзәтеп утырган Михайловка эндәште:

—Грамоталы, каһәрән, үгезне мөгезеннән эләктергән. Йә, Вася, бу бәндәне нишләтәбез?

Михайлов папкасыннан бер кәгазь алды.

—Озакламый аның күршесендә утыручы Хәкимов Абдулла Хәбибулло-вичны кулга алырга киләләр... НКВД сотрудникилары Самарин белән Коротичка боерык бирелде. Аның эш кабинетында тикшерү үткәрәләр, Дәүләтъяров ана пүнәтәй-шаһит буларак катнаша. Өйрәнә торсын, “эш”кә әзерли башладык без аны.

—Хәкимов?—дип сорады Алемасов нигәдер риза булмыйчарак.—Халык комиссарлары рәисе урынбасарымы?

—Әйе, Александр Михайлович, корткычларны төбе-тамыры белән юк итәргә кирәк. Бу мәсәләдә икеләнү—смерти подобно икәнән яхшы аңлайсыз.

—Анысы шулай. НКВД күзлегеннән караганда диюем... Элек мин дә шулай уйлый идем, шушы постка утыргач, кайбер чакта башкачарак та фикер йөртәргә туры килә. Кем белән эшләргә? Ә эш муеннан. Алар янына камерага йөртәргә аерым кеше билгеләргә туры килмәгәе дим. Хезмәт вазыйфасын кем дә булса башкарырга тиеш бит.—Ул әле генә Дәүләтъяров әзерләп бетергән, тышына олы хәрәфләр белән: “Алдагы елга халык хужалыгы үсеше перспективалары” дип язылган папкага төртеп күрсәтте.—Менә күпме язып тutyрган Дәүләтъяров. Чыда ғына. Кем эшләр дип уйлады микән?

—Кәгазь түзә ул. Укысаң, жыен чүп-чардыр әле.

—Акыл бар анда барлыгын. Шунысы белән куркыныч та ул. Татарлар-да шундый әйтем бар: кадак даганы, дага юрганы, юрга батырны, батыр илне саклый. Төшенденме. Ничек үрелгән үзара яклашу. Бу халык берләшә калса, утлы күмердә ялан тәпи биетәчәк дөньясын. Бәхеткә, берләшү дигән нәрсә алардан әлегә бик ерак, читтә йөри. Дәүләтъяров кебек акыллы башлары булган халык пүчтәк халык түгел ул, ин беренче чиратта халыкның “акыл казанын” “чистартырга” кирәк, шунсыз тынычлык урнашмаячак бу республикада.

Алемасов, янәдән Габит Низамның “күрсәтмәләрен” кулына алды. Үзенен колак төбендә Михайлов әйткән, әмма чекистлар арасында еш ишетелгән “ялган—һөнәр ул!” дигән сүзләр янгырагандай булдылар.

Тәк, кайда калган иде әле ул? Ә менә, “кулга алынганга кадәр”, дигән жирдә. Дәүләтъяров Хәкимовны “озатып” йөри булып чыкты бит әле, бәлки инде Хәкимов төрмәдә, Дәүләтъяровка каршы күрсәтмәләр дә бирә башлагандыр. Чуртым белсен бу Михайловны, елгыр адәм. Ашыга төшөп укый башлады.

—Кулга алынганга кадәр Дәүләтъяров, югарыда санап кителгән кешеләрдән тыш, Мөхсинов, Гыймранов Зәки, Вәли Шәфигуллин, Толымбай, Гомәр Гали, Гомәров, Ләбиб Гыйльми, Мөхмүт Галәү, Шамил Усманов, Кәрим Тинчурин һәм башка милләтче пантюркистлар белән элемтәдә торды.

Партком секретаре булып эшләгән чорда Дәүләтъяровка телдән һәм язма рәвештә культура-идеология фронтына оялаган троцкийчылар, буржуаз-милләтчеләр һәм башка икейөзлө бөндөләр хакында сигналлар кереп торды (моны Таттосиздатның махсус секторында эшләүче Фәтхуллин раслый ала). Әмма Дәүләтъяров әлеге сигналлар буенча тулы җавапсызлык күрсәтте, шул рәвешле ул дошманнарны фашистларга күчкәндә саклап калды.

Дәүләтъяров контрреволюцион оешмага тартылганмы, юкмы, белгем, чөнки ул үзе дә, башкалар да миңа бу хакта әйтмәделәр. Әмма Таттосиздатта эшләгәндә Дәүләтъяров корткычлар кылган гамәлләрне ликвидацияләү юнәлешендә кискен һәм большевистик чаралар күрмәдә, ул гына да түгел, һәрчак фашистларга ителгән яки ителәчәк өлгермәгән контрреволюцион милләтче элементларга таянып эш йөртте. Ул китап нәшриятында эшләгәндә буржуаз милләтчеләргә әсәрләре һәм алар төзегән дәреслекләр күлөп чыга башлады.

Мөхәммәтжанов белән Әхмәров Дәүләтъяров хезмәтен уңай бәяләделәр, турыдан-туры аларның җитәкчелегендә эшләде ул.

Минем үземә шәхсән соңгы ике елда Максим Горький һәм Пушкин, башка классикларның әсәрләрен бастырып чыгару мәсьәләләре буенча берничә мәртәбә Дәүләтъяровның эш кабинетында булырга туры килде. Советлар Союзы язучылары исемненнән художестволы әдәбият әсәрләрен бастырып чыгаруны яхшырту, яшь язучыларның китапларын нәшер итүне оештыру мәсьәләләрен күтәрәп, шактый таләпләр куйдым. Партия оешмасы секретаре буларак та мөрәҗәгать иттем һәм Мөхсинов, Толымбай, Гомәр Гали кебекләргә икейөзләнәп йөрүләрен ачып салырга кирәклеген әйттем, буржуаз-милләтче эшчәнлегә өчен Шамил Усмановны җавапка тартырга кирәклеген күрсәттем. Пушкин, М.Горький әсәрләрен чыгарганда җибәрелгән производство брагы өчен гаеплеләргә җавапка тарту мәсьәләсен кискен рәвештә берничә мәртәбә күтәрәп карадым. Әмма Дәүләтъяров вагъдә бирсә дә, бернәрсә дә эшләмәде. Фурмановның “Чапаев” (тәржемәчесе—Рәшит Хәмиди), Новиков-Прибойның “Цусима” (тәржемәчесе—Зәки Гыймранов) әсәрләрен татарчага тәржемә иткәндә җибәрелгән корткычлыктар турында конкрет сигналлар алынуга карамастан, ул бернинди дә чара күрмәдә. Болар барысы да рус һәм Совет әдәбияты классикларының тәржемәләрен бастырып чыгару мәсьәләсендә Дәүләтъяровның буржуаз-милләтче позициясендә торудың раслыгы.

Минем белән сөйләшкән чакларда Дәүләтъяров үзен большевик итеп күрсәтергә тырышты һәм аннан нинди дә булса контрреволюцион сүзләр ишетмәдем. Әмма шушы протоколда теркәлгән фактлардан чыгып, мин аны культура-идеология фронтына Абдуллин белән Мөхәммәтжанов тарафыннан куелган кеше дип саныйм.

Башка аның хакында ни дә булса әйтә алмыйм.

Габит Низам.

Алемасов канәгать төстә Габит Низам “күрсәтмәсе” язылган беркетмәне папка астына салып, икенче беркетмәгә үрелде.

Бусы Гомәр Байчурин сүзләре, бүгенге төннен “эш” нәтиҗәсе икәнлегә күрә торган. Беркетмәгә берничә урында Байчуринның әллә яше, әллә тире тамган, кәгазьдә ныклап кибәргә өлгермәгән тап эзе ярылып ята. Алемасовның янә кулы кычыгып, тәнәндә ут уйнатып алды. Тоткыннарның сорау алганда “махсус” алымнардан соң аяк астында аунап, ялынып-ялварып, елап ятулары күз алдына килеп, авызына сулар йөгерде. Эшли белсән, һәр эш канәгатьлек китерә шул. Бүген “Черек күлгә” барып, подвалда берәрсен “биетеп” кайтмасы булмас. Ширәнә дә шуңа чакыртсан, биргәк тә шәп була. Кыз инде өйрәнгән, тоткынның стенага йөз белән сугып тезләндерәсен дә, Ширәнә аның сыртына атландырып... Эх-ма, рәхәт минутлар була дөньяда!

Алемасов, төкереген йотып, Байчурин үзе кул куйган күрсәтмәне укый башлады. Сорау алучы НКВД лейтенанты Марголин алай тоткынга унга-сулга тайпылырга юл куймый. Эшен белеп, шәп башкара.

—Сезнең пантюристик оешмагызга Дәүләтъяровның нинди катнашы бар?

—Утыз алтынчы елда Татгосиздатта Зәки Гыймранов житәкчелегендә контрреволюцион-милләтче оешма тар-мар ителгәч, мин бу хакта Мөхәммәтжанов белән сөйләштем. Әлеге әңгәмә процессында, Татгосиздатта антисоветчыл эшчәнлек перспективасын тикшердек. Һәм шунда Мөхәммәтжанов миңа бу участокны Әхмәров белән Дәүләтъяров житәкчелегендә пантюристик төркем оештырып, янадан ныгытуын әйтте. Әлеге төркемнең практик эшчәнлегенә бәя биреп, Мөхәммәтжанов боларның Гыймрановка караганда шәбрәк тө эшләүләрен әйтте.

—Дәүләтъяровның практик рәвештә тормышка ашырган эш-гамәле нәрсәдән гыйбарәт?

—Мөхәммәтжанов белән сөйләшкәндә бу темага кагылышлы деталләр хәтердән чыккан. Дәүләтъяровның үзен 1937 елның мартына кадәр белмәдем, күзгә-күз очрашырга да туры килмәде. Мөхәммәтжанов аны еш мактый иде һәм үзенен ышанычлы кешеләреннән чутлады.

Мөхәммәтжанов үзе әйткәнчә, Дәүләтъяровны “Кызыл Татарстан” газетасы редакторы итеп күтәрү һәм ВКП(б) ӨК әгъзасына тәкъдим итү анын инициативасы буенча, антисоветчыл төркем әгъзасы буларак оештырылган.

Инде Мөхәммәтжановның үз күрсәтмәләренә чират житте. Әмма бүген төнлә Шелудченко белән Крохичев оештырган сорау алу беркетмәсендә “аһ” итәрлек яңалык юк иде. Мөхәммәтжанов Галимнен, үзен яшьләреннән “әтисе” дип йөргән кешенен, Татарстанда абруйлы фигураның Дәүләтъяров турында әйтеп үткән фактлары акылга сыймас дәрәжәдә сай иде. Шулу ук Кызыл Йолдыз районында партия документлары алыштыргандагы гонаһлары, китап нәшриятында кылган корткычлыклары санап үтелгән, һаман да шулу бер балык башы—“халык дошманнарын” фашисткәндә боргалануы, Толымбай кебек милләтчеләргә канат астына алуы тезеп кителгән. Бер генә яңалык бар, Алемасов тарафыннан килгән куркынычны сизеп, үзен “дошман” буларак Михайлов кулына элгәсен төгәл белгән Мөхәммәтжанов ХКС рәисе булып эшли башлаган Дәүләтъяров янына кереп зарланып чыккан. Тегесе “остазын” саклап калу юлында кулыннан килгәннен барын да эшләргә сүз биргән. Бусы кызык, әлбәттә, һәм монда бернинди арттыру, ялган да юклыгы көн кебек ачык. Кулга алыныр алдыннан Мөхәммәтжанов үзе дә, Дәүләтъяров та аның тирәсендә йөгәрештеләр, “ышанычлы иптәшләргә саклап калу мәсьәләсендә сөйләшсә бар” дигәнрәк үтенечләр белән аның кабинетында тоткарланырга тырыштылар, Алемасов аларга борчыл-маска, тыныч кына эшләргә кушты, үзе исә моментны көтте. Егерме дүртенче октябрьдә инде Галим төрмәдә, “халык дошманы” булмавын исбат итеп, күлмәк ерта иде...

Мөхәммәтжанов Дәүләтъяровның иректә икәнән белә, анын яклавына өмет итә, шуңа күрә гаепләү ягына килгәндә, билгеле фактларны гына чыгарып салырга тырышкан. “Барыгызга да бер юл, нигә анда әллә нинди хәйләләргә бармыйсыз, тирегезне салдырып, башмак итеп киячәкбез! Котылу юк сезгә!”

Алемасов янә кагазьләргә иелде, Михайлов исә, кәнәфигә жәлеп утырган да йокымсырап киткән иде. Алемасов кызганып куйды. “Авыр, Тулага караганда ун мәртәбә авыр Казанда эшләве. Милләтчеләрдән дә язызларча тартышучы, каршылык күрсәтүче хәшәрәтләргә күргәнә булмады анын”.

Кулга алынганчы ВКП(б) ӨК фән һәм мәктәпләр бүлегә мөдире булып эшләгән Фазыл Рәхмәтуллинның күрсәтмәләрен ул инде битараф рәвештә өстән генә күз йөгертәп чыкты. Истә калырлык факт шулу, күпләп кулга

алулар башлангач, Дәүләтъяров Рәхмәтуллинга милли кадрларны саклап калырга тырышырга кирәклегә хақында сафсата саткан икән. Күрәнгәнчә, Мөхәммәтжанов дәрәс эш йөрткән, бу мәлдә ХКС рәисе итеп тәкъдим итү өчен Дәүләтъяровтай нык холыклы, сак эш йөртүче һәм ышанычлы, белемле башка кеше булмаган дисән дә дөрестер. Дәүләтъяров тамыр жәйсә, Мөхәммәтжанов ишеләргә ныкты терәк булачагын яхшы анлаган, мөртәт...

Папканы ябып, Беренче озын, шома остәл буйлатып аны Михайловка шудырып жибәрде. Тегесе сискәнәп күзен ачты.

—Кайчан кулга аласыз?—Алемасовның карашы төксе иде.

Михайлов сәер генә кымшанып алды.

—Кемне?

—Койрыклы женне! Дәүләтъяровны кайчан “Черек күлгә”гә озатырга жыенасың?

—Төнгә кадәр утырсын әле, күе кычкырганын көтеп.—Михайлов йокысын булганга койсезләнган сабий сыман, үпкәле жавап кайтарды.—Әллә тиз чишелер дисенме?

—Минемчә, андагы хәлләрне чамалый ул. Берәз тузанын каккач, теле чишелер. Судны көтеп алып, шунда барысын да сөйләп биреп, мәсьәләгә ачыклык кертергә ният итеп ятучы шомалар да бар. Дәүләтъяров та шуна исәп тотар, мөгаен. Совет иленең иң гадел хөкеменә өмет итүче бичаралар...

XIII

Ноябрыңң сонгы тәүлегенә аяк бастык... Тәрәзә артында кыш жиле бөтерелә. Әхмәтсафа Хәкимовның кабинетын тентүдә катнашканнан сон, бөтенләй уйсыз-фикерсез кешегә ошап калган иде. Сәркәтипнән кабинет ишегеннән башын тыгып өзә-төтә сабуулашып кайтып киткәнәң шактый вакыт үтте. Анын сонгы сүзләре бәгырьне тырнап тора:

—Сезгә, иптәш Дәүләтъяров... көтеп торырга куштылар... Хушыгыз, Сафа абый...

Әйтмәсә дә белә иде. Барыбер бәгырьне сораулар өзгәли. Кем кушкан, ни өчен үчәктеләр ана? Беркемнән юлына аркылы төшмәде, жәдәлләшеп, явызлык кылып йөрми, беркемгә аяк чалмады кебек, кирәк-кирәкмәс бәхәскә кәргәнә юк, башкаларга ләгәнләп пычрак аударганда да, ул бичараның язмышын жинеләйтергә тырыша, эштән чыгарып ташланган язучыларга, журналистларга алдан акча биреп тору тәртибендә эш-йомыш тапкан булып ярдәм кулы сузды, гаиләләрен ач үлемнән коткарып калды. Ярдәм алучылар, рәхмәт, берсе дә сатмады, китап нәшриятында, “Кызыл Татарстан”да бергә эшләгән хезмәттәшләре арасында Әхмәтсафаның бу гамәлләрен белүчеләр булды, әмма алар да эндәшмәде. Яшь милли кадрларны үстерү, булганын саклап калу мәсьәләсендә Әхмәтсафаның позициясен күпләр үз итте.

Халык комиссарлары советына күчкәнәң ике ай да унсигез көн, нинди дә булса гаеп тагарлык эш күрсәткәнә булмады, вазыйфасына да яна кереп бара. Чоры катлаулы, вазгыять аңлаешсыз, мондый шартларда яна эшкә керешеп китүченән хәле билгеле инде. Бүлекләрдә, башлыча, яна кешеләр, аларны сабыр гына эш жәна өйрәтү өчен дә күпме вакыт кирәк. Кешеләр дигәннән, ул бөтенләй ялгыз хис итте үзен монда күчкәч. Үз тирәсендә кайнашкан кемгә таянырга була? Кабинетына кереп-чыгып йөрүчеләр, озын коридорда тыз-быз юргалап үтүчеләр бихисап, ә янәшәдә сөйләшсәң, аңлашырга, кирәк чакта эч серләрен бушатырга беркем юк. ВКП(б) ӨК матбугат бүлегә мөдире булып эшләүче Әхмәров Абдулла белән серләре киелешә иде, аны да кулга алдылар. Михайловның мактанып сөйләгәнән үзе ишетте:

—Мөхәммәтжанов белән Әхмәров кадәр дә ачылганы булмады инде. Ну әле аларны сыгасы да сыгасы. Жепнән очы шушы хәшәрәтләрдә булырга тиеш.—Нарком иренен чалшайтып елмайды да, туп-туры итеп Дәүләтъяровка карап алды.

Димәк, кыйнау, жазалауларнын мөмкин булган бөтен алымнарын шушы ике бичараның газиз башлары, тәннәре, жаннары күтәргән... Моңы Әхмәтсафага тәфсилләп аңлатып торасы юк иде.

...Кабинет суынды. Тәндә жылы калмады кебек. Ул пәлтәсен инсәсенә салмакчы иде, кире уйлады. Кемгә хажәт анын исәнлеге, саулыгы? Кайларда аунарга туры киләчәк ана якын көннәрдә? “Черек күл”гә килеп эләксән, аннан ычкынуы икеле. Өмет бар барын—чөнки, иманы камил, анын партия, совет хөкүмәте каршында да, житәкчеләр алдында да бер гаебе дә юк. Әмма гаепсезлек иң зур гаеп санала, ахры, бу заманда...

Тәрәзә каршына килеп басуы бүтен ничәнче мәртәбә булгандыр, исәбе юк. Урамда, тәрәзә караган якта сүрән ут яктысында кар сибәли. Әле Яна Чишмәдә чакта ук беренче кар төшкән иде, бүгенгесе ныклап жиргә ятарга чамалый ахры. Тирә-юнь серле аклыкка күмелеп бара. Кар барысын да күмә, һәрнәрсәне үз кочагына ала, күзгә күренмәгән һәр нәрсә юкка чүт бит ул. Кеше гомере дә шул инде, жир жимертеп яшәгәндә, хезмәт вазыйфасы биләгәндә син бар, кулдан эш китсә—син юк инде. Оренбурда гомер агышы, нәсел жебе хакында акыл биргән Гомәр агасы-агабыйсы искә төште. Яшәде Гомәр ага, атаклы шәхесләрнең үз кешесе, серләше булды, булган мал-мөлкәтен совет хөкүмәте тартып алып, шыр ялангач, ятим калды. Үзенә күпме игелекләр эшләгән агабыйсы янына барырга да вакыт тапмаган хәрасән бит ул. “Эш, эш”, имеш. Үзеннән дә, эшеннән дә кемгә хажәте бар бүтен менә? Кемдә: үкенәсен килмәсә, берәүгә дә игелек кылма, дигән. Гомәр агай алай үкенеп яшәмәде кебек, сонгы еллары ничек үткәндер, анысын инде ул белми. Агабыйның дөнья куйганы турында хәбәр ишетүенә кайчан, кайтып каберенә зиярәт кыла алмый калды. Үкенечләр, үкенечләр... Үкенечләрен барлап утырудан да мескен адәм юктыр дөньяда. Гомәр агай, Мифтах халфә, Нурғали Нәдиев... Аның күзләрен дөньяга ачкан кешеләр шулар булды. Ә яшьләрдә миһербан житенкерәми. Кайсының ғына хәлен белде ул, кайсына ғына рәхмәт әйтеп өлгерде? Юк бит. Их, хәтере кыска адәм баласынын. Менә бу болганчык дәверне исән-имин кичеп чыга алса... Белер иде дә ничек яшәргә, исән калулар икеле шул, икеле... Күнелен берәз тынычландырганы шул—ике улы үсеп килә. Гомәр агай әйтмешли, жөзәнәң—нәсел жебенәң өзелмәсенә нык ышана ул. Хәтта ки, кешеләр алдында берәз гаебе дә булсын ди, Ходай каршында да берәз гөнаһысы бардыр, адәм баласы хатадан хали түгел, ул гаеп-гөнаһлар өчен битәрләгән кеше юк бит аны. Бөтенләй башка нәрсә—яла ягуга нигезләнгән, акылга сыймаслык хаталалар дигән булып бәгырьне корыталар. Шунысы сәер. Ил белән шушы сәясәт бара, ил белән нахак бала тагыла кешеләргә, кылмаган гөнаһ-гаепләр өчен жәзага тартылып күпме жаннар кыелды. Моңа кайчан да булса чик куелырмы? Исең китәр, милләтчелектә гаепләр күпме асыл егетләргә “Черек күл”гә илтеп тыктылар, берсенен дә кире кайтканы юк, ул ғына түгел, август башларында бик күбесен атканнар икән дигән хәбәрләр дә колакка чалынды. Беркем беркемне якламый, дәшми, чаң сукмый, ә “Черек күл”нен төбе кара, тирән, йота ғына тора адәм балаларын.

Куркыныч үзен читләп үтәр дип йөрдә, күп нәрсәгә күз йомды Әхмәтсафа, белмәгән булып кыланды, инде үзенә чират... Аның юкка чыгуына да аптырап, чаң сугып йөрүче булмачак. Әйтерсәң, алар кешеләр түгел, ат тәгәрмәче сытып үткән бөжәкләр генә. Жанда—бөжәкләр гөжләве, бөжәкләр сулкыдавы, бөжәкләр елавы, бөжәкләрнең акылдан шашып көлүе... Тәрәзәгә бәрелә-сугыла кар бөртекләре оча. Кар бөртекләре тәгәрмәч астында калган жансыз бөжәкләргә караганда күпкә бәхетлерәктер әле... Милләтнең бөтенлеге, бердәмлеге, алга китеше хакында кайгыртып йөрү начарлык буламы? Милләт нәрсә дә, милләтче кем ул—бу хакта да ныклап уйланган кеше юк, хәер, уйланып кара, хәзер төпсез күлгә чумачаксын.

Уйларынан арынып, сискәнеп китте. Коридорда каты басып килүче аяк тавышлары ишетелде. Ул ашыгып стенадагы сәгатькә күз салды. Сәгать телләре көн уртасына житеп, хәрәкәтсез туктап калган иде...

Кабинет хужасы, ниһаять, көтеп торуга нокта куелды дигән уйдан

беркадәр җиңеләеп, стена буена тезелгән урындыкка барып чүмәште. Бетте, барысы да артта калды. Алда...

Кисәк ишек ачылып китте, кабинетка өч хәрби килеп керде, берсе каушап калган Әхмәтсафа Дәүләтъяров каршына килеп:

—Дәүләтъяров сез буласызмы?—Жавап көтеп тормастан әмер бирде.—Киенегез! Сез кулга алындыгыз!—Әхмәтсафаның каушап калуыннан сөенгән кебек, уйнак тавыш белән кулындагы кәгазьне болгап алды.—Менә ордер. Без, НКВД хезмәткәрләре—лейтенант Самарин һәм Павалей—махсус боерык буенча килдек...

Әхмәтсафа сабыр булырга тырышып урыныннан кузгалды. Йөзенә үзен кулга алырга кемнәр килүе бөтенләй кызыксындырмаган кыяфәт чыгарды.

Хәзер генә чамалап алды, кулында пәлтәсен тотып тора икән. Кайсыдыр пәлтәне кулыннан алып кырыйдагы урындыкка ташлады.

НКВД хезмәткәре, дәүләт куркынычсызлыгы лейтенанты Самарин, хезмәттәше Павалейга әмер бирде:

—Пүнәтәйләрне алып кер!

Кабинетка Үзәк Башкарма Комитеты әгъзасы полковой комиссар Николай Хәбибуллин, үзенен урынбасары Аркадий Новоселовны керттеләр. “Аларны да кабинет саклап ятарга мәжбүр иткәннәр икән”. Әхмәтсафа үз хәлен онытып, әлегә ике кешенә кызганып куйды. Аягы калтырауны баса алмый, урындыкка шапылдап утырды, ана әһәмият бирүче булмады.

Самарин кабинет түренә үтеп, өстәл артына килеп басты һәм кулга алу турындагы карарны кычкырып укый башлады:

—1937 елның егерме тугызынчы ноябре көнне, мин—Татарстан республикасы НКВДсына караган дәүләт куркынычсызлыгы идарәсенен дүртенче бүлеге, беренче бүлекчәсе сержанты Черпаков 1905 елда Оренбур өлкәсе, Сакмар районы Каргалы авылында туган, ВКП(б) әгъзасы, татар, СССР гражданы, совнарком рәисе булып эшли, Гоголь урамы егерме бишенче йортта яшәүче гражданин Мостафа улы Әхмәтсафа Дәүләтъяровка кагылышлы материалларны карап чыкканнан соң, Дәүләтъяров совет хакимлеген бәрәп төшерү максаты белән оештырылган контрреволюцион милләтче-пантөркичел оешмада тора дип таптым...

...Иә Хода, кем ул Черпаков, аның кулына кем биргән бу уйдорма язып тутырган кәгазьне! Нәрсә эзләгән дә, ни тапкан? Менә ничек әвәләнә икән ул гаепләүләр! Әхмәтсафаның чатнап башы авырта башлады. Ул ике кулы белән башын тотып утыра бирде.

Самарин, ашыга-кабалана, ниндидер ике ятып төшенә кермәгән Черпаков дигән сержант язганнарны укый:

—Озак вакытлар дәвамында шушы контрреволюцион оешмада торган хәлдә, Дәүләтъяров ВКП(б) сәясәтенә һәм совет хакимлегенә каршы юнәлдерелгән, РСФСР жинаять кодексының унжиде дә илле сигезенче статьянын сигезенче искәртмәсе, илле сигез дә унберенче статьяларга туры килүче контрреволюцион эшчәнлек алып барган.

Шуларны искә алып, югарыда күрсәтелгән статьялар буенча Мостафа улы Әхмәтсафа Дәүләтъяровны кулга алырга һәм тентү үткәрергә карар кабул иттем.

Беренче санлы төрмәдә сак астында тотарга...

...Жанны авыр уйлар басып китте. Әйләнә-тирәнә соры томан каплады, шушы шыксыз энгерлектә коточкыч тизлектә бөтен гомере зырлап үтеп китте шикелле, айкалган-чайкалган күнел түрәндә бер мәлгә Рабига, балалары чагылып алды.

—...Түзегез, жаннарым...—Әхмәтсафаның эчтән әйтелсә дә, тышка бәрәп чыккан инрәүдә тавышы Самаринны бүленергә мәжбүр итте. Ул аптыраган карашын Павалейга юнәлтте.

—Укып бетер!...—диде Павалей риза булмаган тавыш белән.—Барысы да тәртиптә...

Самарин арган тавыш белән, дүртенче бүлек башлыгы дәүләт куркы-

нычсызлыгы капитаны Шелудченкодан ризалык алынуын, карарга беренче бүлекчә түрәсе Марголин кул куйганлыгын, нарком Михайлов белән килештерелгәнән хәбәр итеп, кәгазьне Павалейга сүзды.

—Тотак кул куйсын...

Бу хәлдән тетрәнеп калган пүнәтәйләргә карап алганнан сон, Павалей төксә генә Дәүләтъяровка эндәште:

—Килегез, кул кугыз...

Әхмәтсафа нык торырга тырышып, өстәлгә яқынайды. Йә Хо́да, шушы ахмаклыкка ышанучылар бар микән? Ул инде мондый гаепләүне бүген—Хәкимовны кулга алганда бер ишетте. Хәкимов кулга алу турында кул куйганда ишетелер-ишетелмәс итеп: "Мин гаепсез..." дигән иде.

Ирексездән шушы сүзләр Әхмәтсафа иреннәреннән дә төгәрәп төштеләр.

—Мин гаепсез...

Самарин дәмәдә, кул куелган кәгазьне өстәлдән алып, папкасына шудырып, үзе Павалейга боерды:

—Өстәлдәге бөтен кәгазьләрне жыйнагыз!...

...Ярты сәгатътән ул инде "Черек күлдә" тикшерүче Крохичев белән НКВД наркомы урынбасары Шелудченко алдында түшәмгә асып куелган хәлдә тора иде.

Аны төне буге кыйнадылар. Кыйнап арган арада кан баскан күзләрен мәжбүри ачтырып борын төбенә кәгазь төртәләр. Крохичев беләгенә тамган кан-сүлне Әхмәтсафаның канлы күлмәк якасына сөртеп, ысылдый:

—Кул куй, заразы, күпме интегергә була синең белән, хәшәрәт!

Жимерелгән янак сөяген көчкә кыймылдатып, Әхмәтсафа һаман бер үк сүзләргә кабатлый.

—Жәфаламагыз, минем гаебем юк...

Шелудченко шуны гына көтеп торган кебек, аны янә сугып екты, типкәләргә тотынды. Крохичев, хәл жыеп, чәй эчеп, бу күренештән ләззәт алып утыра. Үзе сөйләнә:

—Вәт, эт жан, ничекләр карыша бит. Мөхәммәтжановтан уздыра бу болай булса... Тагын нәрсә кыландырабыз, Матвей Иванович?

—Телен тешләтеп өздәргәнче ярабыз, шул аның даруы... Әле контрлар белән башкача сөйләшкәнне белмим.—Шелудченко ярсый-ярсый тотакны типкәли бирде.—Мә, сина, милләтчелек. ...Мә сина, пантөркичелек... Мә сина контрлык!

Төне буге, көне буге кыйнадылар аны. Ничә мәртәбә анын жуйган, ничә мәртәбә һушына килгән — үзе түгел, аны жәзалаучылар да исәбен югалтканнар иде инде.

Жәзалау барышында бүлмәгә берничә мәртәбә Михайлов кереп чыкты, әле һаман гаепләү кәгазенә кул куймавын белгәч, йөзә бозылып, теш арасынан:

—Эшли белмисез!—дип, кискен хәрәкәт ясап кул кыры белән тотакның муенына китереп сукты. Хәлсезләнеп беткән Әхмәтсафа урындыктан очып, стенага барып сыланды. Михайловның йөзенә көперәюле елмаю кунаклады.—Менә шулай кисәләр аны. Сөз монда аның белән нәрсә кыланмакчы була торгансыздыр, анламыйм,—дип, идәндә ынгырашып, тартышып яткан Әхмәтсафа өстенән атлап чыгып китте.

Тәүлек эчендә аның бер күкәйлегә сытылган, ике тапкыр кумаклы базга салып алганнар, күкрәк тактасы урынынан купкан, тәндә кыйналмаган, изелмәгән төш калмаган, тешләре коелып беткән, монда килеп кәргәндәге кара-конгырт чәчләре ап-ак иде...

Аның бу жәза машинасына каршы торырлык хәле калмаган иде. "Теләсә нинди контрны ярты сәгатъ эчендә кул куярлык хәлгә житкерәм", дип мактанган Крохичевның бар түземлегә төкәнде. Ул инде ни кылганганын белештерми тукмый иде тотакны. НКВД подвалында шушы тәүлек эчендә тагын бер кеше шөхәс буларак үлдә, әлегә йөрәге тибүдән туктамаган жан

иясе генә калды. Бу инде НКВД телендә йөргәнчә, тиешенчә “эшләнгән” материал иде...

Кул бармакларын изеп бетергәч, Әхмәтсафага “ял” бирделәр. Һуш жыеп, әйткәнне аңлар хәлгә килгәч, Крохичев тотакны иягеннән нык итеп тотып, башын артка каерды:

—Карышма, эт токымы, соңгы тапкыр кисәтәм, мин әйткәннәрне кәгазьгә төшерсән, исән каласын, хатынын, балаларын янына кайтасын, карышсан, капут сина! Аңладыңмы, өенә кайтасын киләме?

—Өйгә кайтарыгыз...—дип, ыңгырашты Әхмәтсафа.

Крохичев Шелудченкога күз кысып, елмайган булды:

—Әллә кайчан шулай диләр аны, синең монда нигә кирәген бар? Язасын, кул куясын да, әллүр, өенә сызасын!

Шелудченко тотакнын кулына каләм сузды. НКВДның жәза машинасы максатына иреште—1937 елның беренче декабрдә, таң алдынан Әхмәтсафа Дәүләтъяров җаһил Крохичев әйтеп торган сүзләренә шәмәхә кара белән кәгазьгә төшәрә башлады:

“Нарком Михайловка тикшерү тотагы Дәүләтъяровтан.

Минем эшем буенча кузгатылган тикшерүне һаман да сузуның мәгънәсезлеген аңлап һәм карышудан туктарга кирәклегенә төшенгәннән соң, үземнән советка каршы эшчәнлегем хакында ачыктан-ачык белдерергә кирәк дип таптым.

1936 елда Татарстан дәүләт нәшриятына эшкә килгәч, баш редактор Әхмәров белән дуслаштым, аның коткысы белән һәм аның тарафыннан шәхсэн үзәм бүгенгә көнгә кадәр актив катнашкан советка каршы милләтчел оешмага тартылдым. Аңлашылганча, минем сонрак гәжит редакторы, аннан өлкә комитеты әгъзасы итеп сайлануым очраклы түгел иде. Бу эшләр Мөхәммәтжанов кулы белән тормышка ашырылды һәм советка каршы үзәк җитәкчеләренә берсе булган Лепа тарафыннан яклау тапты.

Үземнән һәм мин белгән кешеләреннән советка каршы эшчәнлегем хакындагы күрсәтмәләремне кабул итеп алуыгызны сорыйм.”

Шелудченко тотакның язганын алып укыды да, аның алдына машинкада басылган берничә кәгазь китереп салды.

—Күптән шулай кирәк иде, хәшәрәт. Хәзер боларына кул куй!

—Минем гаебем юк...—диде Әхмәтсафа, барлык авыртуларын онытып, урыныннан калкына төште.

—Без гаепсезләр белән булашмыйбыз, контр!—дип Крохичев Әхмәтсафаның қасыгына китереп типте. —Әйт, син гаеплеме. —Ул идәндә бөгәрләнеп яткан тотакның аягына элмәк кигертә башлады. —Гаеплеме син?—дип жикеренде ул.

Хәсрәтле җавап ишетелде:

—Гаепле...

—Шулай дип кал, кумак базаына төшеп менгәч, башкача сөйләшер иден, эт жан!

—Өйгә кайтарыгыз...—дип ыңгырашты тотак һәм анын жуйды. Өстенә чиләк белән су койдылар. Тотак селкенмәде. Крохичев сүгенә-сүгенә тотакны идәннән сөйрәп алып урындыкка аркылы ыргытты да, нык итеп артына китереп типте.

Шелудченко Крохичевны туктатты.

—Житте, бу хәшәрәт белән озак маташтык. Камерага кертп ташласыннар. Акыл жыеп, рәткә килгәч, ничек сайрар, карарбыз.—Бераз жан әсәре сизелгәнән чамалап, тотакка қолагына иелеп иләмсез акырды.—Ан бул, Дәүләтъяров, яшисен килсә, күрсәтмәләреннә үзгәртмә, а то секай башка будет, понял сука? Әле эшен бетмәде, өйгә кайтмый торасын, тиз бул, шушы битләргә кул куй!

Тотак авырлык белән үзенә сузылган жиде битлек сорау алу беркетмәсен кулына алды, Шелудченко каләм сабы белән нык итеп муен астына китереп төртте:

—Мә, такта чырай, тизрәк кулынны куй!..

Әхмәтсафа авыртудан безаз дәшми торды, урыныннан купкан янак сөяген сак кыймылдаттыра тырышып:

—Укып чыгарга рөхсәт итегез,—диде.

Шелудченко белән Крохичев мәзәк итеп бер-берсенә карашып алдылар. Алар аптырашта иде. Шушы изелеп, тапталып беткән адәм, һаман вакыт сузып маташа бит, ә. Ләкин берсенен дә кул күтәрәп, янадән тотакны кыйныйсы килмәде.

—Тиз бул, ананны...—дип сүгенде Крохичев.—Бер минут вакыт сиңа—карап чыгу өчен.

Күзләрен кан баскан, керфекләре эренләп ябышып беткәннәр, шулар арасыннан сөзелеп кәргән сүрән яктылыкны тотып калырга тырышып, Әхмәтсафа көчәненп укый башлады.

—Сез советка каршы пантөркичел-милләтче оешмада катнашучы буларак кулга алындыгыз. Үзегезне гаепле дип саныйсызмы?

—Гаепләү дәлилләре мине ышандыра, шуна күрә карышып маташу мәгънәсезлек дип уйлыйм.

Татарстанда советка каршы актив эшчәнлек жәелдергән пантөркичел-милләтче оешмада торуым сәбәпле, үземне гаепле саныйм.

Тикшерү барышында үземнен һәм миңа билгеле булган башка кешеләрнен советка каршы эшчәнлегә хақында бөтен дәрәҗәләргә ихлас сөйләп бирергә булдым.

—Сез кайчан һәм кем тарафыннан советка каршы оешмага тартылдыгыз?

—Пантөркичел-милләтче оешмага мин Таттосиздатның баш редакторы Әхмәров тәкъдиме белән 1936 елның башында кердем.

Әхмәров белән без ТКУда укыганда ук (1928—1932) дус идек. Бу дуслык сонга табан да дәвам итте.

Ул чакта ук, үзара ачыктан-ачык сөйләшкәндә, без милли мәсьәләләрдә фирка сәясәте белән килешмәвебезне әйтә идек. Бу сәясәт милли республикаларның мәнфәгатьләренә җавап бирми, Мәскәү республикалар белән санлашмый, хокукларын кыса, аларга карата колонизаторлык политикасын алып бара дигән фикергә килдек.

Без авыл хужалыгын коллективлаштыру мәсьәләсенә дә шик белдердек, бу гамәл тормышчан түгел дип инана идек.

Коллективлаштыру ашыгып үткәрелә, крестьян моңа әзер түгел, шунлыктан фирка сәясәте унышсызлыкка дучар дип санадык.

Тулысынча коллективлаштыру нигезендә, сүздә түгел, гамәлдә бөтен төбәкләрдә кулакларга каршы һөжүмгә күчкәч тә, без Әхмәров белән фирка сәясәтен якламадык, кулакларны туган жирдән сөрүне бөтенләй кирәксез нәрсә дип таптык.

Әхмәров белән кабат очрашып, Таттосиздатта бергә эшли башлагач, ачыктан-ачык сөйләшүләргә дәвам иттек, ул әңгәмәләр барышында совет хакимлегенә һәм фиркага карата тагын да ныграк килешмәүчәнлек чагыла иде. Без фиркада демократиянең булмавын, троцкийчеларга һәм уннарга карата дәрәҗә булмаган сәясәт үткәрелә, Троцкий, Бухарин кебек шәхесләр тик торганнан эзәрлекләнә, алар үзләренң идеяләрен яктый алмыйлар, авызлары томалана дип саный идек.

Колхозлар төзү барышын анализлап карагач, күмәк хужалык ни урыс крестьянына, ни татарга уңайлы түгел, алар анда мәжбүри тотыллалар, аерым хужалык нигезендә тормыш алып бару аларга күпкә кулайрак дигән нәтиҗәгә килдек, икенче төрле әйткәндә, шәхси милекчелек позициясендә тордык.

Шундый сөйләшүләрнен берсендә, Әхмәров миңа Татарстанда совет хакимлегенә каршы көрәшүче пантөркичел-милләтче оешма барлыгын, ана республиканың күп кенә җаваплы работниклары кәргәнлеген әйтеп, миңа да бу эшкә кушылырга тәкъдим ясады. Инде советка каршы рухта шактый чарланган кеше буларак, икеләнәп тә тормастан, мин риза булдым.

—Әхмәров советка каршы оешмада кемнәр катнашуын әйттеме?

—Өч кешенң исемнәрен атады ул. Болар — өлкә комитетының икенче секретаре Галим Мөхәммәтжанов, миңа кадәр халык комиссарлары советы рәисе булып эшләгән Кыям Абрамов, элекке финанс халык комиссары Каюм Мәһдиев.

Нәкъ менә шушы кешеләр оешма белән житәкчелек ителәр, диде Әхмәров, бу оешмага элекке “уң” һәм “сул” төркемчеләр тулысынча керәләр, буржуаз милләтчеләр дә тартылдылар, диде ул.

Әхмәров миңа өлкә комитетының беренче секретаре Лепаның шушы оешма белән бер булып эшләвен, анын да Татарстандагы советка каршы уң-троцкийчы оешмада торудын хәбәр итте.

Мин мана бик гажәпләндем һәм Әхмәровтан: “Дөрәсме бу?”—дип кат-кат сорадым. Ул бу сүзләренң хак булуын раслап: “Уң-троцкийчы оешма безнең пантөркичел оешма белән тыгыз элемәтдә торган хәлдә советка каршы эшчәнлек алып бара,”—дип җавап бирде.

—Советка каршы оешманың бурычлары хакында Әхмәров сиңа ниләр сөйләде?

—Ул миңа бу оешманың төп бурычы—совет хакимлеген бәрәп төшерү, төзеләчәк буржуаз Туран дәүләтендә капитализмны кабат тергезү икәнлеген әйтте.

Әлеге бурычны тормышка ашыру йөзеннән оешмада катнашучыларны тиешле урыннарға хезмәткә урнаштыралар, алар анда корткычлык эшчәнлегә алып баралар, үзләре белән эшләүчеләрне милләтчелек рухында тәрбиялиләр, шулай ук яңа кадрларны табып, оешмага тарту белән шөгыльләнәләр.

—Сезгә Әхмәров советка каршы оешманың террорчыл ниятләре турында да әйтте бит. Ни өчен бу хакта дәрәжә үтәсез?

—Бу хәлне яшерергә бөтенләй теләмәгән идем. Чыннан да, бу оешманың төп бурычларының берсе—фирка һәм совет хөкүмәте житәкчеләренә каршы терактлар хәзерләү, аны тормышка ашыру икәнлеген Әхмәров миңа искәрткән иде.

Әхмәровның әйтүенчә, тиешенчә хәзерләнгән һәм уңышлы тормышка ашырылган терактлар бик тә нәтиҗәле була, чөнки аннан соң фирканың сәясәтен тамырдан үзгәртеп, без теләгән юнәлешкә борып җибәрергә мөмкинлек туа, ә инде Сталинны үтерү—совет хакимлегенә каршы восстание күтәреп, аны бөтенләй бәрәп төшерү мәсьәләсен хәл итәчәк, дип аңлатты ул.

—Әлеге террористик ниятләр гамәли яктан ничегрәк тормышка ашырылдылар соң?

—Бу мәсьәлә буенча миңа ни дә булса билгеле түгел.

—Татгосиздатта корткычлык һәм дошманлык эшчәнлегә алып бару турында Әхмәровтан задание алдыгызмы?

—Әйе, алдым. Әхмәров мине оешмага тарту турында Мөхәммәтжанов белән сөйләшкән, Мөхәммәтжанов минем кандидатурамны хуплаган һәм бергәләп, йәки Әхмәров кушуы буенча Татгосиздаттагы корткычлык эшчәнлегенә керешеп китәргә тәкъдим итте.

—Мөхәммәтжановның әлеге дошманың тәкъдимен тормышка ашыру юлында нәрсәләр эшләргә өлгердегез?

—Ул вакытта ук Рәхмәтуллин Исхак һәм Татгосиздатта эшләүче башка милләтчеләр, берләшеп, марксизм-ленинизм классикларын бозып тәрҗемә итә башлаганнар иде. Ә инде Рәхмәтуллинның корткычлыгы фаш ителә башлагач, без аны төрләчә яклап азапландык.

Марксизм-ленинизм классикларын тәрҗемә итү буенча комиссия оештырылган иде. Элекке валидовчы һәм милләтче буларак Рәхмәтуллин кандидатурасы ВКП(б) Үзәк Комитеты тарафыннан кире кагылды, без бу хәлне партөөшмадан яшереп, Рәхмәтуллинны Татгосиздатта эшләтә бирдек.

Рәхмәтуллинны кулга алгач, Әхмәров белән икәүләп анын корткычлык эшен дәвам иттек, марксизм-ленинизм классикларын анлы рәвештә бозып татар теленә тәрҗемә иттек.

1936 елда тәржемәдә чыккан Сталинның “Ленинизм мәсьәләләре” китабының тәржемәчесе һәм мөхәррирләренен берсе буларак, мин, корткычлык максатыннан, фикерне һәм мәсьәләнен куелышын контрреволюцион бозуга китергән белә торып, юри аерым сүзләрен, хәтта фразаларны төшереп калдырдым.

Ә инде “Большевик” журналында “Ленинизм мәсьәләләре” китабын татарча тәржемә иткәндә махсус ясалган бозулар хакында мәкалә чыккач, мин, Татгосиздатта фирка сәркәтибе буларак, партжыелышта аны формаль тикшерүгә юл куйдым, тәнкыйтькә урын калдырмадым, мәсьәләнен сәяси асылын йомшарттым.

Мин, Әхмәровның күрсәтмәсен үтәп, Бурнаш, Мәхмүт Галәү кебек буржуаз милләтче язучыларның чын йөзләрен яшереп калдырырга маташтым, аларны якладым, кычкырып торган милләтчел рухта язган әсәрләрен басып чыгаруга юл куйдым, зур суммада гонорар түләдем. Консултбюро эшен таркаттым, китап басып чыгару планын өздәм, Татгосиздатны элеккегә караганда да тирәнрәк упкын ягына өстерәдем.

Элегрәк Татгосиздатта басылып чыккан китаплардагы, мәсәлән, Әтнәгулов төзегән дәрәслектәге антисоветчыл юнәлештәге бозуларны тәнкыйть итәм дигән булып, мин юлбашчыбыз Сталинга һәм фиркага каршы яла яту, антисоветчыл пропаганда эше белән шөгыльләндем.

—Тикшерү күрсәткәнчә, Сөз аңлы рәвештә Татгосиздат аппаратын милләтчел-советка каршы элементлар белән чүпләгәнсез. Бу дәрәсме?

—Дәрәс. Ул чакта Татгосиздатка кереп оялаган һәм инде фашистлар кырыгысыз булган ата милләтчеләрне туздыруда берәз катнашкан булып, үземнән чын йөземне яшереп калырга тырыштым. Мин—Дәүләтьяров, алар урынына милләтчел-советка каршы кадрларны эшкә кабул иттем һәм кирәгенчә урнаштырдым. Фашистлар кулга алынган “халык дошманы” Шәфигуллин урынына, нәфис әдәбият секторы редакторы сыйфатында Татгосиздатта милләтче Толымбай Шәһиәхмәтовны асрадым. Андыйлар күп иде—Мөхсинов, Галиев, Гыймранов һәм башкалар.

Татгосиздатның фирка сәркәтибе вазыйфасын башкарган чакта, культура-идеологик фронтта оялап алган троцкийчы буржуаз-милләтчеләр, башка икейөзлеләр бәндәләре хакында телдән, йәкисә язма рәвештә шактый сигналлар алсам да, бернинди чара күрмәдем, аларның “халык дошманы” икәнән яшереп калдым, корткычлык эшләренә күз йомдым.

Совет язучылары исемнән китапларның басылу сыйфатын яхшыртуга, яшә язучыларның китапларын чыгаруга әзерләү өлкәсендә эшнә көчәйтүгә юнәлдерелгән тәкъдимнәр керде; Пушкин, Максим Горький әсәрләрен шөкәтсез полиграфик йөзә хакында, бу эш өчен нәшриятта брак жиһәрүчеләрне жавапка тарту мәсьәләсендә дә күп тапкырлар киләтәлдем; “Чапаев”, “Цусима” әсәрләрен татарчага дошманный тәржемә кылынуын да белә идәм, әмма таләп ителгәнчә нинди дә булса чара күрмәдем.

—Кызыл Йолдыз районында эшләгәндә, фирка документларын тикшерү башлангач, ВКП(б) Үзәк Комитеты директиваларын сөз корткычларча үтәүгә керешкәнсез. Бу хакта бездә мәгълүматлар бар. Монның белән килешәсезме?

—ТКУда аспирантура төмамлагач, минә Кызыл Йолдыз районына эшкә билгеләделәр. Райком секретаре урынбасары булып 1935 елга кадәр эшләдем. Фирка документларын тикшергән чакта аңлы рәвештә Үзәк Комитет директиваларын боздым, фирка сафларынан чит һәм дошман элементларны чыгарып атарга дигән таләпне үтәмичә, андыйларны, райком секретаре Вәлиев белән берлектә, фиркада саклап калдык...

“Жавап”лар шушы урында өзелә, “беркетмә” инде тиешенчә тутырылган, кул куясы гына калган иде.

Бүлмәдә тынлык урнашты. Тикшерүчеләрнен янак сөякләре тартышып алды, тотак исә ничек дип сүз башларга белми иде булса кирәк. Каршы килсә, тагын, тагын тукмаячаклар бу жанкыярлар. Кул куйса, күпме ялган монда!..

—Сез минем җавапларны үзгәртеп бетергәнсез бит...—диде тотак әкрән генә. Сугып җибәрүләреннән шүрләп, бөтен тәне җыерылды.

Тотакның сәер кыланмышы Шелудченконың күнеленә хуш килдеме, көлеп җибәрде. Ана Крохичев кушылды.

—Вәт, ананны кабер өстенә салып...—диде Шелудченко, өстәлгә таянып, үзе һаман көлә-көлә башын чайкады.—Безне контрның ни-нәрсә сөйләгәнән сүзгә-сүз теркәп утырырга тиеш дип уйлыйсыңмы, бүкән? И хочеться, и колиться, ә? Әйтсә дә килә, әйтеп тә бетерә алмый, чөнки ул хәшәрәт! Без синең авызыннан келәшә белән каерып алган сүзләр бу, беләсен килсә. Йә әйт, кайсы ялган монда? Нәрсә төшеп калган, нәрсә артык?

—Колхозлашу, фиркада демократия турындагы фикерләргә үзем әйттем сезгә. Тик болар бит минем үз фикерләрем, уйлануларым, алар хакында яшермичә әйттем сезгә. Ныклы хужалык алып баручы крестьянның корткыч булмавын да исбатларга тырыштым. Язучыларның үчләшү, бер-берсенә яла ягарга һавас халык икәнән дә күп мәртәбәләр әйттем. Алар сүзә белән ярты республиканы дошман ясап чыгарга була. Бу сүзләрдә Әхмәровның, башкаларның ни катнашы бар?

Крохичев яраткан алымы белән тотакның касыгына китереп сукты:

—Бавырыңны костырам мин синең, артыңа кыздырган тимер тыгам, карышсан. Тиз бул, кул куй, диләр сина, елан!

Әхмәтсафа баш чайкады. Шуны гына көтеп торган кебек Шелудченко аны муеныннан эләктереп, югары күтәрдә һәм көчсезләнеп беткән гәүдәне жан ярсуы белән идәнгә ыргытты. Типкәләргә тотынды...

Бирешмәскә теләсә дә, жан саклау өскә чыкты, бер арада:

—Кул куям...—дигәнрәк аһылдаулы авазлар ычкынды аннан.

Тикшерүчеләр инде моның ишгә күнеккәннәр, тизрәк тотакның кулына янә каләм сондылар. Әхмәтсафага монда язылганның әһәмияте бөтенләй юк иде, тикшерүче сузган бер кәгазьгә имза сырлый башлады...

Кул куеп бетерүгә, Шелудченко аның кулыннан зәһәр елгырлык белән каләмне тартып алды, үзен урындыктан сугып төшерде.

Ул инде үзе генә атлап барырлык хәлдә түгел иде. Ике култыгыннан ике хәрби эләктереп, камерага кертеп ташладылар. Таш идәнгә бәрелеп, Әхмәтсафа аның жуйды.

...Күпме яткандыр, белми. Кемдер нидер сөйләнгәләп, уттай янган мангаена юеш чүпрәк куеп маташканда анына килде, күзләрен ачарга азапланды, әмма шушы теләкне тормышка ашыру өчен генә дә коточкыч газаплы авыртудан янадан зиһенен жуя язды, башы шаулый, колакларга нәрсәдер тыгылып каткан кебек, керфекләре лакашып ябышкан, ул ыңгырашып, кипкән иреннәрен әйләндерергә азапланып, нидер әйткәндәй булды. Теге кеше мәхбүснән теләген чамалап алган төсле, ашыгып аның күз тирәләрен ныклап сөртте, колак тирәләрен чистартты—анда канлы лайла оешкан иде ахры. Кинәт Әхмәтсафаның зиһене яктыра төште, хәтта үзенен таш камерада, идәндә ауауына кадәр чамалый алды. Аның хәтта күзләре йомылмаган да иде бугай, кан оешып, күрдүн мәхрүм булып кына яткан иде булса кирәк. Юеш чүпрәк үзенекең итте—күзе, күпме сукмасыннар, аз-маз хәрәкәтләнә, тирә-юньне күзәтергә итә.

Камера карангы, шулай да югарыга уелган тәрәзәдән тонык яктылык саркыла. Аның белән булашкан кешенң кыяфәте дә яманнан яман иде —сакал баскан, йөзе җимерелеп беткән, кем икәнән шайтан да танымалы хәлдә түгел, әмма ул хәрәкәтләнә, сөйләшә ала. Өстенә иелә төшкән шыксыз шәүлә бер ерагайган, бер якынайган сыман. Әхмәтсафа калкынмакчы иде, күкрәге чәнчүенә түзә алмыйча, аһылдап, кире идәнгә ауды. Теге кеше, шулай ук, аһылдый-газапланып, идәнгә пәлтә жәйде, пәлтә өстенә төгәрәтеп диярлек Әхмәтсафаны яткырган булды.

—Ничек хәлен, туганкай?—диде теге кеше авызын сәер кыймыл-датып,—Ваттылармы, иблисләр? Кем син?

Бераз көттереп, җавап ишетелде:

—Дәүләтъяров...—Ул инде һушына килгән иде, артык сүз ычкын-дырмакка тырышты.

—Кайсы Дәүләтъяров? Китап нәшриятында эшли башлаган Оренбур егете ме?

—Әйе...

—Нәшрияттан соң “Кызыл Татарстан”да редактор иден, аннан ишетү-емчә, Совнаркомда эшли башлаган иден ич син? Тыштан кергән хәбәрләргә караганда...

—Эшләргә туры килде...

—Әйе, күк түрәннән сызылып үткән яшен ташы кебек хәзерге кеше. Карыйсың—бар кеше, карыйсың—юк адәм баласы. Ныклы адымнар белән югарыга үрмәләп барган жирдән эләктереп алалар да бавырын, жанын изеп, таш капчыкка ыргыталар. Монда һәркемнен үз хәле хәл, иректә ни барганын чамалап өлгереп булмый. Якташ булып чыктың әле син, болай булгач, мә, берәз су йот.—Теге кеше Әхмәтсафаның башын күтәрәп, су йоттырып азап-ланды. Сизелеп тора, аның үзенен дә хәле жинел түгел, ләкин Әхмәтсафага ярдәм итәргә тырышып өтәләнә. Шушы хәл ана көч бирде, ахры, үзен ныграк тотарга омтылыш ясады. Салкын су эчен яндырып, йөгереп үтте, башы әйләнәп, укшыйсы килде.

—Күп яттыммы монда?—диде ул уйларын тәртипкә китерергә тырышып.

—Мине монда кертәп япканда, син саташа-саташа идәндә ауный иден инде, туганкай. Кайчан кулга алдылар соң сине?

—Егерме тугызы иде, кич, монда китерелгәндә бәлки инде утызы булгандыр. Төн иде. Допростан соң... берни хәтерләмим...

—Бүген, ялгышмасам, беренче декабрь инде. Өйлә үткәнәнә байтак-тан. Аунагансын аунавын, шулай да, тиз анга килдән әле. Беренче допростан соң икешәр тәүлек анга килмәүчеләр була. Яшь кеше шул син, таза организм түзә әле ул. Безгә кыенгарак туры килә. Күп күрдә башлар, яшь, шәпле чаклар да үтеп бара.

—Кем соң сез?—дип сорады Әхмәтсафа, кызыксынуын жинә алмый. Бу йомшак тавыш ана таныш та, таныш түгел дә кебек.

—Усманов булам мин, Дәүләтъяров туган. Онытмадыңмы әле?

—Усманов? Шамил абый?—Әхмәтсафаның тавышы өзелде. Аның кулга алынуын белә иде, бер чак анын язмышы хакында сүз чыккач, Әхмәров, нигәдер ачулангандай итеп: “Күп сөйләшә ул Усманов, артык белдекле кылана, шуна килеп капты”,—дигән иде. Өстәп тә куйды: “Черек күл” гә эләккән икән кеше, син аны оныт, теленә алма, башын тыныч булып!” Шуннан соң Әхмәтсафа бу кеше хакында да, кулга алынган башка таныш-белешләре турында да телгә алмаска тырыша иде. Әхмәровның кисәтүен исеннән чыгаруын чыгармады, тик кулга алынуудан котыла алмады менә.

—Кул куйдыңмы?—диде Усманов нидер сизенгән кебек.

—Нәрсәгә?..

—Әй, холавәндә, ни өчен изделәр соң сине, шул алар сырлаган гаепләү кәгазьләренә диюем. — Усмановның тавышы кырысрак янгырады.

—Куйдым... бугай.

—Бусы начар, судка кадәр бирешмәскә иде дә... Мин тартышам. Кыланып та куялар тагын, әлегә жинә алганнары юк,—Усмановның тавышында ныклык чалынды,—Аң бул, без “халык дошман”нары түгел! Алар дошман! Шуны аңласан, кем белән эш йөрткәнәнне төшенсән, жинелерәк була ул.

—Ни өчен бу газаплар безгә?—диде Әхмәтсафа ачынып,—Безнең ни гаебебез бар?

—Гаепме? Бар анысы. Без революциягә сукуырларча ышандык. Без тарихның табигый агышына каршы гамәл кылуда турыдан-туры катнаштык, кан, үле гәүдәләр өстендә янәча тормыш төзәргә маташтык. Бу иң зур ахмаклык булган. Мин моны сонрак аңладым, таш капчыкка эләккәч,

уйларга вакыт бар менә. Гомернең кыйналуудан калган өлеше уйланып кына үтә. Ата-бабаларыбызның йолаларына төкереп, үзөбөзчә әхлак әвәләдек, сәясәт укмаштырдык, денсез-имансыз кавемгә әйләндек. Шушы халдә үзөбөзгә гаепсез итеп, акланып маташу зур хата. Дәүләтъяров. Болар барысы да безнең акыл, безнең йөрәк белән эшләнде. Без үстергән үсентеләр агулы жимеш бирделәр. Аларны без ашамыйча, кем ашасын?

Әмма озаклап сөйләшәргә-анлашырга форсат булмады, ишек шалты-рап ачылды, каты тавыш ишетелде:

—Усманов, допроска!

—Йә, хуш, якташ. Бу изеп чыгаргач, һушка килгәнче ята торган камера инде... Сорау алу алдыннан тотакларны шушында кертәп торалар. Керүенә, сиңең кебек аңсыз яткан гәүдәгә тап буласың. Кешенең рухын сындыру өчен ни генә кыланмыйлар инде.

Хәрбинен сүгенгән тавышы яңгырады:

—Тиз бул! Сөйләшмә, тегендә баргач сайрарсың...

Усмановның авыр адымнар белән чыгып китүен Дәүләтъяров шомла-нып карап калды.

...Беренче сорау алганнан соң, аны озак чакырмый тордылар тикше-рүче янына. Гел бер кешелек камерада ятты. Ара-тирә анын янына тукмап ташланган мәхбүсләрне кертәп ташлыйлар, тегеләр аннарына килеп, берәз сөйләшәп алырга өлгерми, тагын алып чыгып китәләр, шулай көн артыннан көн үтә. Бер тоткыннан ишетте, Шамиль Усмановны тикшерүче бүлмәсендә кыйнап үтергәннәр, әмма ул бер кәгазьгә дә кул куймаган икән... Моны ишеткәч, Әхмәтсафаның күнелендә Усманов әйткән сүзләр яңгырады:

—Судка кадәр түзеп булса...

...Инде “оныттылар” дисә, юк, һич тә алай түгел икән. Декабрьнен егерме бише көнне кабат сорау алырга чакырдылар.

Крохичев күп сөйләшәп тормады. Сакал-мыек баскан, йөз чалымнары шактый үзгәргән тоткынга жирәнгәч караш ташлап алды да, аның алдына кәгазь китереп салды:

—Шушына кул куй, и эшен бетте.

Дәүләтъяров күзен кискән ут яктысынан читкә борылып, язылган-нарны укый башлады. Китап нәшриятында эшләүче шактый кешене “халык дошманы” итеп күрсәтү, Авзал Шамов, Нур Баян, Мирсәй Әмир кебек иректә калган язучыларга яла ягуга нигезләнгән бу кәгазьне, Әхмәтсафа ачу белән Крохичев алдына этәрә төште.

—Мин бу кешеләрне яхшы беләм. Алар ничек дошман булсыннар? Кул куюдан баш тартам.

Крохичевның йөзенә кара йөгәрде. Шуль чак телефон шылтырады. Тикшерүче сикереп торды, аннан нидер исенә төшкәндәй, кире урынына утырды.

—Безгә сиңең кул куюың кирәкми дә, контр. Бәхетен, сиңең белән маташырга вакыт юк, Михайлов чакыра.—Ул ишек янында таптанган хәрбигә жикеренде,—Гатинга эндәш, ныклап ярыгыз да бу кабихне, камерага кертәп ташлагыз!

XIV

Дөрес әйткән Усманов. Кыйналуудан калган вакыт уйланып үтә... Өйгә кайтарылар дигән өмет инде әллә кайчан буш куык сыман сүнде, бетте. Кулга алынуучылар ишәя, камераларда урын житми, дүрт-биш кеше сыяр камерага, кайчак иллешәр кешене кертәп ябалар. Кешеләр кыйналу жәфаларыннан үткәннәр, авызларын үлчәп ачалар, бер-берсенә ышанмыйлар, шулай да әгәр бер камерада булып, яки бер “эш”кә бөйләнгәннәр, ничектер очрашып, сүз куеша алсалар, каршы сорау алуда аларга нинди гаеп тагылса, шуна “әйе, шулай” дип җавап биреп, кыйналуудан сакланып калалар. Каршы килсәләр, жанкыярлар котырып кыйнап, барыбер үз дигәннәрен эшлиләр.

Аны ялгыз камерада гомуми тотаклар янына кертеп, атна үтмәде, медицина тикшерүе дип аталган нәрсәгә алып киттеләр. Яна ел алдыннан иде бу.

Ишекне ачып, табиб бүлмәсенә керсә, башын кыек салып, нидер язып утырган табибәне күреп һушсыз калды. Керүчегә күз дә салмый утырган саргылт төс кунган ак халатлы боек йөзле табибә—Заһидә иде...

Теге чакларда балкып, янып торган, бер карасан, беркатлыланып. һәрнәрсәгә гажәпләнеп туймаган кызыйга, икенче баксан, мизгел эчендә үзгәрәп, әллә нинди серле гүзәллек биләп алучан аксыл йөзәнә үпкәләү галәмәте сирпелеп китүчән туташка һич тә охшамаган иде төрмә хастаханәсендә Әхмәтсафаны битараф каршы алган Заһидә. Йөзәнә сары йөгәргән, күз төпләре зәңгәрләнеп эчкә баткан, иреннәрәнә күгәрәк кунган. Кайчандыр нур чәчеп торган күзләре унып беткән төсле, карашы ышанычсыз һәм салкын.

Табибә сакчы озатуында килеп кергән базык гәүдәле сакал-мыек баскан тотакның Әхмәтсафа икәнән беренче карашта танып та бетермәде кебек. Ишек янында кисәк тукталып калган мәхбүскә күтәрелеп карамыйча, өстәл янындагы идәнгә ныклап беркетелгән тимер урындыкка күрсәтте:

—Утырыгыз...

Нинди серле көч тарткандыр, Әхмәтсафа табибәгә якынарак елышасы килде. Моңы Заһидә дә сизенде кебек.

Алдында яткан кәгазьгә нидер язарга хәзерләнгән жиреннән кисәк тотакка күтәрелеп карады, аннан берни булмагандай, ачык тавыш белән:

—Фамилиягез?—диде.

—Дәүләтъяров...—Әхмәтсафаның тавышы калтыранып чыкты. Танымый ахры... Әллә танымаган булып кыланамы? “Бу—мин бит, Әхмәтсафа, синен ышлык дустан!”—дип ачыргаланып кычкырып жибәрәсе килә дә бит, ярамый. Төрмә кануннары башка, тәртип икенче. Монда юктан бар асыялар, барны юк итәләр.

Тотакның фамилиясен ишеткәч, Заһидәнәң сары сарган йөзә тартышып куйды. Әмма сер бирмәде, салкын тавыш белән:

—Билгә кадәр чишенегез,—диде. Үзе вак-төяк нәрсәләр салынган калай банкадан нидер эзлөгәндәй кылана башлады.

Әхмәтсафа авырлык белән генә, аһылдап күлмәк төймәләрен ычкындырды, берәз тын алганнан соң янә чишенүен дәвам итте. Аның нинди тәмуҗ газәпләрен татуын аңлап алган Заһидәнәң күзәнә яшь тыгылды, тик моңы беркемгә дә сиздермәскә кирәк иде, ул, шуңа күрә, урыныннан кузгалып түрдән урап килде.

Гадәттә, монда китерелгән тотакларны озаклап-төпченеп тикшерүләренә яратмыйлар НКВД карчыгалары, тотак кыйнаулардан соң имгәнеп аягына баса алмаса гына, төрмә хастаханәсенә илтәп ташлыйлар. Заһидәнәң бурычы үз аягы белән килеп кергән тотакның тән температурасын үлчәп маташкан булу, кан басымын тикшерү дә, беркетмәгә “эш өчен куллануга яраклы” дигән тамга салу. Бик сирәк очракта гына, тотакка хәле яманнан яман булганда гына, аны лазаретка жибәрергә рөхсәт итә ул үз инициативасы белән, һәм, бу адымы өчен ана хәрбиләрдән кем алдында булса да жавап тотарга туры килә. “Эш өчен куллануга яраклы” дигән тамга ике төрле юлны күрсәтә, берсе—тотакны алга табан да жәзәлый-жәзәлый сорау алуны дәвам итүне аңлатса, икенчесе—төрмәгә алып китеп, төрле эшләргә йортә башларга мөмкин дигән сүз иде.

Заһидә Әхмәтсафаның тимгел-тимгел канга каткан, әмма тән жылысы сакланган күлмәген кулыннан алып урындык артына ташлады да, аны бүлмәнәң түренәрәк, тәрәзәдән төшкән сүрән яктыга әйдәде, сакчының табибәнәң бу кыланышын артыкка санап, түшәмнән, нидер “эзләп” торуыннан файдаланып (сакчының монда беренче генә килүе түгел, бу тотакка караганда ныграк “ватылган”нарын да градусник белән тән температурасын үлчәп кенә жибәрәләр, кая ул ныклап тикшереп тору, киресенчә булса, табибларның үзләрен собатажник, корткыч дип, камерага кертеп

ябарга күп сорамыйлар, андый хәлләр күп инде. Сакчы аларын да белә, шуна күрә, түземсезләнгән кыяфәттә күзләре белән бүлмәне айкаган булып вакыт үткәрергә тырыша), Заһидә пышылдап өлгерде:

—Таныдым... Эндәшмә...

Әхмәтсафаның кыйналуудан шешенеп беткән, зәңгәрсү-сарыланып торган тәнән, кумаклар ыргалаган, һич тә төзәлەرگә ашыкмаган беләкләрән күрәп, башы әйләнәп китте. Аумас өчен, нык кына Әхмәтсафаның беләгенә тотынды, тотак, йөзен чытып, "ah" дип куйды.

Заһидә, үзен кулга алып, дорфа тавыш белән:

—Түз, чебен тимәс, чер итәр нәрсә!—дигән булды. Ясалма, дорфалык астында аның хәлән жинеләйтү өчен ни дә булса кылырга омтылыш ятканын сизгән Әхмәтсафаның күнелә тулып, тамагына төер утырды. Заһидәдән монысын да яшереп булмады. Куллары дерелдәвеннән табигәнәң дә нинди хисләр өөрмәсендә калуын аңларга була иде. Әхмәтсафа нидер әйтергә жыенган иде, шуны гына көткәндәй, Заһидә иреннәрән нык кысып, аның күзләренә карап, башын чайкап куйды. "Эндәшмә, барысын да күрәм, аңлыйм, аз гына булса да хәләнне жинеләйтү өчен бер-бер чара табарга тырышам. Берүк артыгын гына ычкындырып ташлама, мине белмәгән булып кылан,"—дигәнне аңлата иде Заһидәнең бу кисәтүлә карашы...

—Киенегез,—диде Заһидә, авыр сулап һәм сакчыга әмер биргән төс белән,—Лазаретка озатырга туры килә,—диде. Аның тавышы ныклы, чигенергә урын калмаслык иде.—Дәваламыйча булмый. Күкрәк капкачы урыныннан купкан. Шуннан соң гына комиссия каравына жибәрергә мөмкин.

Лазаретка өйләдән соң кертеп яптылар, бер стакан жылымса чәй биргәннәр иде, шуна хушланып, кичке ашка кадәр йоклап алды, тоткыннар үзара чыш-пыш сөйләшәләр, ара-тирә колакка уникенче декабрьдә үткән сайлаулар, алдагы елда, гыйнвар аенда булачак СССР Югары Советының төгә сессиясә хакындагы сүзләр чалынып ала. Барысы, шул исәптән Әхмәтсафа да бу вакыйганы ашкынып көтә. Сессия эшендә илдәге хәл ныклап тикшерелер, депутатлар төрмәгә ялгыш килеп эләккән бер гаепсез партия-совет органның эшләүчә элекке хезмәттәшләрен дә исләренә төшерерләр, һич булмаса амнистия игълан ителер, күпләре иреккә чыгар да, иптәш Сталинга, партия, Совет иленә никадәр тугры икәнән эш белән расларга мөмкинлек туар дип өметләнәләр. Партия кая жибәрсә, шунда барырга риза һәммәсә. Төрмәдән, НКВД сагы астыннан гына котылсыннар, раслая-чаклар әле алар үзләрен ни-нәрсәгә сәләтлә икәнлекләрен!

Әхмәтсафа, үз хәлән уйлап, хәсрәтлә көлемсерәп куйды. "Бичаралар, иректә без нәрсәгә яраклы булырбыз икән сон? Ничек газаплаганнарын искә дә аласы килми, бу кадәр ерткычлыкны, вәхшилекне сөйләп-аңлатып кына бетерерлек түгел. Тәндә исән жир юк, сытылган күкәйлек шешеп, тишелде, бот төбәннән туктаусыз үлек-эрен ага, монда эләккән башка тотакларның хәле тагын да яманрак, амнистия-мазар булып, төрмә капкалары аша үз аякларыбыз белән чыга алсак ярый да... Өмет аз шул. Ярты көн үтте, бер авыру янына бер табигның килеп караганы юк, күрәләтә үлем көтеп яту инде бу. Шулай да күнел түрәндә нәрсәгәдер ышану бар, әле рухлары бөтенләй үк сынып бетмәгән үзләренән. Әллә бер-берсә алдында шулай кыланалармы? Кысан камерада илле-алтмыш кешене кертеп япкач та, телләре ачылып китсә, һәркем үзенен "дошман" булмавын дәлилләп сөйләп калырга тырыша, чөнки беләләр арада ике-өч сатлык бар, камерада кем-нәрсә сөйли, алар түкми-чәчми тиешле урынга житкереп торалар. Монда да шул ук тәртип бугай.

Уйлар ихтыярына бирелеп, янына Заһидә килеп утырганын сизми дә калды. Аны күргәч, елмайгандай итте.

—Шундый хәлләр, Заһидә... Кем уйлаган...

Заһидә бу сүзләргә игътибар итмәстән, пышылдап сорау яудырырга тотынды;

—Кайчан? Ни өчен?

—Айга якын ятам. Эштән алып, китереп яптылар. "Дошман" диләр...

—Өмет бармы соң? Чыгарга дим...

—Чыгарга юк, чыдарга дисең генә инде... Бөтен өмет судка кадәр исән калу. Совет мәхкәмәсе чын дәрәсән ачыклар дип уйлыйм. Шамил Усмановның кинәшен тотам—судка кадәр теге дөньяга китми түзсәм, албәтгә... Бар юаныч шул. Кызык бит.

Заһидәнән керфекләре дымланды.

—Шамил Усманов дисең инде алайса...

—Кара әле, Заһидә, аның турында төрлө сүзләр йөри. Исән түгел дә диләр. Әхмәтсафа “кыйнап үтерделәр”—димәкче иде, күрше ятакта ятучы тоткынның сәер карашын сизеп, сүзен башкачарак төгәлләде. Башына шаулап кан йөгәрде. Таныш, бу кеше ана бик тә таныш. Минзәләдә чакта юк-бар бәйләнүләре белән тенкәгә тигән Шәмтиев бит, каһәрен...

Әхмәтсафаның йөзе үзгәрәп китүен сизгән Заһидә, аптырап калды.

—Ни булды, төсен китте?—диде ул куркынган тавыш белән.

—Тынлыйлар...—диде Әхмәтсафа пышылдап, янәшәдә яткан авыруга ым какты.—Хуш, сау бул, Заһидә, минем аркада яна күрмә.

—Янасы янды инде,—диде Заһидә—Бер жылышта тормыш авырлыклары аркасында бала төшерүче хатыннарын күбәе хакында сөйләп ташлаган идем, шул ук төнне төрмәгә китереп яптылар. Мондагы хәлләрне күрдәм инде...

Әхмәтсафаның һаман-һаман күрше ятактагы авыруга күз ташлавына түзми, Заһидә ачуланып алды:

—Курыкма, аның күп яшәрлеге калмаган... Бөөрен эштән чыгарганнар. Көннәре санаулы.

—Шулай да саграк бул, Заһидә. Син һаман элеккечә, турыдан ярасың.

—Бер гаебем дә юк ич...—Заһидәнән кинәт күзләре кабынып ките.—Беләсенме, Әхмәтсафа, монда килеп элөгүемне белгәч, Фатыйх Сәгыйтов минем арттан шактый чапкан бит. Башта ишеттем, аннан үзеннән күчтәнәч, хат алдым. Сине йолып алмыйча туктамым, дигән.

—Әйбәт... Фатыйхны аңлавы кыен, көйләрәк кеше булды инде ул.

—Шулай да ярдәме тиде, камерада корчангылап ятканчы, төрмә хастаханәсенә жиберделәр эшкә. Ярым иректә йөргән булам. Кара әле, Әхмәтсафа, гайләнә хәбәр чыгара алганың бармы? Хәленне беләләрме?

—Юктыр, алдан сөйләшү буенча, хатыным бу тирәгә аяк та басарга тиеш түгел иде. Кинәшемне тота торгандыр, акылы хатын ул,—диде Әхмәтсафа керфекенә яшь бөртекләре эленүен сизеп, күзләрен кул аркасы белән сыпырып алды.

—Ничек инде ” алдан сөйләшү буенча“?!

—Нәрсәсен аңламыйсың, рәттән кулга алганда, мине генә читтә калдырмасларын аңлый идем, шуна күрә алдан ук әйтәсен әйтеп куйдым... Балалар хакына дидем...

—Сәгыйтовка хәбәр бирсәм?

—Зинһар өчен аны да безнең эшкә китереп бәйләмә. Сабакташлардан кем дә булса исән-имин калсын.

—Бигрәк өметсез сөйләшәсен син.

—Өмет әйбәт нәрсә ул, Заһидә, әмма чынбарлык чабудан тотып тора, чынбарлык шулкадәр аяусыз. Ул—өметне миңа, мине өметкә бер адым да якын жиберми. Өмет белән ерактан гына сөйләшәбез.

—Оста да инде телгә үзән. Язучы гына буласың калган.

—Язучы булсам да, язмыштан качып булмас иде, күбесе монда бит аларның да. Әйе... Шамил Усманов турында сораган идем. Жавап бирмәден...

—Ул инде күптән вафат. Декабрь башында ук.

—Ничек вафат. Кыйнап үтерүләре хакмы?

—Башына життеләр... Ходай каргышы төшәр микән аларга, Әхмәтсафа?

—Төшүен төшәр дә... Без генә күрмәбез...

Заһидә китәргә кузгалды.

—Йә, дустым, бирешмә. Әле иртәгә дә керермен. Яшәргә тырыш—

дип Әхмәтсафаның агарган чөчләрән сыйпап алды да, башка авыруларга күз салмаска тырышып, рәт араларыннан кыскарак юлны сайлап ишек янына атлады.

Төн уртасында янәшәдә нидер мыштырдавын ишетеп Әхмәтсафа уянып китте. Сүрән ут яктысында Шәмтиевнән ишек төбәндә утырган сакчы ягына табан атлавын күреп алды. Шәмтиев сакчының колагына иелеп нидер әйтте, сакчы башын селкеп, риза икәнлеген аңлатты. Ул да булмады, күрәсен, сакчының хәбәр бирү жас бардыр, ишектән ак халатлы бер кеше кереп, Шәмтиевне ияртеп алып чыгып китте.

Шәмтиев таң алдыннан гына кайтып егылды ятагына. Иртән исә, хәле начарланып, ыңгыраша, саташа башлады, кемнедер чакыра, кемнедер куа, Әхмәтсафа түзмәдә, сакчыга мөрәжәгать итте:

—Авыру янына табиб чакырыгыз әле, хәле мөшкел...

Сакчы, авызын чалшайтып, җавап кайтарды:

—Төнә буе кызлар янында йөрдә бит.—Көлгән булды, кисәк авызын жыеп, кинәш иткән тавыш белән әйтеп салды:—Сина, контр, аның өчен бик үк өтәләнмәсән дә була... Кайберәүләрне бүтәкаләре-ниләре белән сатты ул төнлә.—Сакчы күзен чепиләндереп, Әхмәтсафага озак кына карап торды.

Әхмәтсафаның аркасына суык үрмәләдә.

Шәмтиев газәпләнип жан бирде...

Әхмәтсафа көнозын Заһидәнә көтсә дә, ак халатлы табибә ул көнне дә, икенче көнне дә күрәнмәдә. Аны, Шәмтиев әлгә белән янадан камерага илтеп тыкканнар иде булса кирәк. Берничә көннән соң аны янәдән медицина комиссиясе тикшерде. Комиссия—дәүләт куркынычсызлыгы идарәсенен сизгенчә бүлек башлыгы (үзе медицина комиссиясе житәкчесе дә иде) һәм бер табиб—ир кеше Дәүләтъяровны “эшкә яраклы” дип тапты.

Шуннан соң аны гаепләү карарына кул куярга чакырдылар. Крохичев төксе генә аның алдына карар язылган кәгазьне китереп салды һәм, алдан ук әйтеп куйды:

—Сузмыйча гына кул куй. Башны әйләндерергә уйласан, чамала!

Әхмәтсафа укый башлады.

Карар

Казан шәһәре, 1938 елның 15 гыйнваре.

Мин, Татарстан республикасы эчке эшләр халык комиссариаты дәүләт куркынычсызлыгы идарәсенен дүртенче бүлек башлыгы урынбасары өлкән лейтенант Крохичев жинаять кодексының 58—102.1 һәм 58—11 маддәсе буенча гаепләнүче Дәүләтъяров Әхмәтсафаның 23389 санлы тикшерү эшен караганның соң,

таптым:

Дәүләтъяров Ә. М. үз алдына совет хакимлеген бәрәп төшерүне, ВКП(б) һәм совет хөкүмәте житәкчелегенә карата террористик актлар булдыруны максат итеп куйган Татарстандагы ун-троцкийчы милләтчел контрреволюцион оешмада катнашкан.

Дәүләтъяров шушы советка каршы контрреволюцион оешмада катнашучы буларак, контрреволюцион террористик карашларны хуплаган, шуларны искә алып

карар чыгардым

Гаепләнгән маддәләргә өстәп, Дәүләтъяровны гаепләү эшенә РСФСР жинаятьләр кодексының 17-58-8, 58-12, 58-7 маддәләрен дә кушарга...

Крохичев тотакка күз салып алды да, аның үз каршысында бөкрәя төшеп керфек тө селкетми тыңлап торуына кәнагәтләнәп, гадәти бер нәрсә кылгандай, карар хакында прокуратурага хәбәр итү тиешлеге турында укып чыкты.

—Тагын кул куярга туры килер...—диде ул ниндидер мөһим жинү яулаган кыяфәттә. Ул тантана итә иде.

Әхмәтсафа күнелендә уйнаган өөрмәне сиздермәскә тырыша иде. Еларга дисә, ул елый алмый, бәгыре таш-тимердәй каткан, жанын талкыган

уйларны читкә куарга өйрәнде, карашы төссез һәм салкын иде. Бер генә мизгелгә өстенә шаулап торган кайнар су койган сыман бер халәт кичерде дә, барысы да тынып калды сыман. Каршында торган НКВД кешесе тизләнеш алып каядыр еракка китеп югалды, бүлмәнең диварлары вәч-вәрәмәч тузып, ботарланып ташландылар, өстәл-урындыклар жил себереп киттеме, юкка чыктылар, үзе исә таушалып, ертылып беткән кәчтүнәннән шуып кына чыкты да, күккә ашты. Гажәп рәхәт иде аңа, “Черек күлгә” килеп эләккәннән бирле мондый жинеллек кичергәне булмады да. Күнелен биләп торган барлык шик-шөбһәләр жуелды, дөнья чайкалып зырлап әйләнде дә бөтенесе үз урынына кире кайтты. Ул тимердәй каткан жаныннан ингән салкынга бөрешеп тора, каршысында тантана итүче Крохичев...

Аннан нй таләп ителгәннен исеннән чыгарырга өлгермәгән иде әле. Көтелмәгәнчә, елмаеп, кире сорау бирде:

—Кул куярга дисезме?..

Моны көтмәгән Крохичев каударланып жавап кайтарды:

—Әйе, нит инде... Кул куясын да син—азат.

—Ничек азат?..

—Төрмәгә китәсен... Азатлык көтмә, контр. Барып чыктын инде.

Әхмәтсафа эндәшмәде. Ул язмышынын ахырына житеп килүен белә иде инде, ялын-ялвар, жәлладлардан гомерне озайтып булмайчак, алар хәл иткәннәр, алар—меннәрнен Газраиле бүген. Бетте, барысы да төмам... Менә шушы чакта күзеннән яшь саркыды. Ул ашыгып өстәл өстендә яткан кәгазьгә кул куйды да йөзен читкә борды һәм тетрәнеп китте: карашы төшкән почмак яктан ерактан-ерактан томан аша ана Рабига карап тора иде. Йөзәндә—аптырау галәмәте, чарасызлык. Арык куллары белән янәшә басып торган үсеп килүче ике улын кысып тоткан да, аңа инәлгән. “Нишләдең син, нишләдең?.. Кул куя күрмә, анда язылганнар барысы да ялган, бер генә дәрәс сүз дә юк, яла ягып башынны бетермәкче булалар. Ә без?..”

Бу тавыш фәкәть Рабиганыкы гына була ала. Кайдадыр еракта әнә ул өзгәләнә, ялган гаепләүләргә кул куймаска өнди сыман. Аны Рабига йолып калырга итә, малайларны бер кулы белән кочып, икенче кулы белән Әхмәтсафага үрелә. Бар дөнья яктырып китте, йә Хо́да, тотак булып күргән-кичергәннәре төш кенә икән бит. Гажәп, барысы да үз урынында, барысы да элеккечә икән лә! Сакмар өсләп қояш күтәрелә, бакчадагы алмагачлар шау чәчәктә. Агач арасында нидер көйләп әткәсе йөри, әнә, анын тирәсендә яшь балалар пәйда булды, Марат белән Марлес, ахры. Әнисе кай арада кулыннан ычкындырган сон? Тик тормас малайлар, тагын кайларга китеп югалырлар, эзләп табып булмый хәл бетә бит аларны!... Су өстендә елык-елык қояш нурлары йөгәрешә, каршы яктагы таллар суга кадәр башларын иеп, агымсу белән уйныйлар, үзләре генә белгән серләрен ярысып аккан суга агызып, моңаялар кебек. Кошлар жырыннан мәкиббән киткән жикән камышлар, шушы өзәлмәс көй уңаена әкерен генә чайкалып, уйга батып утыралар. Табигать серле сандык бит ул, анын эченә яшерелгән серләрен кем генә ачып, аңлап бетерер дисен!

...Күз аллары қарангыланып торган Әхмәтсафаны жилкәсеннән кемдер умырып тотты, нык кына эндәште:

—Концерт төмам, Дәүләтъяров. Сакчы, тотакны камерага алып китегез!

Хыялдан арындырып, чынбарлыкка кайтарган тикшерүчегә Әхмәтсафа нидер әйтәсе килеп, авыз ачкан иде, кире уйлап, сүзсез генә ишеккә табан кузгалды...

Соңгы сүз урынына

Хөрмәтле укучым, шушы урында нокта куям, әсәр төмам.

ТАССР Эчке эшләр халык комиссары (“халык” дигән сүзне мин монда зур бер әрнү вә хәсрәт хисләре кичереп язам) Василий Михайлов кул куйган 1639 нчы ордер нигезәндә кулга алынган Дәүләтъяров Әхмәтсафа Мостафа улына карата РСФСР жинаять кодексының 17–58–1, 58–2, 58–7 статьялары

буенча гаепләү “эше” 1937 елның егерме тугызынчы ноябрәндә ачылган һәм тикшерү эшләре беткәнгә санап 1938 елның унбишенче гыйнварында ябылган.

3389 нчы “Дело” башкаларга караганда артык калын булмаса да, анда шактый гыйбрәтле документлар саклана. “Халык дошманы” буларак кулга алынган, заманында Татарстанда иң зур постларның берсен биләгән Әхмәтсафа Дәүләтъяров “эше” буенча тикшерүгә тартылган кешеләр байтак. Аларның үз-үзләренә, хезмәтәшләренә, хәтта бөтенләй белмәгән кешеләргә дә яла яккан, гаепләгән күрсәтмәләрен, мәгълуматларын, шаһитлык кылуларын раслаган дистәләрчә документларын күрсәтә алган булыр идем. Әмма инде “үзгәртеп кору” дип аталган дәвер килеп, НКВД, КГБ архивлары ишекләре ачылгач, матбугатта, миңа да, сезнең кебек үк, бу темага кагылышлы күп язмалар укырга насыйп булды. Совет режимының бер гаепсез кешеләрдән “террорист”лар, “кортыкчылар” ясау ысуллары хакында Булат Солтанбәков, Алексей Литвин, Индус Таһиров, Рәмзи Вәлиев һәм башка хакыйкәтне дөньяга чыгаруда армый-талмый эшләгән фидакәр галимнәребез хезмәтләре аша да беләбез. Мин дә әсәрем язган чакта бу хезмәтләргә жентекләп өйрәндем. Оренбур, Казан архивларында эшләдем, кызыклы истәлекләргә тап булдым, ул чорның вакытлы матбугатын жентекләп тикшердем, тарих төпкелләрен актардым.

Минем өчен иң әһәмиятлесе, Әхмәтсафа Дәүләтъяровның олы улы Марат аганың булышлыгы белән Татарстан КГБсы архивында булып, Дәүләтъяров Әхмәтсафа улына кагылышлы “Дело” белән таныштым. Хәтта архив хезмәткәре Ә. Сәгыйтованың ярдәме белән ул чакта “халык дошманы” дип кулга алынганнарны ябып тоткан камераларны да үз күзем белән күрдәм. Шуңа кечкенә камераларда, мичкәдәге балык кебек дыңгычлап тутырылган тотакларны күз алдына китереп, йөрәк сулык-сулык тибә, тамакка төер килеп утыра.

Гаепсез койгә үзләрен гаепләгән кәгазьгә кул куйганнары, башкаларны гаепләп шаһитлык кылганнары өчен гонаһлымы соң бу тотаклар? Инде язмыш аларга бер мәртәбә коточкыч гадәлсезлек, аяусызлык күрсәткән, без кабат аларны гаепләп, үз өстөбезгә гонаһ алмыйк та, аларга карата кабат аяусыз булмыйк. НКВДның жәза конвейерына эләккән һәм барысын да үзләре күргән, кичергән кешеләр генә ни өчен ялган язып тутырылган кәгазьләргә кул куйганын чамалыйдыр. Ходай кичерсен аларны, Ходай хөкем итсен, безнең ул эшкә хакыбыз юктыр. Кул куймыйча, подвалларда кыйналып үлчеләр дә булган, андыйлар сирәк...

“Халык дошманнарын” фаш итүдә социалистик ярыш ачып, разрядка белән, баш исәбен генә тутыру өчен кулга алынып, жәзага тартылуны аңлап та булмый, ул бер нинди мантыйкка да сыймый. Анысы шулай. Ләкин утыз жиденче ел шаукумы бездән еракмы? Утыз жиденче елларның кара болытлары безнең баш өстендә хәзер дә әйләнәп-тулганып йөрмиме? Кем ачык кына “юк” дип жавап бирә ала? Уйласан, жаннар өшеп куя.

Инде билгеле булганча, 1938 елның гыйнварында СССР Югары Советы сессиясе барган көннәрдә Татарстаннан сайланган Югары Совет депутатлары (Әхмәтсафа Дәүләтъяров урынына Чистай сайлау округынан милләтләр Советына жир эшләре халык комиссариатыннан Авзалетдинов сайлана) Алемасов белән Михайлов Николай Ежов янында булалар. Ежов хисапны тынлаганнан соң Татарстанда “халык дошманнарын” фаш итү буенча башкарылган “эш”не хуплый. Тегеләр мактаудан иләсләнеп китеп, “халык дошманнары” Татарстанда бихисап, разрядканы арттыру кирәк дип ялына башлыйлар. Ежов мона кадәр бирелгән ике-өч мең “халык дошман”ына разрядканы сизгә менгә кадәр “күтәргә” рөхсәт бирә. Нормаль акыллы кешеләрме болар? Алар кылган шушы бер гамәл генә дә акылга сыймы? Ашыкмыйк, Мәскәүнең Татарстанга карата алып барган бүтәнгә сәясәтендә дә акылга сыймас эшләр, гамәлләр юк түгелмени?..

Безнең чорга демократиянең уң канат очы чак кына кагылып үтте кебек. Без шуңа биһуш булып, “татарга да көн килде” дип, төш күргән

халәттә милләтебезнен биниһая күтәрелешкә ирешәчәген уйлы-уйлы хыял кинлекләрен иңләгән арада, демократия дигәннең канатларын кисеп, татар халкын әле чыгып житәргә өлгөрмәгән читлегенә кире кертеп утыртмакчы булып маташа түгелме соң Рәсәй? Дөрөсөн әйткәндә, Рәсәй империясе— әле тагын биш гасыр яшәргә сәләтле, алга да баралмый, таралмый да торган, карчыга тырнагына эләккән башка кавемнәрне иреккә яшәтергә уйлап та карамый торган калыплашкан корылма ул. Тарих күрсәткәнчә, империянен төп халкы саналган кавем анга килеп, өстеннән бу кара чикмәнне алып атмый торып, империянең үзлегеннән тараласын көтәсе юк. Бүгенге көндә төп кавемне яшәгән вәзгыять канәгәтләндерә икән, нигә дип тыпырчын-сын, кыршауның шөрәпләрен бушатырга азаплансын ди ул?! Бүген икенчел сортлы кавемнәрне ничек телисен шулай “саварга” була, әле аларның “савылырга” рәтләре бар... Бусы сүз уаеннан гына, сүз бит башка нәрсә турында...

...Ежовның урынбасары Фриновский янында булгач, Михайлов үзенен урынбасары Шелудченкога болай дип хәбәр итә: “Фриновский бу бәндәләргә каршы килми, ахыр чиктә, махсус сессия аша үткәергә кирәк”. Ягъни беркемне аямаска, тоткыннарга карата НКВД хезмәткәрләренен “акылларыннан” көчләрәннән килгән барлык жәза ысулларын кулланырга, мөмкин дип тапканның барысын да эшләргә рөхсәт алына. Ни өчен, шөхәскә карата бу кадәр ерткычлык? Карьера өчен, түшкә орден тагар өчен, ди... Һәм... тагын. Тагын шул ук сорау—ни өчен бу ерткычлык кирәк булды совет хакимиятенә? Гафу итегез, инде зиһен житми... Ул чор турында, Сталин, башка житәкчеләр хакында калын-калын китаплар язган авторлар да газәпләна-газәпләна шушы сорауга җавап эзиләр, үзләренчә нәтижәләр ясылар, ләкин мантийкка сыешлы җавап кына таба алмыйлар. Табып та булмаячак! Чөнки әлегә сәясәт, мондый жинаятьчел хакимият мантийкка каршы, яшәеш—тормыш агышына, табигатькә каршы иде.

1938 елның унберенче мартында Михайлов Әхмәтсафа Дәүләтъяров эше буенча өвәләнгән “Обвинительное заключение”гә кул куя. Әле сигезенче мартта Баш Хәрби Прокуратура прокуроры икенче ранглы хәрби юрист Вышинский раслаган һәм кем тарафыннан, кайчан язылуы да билгесез (“обвинительное заключение составлен в г.Казани” дип кенә язып куелган һәм март аенда булса кирәк) “гаепләү”дә нәрсәләр язылуын күздән кичерсәң, янә бер мәртәбә биһуш булып торасын.

Обвинительное Заключение (по делу 3389)

По обвинению

Давлетъярова Ахмет-Сафа Мустафовича по ст. Ст. 58-2, 58-7, 58-8 и 58-11 УК РСФСР.

УГБ НКВД Татарии вскрыта и ликвидировано антипартийная право-троцкистская организация, активно действующая в блоке с национальной пантюркистской организации, под руководством московского право-троцкого террористического центра.

Как установлено следствием, одним из активных участников этого контрреволюционного блока является обвиняемый по настоящему делу Давлетъяров А. М., который:

а) в 1928-1932 г. во время учебы в ТКУ высказывал несогласие с политикой партии по национальному вопросу.

(л. д. 13 н\о)

б) работая в последующее время в Татгосиздате, установил связь с активными участниками антисоветской пантюркистской национальной организации Ахмеровым (арестован) и им же в 1936 г. был завербован в организацию.

(л. д. 11, 13, 52-53, 56, 55-58)

в) в 1936-37 г. работая в Татгосиздате, проводил вредительскую подрывную работу на идеологическом фронте.

(л. д. 15, 16, 24-29, 33-34, 35-38, 39, 41-42, 46-47, 54, 55)

г) в 1937 году, являясь переводчиком и соредактором перевода книги товарища Сталина и вопросы Ленинизма, извращал последнюю в контрреволюционном духе.

(л. д. 15, 46, н\о)

д) проводил вербовку новых лиц в антисоветскую нацианалистическую организацию (завербовал Мирзаханова, Файзуллина и Ишеева).

(л. д. 30)

е) стоял на позициях террора против руководителей ВКП(б) и соввласти и был осведомлен о ведущейся подготовке к совершению террористических актов.

(л. д. 14 н\о, 59, 60)

В своей преступной деятельности виновным себя признал полностью и изобличается показаниями соучастников: Лепа, Нежметдинова, Байчурина, Рахматуллина, Мухаметзянова, Чукальского, Сафарова, Башкирова, Абрамова, и при очной ставки с Мирзахановым.

На основании выше изложенного:

Давлетъярова Ахмет-Сафа Мустафовича—1905 г. р., татарин, гражданин СССР, уроженец деревни Каргали Сакмарского района, Оренбургской области, сын торговца, образование высшее, служащий, бывший член ВКП(б) с 1925 по 1937—исключен за антисоветщину, до ареста председатель СНК ТАССР

обвиняется в том, что

а) является одним из активных участников антисоветской право-троцкистской национальной террористической организации совершивший 1 декабря 1934 года злодейское убийство С. М. Кирова и подготовляющих террористические акты на других руководителей партии и правительство, вел организованную борьбу за вооруженное свержение советской власти и реставрацию капитализма;

б) проводил вредительскую подрывную работу на культурно-идеологическом фронте, в особенности по линии Татгосиздата, то есть в преступлениях предусмотренных ст. ст. 58-2, 58-7, 58-8 и 58-11 УК РСФСР.

Настоящее дело в порядке закона от 1. 12. 1934 г. подлежит рассмотрению в Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР.

Обвинительное заключение составлен в г. Казани.

...Аларны 1938 елның сигезенче-тугызынчы мäsендä, язнын иң матур көннәрндә һөкөм итәләр. Суд (һөкөм яки мәхкәмә дип язасым килми) көтеп ятунын никадәр авыр, ялыктыргыч, рухи жәзä икәнөн башыннан кичкән кешеләр генә беләдер. Билгеле булганча, бу көнне Казанда “халык дошманнары”на “зур һөкөм” көнө үткәрелә. Барлыгы йөз туксан ике кешегә һөкөм карары чыгарыла. Алар арасында Лепа, Абрамов, Байчурын, Дәүләтьяров кебек республиканың иң зур житәкчеләре дә, Ләбиб Гыйльми, Галимжан Мөхәмәтшин, Сөббүх Рафиков кебек яп-яшь язучылар да бар. Йөз туксан икенең егерме бере—Мари Республикасынан. СССР Югары Суды Хәрби Коллегиясенен “Выездная сессия” рәисе корвоенирист Матулевич, бригоениристлар Ждан, Колпаковның Мари Республикасына барып йөрергә вакытлары “тыгыз” була. Һөкөмгә тартылганнарның зур күпчелеге, гаебен таныганы да, танымаганы да иң югары жәзä—атылуга һөкөм ителә һәм карар 1934 елның беренче декабрндә кабул ителгән закон нигезендә кичекмәстән үтәлә барган.

Әхмәтсафа Дәүләтьяровның “эш”ен суд биш минут чамасы “караган”. Совет судында дәрәслек тантана итәр, дигән өмет кояшы шушы биш минутта мәнгелеккә сүнөп тә өлгергән...

Приговор

Именем Союза Советских Социалистических Республик
Выездная сессия
Военная коллегия Верховного Суда Союз ССР.

В составе

Председатель корвоениюрист тов. Матулевича;

членов: бригадных военюристов тт. Ждан и Колпакова при секретаре воен. юриста 3-го ранга т. Козлова в закрытом судебном заседании в городе Казани.

9 мая 1938 г. рассмотрел дело по обвинении Давлетъярова Ахмет-Сафа Мустафовича, 1908 г. р. бывшего председателя Совнаркома Тат. АССР в преступлениях 58-7, 58-8 и 58-11 УК РСФСР

Предварительным и судебным следствием установлено, что Давлетъяров А.М., антисоветской пантюркистской национальной организации действующего на территории Татарии в блоке с право-троцкистской террористической организации в 1936-1937 г. проводил вредительскую работу в Татгосиздате, в 1937 г. являясь переводчиком и соредактором перевода книги тов. Сталина "Вопросы Ленинизма", извращал последнего в контрреволюционном духе, проводил вербовку новых лиц в антисоветскую национальную организацию и как участник организации, был осведомлен о ее террористической деятельности против руководителей ВКП(б) и советского правительства, чем совершил преступления предусмотренных ст. ст. 58-2-7-8 и 11 УК РСФСР

Руководствуясь ст. ст. 319 и 320 УК РСФСР, Военная коллегия Верховного Суда СССР

приговорила

Давлетъярова Ахмет-Сафа Мустафовича к высшей мере наказания — расстрелу, с конфискацией лично ему принадлежащего имущества.

Приговор окончательный и на основании закона от 1 декабря 1934 г. немедленно приводить в исполнении.

Түбәндәге белешмә Әхмәтсафа Дәүләтъяровның туганнары кулына озак еллар үткәч кенә килеп керә. Аның язмышы хакында уллары егерме елга якын бихабәр булып яшиләр, әтиләре кайчан да булса алар янына исән-имин кайтып керер дигән өмет сонга кадәр ташламый. Бусы да тарих...

Справка

Приговор о расстреле Давлетъярова Ахмет-Сафа Мустафовича приведен в исполнение в гор. Казани 9 мая 1938 года. Акт о приведении приговора в исполнение хранится в особом архиве 1-го спецотдела НКВД СССР том N 10, лист 492.

Нач. 12 от-я 1 спецотдела НКВД СССР лейтенант гос.без. Кривицко.

...Һәр елның унтугузынчы октябрәндә Казанның Архангел зиратына киләләр Марат белән Марлес Дәүләтъяровлар. "Сәяси репрессиялар корбаннарын искә алу көне" дип игълан ителгән көн бу. Зиратта корбаннар истәлегенә таш куелган. Ташка аларның сөөклә әтиләре Дәүләтъяров Әхмәтсафа Мостафа улының исеме дә уеп язылган... 1905 елда туган, 1938 елда жәлләдлар тарафыннан гомере киселгән әтиләре белән үткән һәр көнне хәтерләрендә янартырга омтылалар. Алар истәлектәр белән яшиләр. Кызганыч, сабий чакта ук әти-әнисез калган Марат белән Марлесның хәтерләрендә күп нәрсәләр саклана алмаган шул. Сакланганнарының һәркайсысы изге, кадерле, күпме генә хәтерләрдә янарсалар да аларның ятлыклылары жуелмый, тәэсирләре кимеми. Әти-әни турында бит ул истәлектәр, үзләренен нуры бачаклары турында...

Әй гомер, гомер... Агачларга сары ингән. Яфраklar әкерен искән жилдә бөтерелә-бөтерелә аяк астына коелалар. Берәү, икәү, өчәү... һай, санап кына бетерерлекмени, жил тарафыннан ирексезләп алып китеп, жир өстенә сибелгән бу яфраklarны. Үләннәр сула, яфраklar коела... Табигать-тәге котылгысыз әйләнештән көз фасылы өчен гадәти халәт бу. Агачларда әлегә коелмый калган яфраklar жилләренә үчәкләп, лепер-лепер нидер сөйләшәләр, бер тынып калалар, кисәк шаулашып алалар—аларның аз гына, чак кына вакытлары бар бит әле, нигә яшәү рәхәтен татып калмаска ди! Ә

аннары тагын яз житәр, агацлар яшеллеккә күмеләр, үләннәр күпереп үсеп чыгар. Табигать агышына Ходайдан башка беркем дә үзгәреш кертә алмый шул. Аяныч нәрсә бар: тарих кына кабатлана диләр. Йөрәккә шом сала торган сүзләр бу.

Кешеләрнең язмышлары белән кешеләр үзләре “уйнарга” һәвәс. Югыйсә бер киткәч кайтмый кеше, мәнгелеккә китеп югала. Мәнгелектән исә аерым шәхесләр, жан ияләрендә, яфрак-үләннәрдә эше юк. Аның үз табигате, үз холкы, ул кабатланганны яратмый, аның һәр мизгеле үзгә. Киткән кешеләр исәннәрнең генә күнелендә саклана. Кайберләрен көчләп оныттырырга тырышсалар да, кайчан да булса хәтер буйлап кайтып житәләр, дөньяга аваз салар: бу дөньядан без дә кичеп үттек бит, без дә сезнен кебек үк якты өмет-хыяллар белән яшәдек, тормыш корырга азапландык, безнең дә тарихта эзле буласы килде... Безне бер генә кеше булса да хәтерлиме дөньяда? Юкмы? Алайса без тагын-тагын кайтып карарбыз, хәтерләрдә терелгәнче. Безнең кайтасы килә, үз язмышларыбыз турында сезгә сөйләсе килә. Гыйбрәт алсыннар дип, безнең ялгышларны кабатлый күрмәсеннәр дип искәртәсе килә яна чор кешеләрен. Тыңлыйсыгыз килмиме? Вакытыгыз юкмы? Без дә сезнен кебек вакыт житкәрә алмый “тилмерә” идея шул үткәннәр хакында ишетми калырга теләсәк... Без күргән-кичергәннәрдән сабак алырга бик кирәк тә бит, ай-һай, нык ышанып барасыз үзегезнең сукмакларыгыз буйлап. Яныгыздан нәүмизләнеп карап калган мәнгелек кануннарга әйләнеп тә карамыйсыз. Ни хәл итмәк кирәк, без дә шулай идея...

Марат белән Марлесның үткәннәрен, әтисе-әнисе белән бергә-бергә яшәгән бәхетле көннәрен бик тә кайтарасылары килә дә, юк шул, мона адәм баласының кодрәте житми. Кулларыннан килгән иң бөек эшнә—әти-әнисенә хаксыз гаепләнүен исбатлый алдылар алар.

...Әхмәтсафа Дәүләтъяровның атып үтерүгә хөкем ителгәннән һәм хөкем карарының 1938 елның тугызынчы маенда гамәлгә ашырылуын озак еллар үткәч, 1956 елда гына белә алдылар алар. Шушы ук елда аны гаепсез дип, аклыйлар да...

Рабига апаның, Марат белән Марлес абыйларның Әхмәтсафа агадан соңгы язмышлары хакында, исән булсак, Ходай көч һәм зинһен бирсә, алда язармын әле дип ният итәм.

Ун елга сузылган эзләнүләрем нәтижәсе бу әсәр. Язган чакта башымда еш кына каршылыклы фикерләр дә кайнашып алдылар. Анларлармы мине укучылар? Без тиз онытырга күнектерелгән халык бит. Хәтерсез халык—хәтәр халык, хәтерсез кавем—мескен кавем... “Ул елларны кат-кат искә төшерү ник кирәк?”—дип чәчрәп чыгучылар да булгалап тора. Марат аганың күнелен төшерергә ниятләп, үзен әллә кемгә санап йөрүче кара йөрәкле бер каләм әһеле язучы буларак мондый әсәрләренә жинеп чыгарга сәләтле булмавым турында мәкерле пышылдап киткән. Әсәрне төмам итеп килгәндә генә шушы ук кара йөрәкле көнчел, үчлекле, хөсет, вак жаннарына “бөеклек” чире эренләп тулышып, сасысы өч чакрымнан бөркелеп торучы бәндәләр котыртуы белән өстәмә нахак гаепләр, яла өеп, мине эшемнән, каләмнән аерырга маташып та карадылар. Еракка китәсе түгел, яла ягуга корылган эшләр оештыру ягынан безнең “өзөбезнең” михайлов, шелудченколарыбыз бар икән. Бәхеткә, каршылыкларны жинеп чыгарга, әсәрне төгәлләргә көч бирде Ходай.

Инануымча, язучы кулы кычытканга түгел, халкыбыз, аерым кешеләр язмышы кичергән гыйбрәтле хәлләр хакында язарга кирәк булганга яза. Бу аның намус эше, бурычы. Бар курыкканым, алдан әйткәнемчә, тарихның кабатлануыга сәләтле булуы. Татарга кабатланган тарих югалган дүләтчелеген дә, ирек кояшын да алып килмәс шул инде, бала-казалар гына өеп китерер кебек. Шуларны истә тотып, тарихтан сабак алыяк, дип язылган әсәр бу.

Яшътән инкыйлап өермәсе үзенә ияртеп киткән, шул чор идеяләре белә адарынып, “яна тормыш төзибез, бар халыкны бәхетле тормышка чыгарабыз”—дип янып-ялкынланып йөргән Әхмәтсафа Дәүләтъяров, ин-

кыйлап үзе үк барлыкка китергән репрессия тегермәне ташлары астында калып уала, һәлак була. Мин геройның тормыш юлын сурәтләп чыгу максатын куймадым. Күпме генә язсаң да кешенен тормышын жентекләп тасвишлап бетереп булмый. Кеше күнеле үзе бер дөнья. Дөньяны каләм белән түгел, хәтта акыл белән генә дә иңләп чыгып булмас кебек.

Максатым бер генә иде—мен еллар давамнда табигый үсештә үзгәрә барган тормыш-яшәешне, тормышка ашырырдай тоелса да, әмма нигездә хыялый идеяләргә ышанычны жимереп, аның урынына яна эпоха, социализм төзөргә, бик күпләрне бәхетле тормышка чыгарам дип адарынып, ашкынып йөргән аерым бер кеше—татар егете язмышы аша мин шул чорның каршылыклы якларын, Әхмәтсафа ага белән бергә аралашкан бик күп күренекле шәхесләребез хакында тормышта алар ничек булган, шулай—нәкъ менә истәлекләрдә, архив материалларында теркәлеп калганча, артык бизәми-чукламый язарга жөрйәт иттем.

Безнең күренекле шәхесләребез, халкыбызның горурлыгы булган каһарманның хакында күп язылган, башкача фикер йөртүне өнәмәгән-нәрен яхшы беләм. Шушы шәхесләр, вакыйгалар турында язып кемдер кандидатлык яки докторлык диссертациясә яклаган, кемдер әдәбиятчы исемен күтәргән, кемдер язучы буларак танылу алган. Көнчелек, үчлөшү, хөсөтлек дигән яман чирләр дә кара сакал кебек, халкыбыз артынан бер тотам да калмый йөри бит... Күрә торып утка керү шикеллерәк инде... Шунысы да бар—шәхес тормышы аерым кысаларга гына сыешмый бит ул. Бәлки, уптым-илаһи кире какканчы, әсәрдәге хәлләргә дә игътибарлырак булу кирәктер?

Шундый каршылыклы уйлар эчендә ижат газәпләре кичереп йөргәндә, кулыма Туфан ага Миннуллинның “Фажига искерми” дигән мәкаләсә килеп керде. Ул болай яза: “...Бәлки, аны искергән тема дип, уйлаучылар булыр. Халык язмышында фажига искерми. Үткәннәрне искә төшереп, без киләчәкне кисәтеп куябыз. Киләчәкнең кабәхәтләре “сизми калдылар теге елларда кылынган жинаятләрне” дип уйламасыннар. Сталин кебек вәхи тираннарны ақларга тырышучылар да ахмак сүз сөйләп йөрмәсеннәр. Сталин кебекләренң явызлыгын ақлаган кешенен эчендә дә явызлык ятадыр”... Шушы юллар мина таяныч, әсәрне язып төгәлләргә көч бирде дисәм, һич тә арттыру булмас. Әйе, фажига искерми!

Бу әсәрем нахак гаепләр тагылып, газиз гомерләре кыелган барлык корбаннарның рухына дога булып ирешсен иде. Амин.

1999—2003 еллар

Чаллы—Каргалы—Оренбур—Казан—Чаллы.





Әхмәт Гәдел

Әй, тормыш, әй кеше!...

Имәндәй нык кешеләр бар дөньяда:
Аудара алмас аларны туфан да!
Кешеләр бар—гүя чуен баганалар,
Һич ваз кичми максатыннан,
нык торалар!

... Суер сыман кешеләр дә бар:
Казый,
Урлый,
Ташый!...—
Мәңге яшәр сыман кылана...
Ләкин гомер тегермәне аларны да
Уа,
Кыра,
Жимерә,
Ашый!

Дога урынына

Аллаһым, гаеп миндәдер:
Жәннәтгән тәмүт ясадым.
Син бирдең нигъмәт, адәмәң—
Мин жыйдым аннан ясагын.

Кол икәнлекне онытып
Мин йөрдем иркән далада.
Колның да колы ясадың,
Утырам, мескен, калада.

Бер кемгә дә бүген, ахры,
Нә мохтажмын, нә кирәкмен.
Үзем жир, үзем көрәкмен,
Ни булып калдым бүген?!

Йә, Аллам, бөек колачың,
Дөньяны, мине кылгансың.
Дигәнсең: йөзе нур булсын,
Күңеле сукур булмасын!

Әмма булган хаксызлыкны
Күрүләр дисеңме рэхэт?!
Кешене кеше чалганда
Минем йөрәктә жәрэхэт!

Йә, Аллам, кичер колыңны,
Бу артык күрәдер димә.
Ташлатма изге юлыңны,
Шул юлдан баручы жиңә!

Таулардан хат

Кайталмадым. Канга батып,
Калдым тауларда...
Нигә жибәрдең, әнкәем,
Явыз яуларга?!

Дошман—элекке туганым,
Төз атты, анам!
Кызыл мэк чәчәге булып
Кырларда янам.

Арысландай сугыштым мин,
Булмады тиңем.

Моңлы яңгырлар яуганда
Искә ал мине...

Әссе көндә таш өстендә
Ятам, юк көчем...
Кызганмас идем гомерне,
Үлсәм ил өчен!..

Кем башлаган бу сугышны,
Кемгә ул кирәк?!
...Таулардагы кызыл ташлар—
Яралы йөрәк!..

Белми татар

Гомере буге кәмән¹ чалган татар,
Уен исемен саклап калмаган:
«Эскерипкә» диеп иза чигә,
Әй, хәтерсез мескен, алданган!
Дөнья буйлап йөргән,
Тараткан ул,
Йөрәк кылын телеп өләшкән...
Жан моңарын, рух жегәрән биргәч,
Чит-ятларда күреп, көнләшкән...
Белми шул ул татар бөеклеген,
Еллар буге аңын кысканнар.
Дәүләтләре жилгә очкан сыман,
Сүзләре дә киткән—очканнар...

Безнең байрак

(марш)

Байракны ал кулга, ул сине чыгарыр ал таңга.
Илебездәй яшел; ак өмет—манчылган ал канга!
Бел, байрак—милләтнең гасырлар саклаган өмете!
Байракны туры тот, югары—төшермә,
Бул кыю, тәвәккәл, и татар егете!

Жан корбан булса да иреклек—азатлык юлында.
Каһарман бабайлар васыяте: «Ил булсын кулыңда!»
Бел, байрак—милләтнең гасырлар саклаган өмете!
Байракны туры тот, югары—төшермә,
Бул кыю, тәвәккәл, и татар егете!

¹Кәмән — скрипка

Жирдэ дэ, күктэ дэ жиңелмэс бөркетлэр—татарлар!
 Шанлы ир—Алыплар, Мусалар, Әмәтхан багырлар!
 Бел, байрак—милләтнең гасырлар саклаган өмете!
 Байракны туры тот, югары—төшөрмә,
 Бул кыю, тэвәккәл, и татар егете!

Жавап

Кададыгыз йөрәккә, Чәнчедегез бәгырьгә. Түзә алмас дидегезме, Ошбу татар жәбергә?!	Гасырларда исән калып, Явызларны күмгән без!
Кылычын да күргән—без, Сөнгесен дэ күргән—без,	Нахакка да түзәрбез, Яманга да түзәрбез, Дуслар хыянәт итсә, Без араны өзәрбез.

Туган илем—
 Балачагым иле
 юкка чыкты—
 ул юк инде...

Сабый чакта әнием биргән
 назлы исемне
 тартып алды еллар...
 Мин элекке түгелмен...

Киселде дэ очты чоңгылларга
 Сабый чакка кайтыр ак юллар!..

Күз алдымда торып калды томаннар.
 Томаннар артында шәйләнә таулар,
 диңгез,
 урманнар...

Сабый чакка
 Көтмәгәндә кайттым,
 Төшемдә...

Алма бакчасында
 Оя корган күгәрченнәр...

Без кыргый санаган
 Ирекле кошлар
 Гөр-гөр килеп,
 Рәхәтләнеп сөешәләр...

Канат кага,
 назланыша,
 көйләшәләр...

Мин елмаеп карыйм да аларга
 киләчәгемне уйлыйм...

Уянып китсәм,
 Йөрәгемне сагыш баскан.

Тик жан гына кайта ала үткәниңгә,
 Гыйбрәт алып, сагышланыр өчен...



Сәйдә Зыялы

ЮГАЛТУ

ПОВЕСТЬ

Суга гына төшкән кебек булды Мирсәет. Сентябрьнең унында иртән эшкә дип китте, кичен кайтмады. Хәер, сонгы елларда өйгә кайтмыйча кунып калган төннәре ешайган иде. Иренен бу гадәтенә түзүләре авыр, хай, бик авыр иде Закирәгә. Баштагы мәлдә әле урамга чыгып, әле өйдә арлы-бирле йөрөп үткәрә иде төннәренә. Ятып та күзен йокы алмый. Ике меңдәрле урында әйләнә-тулгана да тагын торып утыра. Төнге сәфәргә чыккан мәче тавышларыннан сискәнеп китә. Жил унаена тирбәлгән ябалдашлар шавын өй янына машина килеп туктады дип, ымсына. Аптырагач-йөдөгәч, тынычландыра торган дарулар эчә. “Юк, болай яшәп будмый,—ди ул, бераз тынычлана төшкәч.—Аерылам, үземне мыскыл иттермим. Мин аннан кимме әллә?! Ярар, аерылыштык,—дип, бераздан уй йомгагын икенче яктан сүтә башлый.—Ике бала белән кая барам инде мин? Йортны-жирне калдырып ташлап чыгып китми бит ул. Йорт-жир калган сүрәттә дә нәрсә кыра алам соң мин? Ике баланы укуытасы, кеше итәсе бар. Үзем генә чыгып китәр идем... балаларын ташлады диячәкләр... Нишләдән соң син, Мирсәет? Мондый түгел иден бит син!”

Иртәгесен Мирсәет төмле, татлы теле белән эш телефоныннан аваз сала торган иде.

—Әнисе, исәнме? Хәерле иртәләр үзенә.

—Хәерле,—дип җавап бирә Закирә сүрән генә.

—Мине югалткансыз инде?—дип сорый самими, йомшак тавыш.

—Юк,—дигән була Закирә.

—Ярар алайса,—дип килешә ир.—Тауар ала алмадык. Питрәчтә кунарга туры килде.

Тауар алганмы ул, Питрәчтә кунганмы, кунмаганмы—Закирә тикшереп йөрми. Мона анын теләге дә юк. Теләге булган очракта да гайлә мәшәкатләрән үз өстенә алган хатынның мона вакыты житмәс иде. Аннары, ир артыннан тикшереп йөрүне укуытучы өчен түбәнлек дип саный. Ул берьяктан, үзгә кеше теленә менсән, икенче яктан—иренне хезмәттәшләре

Сәйдә ЗЫЯЛЫ—шагыйрә, прозаик. “Айның тулган чагы”, “Кайнар сукмаклар”, “Песи мәхәббәте” һ. б. китаплар авторы, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре. Казанда яши.

алдында унайсыз хэлгә куясын. Юк, юк. Ир бирмәк, жан бирмәк—түзеп яшәвен хәерләрәк.

Телефондагы йомшак тавыш һаман сөйли:

—Кайтышлы базарга керермен. Ниләр алырга кушасың?

Белә югысә, бик белә йортка ниләр кирәклеген! Закирә инде өч көн аның колагына тукуды. Өйдә ит беткән, бәрәңге юк. Кәбестә, кишер ише яшелчәне әйтпәт торасы түгел.

Закирә боларны укытучылар бүлмәсендәгә телефоннан, әлбәттә, кабатлап тормый. Гаиләдәгә көйсезлекләргә хезмәттәшләргә алдында ача алмый. Шуна күрә тешен кысып булса да ипле сөйләшәргә тырыша.

—Үзән чамаларсын инде. Итнән сөяксезрәген сайла.

Мирсәет сүзендә тора. Закирә эштән кайтканда суыткыч ризык белән тулы була...

Бу юлы Мирсәетнән хәбәр юк.

Бу юлы укытучылар бүлмәсендәгә телефоннан аның йомшак-юмагай, ипле тавышы ишетелми...

Беренче төнне Закирә, әйләнә-тулгана яткач, ниһаять, йокыга китте. “Иртән табылып әле. Әнисе, мине югалткансыз инде дигән булып хәбәр салыр. Жир бит. Кырык биш яшенә житеп әтәчлеген һаман ташламый. Хәленнән килсә—очраган һәр хатын-кызның итәген күтәрер иде!”—дип, күнеленнән генә ирен әрләп, үзән юатып алды.

Мирсәетнән икенче көнне дә хәбәр булмады. Закирә кынгырау чыңлаута укытучылар бүлмәсенә йөгәрде. Телефоннан күзен алмады. Мәнә-мәнә Мирсәет шылтыратыр да: әнисе, мине югалткансыз инде дияр шикелле. Дәрәсләр тәмамланды, тик Мирсәеттән хәбәр һаман юк. Хатын күнелендәгә кичәгә ачу шомлану белән алышынды. Аның башында әллә ничә төрлө үй бөтерелде. Кайда булыр бу? Нишләп минем бертуктаусыз эчем поша? Бәлки... Эшенә шылтыратырадыр? Әйе, әйе, эшенә шылтыратып белешергә кирәк. Ни булмас? Дөнья бит бу. Бәлки, кисәк кенә командировкага китәргә туры килгәндер. Мина хәбәр итәргә өлгәрә алмагандыр.

Закирә куркып кына телефонга үрелде.

—Алло! Мина Мирсәет Әхмәтшин кирәк иде... Эшкә килмәде, дисемме?! Өченче көн иртән эшкә дип киткән кеше. Гай Аллам! Кайда гына булыр икән сон?!

Закирәнең өнө китте, йөзә агарынды, аяклары хәлсезләнде. Безаз зиһенен жыйгач ул телефонга кабат ябышты, “03” санын жыйды. Сорашты. Андый кеше турында мәгълүмат юк, диделәр. Димәк, милициягә барырга кирәк,—дип карар кылды Закирә.

“Дежурная часть” дип язылган тәрәзәчек артында кечкенә буйлы, конгырт күзле, мөлаем йөзле капитан утыра иде. Мона кадәр милиция идарәсенен ишеген дә ачып кермәгән Закирә куркып кына эндәште:

—Минем ирем югалды...

Капитанның көләч, мөлаем йөзә кинәт житдиләнде. Хатынның авыр хәлен анлап, ипләп кенә сорады.

—Кайчан югалды? Күптәнме?

—Өченче көн эшкә дип китте дә шуннан бирле кайтканы юк.

Капитан жинел сулап куйды.

—Борчылмагыз. Ирегеңне югалды, дип үк әйтергә ашыкмагыз әле. Кайтыр. Ирләр кайчак гамьсезрәк була шул... Таныш-белешләрегездән сорашмадыгызмы? Берәрсендә кунак булып кына ятмый микән?

—Сорашмаган кая? Аптырагач килдем инде сезгә.

—Монарчы кайтмый калган очраклары бер дә юк идемени?

—Бар иде дә... Болай—тоташ икешәр төн рәттән кайтмый калганы булмады шул.

—Иә, йә сөйләгез әле. Безнән эштә кечкенә генә мәгълүмат та кайчакта бик мөһим булып куя.

—Ничек дип әйтим инде. Өйдәгә хәлләргә монда килеп чәчү унайсызрак...

—Унайсызланмагыз. Безгә бар нәрсәне белү кирәк.

—Бер хатын-кыз янында чуалгалый иде ул. “Спорт товарлары” кибетендә эшли, Рузия исемле.

—Бәлки, ирегез шул хатын беләндер?

—Юк. Шылтыраттым. Рузия, ял алып, әнисе янына бәрәнгә алышырга кайтып киткән.

—Рузиянең эш урынына үзем барып килермен. Инде хәзер гариза языгыз. Ирегезнең нинди киёмдә икәнән, төсен-битен, аерым билгеләре булса, аларын да онытмыйча языгыз.

—Мин аның фотосын китерермен.

—Яхшы. Эзләүне иртәгә башларбыз.

—Нишләп?—дип аптырады Закирә.

—Тәртибе шулай. Югалган кешене өч тәүлек узгач кына эзли башлыйбыз.

Закирә ни дип әйтергә дә белмәде. Иртәгә икән, димәк иртәгә. Табылагына күрсен Мирсәет.

Милиция идарәсеннән чыкканда Закирәнен күнелә өмет белән тулы иде. Мөлаем капитан белән сөйләшү ана ышаныч бирде, күнеленә тынычлык өстәде. Бу минутта аның Мирсәеткә булган бар үпкәләре, юып алгандай, юкка чыкты. Ире белән бергәләп кино-театрларга йөргән чаклары исенә төште. Закирә аның эштән кайтуына токмач кисеп аш пешерер иде. И-и, яратып ла ашар иде Мирсәет. Ниткән гел токмачлы аш ул! Туйган инде синен токмачыннан дип, бер әйтмәде. Фәлән әйбер пешер, төгән әйбер бир, дип, һич жанына тимәде. Закирәнен хәленә керә белгән ул. Эштән арып кайткан хатын ничек итеп камыр куеп йөри алсын? Ял көне йә өчпочмак, йә гөбәдия пешерәчәк бит ул! Шулай уйлап сабыргына ялны көткән. Яраткан бит аны Мирсәет! Үзенчә яраткан. Югыйсә, күптән ташлап китәр иде. Бу заманда ирләрне мәжбүри тотып була димени?!

Рузия белән очрашуына да Закирә үзен гаепле санады. Һаман саен эш, мәктәп, йорт мәшәкәтләре дип, иремә игътибарым житмәгәндер диде.

Уйларына урала-урала өйләренә кайтып житкәнне сизми дә калды. Өйгә тиз кайтып житсә дә калган вакытны уздырулары һай авыр булды. Капитан көтәргә кушкан “иртәгә” һич кенә дә житәр кебек түгел иде. Иртәгесә көн тугач эштә дәрәсләр дә озынайды. Бер дәрәс кырык биш минут түгел, кырык биш сәгать булып тоелды. Вакытны үткәрә алмый гажизләнде.

Ниһаять, дәрәсләр тәмамланды. Закирә, абына-сөртенә дигәндәй, милиция идарәсенә ашыкты. Килеп житсә ни күрсен: тәрәзәчек артында теге капитан түгел, икенче берәү утыра. Бу хәлгә аптырап калудан каушады, каударланды Закирә, исәнләшәргә дә онытты хәтта.

—Монда утыручы капитан кирәк иде мина,—дип тезеп китте ул.

Ярый әле бу яшә егет аның белән ипләп сөйләште. Югыйсә, Закирәнен мөлдәрәмә тулы күнелә менә түгеләм, менә түгеләм дип кенә тора иде.

—Сез Нургаяз абыйны әйтәсезме?—дип елмайды егет.

—Һай энем, исемен белмим шул! Мин узган юлы килгәндә ул менә сезнең урында утыра иде.

—Нургаяз абый инде. Бүген аның ялы.

И, Ходаем, пычаксыз суйдың дигәндәй, Закирә гөж төште.

—Нишләргә инде алайса? Мина кая барырга икән?—дип инәлдә ул. Хатынның йөзенә таралган гасабилик, борчылу билгеләре бик көчле булгандыр шул, милиция хезмәткәре аны тынычландырырга кереште.

—Ялы булса да Нургаяз абый килгән иде. Мин аны әле генә күрдем. Борчылмагыз, хәзер табабыз.

—Исәнмесез,—дип күптәнге танышыдай сәләмләде Нургаяз Закирәне. Әйдәгез, тынычрак урын табып сөйләшик.

Алар икенче катка күтәрелеп кечкенә бер бүлмәгә керделәр.

—Утырыгыз, Закирә ханым.

—Берәр хәбәр юкмы, иптәш капитан?

—Мин бүгөн иртән “спорт товарлары” кибетендә булдым. Рузия Шәмсиева чынлап та ялда икән. Апас районында әнисе янында. Тик, сез ялгышасыз. Рузия белән ирегез күптән очрашмыйлар икән инде.

—Ничек очрашмасыннар?!—дип аптырады Закирә.—Бер атна элек кенә кунып кайтты ич! Күлмәк якасынын жылкә турысында иннек эзе ярылып ята иде!

—Җем,—дип куйды капитан.—Моңы ачыкларга кирәк. Рузиянең хезмәттәшләре беравызлан: “Мирсәетнең күрәнмәгенә биш былтыр”,—диләр.

Болай да әрнүле йөрәккә бу яналык тагын бер әрнү өстәде. Рузия Мирсәетне кечкенәдән яратып йөргән. Мин күргәнче үк таныш булган. Таллинда мине очратмаган булса, бәлки кавышырлар иде, дип, Закирә үзен тынычландырып, язмышына күнәп яшәде. Капитанның сүзләренә караганда Рузияне ташлаган булып чыга бит. Бәлки, ялгышадыр...

Тик ничек кенә уйламысын, башында гел бер уй бөтерелә башлады: “Икенче сөяркәсе бар!.. Икенче сөяркә... Кем ул?”

Закирә авыр уйларын төяп кайтыр юлга чыкты. Шәһәр урамнары гадәттәгечә ыгы-зыгылы. Бөтен кеше каядыр ашыга. Йөгәрәләр. Кайберләре ана бәреләп тә китә. Ул гына аларны сизми, аларга игътибар итми. Әйтерсәң, бар дөнья буп-буш. Шушы бушлык буйлап Закирә берүзе атлый. Уй йомга-гын чорный-сүтә, чорный-сүтә бара торгач истәлекләре аны яшылегенә, Мирсәетне белән танышкан елларга алып керде.

...Беренче курсны тәмамлагач, Закирәләргә практика үтәргә Эстониягә жиберделәр. И ул чактагы ашкынулы кичерешләр! Казаннан ары ерак юл күрмәгән Закирә сабылларча сөенде. Мәскәү аша барасы булгач, анда тукталып, мона каләр киноларда күрәп кенә хозурланган Кызыл Мәйданга аяк басачаклар. Ә Эстония дигәннәре нинди икән? Дәрәс булса “Өч мушкетер” киносын Таллинда төшергәннәр ди бит. Димәк, шәһәр үзенен борыңгы йөзен саклагандыр.

Таныш түгел шәһәр беренче көнне үк барысын да әсир итте. Кызларга аеруча кибетләр ошады. Алар күп иде, бай иде. Күз явын алырдай кофталар, берсеннән-берсе матур күлмәкләр, төрле фасондагы түфлиләр... Казанда боларны көндөз чыра яндырып эзләсән дә таба алмыйсын.

Закирә үзенң урысчасын бик начар дип йори иде. Ә монда эстонлылар янында аның урысчасы шәп, бик шәп икән ләбаса! Вәт ичмасам, урысчаны алар белми дисән дә белми икән. Хәер, урысча мөрәжәгәт итсән, алар сина борылып та карамый. Беренче көнне Закирә дә Казандагыча сатучыга урысчалап эндәшкән иде, житән чәчле, зәңгәр күзле, зифа буйлы эстон кызы “ишетмәде”. Икенче кибеткә кергәч, кызлар бу хатаны кабатламады инде. Дистә елга якын өйрәнәп тә, жөмлә төзи алмаган нимесчәләренә татар сүзләрен өстәгәч, аңлаштылар тагы. Эстонлыларның чырайлары ачылды. Кибетчеләр Закирәгә әле бер күлмәкне, әле икенчесен алып күрсәтә. Күлмәкнен әле жин утырышы, әле якасы турында фикир алыштылар. Эстон кызлары боларнын авызына карап тора. Аптырагач, бар белгән урысчасы белән берсе сүз башлый.

—Вәт эта лучче кажется.

Закирә ак жирлеккә зәңгәр шакмак төшерелгән кыска жинле, кин итәккә күлмәк сатып алды. Бәхетеннән башкае күкләргә тигәндәй булды. Үзе матур, үзе килешле, үзе артык кыйммәткә дә төшмәде. Үзенә үлчәп тектерсән дә бу тиклем таман булмас, билләһи!

Кибеттәгә хәлләрдән көләшә-көләшә урам тутырып барганда, саф татарча әйтелгән сүз кызларны тукталырга мәжбүр итте.

—Гафу итегез, кызлар, бер генә минутка мөмкинме?..

Өч кыз берьюлы артка борылды. Каршыларында уртача буйлы, чем кара күзле, түгәрәк йөзле сержант басып тора иде.

“Иә, Аллам! Бу шомырт күз каян килеп пәйда булды сон әле?—дип уйлап алды Закирә. Ир-ат дип тормаган—биргән Ходай матурлыкны.”

Ул арада егет тагын:

—Гафу итегез,—дип кабатлады.—Татарча сөйләшеп баруыгызны ишеткәч эндәшми кала алмадым.

—Бик әйбәт,—диде кызларның Сөгьдә исемлесе.—Нәкъ менә, егетләребез дә юк иде.

—Сез монда нишлисез?—дип, төпченде кызларның Рәшидә исемлесе.

Ул гел шулай, чыраена эшлекле кыяфәт чыгарып, житди сорау биргән була да көлкөгә кала. Бу юлы да шулайрак килеп чыкты. Курсташының бар гадәтен белеп бетергән Сөгьдә аңлатып торырлык урын калдырмады.

—Тире жыеп күн эшли ул монда! Киемен күрмисенмени? Димәк ки, хәрби хезмәттә.

—Так точно!—дип үкчәсен үкчәгә бөрөп алды егет. Сержант Мирсәет Әхмәтшин сезнең карамакта.—Сер булмаса әйтегез, сез үзегез Таллинда ни эш бетереп йөрисез?

Закирә сүзгә кушылмады, дусларының сүзе аның колагына да керми бугай. Мирсәетнен бөтен барлыгы аны әсир иткән иде. Бер мәлне аларның карашлары очрашты. Ул күзләрдән сибелгән нурлар кызның колак яфракларына хәтле пешерде. Ярый әле хәзерге халәтен дуслары сизми шикелле.

Барысы өчен дә Сөгьдә җавап бирде.

—Без Казан студентлары. Булачак тарихчылар. Иске Таллин читендә жир казыйбыз. Тарих серләрен өйрәнәбез.

—Педтанмы?

—Университетныкылар,—диде Рәшидә.—Аның тавышында үзләренен юк-бар ғына кызлар түгел, зурдан кубып гыйлем эстәүчеләр икәнлегенә горурлыгы сизелеп тора иде.

—Күктән көткәнне Ходай жирдән бирде,—дип елмайды Мирсәет.—Тагын бер елдан мин дә университетка кайтып имтихан тотарга исәплим.

—И-и, әйбәт булырые име, кызлар.—Рәшидә сабыйларча сөенеп, кулларын чөбәкләп алды.—Без сезне өчәүләп каршы алырбыз.

—Әлбәттә,—дип килеште Сөгьдә.

Закирә эндәшмәде.

—Дустыгыз риза түгел ахрысы,—диде егет, Закирәнен сүзгә кушылмый баруына ишарәләп.—Бер сүз дә әйтми.

Бертуктаусыз яттан шигыр сөйләп авызы ябылмый торган Закирә чынлап та шып-шыпырт бара икән ич! Сөгьдә курсташына карап алды да: “Яна күлмәк сөенечә эчендә ураладыр”,—дип уйлап куйды. Ә Мирсәеткә икенче төрле аңлатты.

—Ул ни... Башы авырта аның. Жилле һава килешмәдә ахры. Монда жил бер дә туктамый икән ич.

—Әйе шул,—дип жөпләде Мирсәет, Закирәнен хәленә керергә теләгәндәй итеп.—Баштарак үзем дә интектем. Кышкы салкыннар ике-өч градус чамасы ғына дигәч, сөенгән идем. Ике-өч градус дигәннәре безнең кырык градус салкыннарга биргесез икән. Бертуктаусыз искән салкын, дымлы жил үзәкләренә үтә.

—Хәзер ничек соң? Ияләштегезме?—дип кызыксынасы итте Рәшидә.

—Күнегәм.

Рәшидә авыр сулап куйды.

—Күнеккәч кенә кайтып китәбез икән...

Аның тел төбөндә һава торышындагы жылләрне генә түгел, күнелләргә керәчәк давылларны сиземләү төсмере бар иде сыман...

Мирсәет кызларны торакларына—Таллиндагы бердәнбер интернат-мәктәпкә кадәр озатып куйды. Сабуллашып торган арада жаен табып, Закирәнен биленә кагылып алды. Хәлен сорашты. Аннары:

—Иртәгә дә сезнең янга дуслык визиты белән килергә рөхсәт булып микән?—дип елмайды.

—Булыр, булыр,—дип сикергәләде Рәшидә.

Әмма бу сорау, кызларның өчесенә бирелгәндәй янгыраса да, Закирә өчен генә иде. Закирә моны егетнең көйдереп алган карашыннан, кул кагылышыннан ук аңлап алды.

Килде Мирсәет. Икенче көннө дә, өчөнчө көннө дә килде. Кызларнын практикасы беткөнчө калган һәр кичнө Закирә белән үткәрде. Егет ана Таллиннын истәлекле урыннарын күрсәтте. Өч кыз йортын, палач өен, Доминикан монастырен, Су анасы һәйкәлен карадылар. Закирәгә ин ошаганы Кадриорг паркы булды. Бу паркны Петр патша үзенен хатыны хөрмәтенә 1718 елда төзәтә башлаган. Патша аны Екатерининталь, ягъни Екатерина Үзәнә дип атаган. Еллар узган, чорлар узган, паркның исеме дә үзгәргән. Сарай төзелеп житкәнчө, килгән чакта патшага тукталыр өчен, кечкенә генә йорт та житкәргәннәр. Тарих кайтавазы сыман ул йорт әле дә тора.

Әйтерен юк: Кадриорг паркы дигәннәре чын әкияти урын. Очлары күккә тигән наратлар арасынан сикергәләүчө тиеннәрнен көлтә койрыклары күренеп кала. Учында чикләвек яки көнбагыш булса һич ятсынмыйлар, шундук кулына килеп утыралар.

—Боларга бала-чага тимимени?—дип сорый Закирә соклануын яшермичә.

—Халык тәртипле.

—Бездә боларны...

—Монда тәрбия икенчө. Дөньяга караш башка.

—Бездә күршө сарыгын күршө суеп ашаган очраклар бар...

Алар шулай сөйләшә-сөйләшә паркның аулаграк урынына таба атлыйлар. Икесенен дә йөрәкләре читлектәгә кош сыман, бертуктаусыз бәргәләнә.

Мирсәет Закирәне кочагына ала да әкрән генә сөйли. Ни сөйли ул? Закирә аны белми, аңламый. Ул тыңлый гына. Гүя, тын гына чишмә челтери, кошлар сайраша, жанны иләсләндереп тылсымлы кой агыла. Закирә төмам эри. Закирә Мирсәетнен йөрәк тибешен тоеп, ишетеп тора. Дөп-дөп килеп, сулкылдап тибә ул. “Закирә, Закирә”,—дип тибә. Кыз үзеннән-үзе егет куенына ныграк сыена. Бу куеннан анын һич чыгасы килми. Моңа кадәр бер генә егеткә дә исе китмәгән кыз әллә генә нишләде. Иркәләсен аны Мирсәетне, назласын. Карышмый Закирә. Ана шундый рәхәт. Аның тәне, жаны, бар булдыгы Мирсәеткә тартыла. Мәхәббәттән исереп, акылынын югалту халәтө, мөгаен, шушыдыр...

Ә бер кичнө...

Ул кичнө алар паркның ин аулак читендә тукталдылар. Төнге кошларның сайравы, шәһәр урамындагы утларның тонык жемелдәве, агач яфракларынын серле шыбырдашуы аларның халәтен аңлата сыман иде.

Мирсәет Закирәнен билен ике куллап кочаклап алды да үзенә кысты. Анын мангаена тир бөрөп чыккан. Куллары калтырана-калтырана Закирәнен тәне буйлап шуышты. Ул арада иреннәре нидер пышылдый-пышылдый кызның муенын, колак яфрагын кытыклап үтте. Тиктормас иреннәр, чәчәк тажына кадалган күбәләктәй, ачык изүдән күренер-күренмәс торган пар алма арасында тукталды. Кызның бу урыныннан бөркелгән татлы наздан анын башы әйләнде...

Закирә ынгырашты. Ул үзенен тез буыннары йомшаруын тойды. Мирсәетнен кайнар кочагынан хәзер үк чыгарга, бар күзәнәкләрне рәхәт ләззәт дингезендә йөздәргән иреннәрнен хәрәкәтен туктатырга кирәклек бер саташу сыман башында буталды. Шушы саташу тәсире белән Мирсәетнен кулларына чытырдап ябышты. Ул бу кочактан чыгарга теләп ябышкан иде дә... тик алай эшли алмады, көчө житмәде. Мәңгә төзәтә алмастай хата кылынасын, монарчы ул күрмәгән, ул белмәгән халәт буласын тойды тоюын... Шушы тоемны Мирсәет бүләк иткән ләззәт дулкыннары һәрдаим куып торды. Бу көрәштә үзенен жинелүенә үрсәлгән акыл ихтыяры белән:

—Мирсәет, ки-рәк-ми! Мир-сә-етт... ха-ра-пп и-тә-сеен бит!—дип кычкырырга теләде, тавышы чыкмады.

Мирсәет үзе дә Закирә хәлендә иде. Бу тиклем ләззәтле исерүдән үз-үзен тыя алмыйча, Закирәне кочаклаган килеш, хәтфә үлән өстенә ауды...

Бераздан, жанны туздырган давил тынды. Икесе дә тын калды. Закирә күтәрелеп Мирсәеткә карый алмый. Анын бар тәне кызыша, әрни, битләре

уттай яна. Башында бер генә уй: “И, Ходаем, хәзер кызлар янына оялмыйча ничек кайтып керермен?”

Кылынган гамәлдән әле үзе дә анына киләлмәй утырган Мирсәет, Закирәне кочаклап алды һәм кайнар итеп пышылдады:

—Сөеклем, без бергә. Мәңге бергә.

Башын түбән иеп утырган Закирә тагын Мирсәет кочагында иде...

Алар калган ун көннен һәр кичендә кавышып яшәделәр. “Мине көт, кайтырмын”,—диде Мирсәет аерылышканда. Поезд озын итеп хәбәр бирде дә кызларны көнчыгышка алып китте.

Поезд төгәрмәчләре гел бер көйгә төгәри. Төгәрмәчләрнен тигез текел-дәве Закирәнең уйларына кушыла: “Мирсәет нишли икән? Ана да монсу микән?...”

* * *

Такташ әйтмешли: “Әй, бу яшылек! Әй, бу тиле яшылек! Кайтыр микән аның Мирсәете? Закирәне ташламас микән? Бәлки... Бәлки, аны авылда сөйгән кызы көтәдер?... Закирәне никахсыз гына үзенеке итә алгач, өйләнергә теләрме? Бу сораулар Таллинда чакта Закирәнең уена да килмәде, башына да кермәде. Бу хакта ул поездда да уйламады әле. Авылга каникулга кайткач, татлы хисләр бер мөлгә кинәт юкка чыкты. Чынлап та йөккә калган булса? Нишләргә соң инде? Ел башында бала табачак ич ул! Күздән йокы качты, күнелдән тынычлык китте. Баш борчулы, икеләнүле уйлар белән тулды. Әнисе сизсә... бетте баш. Ике дә уйлап тормыйча, адәм хуры ясап, өйдән куып чыгарачак. “Оятсыз! Мин сине укырга дип жибердем. Син, әтрәк-әләм! Нәселдә булмаганны кылгансын! Сөйрәлчек!”—диячәк. Бер генә юл кала: авылдан тизрәк китәргә!

Закирә каникул беткәнне көтеп тормады, Казанга китте. Кинәт китүенең сәбәбен, практика турында отчет язасым бар, дип аңлатты. Тулай торака кайтып егылуга иң беренче эш итеп Мирсәеткә хат язды. “...Кадерлем, безнең балабыз булчак”,—дип төмамлады ул хатны. Хәзер инде жавап көтәсе генә калды. Бу хәбәрне Мирсәет ничек кабул итәр? Ни дип жавап бирер? Ял алып үзе кайтып житәрме? Котлау телеграммасы сугармы? Әллә... Баланы юк итәргә кушармы?

Мирсәеткә хат жибергәннән соң, нәкъ унберенче көнндә, Закирә жавап алды. Ашыкмыйча, кабаланмыйча, уйланып язылган иде хат. Шулай икәнлегә язү рәвешеннән күренеп тора. Түп-түгәрәк, тип-тигез хәрәфләр энже кебек тезелгән. “Сөеклем, хатыңны алдым. Мине онытмыйча, көтеп яшәвен өчен мең рәхмәт”...

Аннары хезмәте турында бер-ике жөмлә язган да Закирәдән килгән яналыкка тукталган: “Бала туу—зур шатлык, сөеклем. Әмма, безгә бәби алып кайтырга иртәрәк түгелме соң? Мин монда, син тулай торакта. Ни дисәк тә хакыйкәтәннән качып булмый. Мин укырга керергә хыялланам. Синен дә тагын дүрт ел укыйсын бар. Кайда торырбыз, нинди акчага яшәрбез? Үзебезгә бик жайсыз булыр бит. Аннары... Син—авыл кызы. Мин дә авыл малае. Безнең бу гамәлебезне авылдашлар дәрәс аңлармы? Кеше ни әйтер? Гайбәтчеләр теленә кермәбезме? Болай ачыктан-ачык язуюм, мәсьәләне кабыргасы белән куюым өчен ачуланма, берүк үпкәләмә. Бала тәрбияләү мәшәкәте иң элек хатын-кыз өстенә төшә. Укуыңны дәвам итә алырсыңмы? Һәммәсен бөртекләп уйла да үзен хәл ит.”

Хатны бер сулыштан укыды да Закирә тынсыз калды. Менә сина, мә! Ишетмәсән ишет, колагың булса тишек. Бу хәбәрне командирына житкәрсә, ана ял бирәләр бит! Ун көнгә кайта ала. Өйләнә, ике арадагы мөнәсәбәтне законлаштырып китә ала. Чү, өйләнешү турында аның бер кәлимә сүзе дә юк ич! Аны бары тик укырга керү хыялы гына борчый. Аннары... кеше сүзе. Балалар өчен Казанда йөзләгән бакча-ясле бар. Менләгән студент гайләле. Балалары бакчага, яслегә йөри, үзләре укый...

Болай да тынгысы качкан йөрәген Мирсәетнең хаты тиернәрәк борчуга салды. Юк, ул мондый хат көтмәгән иде. Шул тиклем татлы, шул тиклем

бөхөт дулкыннарында йөздөргөн кичлөрдөн соң мондый хат булырга тиеш түгөл иде кебек. Мирсәет белән аның арасындагы олы хисләр кая киткән? Мирсәетнен яратам дигән кырыс хәрби хезмәт кысаларында тыелып торган хисләрнен кинәт иреккә чыгып бер дулап алуы гына булганмы? Елдан артык хатын-кыз күрмөгән ир-атның бер шашып алуы булганмы? Бала дигән сүз егеткәйнен котын алган. Әйтерсен дә, бала тугач яшәү туктала!? Әйтерсен дә, бала аларнын бөхетенә киртә була? Хәер, никахлашканчы бала туса, авыл егетләренен күбесе баладан баш тарту ягын карый бит. Баш тартып, өйләнмичә генә калсалар бер хәл әле. Үзен яраткан, яшлеген биргән кыз балага әллә нинди ялалар ягалар. Имеш, кыз бала элек үк гыйффәтсез булган. Имеш, баланың әтисе бер мин генә түгөл. Аның янына башкалар да килеп йөргән... Ир дигән исемне күтәреп йөрүчеләр арасында үзләренен никадәр түбән жанлы икәнлекләрен аңламаучылар исәпсез бит... Нәтижәдә, сөйгәннәре баш тарткан күпме чибәр ханымнар туган илләрен ташлап Үзбәкстан, Тажикстан, Казакъстан якларына бөхөт эзләп чыгып киттеләр...

Закирә бу юлны сайламайчак. Мирсәеткә тагын хат язып, кабат җавап көтәргә дә кирәк түгелдер. Үзен хәл ит, дигән бит. Димәк, җаваплылык Закирә өстендә.

Чынлап та нишләргә соң? Табибка барып йөктән котылырга да мөмкин. Әле соң түгөл. Бу гамәлнен ахыры ни белән бетәр? Килчәктә бала табудан бөтенләй мэхрүм калсан?! Тапсан... Әтисез бала тапкан дигән яман сүз нәсел-нәсәбенә кара тап булып төшәчәк. Шул ук вакытта Закирәнен ул баланы табасы да килә. Ул—бердәнбер мэхәббәтенен җимеше! Кеше сүзендә Закирәнен һич эше юк! Әйе, сөйгәнненә никахсыз бирелде. Бу—аның гаебе. Тирәнрәк итеп уйласан, гаепме соң ул? Алар бер-берсен яраттылар, бер-берләренә тыелгысыз тартылдылар. Табигать биргән бөек Сөю жанда кузгалганда тыелып калып була димени?

Закирә шулай уйлап серне Казанда яшәп ятучы апасына чишәргә булды. Кыз туганы аңламый калмас, аңлар.

Апасы аны тыңлап торды да гади генә итеп әйттеп куйды:

—Ярар, ярар. Ул каләр пошаманга төшмә әле. Дөнья бетмөгән. Егетен кинәт аптырап калгандыр, ана да үпкәләмә. Хатын-кыз җитәкләп барганга гына ирләр кеше булып йөри. Мәхлук алар, сөлем. Безнең бер малай янында синекенә дә урын табылып, Аллаһы боекса.

Ах, бу апасы! Ах, аның кешелеклеге! Адәми зат түгелдер—фәрештәләр нәселеннәндер ул, билләһи! Таяныр ноктан калмаганда, тормыш чытырманлыгы арасына кереп адашканда, барыр юлынны югалтканда, инде беттем дип, соңгы чиккә җиткәндә—кил синең анын янына. Ул сине якты йөз белән каршы алып. Хәзинәсендәге бар нигъмәтен куеп чаен эчерер, үзе булдыра алганча ярдәм кулын сузар. Ничек итсә итәр, сине аякка бастырып, тормышка ышанычынны кайтарып, күнеленә яшәү дәрте салыр.

Мирсәет кайтып төшкәндә Закирә әнисе янында авылда иде. Ярты яшкә җитеп килгән Айзат бар дөньяга ямь таратып елмая, иреннәрен бөрөп, төрле авазлар чыгарып утыра иде инде. Алар язылыштылар. Бу танта-нага Мирсәет әнисен дә, туганнарын да чакырасы итмәде. Закирә бу турыда сүз кузгаткач:

—“Кайтып керүң белән нинди өйләну ул?! Укырга керергә җыенмый-сынмыни?”—диячәкләр.—Вакыты җитәр, белерләр,—дип кенә җавап бирде.

Ул да хаклы,—дип килеште Закирә.—Имтихан бирергә дип кайт та өйләнәп куй, имеш! Бәйрәм итеп йөрергә вакыты да юк бит әле анын. Имтиханнар терәлде.

Мирсәет урыс-татар бүлегенә укырга кергәч, кечкенә Айзатны дәү әнисе янында калдырып, яшләр Казанга ките.

Мирсәетнен Казанда ике апасы барлыгын Закирә белә иде. Озакламый танышу да насыйп булды. Ин элек кечкенә апасы Гөлсара янына бардылар.

—Әйдәгез, әйдә! Тартынып тормагыз,—дип каршы алды ул ачык чырай белән.

Гөлсараның түгәрәк йөзөнә, туры борынына, менә тәгәрим дип торган кара күзләренә игътибар итүгә, болар икесе бер тамчы су сыман охшап икән, дип уйлап алды Закирә.

Гөлсара Борисково бистәсендә фатирда яши. Хужаларның үз йорты. Кечкенә булса да бакчалары бар. Суган, кыяр, помидор ише яшелчәләр дә үстерәләр икән. Су китереп, бакчаны карап, өй жыештырып торгач, фатир хақы да зур түгел—аена егерме сум гына.

Хужабикә Мирсәет белән Закирәне дә гөрләп каршы алды.

—Җай, жаным! Кунактарны түргә дәш. Аш бүлмәсендә утырта күрмә тагын! Минем барып кайтасы жирем бар. Иркәнләп утырыгыз,—дип аларны аулакта калдырып чыгып китте.

Ул арада Закирә дә Гөлсарага ярдәм итә башлады. Бергәләп салат ясадылар, тозлы балык, колбаса турадылар. Гөлсара сөйли дә сөйли. Алар өченче көн генә концертка барганнар. Киләсе атнага Камал театрына билет алып куйганнар. Театрга Мирсәет белән Закирәне дә чакырлар. Закирә чакыруга тиз генә җавап бирә алмый, чөнки уйлары бүтән. Гөлсараны тыңлап торса да эчтәлегенә төшенерлек игътибары житми. Уенда Айзат... Балакаем авырмый микән? Киләсе атнада авылга ничек тә кайтып киләсе иде. Менә хәзер Гөлсара апага Айзат турында әйтсәм... ни дияр икән? Бу Мирсәет кызык та инде. Бала энә түгел. Аны күпме яшереп тотмакчы буладыр?..

Кунактан кайтышлы Мирсәет белән Закирә урам буйлап озак йөрделәр.

—Айзат турында авыз да ачмадын,—диде Закирә, иренә ризасызлыгын белдереп.

Мирсәет эндәшмәде. Закирә дә сүз озайтуны кирәк тапмады. Таллиндагы Мирсәет түгел бу, дип кенә уйлап куйды ул. Элек сандугачтай сайраган тел бүген бер кәлимә юату сүзә тапмый. Ни кимерә аның жанын? Нигә болай бу?

Баладан аерым яшәү йөрәген телгәләсә дә Закирә түзде. Түзә алмастай чаклар күп булды булуын...

Икенче курста укый башлагач та Мирсәеткә жайлы гына эш табылды. Университет тулай торакларыннан ерак түгел балалар бакчасы бар икән. Беркөнне Мирсәет белән Закирә шул бакча яныннан узып барганда каршыларына урта яшьлөрдәге бер ханым тукталды.

—Бә-рә-әч! Мирсәет, син түгелме соң?!

—Әйе, мин. Танымый да торам, Гөлнур апа. Гафу итегез! Ни эш бетереп йөрисез?

—Без Казанда бит хәзер. Ике ел була инде.

—Ә без менә, укыйбыз,—диде Мирсәет, Закирәгә ишарәләп. Гөлнур апа—минем беренче укытучым.

Сүз иярә сүз китте. Гөлнур апалары янәшәдәге балалар бакчасында мәдир икән. Мирсәетне эшкә чакырды.

—Бездә ишегалды жыештыручысы урыны буш, төнге каравылчы да кирәк.

Мирсәет ике эшне дә алып барырга булды.

Шул рәвешле аларның акча яклары көйләнде. Акчан булса торак дигәннән дә яхшырагы табыла. Закирәнен жинзәсе белән эшли торган бер инженер ике елга Монголиягә китәсе икән. Фатирларын ышанып калдырырдай кеше кирәксенәләр, ди. Менә бәхет! Давылдан соң дингез тынган шикелле, михнәт артыннан рәхәтә дә була, күрәсен. Аена кырык сум түләп торырга килешеп кул бирештеләр. Бер бүлмәле “хрущевка” булса да аш бүлмәсе аерым, ваннасы бар. Газы янып тора, суы килә. Айзат белән әнисе дә хәзер рәхәтләнеп кунак була алалар.

Шулай уйлады, шулай сөенде Закирә. Аяклары жиргә дә тимәде, очып кына йөри башлады.

Дөньяны март кояшы жылыта башлагач, көннәр сизелерлек үк озынайгач, Айзат белән әнисе кунакка килеп тә төштеләр.

—Күрше Гатаулла абыена утырып килдем, персидәтел машинасы белән. Аллага шөкер, юлыбыз унды,—дип сөйләнде әнисе.

Айзат инде күптән тәпи йөри. Сакау теле белән үзенә кирәкне шактый сукалый. Авыл күчтәнәчләре белән чәйләп алгач, Мирсәет чыгып китте, әниләре ял итәргә ятты. Закирә ваннага жылы су агызды. Айзатны алдына утыртып сөя-сөя юарга кереште. Моңа кадәр гел мунчада гына юынган Айзатка ванна бик кызык тоелды. Туйганчы су чәчрәтте. Ике генә көпчәге калган машинасын су эчендә йөртте. Болар шулай дөньяларын онытып утырганда янып-пешеп Мирсәет кайтып керде. Өс киёмнәрен салып тормыйча гына ваннага үтте. Аның кыяфәте борчулы, нәрсәдәндер куркып, югалып калуы чыраена чыккан иде.

—Галимә апа килә,—диде ул аптыраулы караш белән.

—Бик әйбәт,—дип елмайды Закирә. Әни әллә нихәтле күчтәнәч алып килгән. Табын әзерләргән. Олы апа сөйләшеп утырырга ярата.

—Шулаен шулай да...

—Тагын нәрсә булды инде?—дип, иренеп күзләренә текәлде Закирә.—Өйләнешкәнне беләләр. Шулай гомер бусе апаннарда куркып яшәрсен-мени?

—Кызма әле син. Минем хәлемә кер. Өйләнешүгә бала булмый ич инде!

—Ә-ә-ә...—дип сузды Закирә.—Айзат комачаулыймыни? Аны алып өйдән чыгып китәргә кушасынмыни? Ан-ла-шыл-ды...

Закирәнен күзенә яш, бугазына төер тыгылды. Ул тиз генә улын ваннадан алды да калтырана-калтырана киендерә башлады. Ул бернәрсә дә күрмәде, бернәрсә дә ишетмәде. Аның жаны елый иде. Ярый әле бу мәхшәрне әнисе күрми. Ярый әле юлдан соң талчыккан әнисе изрәп йокыга киткән. Кипшенеп тә житмәгән тәнәһә халат элде, калын кофтасын, тунын киде дә ашыгып урамга атылды. Юк, бу тирәдә генә йөри алмый ул. Монда анын тыны кысыла, монда ана һава житми. Тизрәк ераккарак китәргә кирәк. Жанын кимергән сорауларга җавап эзләргә, күнелен тырнап торган уйларын төртіпкә китерергә кирәк... Бу Мирсәетне нәрсә куркыта? Әйе, туганнар якын. Закирә дә апасын бик ярата. Тик ул анын белән рәхәтләнеп кинәшә, ялгышларын да яшерми. Бар хәлләрен уртага салып сөйләшә. Мирсәет алай түгел. Ул үзенен тормышын апаларыннан яшерә. Алар риза булмас дип курка, кеше сүзе дип коты оча. Нишләр соң ул үз тормышына үзе хужа түгел? Акыллы, белемле, бар яктан килгән апалары булса, рәхим итсеннәр. Тик алай түгел бит! Ике-өч класс белемле, тар карашлы, телсәз нинди урам хатыннарыннан аермалары юк... Өч-дүрт көнгә кунакка килгән нарасыенны ваннадан тартып алып урамга чыгарып жибәр әле... Башка сыя торган гамәл түгел! Кемгә генә әйтсән дә ышанмалар. Булмас, Мирсәет алай эшли алмас,—дип, бөхәсләшерләр. Тик нишләмәк кирәк—бу шулай...

Закирә белән Айзат мартнын салкын кичендә урамнар буйлап озак йөрделәр. Башта трамвайга утырдылар, аннары жәяүләделәр. Бераздан троллейбуска керделәр. Өйгә такси белән соң гына кайттылар. Галимә апа киткән иде инде.

—Син кайда йөрисен, кызым? Кодача килгән. Кияү мине уятмаган. Унайсыз булды инде. Йоклап калганмын бит,—диде әнисе Закирәгә.

Закирә елмайган булды. Кечкенә Айзат:

—Бед тлолейбуда йөлдәк,—дип төтәлдәде.

Икенче юлы кайсы апасы килсә дә Айзат турында үзем әйтәм, дип, күнеленә беркетте Закирә.

Өч көн кунак булгач, Айзат белән әниләрен Мирсәет машина яллап, авылга кайтарып килде. Икесе генә калгач Закирә сүз башлады.

—Аңламыйм мин сине.

—Нишләр?—диде Мирсәет йөзенә балаларча беркатлылык чыгарып.

—Кыланып утырма сана! Дөресен әйт, апалар миңа өйләнүенә каршымы? Балалы хатынга өйләнмәсән башканы таба алмадыңмы диделәрме? Мин аларга үпкәләмим. Сиңа үпкәлим. Син Айзат белән мине якламыйсын

инде. Син бит үзөннө дө яклый алмыйсын! Мин сина ялынып чыкмадым, мин сина яратып чыктым. Яраткан кешемнөң бәхетенә киртә булыр хәлем юк! Яратмасам, никахсыз килеш куенына кермәс идем. Ярар, аерылышырбыз. Ничек кенә авыр булса да түзәрмен. Курыкма, алиментка да бирмәм. Сорашкан кешеләргә, мин үзем эшәке диярмен! Әмма моннан соң йөрәк парәмне болай итеп кимсетергә берәүгә дә юл куймам!

Мирсәет күзен акайтып Закирәгә карады.

—Без аерылышыр өчен өйләнештекмени?

—Алай түгел шикелле иде дә... Ахры ялгышканбыздыр...

Мирсәет тагын тынды.

—Үз баланны туганнарыннан яшереп яшисен. Кызык кеше син, билләһи. Таллиндагы очрашуларыбызны сөйләсәң яманатым чыгар дип куркасыңмы?

—Ярар инде... Галимә апаны беләсәң ич... Аннары авылга ишетелсә дә күнелле түгел...

—Мин авылдашларым алдында ирсез бала да таптым бит әле! Мина ансат булган микән!? Кеше сүзе дип бәгырьгә төштегез инде! Алай кеше сүзеннән бик курыккач, нишләп Галимә апа үз ирен ир итеп тотмый? “Теге ишәктән туйдым инде. Теге ишәкне куып чыгардым әле. Теге ишәкне ашатып ятмыйм әле. Колбасаны мендәр астына кыстырдым. Урыннарын жыйганда балалар табар...” Бу сүзләр барысы да аныкылар бит. Юк, кеше сүзеннән курыкмыйсыз сез. Үзегез турында “болар әйбәт” дигән дан йөртәсегез килә сезнен. Әйе, белмәгән кеше сезне әйбәт, ди. Ә чын йөзегезне белгәннәр... Ай-һай алай үлеп китәләр микән?

Закирә әйтте-әйтте дә туктап Мирсәеткә карады. Ә ул эндәшми. “Ничек түзеп тора бу?”—дип аптырады Закирә. Шушы хәтле сүзгә бер җавап кайтармыйча үткәзеп жибөрергә кирәк бит! Сүзне тагын үзенә дәвам итәргә туры килде.

—Рузиян тулай торакка килгән. Сөгдәгә: “Миннән артыкка өйләнмәде әле. Балалы хатын гына алды”,—ди икән. Сөгдә керендергән үзен: “Безнән Закирә, бер түгел биш баласы булса да, синен ишеләргә алыштыргысыз”,—дигән.

—Монысы юкка инде. Рузия белән берни бәйләми.

Рузия—Мирсәетнең авылдашы. Рузиянең авылдагы апасы—Гөлсараның дус кызы. Кечкенә гәүдәле, яшькелт күзле, озынча йөзле, юка иренле Рузия мәктәптә укуган чагынан ук Мирсәеткә гашыйк булган. Житмәсә тагын Гөлсарасы да уйнап-көлеп аны өметләндерә: “Мин сине энем Мирсәеткә барыбер алдырам”,—дип торган.

Мирсәет хәрби хезмәттән кайтканда, Рузия Казанда иде инде. Пешекчеләр училищесын тәмамлап ашханәдә эшли иде. Гөлсараларга килгәндә дә котлет, бифштекс, өпчочмак, вак бәләш ише ризык белән төенчеге тулы булыр иде. Туган көннәргә яки бәйрәмнәргә әзерләнгәндә Гөлсарага башыннан ахырына кадәр Рузия ярдәм итте. Менә дигән килен буласы иде югыйсә. Аннан кулай ярны табып та булмас шикелле иде... Апалары энәкәшләрен бары тик Рузия белән генә күз алдына китерделәр. Бу хакта сүз чыкса, сөйләшүне болайрак тәмамларлар иде: “Үз авылың кешесенә житми инде. Нәсел-нәсәбәсен беләсен. Бер-беренә ярдәмләшеп яшәргә жайлы. Аннары, авылыңның шакшысы—башка авылның яхшысы дигән, борынгылар...”

Тик алар юраган юш килмәде.

Рузия мәсәләсендә Мирсәетнең гаебе юклығын белсә дә апаларының үз-үзләрен тотышы, кыланышы Закирәнен жен ачуларын чыгара иде. Ачу килмәслек тә түгел бит. Рузия Мирсәетне һаман сагалап йөри. Гөлсарасы да, Галимәсә дә, җае чыккан саен, Рузияне мактарга керешә.

—И-и, бөтерчек инде бу Рузия. Кай арада токмачын кисә, кай арада камырын куя. Бирсә бирер икән Ходай уңганлыкны!

Закирә бу сүзләрнең үз бакчасына атылган таш икәнлеген белеп тора. Апаларына барып токмач кисәргә дә, бәләш пешерергә дә аның вакыты

юк. Иртән укырга йөгерә, кичен дәрес әзерли. Ял көннәрендә Айзат янына авылга чаба.

Бер очрашканда Галимә апасы ризасызлыгын ачыктан-ачык белдерде.

—Әни дип, атна саен авылга чабарлык булгач, кияүгә чыкмаска иде. Әниенне карап кына торыен. Кара бу ирне! Килеп керсәм, үз күлмәген үзе юган! Ашарына бәрәңге кыздырып йери. Әйтмәгәч тә!

Ни хикмәт, Закирәнә апә кешега бер бөртек тә хәтерә калмады. Ул аны игътибар белән тынлап бетерде дә тыныч кына:

—Утыр әле, апә,—диде.

Йә, нәрсә дип акланмакчы буласын инде, киленкәй?—дигән кыяфәт белән Галимә йомшак кәнәфигә урнашты.

—Апа, мин авылга әни янына дип кенә кайтмыйм.

—Менә әкәмәт! Кем янына кайтасың соң?

—Улыбыз янына кайтам. Безнең улыбыз бар. Айзат исемле...

Галимәнән кинәт кенә башы әйләнәп киттеме, бер учы белән башын тотты, икенче кулы белән кәнәфи култыкчасына таянды.

—Ишеткәнием... ышанмаганым...—дип пышылдады ул үзалдына сөйләнгәндәй.—Балалы хатын алырга соң? Кызлар беткәнмени?

—Апа, Айзат—Мирсәетнен улы.

Галимә күзен акайтып Закирәгә карады.

—Саташма! Каян килсен ди Мирсәеткә бала!? Кайчан өйләнештегез соң әле? Йөклә булып йөргәнненне һич хәтерләмим. Әкият сөйләп торасың!

—Апа, без күптән бергә яшибез...

—Нәрсә сөйлисең син, ә! Безнең Мирсәет үлсә үләр, зина юлына басмас!

—Апа, алай димә инде...

—Димәскә! Күзеннә дә йоммыйча, Мирсәеткә бала сылтыйсың ич!

Йә, алайса, әйт инде. Ул бала күпмелек хәзер?

—Яшь ярым.

—Менә күрденме!? Ялганың барып чыкмады, киленкәй! Бала яшь ярымга житкән. Син аны туугыз ай күтөргән. Арифметикан булса,чутла! Ул чагында Мирсәет кайда иде? Ә-ә, исенә төштөме? Ул чагында Мирсәет әрмиядә иде.

Закирә тирләп-пешеп чыкты. Анын бит урталары, колак яфраклары уттай янды. Шулай да ул сүзен әйтә алды.

—Без Таллинда...

Бу жүләр ни сөйли дигәндәй, Галимә ана тешләрен кысып, чәйнәп ыргытырлык итеп карады да, күклә-зәңгәрлә тавыш белән кычкырып жибәрде.

—Монда сөйрәлүен генә житмәгән, Таллинга да барып сөйрәлденмени?! Әрмиядә хезмәт итүче бер белмәгән Мирсәетне Таллинда табып ана бала ясаттым, димәкче буласыңмы? Оятсыз!—Галимәнән тавышы кинәт үзгәрде. Ул еламсырап Мирсәеткә мөрәжәгать итеп сөйли башлады.—И, энекәем, энекәем... Синен өчен ни төрлә кызлар үлеп тора бит. Әлләкемнәр ясаган баланы такканнар бит үзенә... Ничекләр яшәрсен инде?

Галимә сөйләде-сөйләде дә мышык-мышык елый ук башлады. Саубул-лашмыйча чыгып та китте.

Закирәнә өйзәнә чиләге белән пычрак су тондырдылармыни? Юк, йөзәнә генә түгел, жанына, яшьлек хисләренә, мәхәббәтенә нәжес ыргытылар. Әйе, сөйдө ул, сөелде. Яшьлеген яраткан кешесенә бүләк итте. И, газиз Аллам, шул чактагы илаһи хисләреннән бер мизгелә генә кайтсын иде хәзер! Яратунын ни гаебе бар? Ярату—бәхет, сәгадәт. Яраткан кешенән күнеленә бар дөньяга житәрлек яктылык, бар язларны тутырырлык наз, дингез дудкыннарына каршы торырдай сагыш һәм газәп сыя. Галимә апасы аны шул халәткә ия булганы өчен гаепли. Ул халәтне гаепләп тә, юкка чыгарып та булмый. Ул бөек Табигать тарафыннан бирелгән...

Галимә урамга чыгуга як-ягына карап алды: кая барырга? Нишләргә? Әле генә Закирәнә үз авызыннан ишеткән хәбәр анын анын алды. Кемгә

барып эчне бушатырга сон? Кемнән нинди кинәш сорарга? Шулай бер мал аптырап торгач, ул каттый карарга—Мирсәетнән үзе белән сөйләшәргә кирәк, дигән карарга килде. Әйе, Мирсәетне эзләп табарга! Ни дип аңлатыр икән? Балалы хатынга өйләнергә сон...—Ул шулай сөйләнә-сөйләнә тиз-тиз атлады. Каршы очраганнар артларына борылып сәерсенеп ана карап калды. Ә ул берәүне дә күрмәде. Баруын гына белде... Кара инде бу дуракны. Ишеткәнием аны... Таки хак булган икән. Әллә кем баласын киендереп, тыгындырып ятсын инде! Аертам мин аларны! Бергә яшәтәмме сон!? Эңә, алма шикелле Рузия һаман шул Мирсәет дип саргая...

Ул шулай үзалдына ярсый-ярсый барып, энесе янына килеп житүен сизми дә калды. Мирсәет кенә апасының тирләп-пешеп эш урынына килүенә гажәпсенде.

—Нишләп йөрисен, апа? Берәр хәл булдымы әллә?—диде ул сагаеп кына.

Галимәннән кыяфәте чынлап та гажәпсенерлек иде. Күзләре—урыныннан купкан диярсен, акайган, йөзе кызарган, иреннәре дерелди. Тиктомалга гына эш урынына килмәгән инде бу,—дип уйлап алды Мирсәет. Шуна күрә апасына зурлап, олылап, елмаеп эндәште:

—Әйдә, апа. Әйдә. Утыр. Ял ит.

Тик, Галимәннән игътибарлылыкка исе дә китмәде.

—Утырырсың монда... Утыртканын инде син безне...—дип авызын бәлчәйтеп елап ук жибәрде.

—Нәрсә булды, апай? Юньләп аңлат әле,—дип үрсәләнде Мирсәет, төмам пошаманга төшөп.

—Сорап торган була тагын! Сөйрәлчеген үз авызыннан әйткәч, аным-ны югалтам дип торам. Күз алларым караңгыланып, аяк-кулларым суынды...

—Нәрсәне әйткәч, апа?

—Нәрсәне? Нәрсәне? Кәбестәне! Балалы хатын алмасаң, кызлар беткәндер!

Ә син бу турыда икән әле, дигәндәй, Мирсәет тирән сулыш алды да ипләп кенә апасына әйтте:

—Эш урынында сөйләшә торган сүз түгел бу. Әйдә, мин сине тукталышка хәтле озатып куям.

—Ә-ә, озаттын ди!—дип ярсыды Галимә.—Озатмый тор әле. Монда хәтле килгәч, әйтәсемне әйтми китәмме сон?—Галимә кул аркасы белән күз төпләрен ышкып алды да, усалланып, эченә жыелган бар ризасызлыгын берәм-берәм чыгарырга кереште.—Без сине балалы хатынга өйләнер өчен үстердекмени? Оятың кая синен? Үскәндә, төпчек дип эш эшләтмәдек. Үлмәсен дип калдерләдек, сакладык. Утын кирәк булса да, печән кирәк булса да төртә арасында мин булдым—арба тарттым. Син шул арбага утырып бардын! Рәхмәтен шушыдыр инде. Кинәш юк, табыш юк! Казанга киткән чагында әни сина ни әйтте? Апаннар сүзеннән чыкма, алар белән кинәшәп яшә, диде. Хатын куенына кергәч, әнкәң сүзе дә башыннан чыктымы? Хатынның итәк астына кереп беткәнәң инде! Аягыңның баш бармагы гына күренә. Миргә яраган бер иргә генә ярый ул!

Мирсәетнән йөзе бер агарды, бер кызарды, тез буыннары калтырады, борынында тир бөртекләре күренде, тик кычкырмады.

—Апай, ни сөйләсен син?—диде ул Закирә өстенә ыргытылган шушы тиклем пычрактан үз гәүдәсенен авырая баруын тоеп.

—Белеп сөйлим!—дип чәрелдәде Галимә уң аягы белән идәнгә тибеп.—Әйтмәгәч тә! Балалы хатынга өйләнгән дигән хәбәрне күптән ишеттек. Гайбәттер дип уйладык, ышана алмадык. Без капчыкта ятмый ул, наныем. Унибирситәт дигән мәктәптә бер сез генә укымыйсыз бит. Күрше Чуерташлы авылыннан бер кыз сөйрәлчеген белән укый, ди. Шул әйтеп әйткән. Хәзер Мирсәетнән малае бар дип торган була ди. Каян килсен әле сина малай!? Өйләнгәнәң кайчан? Менә шул, энәкәем, аерыласың! Минем сүземнән чыккан, Ходай орыр үзенне! Биш яшендә, суга бата язганда, мин коткардым сине! Эңә, Рузия бүген сорасан, бүген бара!

Галимә әйтте-әйтте дә чыгып та китте. Артыннан ишек кенә шапылдады. Мирсәет, иненә тау-таш ишелгәндәй авыраеп, ни уйларга белмичә аптырап калды. Нишләп бу хәтле Закирәне күрәлмәй бу апалар? (Башына килгән беренче уй шушы булды.) Әллә, Таллиннан киткәч, башкалар белән чуалып алуы хак микән? Ир төмөн татып караган яшъ хатынның сагынуга түзәлмәви гажәпмени? Утсыз төтөн булмый, ди ич халык... Шикле уйлар күнелне тырнап алды... Юк, юк, булмас, дип каршы төштә ул үз-үзенә. Закирә миңа атна саен берсеннән-берсе жылы хатлар язып торды. Адам балалары, нигәдер, бер-берсен күрәлмәй. Берәү турында яхшы сүз ишетсә, көнләшә башлый. Яман сүз ишетсә—сөенә. Югыйсә, яманның берәүгә дә файдасы юк. Яхшының сина яхшылыгы тимәсә дә, яманлык кылмый ул. Халык мөкиббән китә торган гайбәт, яманлыкка сөенү була түгелме сон? Кара инде бу апаны: гайбәт таратып йори! Закирә белән яшәдем ни, Рузиягә өйләндем ни? Ана барыбер түгел микәнни? Иң беренче чиратта минем яратуым кирәк ләбәсә! Закирә белән Таллинда үткәргән кичләр гомеремнән ин бәхетле чагы булган икән. Күнелдә мәхәббәт ләззәтә генә түгел, мөлдәрәмә тулы өмет, якты хыяллар иде. Теләгемә һичшиксез ирешүгә ышанып, шуңа омытылып яшәү ничек рәхәт булган... Хыялларымның тормышка ашуы бары тик үземнән генә тора шикелле иде... Ялгыштым микәнни? Менә бит Галимә апа ниләр кыланып китте. Әни дә, Гөлсара апа да анын яклы булса?.. Бал ничек кенә татлы булмасын, дегет салгач... төсә дә, тәмә дә үзгәрәчәге көн кебек ачык...

Сонгы вакытта Закирәнен өендә юньләп торганы да юк, йокларга гына кайта. Иртән тора да эшкә чаба, аннары милиция идарәсенә. Йорт мәшәкатләрә онытылды. Ашарга пешерүләр, кер юулар бетте. Көч-хәл белән аякларын өстерәп кайтышлы кишеткә кереп йә кефир, консерв, йә тозлы кильки белән ипи ала да, шуның белән тамак ялгыйлар. Эшкә кулы бармый, күнелә күтәрелми. Балалар да күзгә күренеп үзгәрдә. Йөзләре суырылды, күз төпләре зәңгәрләнде. Башка чакта шаярып туймый торган Айзат белән Булат хәзер сөйләшми үк башладылар. Карашлары ямансу, монсуланды. Аларга карый да Закирә тетрәнәп китә... И, Ходеам, балаларымны ятим итә күрмә! Үзем дә ятим үстем ич мин! Ятимлекнен, үксезлекнен ни икәннән беләм. Әтиле гаиләдә үскәннәр матур киендә, тәмлә ашады. Алар кышлык утын, кышлык печәнне арба тартып әзерләмәдә. Алар жиргә нык басып йөрдә. Балалар шуклыгы белән начар гамәл кылынган чакта да, алар жавап тотмады, әтилеренә сыенды. Кимсетелү, кагылу, сугылу әтисезләргә эләкте. Мондый язмыш, берүк, балаларыма кагылмасын! Алар бәхетләрән югалтмасын!..

Мәктәптә дәрәсләр бетүгә ул бүген дә милиция идарәсенә ашыкты. Башка барыр, ярдәм сорар урыны юк анын. Мирсәетнен кайдалыгын бары тик шушында эшләүчеләр генә ачыклай алып, аны бары тик шушында эшләүчеләр генә табар сыман тоела.

Монда килүенән беренче көндә үк танышкан капитан белән сөйләшү дә жанына әзрәк тынычлык бирә. Рәхмәт төшкере капитан һич иренмичә ипләп кенә Мирсәетне эзләүне дәвам итүләрән сөйли. Капитан сөйләгәннәргә, үзе күргәнне, үзе кичергән вакыйгаларны кушкач, Закирәгә иренен тормышы тагын да тулырак күзаллана башлый.

...Ялдан кайтуына, милиция бүлегенә чакыру кәгазе килгәч, Рузия Шәмсиева кинәт агарынып китте, кинәт зигәнә чуалды... Нинди сораулар бирерләр икән? Үземне ничегрәк тотарга сон? Мирсәетнен югалуын белмәмешкә салыну ярамас. Хәзер үк эшкә шылтыратып алыым, әйтми калмаслар... Шулай төрдә уйлар эчендә уралып, Рузия суыткычтан коньяк тартып чыгарды. Илле грамм эчемлек тынычландырып жибәргәндәй булды. Дөнья кинәп, яктырып китте. Әз генә булса да курку артка чигенде. Курыкма,

каушама, Рузия, дип юатгы ул үз-үзен. Син авылда иден. Авыллашлар, Мирсәетнен туганнары моны раслап торачаклар. Син бер кичкә югалдын. Ана алиби дигәнөн бар. Буада дус кызында булдын. Төнне таныш түгел ир белән үткәрдән. Инде арагыз өзәлгәнгә дә биш былтыр бит. Курыкма. Үзенне ышанычлы тот. Артык сүз генә ычкындырма!

Тикшерүче кеше хатын-кыз затыннан иде. Рузия моңа да сөенеп куйды. Хатын-кыз ирләр кебек кансыз булмас әле, мыскыллы сораулар бирмәс дип уйлады.

Чынлап та, тикшерүче ипле кеше иде. Тавышын күтәрмичә, бик жайлы сөйләште.

—Сез Мирсәет Әхмәтшинны белә идегезме?—дип, башлады ул сорау алуны.

—Нишләп белмәскә, беләм.

—Танышлыгыгыз турында тулырак сөйләсәгез иде.

—Нәрсәсен сөйләсәң инде анын,—дип, иннәрен сикертеп алды Рузия.—Авыллашлар без Мирсәет белән. Бер мәктәптә укыдык.

—Мәктәптә укыганда Мирсәет Әхмәтшин белән мөнәсәбәтегез ничек иде?

—Берничек тә түгел.—Рузия аксыл сары төскә буяп бөдрәләткән чәчләрен төзәткәләде. Ялгыш сүз ычкындырмасам ярар иде дигән борчы-лудан каушап, кулларына урын таба алмау галәмәте иде бу. Шуна күрә ашыга-ашыга өстәп тә куйды.—Гөлсара апа гына безгә килгән саен, мин сине энем Мирсәеткә алдырам, дип оялта торган иде.

—Моңа Мирсәет ничек карый иде?

—Көлә иде.

—Аннары нәрсәләр булды?

—Мирсәет әрмиягә китте. Мина хатлар язды. Дуслык хатлары. Кайт-кач... әнә шул гыйбрәт Закирәсенә өйләнде.

—Закирә Әхмәтшина хакында нишләп шулай ямьсез итеп әйтәсез?

—Әйтмичә! Мирсәетне көтеп тордым ич мин! Ул хезмәт иткәндә бер егетне дә якын китермәдем. Сукуыр булмаса, мине күрер дип, өметләндем. Ул күрмәде... Мирсәетнен Закирәгә өйләнүен белгәч, туганнары кан елады. Барыбер тотмыйбыз, аертабыз дип яшәделәр.

—Нишләп, яшәделәр дисез?

Рузия кызып китеп ялгышрак сүз ычкындыруын абайлады. Хәер, үткән заманда сөйләшү алай ук куркыныч түгел, дәлилләрем нык дип, фикер йөртте ул.

—Сун,—ни бит инде. Ике баласы бар хәзер. Ничек асрылсыннар? Яшь тә бара.

—Әйе, әйе,—дип килеште тикшерүче.

Тикшерүченең анын сүзләрен куәтләп торуын күргәч, Рузия батыраеп ук китте. Үзе белгән өстәмә мәгълүматларны да житкерергә кирәк дип тапты.

—Мирсәетнен олы апасы Галимә исемле. Шул апанын ире Илнурнын күзе бик каты. Урманга кергәндә агачка сокланып караса—ул агач шундук корый, диләр. Закирәнен икенче малае Булат тугач, Илнур жиниләре Мирсәетнен өйдә юклыгын белгән дә, боларга килгән. Закирә бала коендырып йөри икән. Илнурга шул гына кирәк тә. Су эчендә чупырдап яткан бала кырына жинә кеше килеп баскан. Жинәсенә икенче бүлмәгә чыгып торырга кушкан булган Закирә. Кая ул чыгу! Бала коендырганна карап торасы килгән—селкенмәгән дә. Беләсезме ни өчен?

—Тәрбиясез ир булгандыр,—дип куйды тикшерүче.

—Алай гына түгел. Балага күз тисен дә үлсен, дип торган. Булатлары тумаса Мирсәетне аерасылар иде...

—Бала исән калган, шулаймы?

—Әйе.

—Алай икән,—диде дә тикшерүче уйга калды. Каләмен өстәлдә биеткәләде. Берәздән ул нәүбәттәгә сорадын әйтте.—Инде Мирсәет Әхмәт-

шин белән мэхәббәттә анлашуыгыз турында тулырак сөйләсәгез иде. Кайларда очраштыгыз, ул очрашулар ничек үтә иде?

Рузия тирән сулыш алды. Мэхәббәттә анлашу... Әйтергә генә ансат ул. Тирәнрәк уйлап карасан, һәр кешенен яшәеше бары тик мэхәббәткә корылган. Баймы син, ярлымы син—барыбер жанын тарта торган, күнеленә якин, сине ярата торган кеше кирәк. Шунсыз син ялгыз. Шунсыз яшәү мәгънәсә югала.

Яшылек елларында караган кинолары, мэхәббәт романнары тәэсирендә Рузиянен дә йокысыз төннәр үткәргәне күп булды. Мэхәббәтенең төп герое, нигәдер, гел Мирсәет иде. Аның хыялында Мирсәет акбүз атка атланган чибәр, көчле әкияти батыр да, жинел машиналарда жилдерүче зур нәчәлник тә иде. Мирсәет өйләнгәч төшенкелеккә бирелеп тә йөрде. Аннары анлады: сөюне көтеп утырмыйлар икән хәзер. Сөюне үзен эзләп табасы икән. Тора-бара Рузия өчен мэхәббәт татлы кыска мизгелләр рәвешендә гәүдәләнә башлады. Тик, ничек кенә булмасын, аның йөрәгендә Мирсәет өчен һәрчак урын бар иде. Бер мәлдә Мирсәет үзе дә ике ут арасында бәргәләнде. Ләкин балалы учак жылысы көчләрәк булып чыкты... Ике арада “Рузиядән—Мирсәеткә” дип бүлүк ителгән кул сәгатә генә авыр көннәренә санады. Закирәнен ай-ваена карамыйча, Мирсәет ул сәгатъне ташламады, хәтта балаларын сөйгән чакта да, күнел өчен генә булса да кулыннан салмады ул аны...

Мирсәет белән бергә булу теләге—аның татлы хыялы иде. Менә хәзер шул халәтенең бөртекләп искә төшерергә, алай гынамы әле—чит берәүгә сөйләп бирергә кирәк!

Рузия уйларыннан айнашып, ярдәм көткәндәй, тикшерүчегә карады:

—Аның нәрсәсен сөйләсән инде...

—Беренче тапкыр ничек очраштыгыз? Ул чакырдымы, сезме?

Сорауны болай тәгәснлэгәч, Рузия жинел сулап куйды.

—Анысы болай. Ул чакта мин ашханәдә эшли идем әле. Беркөнне яныма Гөлсара апа килеп керде. Туган көнемдә кунаклар киләсе. Берәр затлы ризык тапмаммы дип йөрүем, ди. Мирсәетләр дә киләме, дип сорадым. Килә, килә жаным, ди Гөлсара апа. Үзе генә килә, дип тә өстәде. Хатыны мәктәп балалары белән Мәскәүгә киткән. Син дә кил ди бу, хәйләле елмаеп. Бардым. Нишләп калыйм әле! Жаен китереп Мирсәет мине биергә чакырды. Аннары миңа кайттык. Менә шул.

—Сезнен очраша башлавыгызны Гөлсара белдеме?

—Нишләп белмәсен, барысы да белде. Минем Мирсәет белән очрашуымны алар үзләре теләде.

—Инде ташлашуыгызнын сәбәбе нидә? Тәфсилләп ачыклап үтик.

Бу сорауга ничек җавап бирергә инде дигәндәй, Рузия шактый эндәшми торды. Һәр сүзен уйлап, ерактанрак башлады.

—Адам баласы рәхәткә чыдамый икән, дигән фикергә килдем мин.

—Нишләп?

—Минем белән танышканда Мирсәет кечкенә генә бер предприятиядә кадрлар бүлегендә эшли иде. Хезмәт хакы аз иде анын. Акча юклыктан гел зарланды. Мин аны танышларым аркылы базага урнаштырдым. Үзем спорт товарлары кибетендә эшли идем.

—Ул анда нинди эш башкарды?

—Снабжениедә. Эшен яратты. Районнарга йөрде, чит өлкәләргә чыкты. Базалары товарсыз тормады. Йөри-йөри шомарды. Запас частылар белән дә эш йөртә башлады.

—База запас частылар сатмый ич.

—База сатмый, Мирсәет сатты... Шулай акча туплады. Аннары базадан китеп, шәхси фирмага керде. Менә шуннан башланды инде...

—Нәрсә башланды?—дип сагайды тикшерүче.

—Әйттем бит инде гыйбрәт Закирә, дип. Ул хатыннын туганнары да хайван булып чыкты.

—Анлатып сөйләгез әле—нинди туганнары?

—Мирсәетнең яна эш урынында Закирәнен кодачасы Альбина исемле хатын эшли икән. Жингәсенен сөңсөсө диме. Менә шул сөйрәлчөк белән Мирсәет командировкаларга йөри башлаган. Кунак йортларында люкс бүлмәләрдә бергә яшәгәннәр. Боларны мин соңыннан ишеттем. Билгеле инде, Мирсәет минем янга бик сирәк килә башлады. Эшем күп, өлгөрә алмыйм. Закирә дә үпкәли, дигән булды.

—Мирсәетнең Альбина белән очраша башлавын каян белдегез?

—Гөлсара апа әйтте.

—Алай икән... Ярар, рәхмәт сезгә Рузия ханым.

Тикшерүченең соңгы сүзләренә Рузия ышанып бетмәгән кеше кебек калса да барыбер иненнән тау төшкәндәй булды. Ул жинел сулыш алды. Мона кадәр көчкә-көчкә сөйрәлеп барган арбадай типкән йөрәгә сөнеченнән жинел генә эшли башлады. Аның хәл-халәтен тоеп, сизеп утырган тикшерүче тагын бер сорау өстәп аның өнен алды.

—Сез ничек уйлыйсыз: Мирсәет Әхмәтшин ничек югалырга мөмкин?

Рузиянен башына туман белән китереп ордылармыни! Ул тагын аптырап калды. Юк, юк. Бу сорауга җавап бирә алмый ул. Мирсәетнең кайда, ничек югалганлыгын гоман итәргә ярамый ана. Белмәгән мең баладән котылган.

—Бу хәл минем... Минем... башыма сыймый...

—Ярый, хушыгыз,—диде тикшерүче.

Рузия атылып урамга чыкты. Котылуларым шушы булса иде...

Шушы булса иде, дип тәкрарлады ул күнеленнән. Тагын чакырмасалар ярар ие... Тикшерүче бик гади сөйләште. Чынлап та әлегә шикләнмиләр ахрысы... Шулай була күрсөчө. Тукта әле, Рузиякәй, бик тиз тынычланма! Аларның уен кем белгән? Әллә... хәзер үк артымнан күзәтеп киләләрдер...

Ана куркыныч булып китте. Үзе дә сизмәстән артына борылып карады. Кеше-кара күренми. Тыныч кебек. Ул адымнарын тизләтә төште. Шикле уйлар тынгы бирми... Чакыртып иплә генә сөйләшкән булырлар да очрашасы кешеләрен белик-күрик дип, чыгарып жибөрерләр. Алла сакласын. Шуна күрә һәр адымны уйлап атларга, һәр сүзгә үлчәп сөйләргә кирәк.

Бар игътибарын туплап әлегә сорау алуны кабат исенә төшерде. Мирсәет белән ничек танышуларын сорашканда нинди сүзләр, нинди жөмлөләр белән җавап бирде соң ул? Икенче тапкыр чакыртып тагын шул ук сорауларны бирсә, җавабы беренчесенә тәңгәл килерме? Ул халык хәйләкәр. Йомшак жөеп катыга утыртырга да күп сорамас. Мирсәетнең югалуына һичбер катнашым юк дип иң элек үземне ышандырырга тиеш мин! Мирсәет—минем үткәнем. Очрашмый башлавыбызга биш былтыр. Арабызда тагын яна кеше бар... Альбинаның миннән кай жире артык? Ул да дөнья чибәре түгел. Искитәрлек урыны юк. Альбинаның Мирсәетне минем кебек ярата алуына ышанмыйм. Бу ирләр ничек шулай үзләрен яраткан хатын-кызны ансат кына оныта ала икән?..

Ташны башка, башны ташка бәрсәң дә, бер нишләр хәл юк. Эшләнәсе эш эшләнгән, кылынасы гамәл кылынган...

Рузия Мирсәет белән бергә үткәргән вакытларны берәмләп исенә төшерде. Базага урнашкач, акчага тиенде Мирсәет. Фатирын затлы жиһаз белән тутырды. Санаторийларга йөри башлады. Акчаны санап тотмады. Рузия янына килгән саен портфелендә затлы коньяк, кара уылдык, кулында роза чәчәкләр булып иде. Ишектән керүгә, чәчәкләрен Рузиягә сузганда гел бер шигыр буларын кабатлар иде:

Зәңгәр чәчәк гомерлек яр була.

Кызыл чәчәк—өзелеп сөюче;

Ә ак чәчәк керсез күнел була,

Сары чәчәк шинеп кибүче.

Бу юлларны ул үзе чыгарганмы, әллә берәр китаптан укыганмы, анысы Рузиягә мәгълүм түгел. Ә инде бөйрәмнәр алдыннан Рузия хан кызына тиг булып иде. Бүләкләрнен иге-чиге булмас иде. Берсеннән-берсе затлы

француз ислемайлары, кыйммөтлө кремнар дисенме, чүпрөк-чапракнын очы-кырые юк... Яна эшкө күчкөч мондый бөхөтлө көннөр кими башлады. Мирсәет анын янына килүне сирәкләде. Әкрөлөп Рузиянең кайда торганлыгын бөтенләй оныткандай булды. Ниһаять, төннөр йокысыз калды. Рузия әйләнә-тулгана, бәргәләнә, жанын кая куярга белми интегә. Шулай тик торганда, кинәт кенә... Кычкырышмаган, әрләшмәгән, үпкәләшмәгән... Ницә еллар буге бер-береннен куен жылысын тоеп яшәгәч, дип үрсәләнә ул. Мондый хыянәт анын башына сыймый. Бөхөтлө мизгелләр искә төшөп үзәкләрен өзә. Төннәрен ул шулай йә елап, йә бөхөтлө чак хатирәләрен күнелендә янартып уздыра. Бөхөтлө чакны сагыну—үзе бер ләззәт.

Ул аны югалтуына хәзер дә ышанып бетә алмый. Килер, килми калмас дип, күпме көтте бит... Шулай кангырап шактый йөргөч түзмәде, үзе Мирсәетнең эшенә китте.

—Нишләп йөрисең?—дип салкын гына каршы алды Мирсәет.

—Сине эзләп килдем. Бөтенләй югалдын!—диде Рузия.

—Җе.—Кеше-кара күрми микән безне, дигәндәй, тиз генә як-ягына карап алгач, Рузияне куа ук башлады.—Монда сөйләшөп торырга вакыт юк. Шәхси фирма бу. Эшләсән—түлиләр, эшләмәсән—китәргә кушалар.

—Аена бер-ике сәгать тә буш вакытның калмыймы,—дип төрттерде Рузия.

—Ярар, ярар. Барыбер монда сөйләшмик әле. Кеше күрсә дә яхшы түгел. Очрашырбыз. Барысын да аңлатырмын.

—Мин озак торырга килмәдем лә,—дип жавап бирде Рузия исе китмәгән кыяфәт чыгарырга тырышып.—Узышлый бер хәленне белеп китим дип кенә керүем иде.

Ниһаять, Рузия зарыгып көткән—“аңлатырмын” дигән көн килеп тә житте. Бер кичне Мирсәет аның бусагасын атлап керде. Озын итәкле атлас халаты өстенә кечкенә альяпкыч бәйләп, Рузия йөгәрә-йөгәрә табын әзерләде. Һәм альяпкычын чишөп ыргытып, Мирсәетнең алдына менеп кунаклады. Ирнең муенына уралып иркәләде, иркәләнергә теләде. Тик, анын бу гамәле жавапсыз калды. Мирсәет аны күтәрөп, затлы жәймәләр жәелгән, ятакка алып яткырмады...

—Син чынлап та төмам арыгансын... Талчыккансын... Минем тау бөркетем... Әйдә әле берәр чәркә...

Бәллүр бокалларга затлы шөраб акты. Мирсәет, эчөп куйгач, сүз башлады.

—Рузия, син мина үпкәләмә инде...

—Нишләп үпкәлим ди, булмаганны!

—Алайса, бик әйбәт. Мәсьәлә болай тора. Мин чынлап та синен янга килөп йөри алмыйм.

—Мин синен эшен тыгызлыгын беләм инде,—диде Рузия аның хәленә керергә теләп.

—Мәсьәлә эш тыгызлыгында гына түгел...

—Нәрсәдә сон?

“Әйт инде, нишләп ялыктырасың? Син кайчан очрашабыз дисән, мин шуна риза! Ташлама гына!” дигән ялварулы карашны тоөп утырган Мирсәет безәз эндәшми торды. Анын Рузияне рәнжетәсе килми, шул ук вакытта араны да өзәргә кирәк. Моңы ничек эшләргә? Ул төвәккәлләргә булды.

—Рузия, без башка очрашмаска тиеш...

Рузиянең балкып торган йөзе кинәт үзгәрде. Башта ул агарынды, аннары битләренә тимгел-тимгел кызыл таплар чыкты. Бу тиклем авыр сүзгә башта жавап табалмый тотлыгып торды. Аннары, телгә килөп:

—Башка сөяркән бармыни?—дип соралды.

Мирсәет “әйе” димәде. Үзенә хас тынычлыгы, кешегә ачыктан-ачык усал сүз әйтмәс гадәте белән акланырга кереште.

—Нинди сөяркә, ди! Әйтәм бит... Эш күп. Аннары... Закиргә дә игътибарым житми... Гел юлда да, гел юлда. Менә иртгә тагын Буага барасы.

Тыныч, сабыр кеше дә кызып китәдер шул. Уйламыйча, төжел генә

Буага барасын теленнән ычкындыруны башкача аңлатып булмастыр шикелле. Иртәгесен поездга утырыр да Рузия дә Буага юл тотар, дип башына килмәгәндер шул. Житмәсә әле, Рузиянең бер танышы Буада кибетче булып эшли. Мирсәет моны да белә иде, югыйсә...

Рузия танышында тукталды. Үзе белән алып килгән паригын киде, кашларын калын итеп каратты, күз төпләре буялды, киём-салым алышынды. Хәзер кызыйны Мирсәет түгел, тудырган әнисе дә ансат кына таний алмас иде. Ике кибетче кичләтеп ресторанта китте. Алар килеп кергәндә, Мирсәет белән Альбина дөньяларын онытып, ашап-эчеп утыралар иде. Рузия ишектән керүгә, аларга карап, тораташ шикелле катып калды. Ярый әле дустан тиз генә житәкләп алды да урындыкка утыртты.

—Башынны югалтма,—дип пышылдады дустан.—Синен ирен түгел бит ул! Тавыш чыгарма. Милициягә эләгеп хур булырсын.

Ике дус тегеләрне күзәтә башлады. Мирсәет егетнең дә егете инде. Яш кияү сымак киенгән, карап туймасын үзенә. Сөяркәсе авызына кереп китәрдей булып аны тыңлый. Күзләр-күздә, авызлар-авызда боларнын. Мәңге аерылмас парлар сыман кыланалар. Барып Мирсәетнең битенә төкерәсә килде Рузиянең. Кеше булган, имеш! Бер тәңкәләп акча теләнгән чакларын оныткан. “Юк, Мирсәеткә тимим. Хәзер барам да тегесенен чыраена тәлинкәсе-ние белән ризыкларын каплыйм...” дигән уйларын дус хатыны сизеп алды ахрысы:

—Әйдә китик. Йә берәр юләрлек эшләрсен. Кыяфәтен бик житди—дип, Рузияне ашыктырды.

—Тагын берәз гына утырыйк инде.

—Әйдә, лутчы кунак йортына барыйк. Анда минем танышлар бар. Казаннан Мирсәет исемле ир-ат киләсе иде, кайсы бүлмәдә тукталды, дип сораштырырмын үзләреннән. Теге нәмәрсәсенен исемен белеп булмасмы?

Киттеләр. Мирсәет белән Альбина берәр кешелек бүлмәләргә урнашканнар.

—Менә көндәшеннең исем-фамилиясен дә белден. Аның кемлеген, кайсы якныкы икәнлеген ачыклау, кем әйтмешли, ике тиен—бер акча хәзер.

—Мин ул хатынның чырасна кислота сибәм, менә әйткән дә диярсен!—Урамга чыгып берничә адым атлагач, Рузиянең беренче сүзе шул булды.

—Аның ни гаебе бар? Азгын иргә хатын-кыз беткән дип беләсенме? Үч алгач синен янына килер дип уйлыйсыңмы? Юк, бәгырькәем, килми. Ул Альбина да синен белән минем шикелле үк хатын-кыз. Тегесе яратам дигән, монысы ышанган. Мирсәетен хайван! Үзен әйтмешли, ана ни житмәгән? Өендә—хатыны, аның өстенә—син. Ирләр өшәке, бәгырькәем. Төптәнрәк уйлап карасан—шулай. Хатын-кызны ирләр боза. Ирләр аркасында хатын-кыз арагы эчә, тәмәке тарта, зина кыла. Корсак төшереп бала үтерә... Хатын-кызның нәзәкәтьлеге, горурлыгы, йомшаклыгы дигән төшенчә юк хәзер. Югалды ул. Андый сыйфатларны элеккеге киноларда гына күрәсен инде. Анадан бозык булып тумыйбыз бит без! Әйтәм ич, бәгырькәем, ир-ат боза. Йә ул, сына өйләнәм, дип, алдалый-алдалый да, күнел ачып туйгач ташлап китә. Йә ул көчли. Тик торганда гына хатын-кыз бозылмый ул, бәгырькәем!

Рузия авыр сулап куйды.

—Мин Мирсәетне үзем яраттым...

Иртәгесен Рузия китте.

Поезд Казанга таба йөгерде. Рузия күзләрен тәрәзәгә төбәгән дә уйга чумган. Күзалдында Мирсәет белән бергә булган чаклары. “Ни өчен,—дип сорый ул үз-үзеннән.—Ин кадерле, ин мөкатдәс хисләремне нигә таптадың? Синен аркада нинди авыр сүзләр ишеттем. Кунакка, театрга хатынын белән йөрден. Мин берьялгызым кайчан килерсен дип, сине көтеп утырдым. Барасы жиремә бармадым, чыгасы жиремә чыкмадым. Авылда күпме гайбәт чәйнәделәр... Түздем. Үзенне адәм рәтле эшкә урнаштырдым. Арган-талган чакларында таянычын идем. Боларның һәммәсен ансат кына онытып була микәнни?..

Ул шулай сыкрап-сыктап, юл буе үз-үзе белән сөйләште.—Мин сине,

барыбер, болай гына калдырмыйм. Барыбер ни булса да кылам! Закирөгө өйлөнгөнчө аңлашкан булсак, синеке генә булыр идем, диден бит! Ялганчы! Апаларын да ялганчы! Үзләрөнә кирәк чакта гына Рузия әйбәт, Рузиягә житми, дип такылдыйлар. Күрсәтәм әле мин сезгә! Минә дә Закирә шикелле жебегән нәмәстә дип беләсездер! Апасныкылар диләр безне!..”

Ул бер елады, бер ярсыды. Ниһаять, әкрән-әкрән берәз тынычланды. Хат язып карыйм әле, дигән фикергә килде ул.

* * *

Абыйсы Габдулла фатирыннан, күз яшьләрөнә төелеп, чыгып киткәнә күп еллар узса да сүзендә торды Закирә. Язмыш дулкыннары текә кыяларга китереп бәрсә дә, тирән улкыннарға илтеп салса да, абыйсы катына ярдәм сорап бармады. Бүгөн бара. Жанына урын таба алмаганга бара...

Укырга керүчеләр исемлеген чыгарып элгән көнне Закирә очып кына кайткан иде. Студент бит ул хәзер, талибә! Аллаһы боекса, аның хыяллары тормышка ашачак! Алар авылында көндөз укып югары белем алган бер генә хатын-кыз да юк әлегә!

Һавия жингәсенен бу шатлыкка исе дә китмәде.

—Һи, хәзер дояркалар лутчы яши! Әнә, минем сөңлем Альбинага гына кара! Бәйрәм саен колхоз йә күлмәклек, йә одеал бүләк итә. Ипиен бирә, акчасын! Казанга синең шикелле сырма киеп килми ул!

Закирә эндәшмәде. Нишләмәк кирәк, аның киём-салымы мактаньрылык түгел шул. Укып кына чыксын! Киеме дә матур булыр, тормышы да.

Давылдан соң тынган дингез сыман фатир эче тынып калды. Һәрберсе үз эченә бикләнде. Закирәнен сөенечен уртаклашыр кеше табылмады. Кичке ашны да сүзсез ашадылар. Ләм-мим. Габдулла абыйсы да авызына су капкан... бүгөн инде тән утырып дәрәс әзерлесе юк. Закирә кичтән үк ятып йоклаячак. Жингәсе өчен эшкә йөрүдән дә туктар. Укулар башланьрга тагын бер атна вакыт бар әле, әнисе янына кайтып өлгерер. Иртәгесен чәй эчкәндә, үз уйларына чумып утырган Закирә, Һавиянен тавышыннан сискәнеп китте.

—Кызлар шулай чөмерәме инде! Кара әле кыяфәтен!..

Һавия, Закирәдән чирканган рәвеш чыгарып, йөзен жьерды. Үз исеменә ни өчен мондый ямьсез сүз әйтелгәнән аңламыйча, Закирә аптырап калды. Югыһса, алар авылында гел шулай эчәләр чәйне. Бу ни хикмәт соң, ярдәм ит, аңлат, дигәндәй, абыйсына мөлдәрәп карады.

—Апаң дәрәс әйтә,—диде абыйсы сөңлесе ягына борылмыйча гына.

Ә-ә, имәндә икән цикләвек, дип уйлап алды ул. Кичә кичен жингәчәйнен авызында су түгел агу булган икән. Аның өчен мин хәзер төзелешкә эшкә баралмыйм икән. Шуна жене чыккандыр инде...

Һай, Закирә уйлаганча гына булсачы!

Берәз тынып торгач өй эчен тагын Һавиянен тавышы янгыратты.

—Нәрсә дәшми торасын! Әйт!—дип жикерде ул иренә.

—Закирә,—диде Габдулла абыйсы, берәз унайсызлангандай итеп,—син фатир эзлә инде... Апаң янына бар...

Менә сина, мә—чүп өстенә чүмәлә!

Апасы Миндөгөл узган ел гына химия-технология техникумына укырга керде. Кич укый, көндөз эшли, фатирда яши. Закирәгә ул ничек ярдәм итә алсын? Үзе дә су белән ипи ашап кына тора ич! Жылы аш та күргәне юк. Нишләргә инде, дип баш ватты Закирә, абыйларда торып укырмын дип, ничек алданган ул... Үзләрәндә торуыма нишләп болай каршы икән бу Һавия? Яхшылыктан башка минем бер генә начарлыгым да тими бит, югыһса. Әллә... әллә укырга керә алуымнан көнләшә микән? Йөрәген кара көнчелек ураганмы? Төне буге абыйның колак итен ашап чыккан инде бу...

Сөңлөсенен кичерешләрән тоеп торган Габдулла аның хәленә керергә теләгәндәй, әйтә куйды:

—Эшкә урнашырсын инде... Хәзер паспорт ала аласын.

Закирә эндәшмәде. Паспортын алыр да ул. Укырга кергәч, авылда

калырга мәжбүр итә алмыйлар. Әмма, укуын ташлаган сурәттә дә Казан дип, ябышып яту кирәк микән? Авылда әнисе берьялгызы. Кышларын ничек су китерер? Өен кем жыештырыр? Керен кем юар? Авырып китсә, кем тәрбия кылыр?

Абыйсы сүзен дәвам итте:

—Һавияләр конторында эшчеләр жыялар, ди.

Закирә уйларынан арынып, абыйсына күзен акайтты. Ычкынганмы әллә анын абыйсы? Завод яки фабрика турында сүз кузгатса—тыңлар да иден. Һавияләр конторасына ди бит, тиле! Һавия эшлөгән жиргә Закирә барамы инде? Ачка егылып үлсә дә бармый ул аның янына! Бу ирләр нишләп шул тиклем жүләр була икән, дип, сәерсенеп карады ул Габдуллага. Шушы хәтле тар карашлы, акны карадан аера белми торган явыз, надан хатын белән язмышынны бәйләргә кирәк бит, әй! Хезмәт хакы алганда үз фамилиясен көчкә-көчкә ызып чыга инде ул чыгуын. Ярар, надан да булсын, ди. Адам баласында табигатьтән килгән кешелеклек, игелек, ярдәм итү, алга карап фикер йөртү ише күркәм сыйфатлар да булырга тиештер бит?! Моның эчен мәкер, явызлык, кара көнчелек алган! Өстәвенә ялкаунын ялкавы. Кара-каршы утырып, берәр чөркә жибәрсә генә житез. Шушы әтрәк әләмнең жырын жырлап тора бит аның абыйсы. Казанга эш эзләп килдемни ул! Бу жүләрләр, Закирә паспорт ала да аннары эшкә урнаша дип, уйлыйлар микәнни? Һавия янында төзелештә эшләр өчен төннәр бие имтиханга әзерләндемни ул?

Авыр иде ана. Хыялында йөрткән язмышының гүзәл елгасын сазлыкка борып жибәргәндәй тоелды. Бертуган абыйсы ярдәм кулын сузарга теләми. Димәк, гомеренен авыр, сынаулы чакларында ул ана ышана да, таяна да алмаячак икән.

Күнелендә чайкалган рәнжешле, газаплы кичерешләрән Закирә тыеп тора алмады—усал, зәһәр карашын абыйсына текәде.

—Жир казу эшен Казанга килеп эзлесе түгел! Крәшен тавыннан таш чыгарып, ел саен бер дунгыз фермасы салалар авылда!

Инде монда артык калып булмый иде. Апасы янына барырга кушалар икән, барыр. Кыз туганы болар шикелле урыс белеше булмас, куып чыгармас...

Китәргә дип ишекне ачкач, яшь белән мөлдәрәмә тулган күзләрән тутырып күнелендөгесе аңлашылырлык итеп тагын бер тапкыр абыйсына карады... Гомерем булса, бүтән беркайчан да синең янга ярдәм сорاپ килмәм. Син туганлыкка хыянәт иттен. Әтиңен үзенә әйтеп калдырган васыятьләрән аягын астына салып таптадың. Сугышка киткән чакта күз яшьләрән сөртә-сөртә әйткән бит ул: “Улым, ике сенләң бар. Син аларга һәрчак таяныч бул. Алар үсә-үсә синнән матур күлмәк тә сорарлар. Авыр хәлгә калсалар сиңа килеп егылырлар да. Берүк рәнжетмә”,—дигән. Син боларның барысын да оныткансың. Без бер-беребезне бүгеннән югалтуы-бызны да күз алдына китерә алмыйсың әле, дия иде аның карашы.

Аннары сабуллашмыйча да чыгып китте. Әйе, ул сүзендә торды. Беркайчан да Габдулла янына ярдәм сорاپ килмәде. Ә бүтән... бара шул... Һавия жингәсенен күзенә карап, сөңлесенен кем икәнлеген әйтергә бара. И-и, теге чакларда Альбина белән ничек мактана иде: “Безнең Альбина сыер сава!.. Безнен Альбинага бәйрәм саен бүләк бирәләр!.. Син, эштән качып, укып йөрисен! Безнең Альбина!..”

Мактаулы Альбина, өч ел сыер сауды да бер прапорщикка ияреп Себер ягына китте. Аннан бала белән кайтты. Хәзер Казанда яши. Бу кадәресең Закирә күптән ишеткән иде инде. Әмма, Мирсәетенең Альбина белән бергә эшләвен белми иде. Тикшерү эшләре башлангач кына белде ул моны. Без капчыкта ятмый шул... Мирсәет белән Альбинаның сөяркәләр икәнлегә дә ачыкланды. Бу хәбәрне ишеткәч, Закирә башта ышанмый торды. Ни дисән дә чит кеше түгел бит, кодача кеше!

Шушы хәлләрне уйлаган саен, Закирәнең аяк астында жир убылгандай тоела. Ул, каядыр аска, төпсез бушлыкка очкандай була. Сулышы кысыла, башы әйләнә. Юк, юк! Бирешергә ярамый, дип, үз-үзенә әмер бирә ул.

Сабырлык бир, газиз Аллам! Айзатым белән Булатым хақына сабыр итим... Троллейбус култыкчасына таянган хәлдә, арткы төрөзөгә карап баскан Закирә, сабырлык сорап, бүгенге чынбарлыктан качарга тырыша. Бүгенге хәлләрне өзгә генә булса да онытып, уйлары белән тагын узган гомер сукмакларына кереп китә.

...Уйларның төрлесе бар. Күбесенчә, күнелне әрнү-үкенү хисләре били. Читен, бик читен халәт бу. Киләчәккә өметен, шул өметкә алып баручы омтылышын булганда гына, ямьсез уйлар бертуктаусыз жанны кимерә алмый. Мондый халәттән котылу өчен, барыбер, вакыт кирәк. Жан ярасы вакытлар узу белән генә төзәлә. Төзәлгән сурәттә дә, жөйләр кала...

Хәтергә уелган матур мизгелләрен дә, ямьсезләрен дә вакыт үзе белән алып китә. Тормыш кануннары кырыс: телисенме син, юкмы—ул барыбер үзе белән исәпләшергә мәжбүр итә. Әмма, рәнжетелгән чакта, жанга салынган яралар мәнгә бетмәс, мәнгә сакланыр шикелле.

Бала тудыру йортыннан чыгуына бары ун көн узган иде. Закирә Булатны алып кайткан иде. Бу вакытта Айзат авылда яшәп торды. Закирә белән Мирсәетнен тормышлары шактый жайлана башлаган иде. Панельдән төзәлгән бер бүлмәле “хрущевка” булса да үз фатирлары, кем әйтмешли, үз куышлары бар. Тупырдап торган тагын бер малай туу сөенече белән яшәп яткан чаклары. Аяз көнне яшен яшынәгәндәй, бер кичне Мирсәетнен олы апасы Галимә килеп керде. Ике кулында ике зур төенчек, ике баласын да иярткән.

—Уф-уф! Көчкә килеп життек!—диде ул балаларны ишектән кертә-кертә.—Барыгыз, бар. Терәлеп тормагыз! Сина кирәк чакта таксиен да тиз генә тотып буламы соң!

Мирсәет гәзит укып яткан жиреннән торды да:

—Болай күтәрәнеп нишләп йорисез?—дип сорайды.

—Теге ишәк тагын эчеп кайтты. Аерылам мин аннан! Куып чыгарам!—диде Галимә төенчекләрен түргә урнаштыра-урнаштыра.—Эшләремне юлаганчы сездә торырбыз дип, килдек.

“Бу апа ни сөйли соң?”—дигәндәй, Закирә Мирсәеткә карады.

Мирсәет аның карашына игътибар итеп тормады бугай. Ул апасына мөрәжәгать итте.

—Торырсын, торырсын, апа.

Закирә чәй табыны әзерләде. Сөйләшеп утырдылар. Балаларның өлкәне бишенче сыйныфта укый, мәктәпкә үзе йори икән. Кечкенәсе бакчада.

—Гүзәлне бакчага йөртеп тормам инде,—диде Галимә.—Закирә өйдә ич. Бергә утырырлар.

Закирә аптырады. Баладан соң үзенә дә терелеп бетә алганы юк. Гәүдәсе сызлый, хәлсез, ятасы гына килеп тора. Ул арада бала елый. Адым саен аның чүпрәкләрен юасы, имезәсе, коендырасы. Мирсәетнен кайтуына ашарга да әзерлесе. Ул үз хәлен үзе генә белә. Менә хәзер каршы сүз әйтсән, тавыш чыга инде. Бәлки, бер-ике көннән китәрләр, дип, эндәшмәүне хуп күрдә.

Бер бүлмәле фатирда йоклар урын да күп түгел. Аларның да түрдә бер сафа, ишек катында киём шкафы артында бер диваннары бар.

—Апа, Гүзәл белән син монда йокларсын,—диде Мирсәет түрдәге сафага ишарәләп.

—Ярар, ярар. Рәхмәт, энем. Үзегезгә кая жәярсез икән?

—Борчылма. Без менә, малаең белән, шкаф артына качарбыз, шулай бит, энәкәш?!

Закирә белән нәни Булат чуттан төшөп калды. Әйтерсен лә, монда башка кеше юк. Күзләренә тыгылган яшен күрсәтмәс өчен баланы кулына алып аш бүлмәсенә кереп китте ул. Хәер, аның эндәшерлек, ни дә булса әйтерлек, хәле дә юк иде.

Нәрсә соң бу? Апалары килдеме, Мирсәетне алыштырып куйган шикелле—Закирәгә игътибар бетә, әллә хатыны бар, әллә юк. Кинәшмиләр дә. Бу юлы да Закирәнен аш бүлмәсенә кереп китүен шулай тиеш дип санадылар бугай, сүз әйтмәделәр, апалы-энеле тәмләп сөйләшеп утырдылар.

Закирә биләүдәге Булатны өстәлгә куеп торды да кухняга жәелмә карават алып керде. Башта аны ипли алмый шактый азапланды. Өстәлне икенче якка этеп, кыйгачлап куйгач, урнашты тагын. Баланы куенына алып, Закирә шушында ятты. Башка кичләрне, бала имезә башлауга, Закирә йокыга изри башлый иде. Бу юлы йокы качты. Гарылегеннән тамагына төер утырды. Эчтән генә елап, жаны сыкранды... Кара инде боларны! Кешегә әйтсән, валлаһи, кеше ышанмас. Әкият сөйләп торма, алар бик әйбәт кешеләр, андый эш эшлиләрме соң, булмаганны дип, үзенне сүтеп ташларлар. Типсә тимер өзәрлек ир белән тап-таза кунак хатын ипле, жылы урында йокласын! Ә ун көнлек нарасый белән ана кухняда раскладушкада ятсын! Ышанырлык хәл түгел шул. Әмма, нишләмәк кирәк, ышанмаган кеше ышанмый инде. Бер-ике көннән китәм дип өметлөндөргән Галимә айдан артык яшәде. Закирә белән Булат айдан артык раскладушкада йоклады.

Ул чакта ничек түзгән ул? Йоклап китеп ничек бала өстенә ятмаган?...

Троллейбус йөртүченең игъланы Закирәне уйларыннан йолып алды.

—Совет мәйданы тукталышы.

Абыйларына килеп житкән икән ич!

Кыңгырау тоймәсенә басканда Закирәнен йөрәге кысылып куйды...

Ничек каршы алырлар? Нишләп йөрисең, сине кем чакырган, димәсләрме?

Ишекне Һавия ачты.

—Ба-а-а! Танымый да торам, Закирә!—диде ул, бусаганы атлап керергә дә өлгөрмәгән Закирәне баштан-аяк күздән кичереп.—Нинди жилләр ташлады?

—Керергә ярыймы соң?—диде Закирә салкын гына.

—Нишләп ярамасын! Кер әйдә, кер. Түлке абыең өйдә юк.

—Абый анына килмәдем мин. Синең янга килүем.

—Ми-нем ян-га-а?!—дип аптырады Һавия.

—Әйе, синең янга. Курыкма, кычкырышырга килмәдем. Мирсәетне эзләп йөрүем...

Башка чакта авызыннан ут чәчрәтеп торган Һавия бер мәлгә телсез калды.

—Нишләп әле синен ирен бездә булсын?—диде ул бик нык аптырап.

—Син Альбинанын апасы. Сенленең кайда сөйрәлгәнән, мөгаен, беләсендер?!

Һавия, бу тагын ни сөйли дигәндәй, сәерсенеп карады:

—Кит сәнә! Әкият сөйләп торма монда!

—Һай, әкият булсачы! Минне тотып сүксән дә, теге чактагы шикелле куып чыгарсан да түзәр идем. Әкият түгел шул! Өч ай инде сенлең минем ирем белән сөйрәлә! Кодачасынын ире белән аунамаса, дөньяда ирләр беткөндер, оятсызга!

Закирә берсеннән-берсе әшәке сүзләр белән Альбинаны сүгә. Ни хикмәт, Һавия тыныч. Ул, егерме-егерме биш көн элек кенә, Альбина фатирында Мирсәетне очратуын исенә төшерде.

Кич иде. Өстәлдә затлы шәраб, кара уылдык, кыздырылган тавык, ананас, киви, банан, апельсин ише жылы як жимешләре. Сөйләштеләр. Һавия да алар белән утырды.

“Мирсәет безнен фирмада эшли”,—диде Альбина.

“Әйбәт булган,—диде Һавия.—Закирәне жене сөймәсә дә, сиздермәде, сорашкан булды.—Каенсенел исән-саумы? Балалар үсәме?”

“Әйбәт, рәхмәт”,—дип жавапны кыска тотты Мирсәет.

Һавиянен Закирә турында күбрәк беләсе килә иде килүен. Әмма, кияүдән артык сүз ала алмады. Һавия китәргә кузгалды. Мирсәет тә аннан калмады. Ишектән бергә чыктылар. Хезмәттәшенең, житмәсә әле Закирәнен ирен (кодача белән кода ич!) Альбинада күрүгә әлләни игътибар итмәгән иде. Менә сина мә, кычымас башка тимер тарак булды әле бу!

—Юкны сөйлесең син Закирә,—диде Һавия уйларыннан арынып.—Альбинаны күрәлмаганга, аннан көнләшкәнгә яла ягасың. Габдулланың сенлесе дип тормам. Хөкемгә тарттырырга да күп сорамам!

—Белмим шул, хөкемгә кемне тартырлар? Мирсәетне милиция эзли. Югалуына бер атна булды. Соңгы тапкыр аны синен сенден белән күргәннәр!

Һавиянең нидер әйтергә дип ачылган авызы ябыла алмыйча торды.

—Ни сөй-ли-сен син?—диде ул зиненен туплап.—Мирсәет югалды, дисенме?! Кеше бит ул! Энә түгел...

Һавия бу хәбәрне аягүрә генә күтәрә алмадымы, “лып” итеп урындыкка утырды. Жингәсенен чыңлап та берни белмәвенә Закирә ышанды. Әйе, явыз Һавия, надан, әче телле, ялкау, кешелексез, саран. Тик, ялганлыгый белми. Мөгаен, аның бердәнбер уңай сыйфаты шушыдыр да.

* * *

Рузия Мирсәеткә озын хат язды. Бергә уздырган бәхетле чакларын тәфсилләп тасвирларга тырышты. Мин яраткан кебек кем дә булса сине яратуын күз алдыма китерә алмыйм, дип тә өстәде.

Өйләнгән ирнең кайчан да булса ташлаячагын акылы белән анлап яшәде ул яшәвен. Тик, күнеле моңа ышанырга теләмәде. Ана хәзер рәхәт иде. Мирсәетнең апалары алар арасындагы мөнәсәбәтне белеп, хуплап торгангамы, ул үзен сөяргә генә түгел, хокуклы хатын итеп тойды. Әйе, әйе—хатыны! Күнеленә шик килгән чакларда ул: “Борынгылар гел ызылшымый яшәгәннәр әле”,—дип, үзен-үзе юатты. Шулай бу гамәлнен хаклыгына инанып яшәде. Аннары, Мирсәет болай тиз арада икенче сөяргә табар дигән уй башына да кермәде...

Мәктәп елларынан ук күз атып йөргән егете булгангамы—Мирсәет ана бик, бик якын иде. Юк, башка хатын-кыз белән Рузия аны бүлешмәячәк! Бу мөмкин хәл түгел! Чү, монда сүз бүлешү турында гына түгел, ләбаса! Мирсәет Рузияне бөтенләй ташлады. Аның изге хисләрен таптады! Бар бәхетен, бар дөньясын чәлпәрәмә китерде...

Мирсәет хатны укыганмы, юкмы—бу хакта Рузия белә алмады. Чөнки, ир ана җавап бирмәде. Инде нишләргә? Апырады ул. Кул кушырып утырып булмый. Янып-көеп, бәргәләнәп, үз-үзенә урын табалмыйча күпме яшәргә мөмкин? Ана бер генә юл кала—Мирсәет белән очрашырга! Ничек кенә булса да ана үз хәлен аңлатырга кирәк! Мирсәеттән башка яшәү—яшәү түгел! Шушы теләген тормышка ашырырга ниятләп ул Гөлсараларга барып керде.

—Гөлсара апа, Мирсәет белән очрашырга ярдәм ит, зинһар!

—Мин нишләргә тиеш сон?

—Мирсәетне иртгә үзегезгә дәш. Мин очраклы гына сезгә килеп керермен.

Мирсәет артыннан ук Рузия дә килеп кергәч, өстәлгә куярга ипи “юклыгы” беленде. Гөлсара тәжел генә кишеткә китәргә “мәжбүр” булды.

—Хатыма җавап бирмәден...—дип сүз башлады Рузия икесе генә калгач.

Әмма, Мирсәет башка вакыттагы шикелле акланып тормады. Хат язып, эшенә килеп йөрү аның ачуын чыгарган, күрәсен.

—Нәрсә дип җавап бирәсе иде?

—Мирсәет, нишләп болай сөйләшәсен? Без бит, бер-беребез өчен бик кадерле кешеләр...

Рузия ирнең күкрәгенә капланырга уйлап, алга атлады. Ләкин, Мирсәет аны тотып алды да кәнәфигә утыртты. Үзе бүлмә буйлап әрле-бирле йөрергә кереште.

—Беләсенме, Рузия! Син болай кеше көлдереп йөрмә. Яхшы түгел.

—Мин сине яратам. Аның нәрсәсә яхшы түгел?

—Мин әллә кемнәргә яратам да бит... Мин синен ирен түгел.

—Син ни уйлый торганыңдыр? Анысы миңа карангы. Әмма, мин—синен хатыны! Язылышмагач та... Кәгазь нәрсә ул? Тормышларны бергә алып бардык. Дача төзегәндә ниһәтле ярдәм иттем! Оныттыңмыни? Мондый яхшылыкны якыннарың да эшли алмады. Мин эшләдем. Синен өчен эшләдем.

—Рузия,—диде Мирсәет үзен тыныч тотарга тырышып.—Без бер-беребезгә кирәк идек. Мин сина: мәңге ташламам, мәңге бергә булырбыз, дигән вәгдәләр бирмәдем. Мәңге ташлашмабыз дип, антлар эчкән парлар да ташлаша. Так что... ямьсезләнешмик.

—Мин сине яратам, Мирсәет...

—Синен хисләрен өчен мин жавап бирә алмыйм инде, бигайбә! Беренче кичне дә син үзен башладың бит, хәтерлә әле. Алдыма утырып, артын белән биеден... Андый хәлгә таргач, кайсы ир түзеп торсын?

Мирсәетнең бу сүзләре Рузиянең янагына суккандай булды. Ул чактагы халәтен, үзе белән бергә булырга теләвенен тышка бәреп чыгуын нигә гаепкә алырга, нигә кайтарып әйтергә иде инде! Димәк ки, Мирсәет аның янына тормыш иткәндә кирәк-ярак өчен генә йөргән. Беренче төнне дә алдына утыргач түзалмаганга гына кочкан булып чыга... Рузиянең бит урталары кызышты. Аның сабырлыгы төкәнде. “Сине яратам” сүзенен көчсезлеген, Мирсәетнең йөрәгендә үзенә урын булмавына төмам инана башлады.

—Нишләп алдыннан төртеп төшермәден сон?—диде ул тавышын чак тыеп.—Хәзер мулла мәчесе шикелле үзеннән әүлия ясамакчы буласын! Ярар, ташла! Минем күз яшләрәм барыбер төшәчәк сина! Әллә Рузиядән артыкны таптым дип беләсеңме? Меңнән калган себерке белән сөйрәләсен! Житмәсә әле, туган тиешле кешегез бит! Хатынынның кодачасы! Сөзне хайван дими, кем дисен!? Рузия исенә төшәр әле, сон булыр...

Һәм ул, кечкенә кара букчасын иненә әлеп, башын югары тотып ишектән чыгып китте.

Рузия мәхәббәтнең нәфрәткә әверелүен аңлады. Иреннән әйткән сүзләре аның йөрәгенә эремәс таш булып утырды. Элеккеге танышларыннан, Мирсәеттән качарга теләгәндәй, үзе тиз-тиз атлый, үзе берөзлексез сөйләнә: “Имеш, мин артым белән аның итегендә биегән! Оятсыз! Бер төңкә акчага тилмереп яшәгән чакларын оныткан, жир бит! Тамагы туйган” Элек Рузия әйбәт иде: “Ах, без нишләп алданрак аңлашмадык икән?... Син табигатьнең серле чәчәге сыман”,—имеш. Сер ясыим әле мин сина, Мирсәеткәй! Менә күрерсен... Ник туганына үкенер көннәрен алда әле...

Рузия шәһәр урамнарын урап озак йөрдә. Арып-талып кайткач чишенеп тә тормыйча урын өстенә ауды. Йоқыга киткәч тә баш миенен күзәнәкләре Мирсәет белән саташты.

Ул уянып киткәндә өй эче шактый карангы иде. Әллә кояш чыкмаган әле, әллә инде күнкә кара болыт каплаган. Тәүлекнең кайсы вакыты икәнлегенә төшенә алмыйча шактый ятты. Аннары әле генә күргән төшен хәтерендә кабат янартты... Имеш, ул инеш ярында басып тора икән. Ә инеш дигәннен суы күрәнми, бака ефәге белән капланган. Аргы якта ямь-яшел тау бите. Өстәрәк наратлык. Биек агачлар арасыннан өр-яна йорт шәйләнә. Коттедж имеш. Мирсәет салдыра икән. Альбина белән шунда яшәргә жыеналар, имеш. Коттеджларын яндырам дип, уйлый Рузия. Шулай уйлый да суга сикерә. Колач жаеп йөзмәкче була. Йөзә алмый. Муенына, кулларына бака ефәге урала. Ул бата башлый. Ниндидер тирән чонгыл аны аска сөйри. Куркуыннан жан ачысы белән кычкыра башлый: “Ярдәм итегез!” Үз тавышыннан үзе уянып та китте.

Рузиянең тынычлыгы бетте. Ятса да, торса да уйлары гел Мирсәет тирәсендә. Мирсәетнең Альбинаны иркәләүләре күзалдына килә дә бар төне кычыта башлый. Йөрәге күкрәк читлеген бәрәп чыгар дәрәжәгә житеп ярсый. Ул үз-үзенә урын тапмый. Андый чакта башына гел бер төрле сорау килә: “Ничек итеп боларны аерырга? Ничек итеп болардан үч алырга?” Үч алуын әллә ничә ысулын бер-бер артлы күнеленнән кичерә башлый. Менә ул аларны саклап тора да рәсемгә төшереп ала. Аннары рәсемне Закирәгә жибәрә... Бераз уйланып йөргәч, бу ысулдан кире кайтты. Балки, Мирсәетнең чыраена кислота сибәргәдер? Болай үч алуның бар нечкәләкләрен тикшерә башлагач, әлегә ысулдан да баш тартты.

Рузия эшли торган кишеттән бик ерак та түгел чүп әржаләре тезелгән. Шәхси йортларны сүтеп алгач шактый иркен буш урын калган. Халык аны

чүплек башы иткән. Рузия эшкә килгәндә игътибар итеп үткәли. Шул чүплек тирәсендә гел бер ир-ат актарына. Сакал-миек, өстенә алама киём кигән, аягында оltаннары купкан иске ботинкалы бу адәм Рузиягә ярап куярга тиеш. Кибетнең ялы көнне, Рузия иртәләп, шул чүплеккә китте. Әлбәттә, паригын киде, “чәчләрне” мангаена төшөрдө, борын өстенә кара күзлеген элде.

“Карачкы”ның чүпләр арасынан шешәләр табып алганын бер-ике минут күзәтеп торды да, турыдан-туры сорады:

—Акча эшлисез киләме?

—Мине кем эшкә алсын?—диде теге чүплектән берәзгә гына башын күтәрәп.

—Мин алам.

—Си-ин?!—дип әсәрләнде бөмж.

—Мин,—дип кабатлады Рузия.—Әйдә әле, берәз читкәрәк китик.

Алар, алабутадай талымсыз, теләсә кайда үсә торган, америка өрәнгесә ышыгына килеп тукталдылар.

—Менә акча,—диде Рузия, алдан әзерләп куйган 500 лекне кесәсеннән чыгарып.—Алдарга уйлама! Жир астыннан да эзләп табармын. Күп сөйләшмә. Эшнә тәмамлагач, моның чаклы ике булыр.

Шул тиклем акчаны күргән бөмжның күзләре акайды, башы әйләнеп китте.

—Мин нишләргә тиеш сон?—диде ул, хужасы алдында койрыгын болгап торган эт шикелле.

—Йомышым пүчтөк. Игътибар белән тынла.—Рузия кесәсеннән бер сызым чыгарды.—Шушы урамнар чатында “Аргамак” дигән фирма бар.—Менә бу шакмак урынында ишек. Аннан кереп-чыгып йөриләр. Исәндә калдымы?

—Калды.

—Тагын тынла. Менә сина фото. Шушы кешенә танып кал. Артыннан бар. Йөргән юлын өйрән. Эшкә сәгать ничәдә килә, ничәдә китә? Һәммәсен бел. Киләсә атнада ял көнә шушы урында тагын бер очрашырбыз.

Икенче ялда бөмж Рузиягә тулы отчет ясады.

—Бик яхшы,—дип канәгать калды хатын.—Иртәгә эшнә башлыйбыз. Син аның артыннан барырсын. Ул аулак урынга чыгуга, куып житеп баш чүмеченә кундыр. Үтермә тагын. Егылсын гына. Үзең кач. Син китүгә аның янына мин килеп чыгармын. “Ярдәм итегез!” дип кычкырсам да курыкма, кил минем аныма. Безгә машинага утырырга булышырсын. Буламы?

Бөмж иннәрен сикертеп алды.

—Булыр, ник булмасын. Мин тагын манчырга кушасың дип торам...Куркытуны гына эшлибезд...

—Алайса килештек. Фото белән сызым миндә кала. Акчаны машинага утырганда бирермен.

Ул көнне Мирсәет офистан сон чыкты. Альбинасы белән бергә булмасалар ярар иде, дип, теләк теләде Рузия. Ул ялгыз иде. Ишектән бер ир-ат белән чыктылар да төмәкә кабыздылар. Аннары теге ир бер якка, Мирсәет икенче якка китте.

Бөмж чынлап та эшнә “эһ” дигәнчә башкарды. Чатны борылуга килеп тә чыкты, сугып та екты. Бөмж агачлар арасына посуга Рузия килеп житте.

—Ах, нәрсә булды? Син аңындамы?—дип эндәште Мирсәеткә.

Тегесә ыңгырашты гына.—Ярдәм итегез! Ярдәм кирәк!—дип аваз салды ул арада Рузия. Бөмж тагын килеп житте.

Мирсәетне култыгыннан алып икесе ике яктан күтәрелдәр дә кин урамга чыктылар.

—Син тотып тор. Мин машина туктатам,—диде Рузия.

“Ирем авырып китте, өйгә генә кайтарып куйсагызчы. Күпме сорасыз да бирәм”, дигәч, урта яшьләрдәге бер шофер ризалашты. “Москвич”ның арткы утыргычына Мирсәетне урнаштырдылар. Бөмжгә хезмәт хакын тиз генә төртеп, Рузия дә Мирсәет янәшәсенә утырды. Анына килеп житәр-житмәс Мирсәет башын аның иненә салды.

—Чаллы юлының илленче чакрымына!—диде Рузия.—Тизрэк өйгә кайтырга кирәк.

—Хастаханәгә генә илтик,—дип тәкъдим итте ир.

—Эпелипсия генә ул. Бераздан үтә. Юл ераклыгыннан курыкмагыз. Иремә ярдәм иткәнегез өчен икеләтә түлим.

Казанны чыктылар. Колай тирәсенә житкәндә Мирсәетнең ынгырашуы ишетелде:

—Ай, башым? Мин кайда, Закирә?..

“Үлә башлагач моңа Альбина түгел, Закирә кирәк икән. Жир бит.”—дип уйлап куйды Рузия.

Ә үзе:

—Хәзер кадерлем... Хәзер. Менә, даруынны кабып жибәр,—дия-дия жәһәт кенә кесәсеннән төймә дарулар чыгарып Мирсәеткә каптырды. Йотып жибәрсенгә, авызына шешәдән генә коньяк койды.—Хәзер үтәр. Бераз гына түз яме...

Мирсәет тынды. Илленче чакрымга житкәндә ул тәмләп йоклый иде инде.

—Рәхмәт сезгә,—диде Рузия, бер яктан урман, икенче яктан полоса сузылган юл карангылыгына күз ташлап.

Хатын кулындагы акчаны шофер жәһәт кенә кесәсенә шудырды да:

—Авылыгызга ук илтеп куям соң,—диде.

—Юк, юк. Рәхмәт,—дип каршы төште Рузия.—Бераз хәл алсын әле. Аннан жәүләрбез генә. Ана саф һава кирәк. Болай кайтып керсәк әниләр дә куркып китәр.

—Шулай шул.

Шофер китте. Юл читендә Рузия Мирсәет белән калды. Юлдан сирәк-мирәк машиналар узгалап тора. Аларның фарасыннан төшкән яктылык әллә кайларга сузыла. Әйтерсен алар Рузияне күзли. Аны эзәрлекли. Моңа кадәр бар да Рузия алдан ук уйлап куйганча жайлы барды. Аларны күреп, шикленеп калучы булмады шикелле. Хәзер менә тирән йокыга талган Мирсәеттән тизрэк котылу чарасын табарга кирәк. Бу мәлдә Рузия үзенен ни гамәл кылуын уйларлык халәттә түгел иде. “Тизрэк, тизрэк!”—дип, үзенә үзә әмер биреп, ул Мирсәетне юлга таба сөйрәргә кереште. Уяна гына күрмәсен, югыйсә эш харап! Олы гәүдәне бер-ике адымлык шудыргач, ул туктап тагын як-ягына күз салды. Юл тыныч. Жир өстен куе карангылык пәрдәсе томалаган. Мангай тирен сыпырып алгач ул янадан сөйрәргә кереште. Бер адым, тагын бер адым. Ул үзен бик озак маташкан кебек хис итте. Башын чак кына күтәрәп юлга тагын карап алды. Әллә инде курыкканга гына күш күренә, әллә чынлап Чаллы ягынан фара яктысы шәйләнә—моннан тизрэк таярга кирәк иде. Ул бар көченә Мирсәетне тагын бер тапкыр юл уртасына таба өстерәдә дә, иелгән килеш юлның икенче ягына йөгерде. Олы юлга аркылы яткан Мирсәет гамьсез йоклап калды. Коньяк белән эчерткән өч төймә йокы даруы аны тәмам изрәткән иде.

Рузия ашыгып-кабаланып урман полосасының икенче ягына чыкты.

Юл читтә калды. Монда машиналар ыгы-зыгысы тонык кына ишетелә. Төн карангысына төренеп иксез-чиксез басулар йокыга талган. Аның йөрәге генә шушы басуларны уятырдай итеп дөпелди. Шулчак кинәт бик куркыныч булып китте. Кылынган гамәлгә дәрәс бәһа биреп, акылының иң тирән төпкелендә бер аваз баш калкытты: “Кеше үтердем ич мин!” “Юк!—дип каршы чыкты икенче аваз.—Йоклата торган дару гына эчердең. Гомере бетмәсә... шоферлар күрми калмас. Сукур түгел бит алар. Синен бар гаебен—аны яратуын. Мәхәббәтөн өчен үч алдын. Бары шул...”

Әйе, үзенчә яратты ул Мирсәетне. Үзенеке генә итеп яратты. Их, Мирсәет белән бергә булган чаклар... Алар хәзер бик ерак төш сыман.

Мирсәет куна калган төннәрне иртәнге якта да яратыша-яратыша арып талырлар иде. Бар дөньяны оныттырган дәрт инде түгелгән булып. Гәүдә татлы хәлсезлек эчендә изрәр. Кулларның жеп өзәрлек тә куәте юк сыман. Әмма, Рузия, түшәмгә карап яткан Мирсәетнең һаман әле битләрен-

нөн сыйпый, муеныннан үбө. Аны иркөлөп туя алмый. Ул наман Мирсәеткө тартыла. Йә, Хода! Син нинди тылсым көчөнә ия сон? Хатын-кызны серле диләр. Юктыр. Хатын-кызда бу тиклем юктыр. Мөгаен, бу тылсым синен көчөндәдер... Юк, бәгырькәем, мин сөяркә генә түгел, мин мәхәббәтнен үзе...

Ул да булмый, аның татлы, истәлекле уйларын хәзерге кырыс чынбарлык куып жибәрә. Ачуыннан теңләре кысыла, күзләрен кан баса. Баш миңе бөтенләй бүтән юнәлештә фикер йөртә башлый... Төкердән син минем хисләремә! Уйнадың, уйнадың да ташладың! Уенчыкмыни мин сина!? Болай эшләргә сина кем хокук биргән? Беләсен килсә бу юлга, бу упкыңга син мине үзң этәрден. Мәхәббәтемне югалтуң ачы газабы этәрде...

Аның акылы шулай акланды. Хәзер жебеп калырга ярамый. Эшләнәсе эш эшләнгән. Еласаң да, ертылсаң да узганнарны кире кайтарып булмый! Кеше күзәнә чалынмыйча гына моннан тизрәк сызуң яхшы... Шушы уйлар ана көч-күәт бирде. Сагаеп тирә-юньгә күз салгач, сумкасыннан коньяк чыгарып, аны йотып куйды. Кан тамырларына рәхәт жылылык йөгөрдө.

Төнгө салкынча карангылык очсыз-кырыйсыз бушлык сыман иде. Аның бу урыннан тизрәк ераграк китәсе, гомеренен шушы өлөшөн оңытасы, юкка чыгарасы килде. Туфлиләрән салды да жан-фәрманга йөгөргә кереште. Сулышы кысылганчы йөгөрдө, аннан туктап тын алды, тагын йөгөрдө... Шактый юл үткәч, урман полосасының юл ягына чыкты. Ерак та түгел, утлар шәйләнә, димәк, алда берәр авыл тукталышы булырга тиеш, дип уйлап алды ул. Тукталышка барып житкәнче, ана берәз хәл алырга, чәчләрен төзәтергә, битләрен-кулларын сөртөп алырга кирәк иде...

Буага кайтып төшөп, дустының ишеген какканда, сәгать яна тәүлекне саный иде инде.

—Бу вакытта нишләп йөрисен?—дип каршылады дус хатыны, йокылы күзләрен көчкә-көчкә ачып.

—Әй, поездда бер бәйләнчек ир ябышты. Тәки артымнан калмады. Әрләшөп тә карадым... Котылып булмады... Төнөм шуның белән үттө. Болай килөп чыкканы өчөң гафу ит.

Казаннан Буага поезд белән түгел, жинел машина яллап кайтуын ул, албәттә, сиздермәде.

Олы юлга аркылы ятып йоклаучы Мирсәетне “КамАЗ” шоферы күрмәде. Узып киткәч кенә тәгәрмәчләренен нәрсә өстеннәндер үтүен абайлады. Кабинасыннан төшөп карагач, өңсөз калды. Кеше таптаткан бит!

“И, Ходаем!—дип пышыллады шофер үзалдына.—Беттем!”

Ул тиз генә як-ягына каранып алды. Төн. Кеше-кара юк. Юл тыныч. Куркудан, каушаудан калтырана-калтырана әржәсеннән целлофон капчык алды да, жансыз гәүдәне төрөп, машинага салды. “КамАЗ” барды да барды. Берәздән юл урман эченә керде. Хәвефтән котылу өчөн моннан да унай урын булмастыр. Шофер, машинасын улга борып, урман эченә кереп китте. Әмма, урман калын булмады. Ярты чакрымнар баруга кыр күренде. Шофер күтәртөлгән юлдан төшөп, урман чите буйлатып китте. Үзәңрәк урынга туктады да кабыл-тибел генә казынып мәетне жирләп китте...

Көзнен тулы хокуклы чагы. Игеннәр жыеп алынган. Тырпаешып утырган камышлар басуларга хужа булган. Үзәнле урыннарны яна, көзгә яшеллек каплаган—сусыл яшеллек.

Карт төлкөгә бу урыннар күптән таныш. Юлларда гөрелте тынгалч, жир өстенә салкынча энгер таралгалч, ул шушы якка ашыга. Йомшак йоны зур куяңнарның исе тарта аны.

Төлкө иснәнә-иснәнә кыр буйлатып йөгөрдө. Аның юлына көтүләре

белән пырхылдап күтәрелгән божырлар, чыркылдашып очкан чыпчыклар очрады. Хәйләкәр күзләрен уйнатып, төлке алар артыннан карап калды. Кошларның канат тавышы әңгер эчендә эреп югалганчы утырды да юлын тагын дәвам итте. Мондагы сукмакларның һәр түмгәге таныш ана. Тагын берәз гына барасы да күтәртелгән олы юл аша икенче якка чыгасы. Һай, сак булырга, бик сак булырга кирәк. Адәмнәр бу юлдан әрле-бирле йөрөп кенә тора. Машиналарының уты яктысына эләксән, беттем диген. Шарт-шорт, ата-ата куачаклар. Шартлаткычлары булмаса, артыннан житеп койрыгына басачаклар. Аның ике баласы бар. Хәер, инде алар шактый зурлар, үстеләр. Тычкан, божыр ише жан ияләрен үзләре аулуй. Әмма, мондый олы юлга аларны алып чыгарга ярамый әле, куркыныч. Әнә, яз көне генә, күрше ерганактагы ана төлкене кешеләр атып үтерде. Нарасыйлары ятим калды. Соныннан, бер явызы шул бөләкчләренә дә юк итте.

Карт төлке борынын суза-суза ят ис килгән якка таба чапты. Ниһаять, ул урман читенә килеп житте. Яна өелгән түмгәк. Шул түмгәк эченнән килә икән ис. Төлке алгы төпиләре белән ашыгып-ашыгып казый башлады...

Икенче көнне бу урынга гөмбә жыючылар тап булды. Тамашаны күрөп, милициягә хәбәр ителәр.

Өскә генә жирләнгән мәтнеч йөзе танырлык түгел, житмәсә көпчәк сытып үткән. Казылган жир болытлы көннен үзе кебек соры иде. Бары тик, муртаеп теткәләнгән пинжәккән сыдырылган жиненнән, Рузиянен Мирсәеткә үз куллары белән бүләк иткән сәгәте генә яктырып күренеп тора иде.



«Казан утлары» елъязмасы

(ноябрь)



60 ел элек (1943) Мостай Кәрим шигырьләре,

55 ел элек (1948) Кави Нәжминен «Язгы жыллар» романының азагы,

50 ел элек (1953) Әнвәр Давыдов шигырьләре,

45 ел элек (1958) Уильям Шекспир сонетларының инглизчәдән татарчага Шәрәф Мөдәррис тәржемәләре, Әбелхәсән Рудак шигырьләренен фарсычадан татарчага

Мостафа Ногман тәржемәләре,

40 ел элек (1963) Нури Арсланов шигырьләре,

30 ел элек (1973) Әдип Маликовның «Яшьлегем утравы» повесте,

25 ел элек (1978) Мөхәммәт Мәһдиевнен «Кеше китә—жыры кала» повесте укучылар хөкеменә тапшырылган.

Яңа исемнәр



Сания Әхмәтжанова

Арча районынын Курса Почмак авылында туып-үскән. Җөнәре буенча укытучы. Хәзер «Мәгариф» журналында бүлек мөхәррире. Күпсанлы жыр сүзләре һәм «Оч ирекке, жырым» исемле китап авторы.

Оч ирекке, жырым!

Жырым минем—ирениәрнең назы,
Сөйгәнемнең йөрәк тибеше.
Яшь кызларның Казан урамыннан
Дәртле басып атлап килеше.

Моңлыларның кагыл жаннарына,
Нечкә күңелләргә назлап коч.
Тоткын булып, берүк, яши күрмә,
Оч ирекке, жырым, әйдә оч!

Сабый, тугач, дәшә бар дөнъяга,
Изге моң ул—аның тавышы.
Жырларымда—яшь ананың бәхете,
Ялгыз калганның сагышы.

Жан авазым туа жырлар булып,
Моңсыз калсам, белмим, нишләргән?
Сүзләр белән әйтә алмаганга,
Жырга салам яшерен хисләрем.

Ышанам Ул барга

Бар булганга шөкерана итми,
Күзем төшкән чакта юк-барга,
Яман хәбәр ишегемне кага—
Ышанам Ул барга.

Беркем күрми, диеп, гөнаһ кылсам,
Сәбәп тапсам гаебем юарга,
Вөждан газаплары жанны телә—
Ышанам Ул барга.

Кайчак, өмет өзеп юл табудан,
 Дэер булсам барып туктарга,
 Жиде ятлар ярдәм кулы суза—
 Ышанам Ул барга.

▲

*Әй кыз бала, кыз бала,
 Моңаймале, түз, бала.
 Юксынып туган йортын,
 Гомер итә кыз бала.*

Чиксез уйларымны кушып,
 Жеп эрлим жырлый-жырлый.
 Кулымда эни орчыгы
 Әйләнә зырлый-зырлый.
 Төн йокылары күрмэгән
 Әнием яшь чагында.

Кул жылыларын тоям күк
 Шул җитез орчыгында.

Чорналган жептәй гомерләр,
 Чуалды заманалар.
 Уйлармы, туган нигез, дип,
 Без үстергән балалар?

Аклык

Белним, әллә кыш сәбәпче:
 Күңелдә никтер аклык.
 Салкын карны эретерлек
 Хисләрден учак яктык.

Кар-йолдызлар учлап алып,
 Зәңгәр күкләргә сибәм.
 Кояш нурларын тотмакчы—
 Ашкына күңел нидән?

Оныттык бар үпкәләрне,
 Шатланыр сәбәп таптык.
 Кыш микән лә сәбәпчесе—
 Күңелдә бары аклык...

Хәтәр төш

Пардан ап-ак күлмәк кигәнбез,
 Ак атларда икәү киләбез.
 Бөтен дөнья никтер ак икән,
 Үзе ташу аккан чак икән.

Елгада боз чатнап ярыла,
 Син—ташуның аргы ягында.
 Бата-чума боздан атладым,
 Чыгалмады ярга атларым.

Дәшеп карыйм—чыкмый тавышым,
 Барыр юлларымны ялгыштым.
 Янәшәдә үзең, янымда,
 Тик минеке түгел һаман да.

Ак томанга кереп югалдың,
 Юлларыңа ятып еладым...
 Ярый әле, тышта кыш икән,
 Югалтулар бары төш икән.

Көз һәм без

Кырауга биреште көз яме,
 Кышларга тапшырды язымышын.
 Жирләрнең куйнына баш салып,
 Көз ала ахыргы сулышын.

Көзләрнең гомере бер түгел,
 Китәр дә кайтыр ул әйләнеп.
 Безләрнең язымышы торган күк
 Пәрәвез жебенә бәйләнеп.

Казан.



Ләйсән Кәшфиева

Башкортстанның Тәтешле районында тутан. Уфада университетның филология факультетын— татар һәм рус бүлеген тәмамлагач, Казанда аспирантурада укый. Филология фәннәре кандидаты. Хәзер Әлмәттә яши. Быел Татарстан Язучылар берлегенә әгъза итеп кабул ителде.

Тәтешле ягы

—Кайсы яктан—диләр,
—Тәтешле,—дим.
—Караңгы як, имеш,—юлы юк,
—Ялгышасыз, күңел яктыртырлык
Анда гына таптым жылылык.

Күргәнегез юктыр,—күккә ашкан
Гасырларга шаһит урманнар.
Чыршыларның хуш исенә чумып,
Урманнарда ялгыз кунган бар.

Кыргый эзләр буйлап йөргәнем бар,
Жиләк жене белән кулга-кул,
Шүрәлене очратмаммы диеп...—
Әнкәй әйтә, бездә булган ул.

Һәрбер урман—бездә бер әкият,
Һәрбер чәчәк—шигырь юллары.
Әридә дә бар, ди, Су Анасы,
Күргән тегермәнче уллары.

Атнабайлар, Сажидәләр ягы—
Ата-бабам сөйгән, сөргән жир,
Иңнәремә ак канатлар куйган,
Күңелемә илһам өргән жир.

Ышану

Мин шигырьне бәя өчен язмыйм,
Тулышканнан язам, чарасыздан.
Төмен тапмастайлар минем сүзнәң
Булмас, димәм, сезнең арагызда.

Мактауга да мохтажлыгым булмас,
Сүксәләр дә, китмәс, ахры, исем.
Минем яралардан кем сызланыр,
Кемгә хажәт өзгәләнгән хисем?

Аңласалар—чарасызлар аңлар,
Бөрелгәннәр аңлар, сугылганнар,
Хөсетлеккенең кара ятмәсендә
Мең кат янып, бер кат суынганнар...

Ә шулай да, Жирнең алсу төстә
Икәнәнә—шигем тамчы да юк.
Ышануда өмет нуры яши,
Ә бит имансызда—ансы да юк...

Сагыну

Энэлэрне озын саплавимны
Ерак араларга юрадын.
Көлдем генә, эни, сүзләреңнән,
Мин юллардан куркып тормадым.

...Ак юрганга төрәм сабыемны,
Буран дулый—түгел суларлык.
Бик сагындым, эни, бик сагындым,
Ара ерак, кайтыр юллар юк.

...Энэлэрне озын сапламагыз,
И сеңелләр, сүзем шул гына.
Өннәремдә зарыгып көннәр саным,
Төшләремдә—кайтыр юл гына.

Сабакташларга

Тузганаклар кебек таралдык без—
Бер ояда үскән кошкайлар.
Күрешәсе иде жылып бер,
Газиз сабакташлар, сез кайда?

Воркутада, Кырым, Кытайдадыр,
Без бәхетне читтән эзлибез.
Әниләрнең эргәсендә генә
Ожмах бардыр диеп белмибез.

Краснодарда калды Камиләкәй,
Сәгъдәт апа кызы—Себердә,

Хохол илендәге Насхияне
Насып булса иде күрергә!

Сары гына сөтлекәйләр¹ идек,
Тузганаклар булып таралдык.
Сагышлардан микән, күңел эрни,
Без бит бер тамырдан яралдык.

Бер очрашыйк әле, сабакташлар,
Кайтыйк әле сабантуена!
Сөтлекәйләр булып сибелик бер
Үзәбезнең елга буена.

Тәтешле — Әлмәт.



Илдус Фазлетдинов

Уфада туып, Бәләбәй районы Тузлыкуш авылында үскән. Башкорт дәүләт университетынын филология факультетын—татар-рус бүлеген тәмамлый. Хәзер шунда аспирантурада укый, «Башкортстан татарларынын легендалары һәм риваятьләре» темасына диссертация яза. «Тулпар» журналында эшли.

Эх, егылмас идем...

Нәни бала, чаптар итеп жиккән
Таягына абынып, жиргә төшкәч,
Яшыкә буылып сузды: «Е-гыл-мам,—дип,—
Ике-өч яшыкә генә зур үскәч».

¹Сөтлекәй—тузганакның сары чәчәктә чагы

Житмеш еллап вакыт узды...

Таңнар

урынына шәфәкъ сызылды.

Ак сакаллы «малай» кулындагы

Таягына абынып егылды.

Күптән, инде малай чакта кипкән

Күзләренә янә чык тулган.

Сулкылдады: «Әх, егылмас идем,

Ике-өч елга гына яшь булсам...»



Алда—ташлар, артта—ташлар,

Нишлисең, Уфа—кала.

Калада таш арасында

Күңел дә катып бара.

Таш йөрәкләр салкын бәрә,

Ә күңел жылы көтә.

Күңел көтә, жанны сызып,

Тик Вакыт үтә, үтә...



Донорларны күрдем...

Врач абзый

Ике йөз грамм канын куйгач алып,

Бер стакан спирт салып бирде:

«Шул булса да, әйдә, торсын агып».

Нефтьчеләрне күрдем...

Цистерналар

Суырдылар алар Жирнең канын.

Яраларга күбек тутырдылар:

«Шул булса да, әйдә, торсын агып...»

Тузганак

Кызчык кулында тузганак,

Йә, жибәр әле өрөп.

Дөртләнеп очсын мамыклар,

Чабып атлары кебек.

Балачак та тузганактай,

Гомере—бары мизгел.

Мамыктай очкан елларны

Юк шул йөгәйләр... тезген.

Тиздән үтәр жәйләре дә,

Үләннәр бетәр кибеп...

...Мамыгы очкан тузганак—

Пеләшләнгән карт кебек...



Аңламыйлар бездә шагыйрьләрие,

Тормыш прозасы каннарда.

...Шагыйрь генә тырыша, жирдә үзен

Аңламаганнарны аңларга.

Митингта

«Татарлар елмаеп үлә»,—

«Милләтче» акыл сата.

Башымны идем... Кайчан соң

Елмаеп яшәр татар?

Уфа.



Рәзинә Мөхияр

Башкортстанның Чакмагыш районы Аблай авылы кызы. Уфада университет тәмамлый, хәзер Чаллыда яши; аспирантурада укый, филология фәннәре кандидаты исемен ала. Чаллы педуниверситеты доценты. Өч шигырь китабы авторы. Быел Татарстан Язучылар берлегенә әгъза итеп кабул ителде.

Ике ут

Гөнаһлылар тәмугларда яна,
Чистарына диләр яна-яна.
Ә мэхэббәт утларында яну
Шул ук микән, әллә башка, яна?
Бу утларның кайсы алдан туган?
Тәмуг уты? Әллә ут-мэхэббәт?
Бер-берсенә алар бәйләнгәнме,
Аңлый алырмыны, мин, ниһаять!?
Мэхэббәт тә гөнаһ була микән,
Әгәр булса, икеләтә яну?
Жан чыныгу өчен кирәк микән
Ике утның икесен дә тану?!



Синең белән хушлашумы, белмим,
Йөрәк елый, йөрәк сызлана.
Синнән китәм диеп, китә алмый,
Көннәр буге елый, моңлана.
...Хушлашырга—һаман сине көтә,
Килче тизрәк, килче, соңлама!



Бәхетнең тәхете юк, имеш
Р. Фәйзуллин.

Бәхетлегә нигә тәхет кирәк,
Бәхет үзе тәхет түгелме?!
Жан-күңелем гарешләргә ашып,
Бәхет яшем күктән түгелде.

Бер нокта

Бер ноктадан сызык башлана,
Шул ноктада тормыш башлана.

Сызык үтә сызып, сызылып,
Эзләр кала, кала тезелеп.
Тормыш азагы да бер нокта:
Кеше бар да кебек һәм юк та.



Чәчләр чәчкә бәйләнмәгән,
Хисләр хискә эйләнмәгән.
Яши алам синнән башка,
Ә син инде—миннән башка.
Вакланмыйча, тапланмыйча,
Гөнаһтан газатланмыйча
Син яшәрсең миннән башка,
Ә мин яшим—синнән башка...
Башны бәрәп ватмыйм ташка.

Әрем, әрнү

Әрем, әрнү сүзләре
Икесе дә, ай, ачы!
Әремнәрдән, әрнүдән,
Язмыш, мине аячы!



«Бәгырь» дигән сүзләреңнән
Бәгырьләрем өзелә.
Нигә мондый сүзләр миңа
Гомеремнең көзендә?



Син дә гаепле түгел,
Мин дә гаепле түгел.
Гаеплене эзләгәч,
Бераз басыла күңел.



Шом, каплама аяз күгемне!
Шашып томалама күңлемне!
Шагыйрь жаным синең ишекне
Шакымыйча үтте түгелме?!

Чаллы шәһәре.





Гөлзадә Бәйрəмова

Саба районынын Сабай авылында туган. Казан дәүләт университетынын журналистика бүлеген тəмамлый. Шигырьләре, әдәбият-сəнгатькə караган мөкаләләре көндәлек матбутатта даими басылып килә. Казанда яши.

▲

«Көзгə моң» романсын тыңлаганда

Мин бер мэлгə өнсез калдым кебек,
Уралдым да көзгə моңнарға:
Үткəннəрем, бер үкенеч булып,
Әверелдә сары томанға.

«Яратырга инде соң»,—дигəнсең:
Яралары күп шул йөрəкнең...

Сагышлы моң тулы күңелемне
Алгысыту кабат кирəкме?

...Соңлап килгəн соңгы яшен суккан
Мин сыеныр ялгыз тирəкне.

▲

Рəхимсез син, тормыш,
Мəрхəмəтсез:
Рəхсəт-фəлэн сорап тормыйсың,
Тудырасың жиргə балаларың,
Төрлө яклап аннан сыныйсың;
Яшəтəсең—бəхет вəгъдə итеп
Һəм алдыйсың—сөеп-сөйдереп.
...Бер гəнаһсыз туган балаңны син
Озатасың—гəнаһ өйдереп.

▲

Шыбыр... Шыбыр...
Яңгыр шулай
Тəрəзəмə бəреп ява.
Йоклый алмыйм:
Әрнеп-әрнеп,
Гомеремнең шəмə яна!

Хатирəләр,
Савылып-савылып,
Күңелемнən сызылып бара...
Үкенечләр йөгөн төяп,
Гомер-кораб узып бара...

▲

«Безнең Сəю күптən үткən инде,
Югаласы бəхет югалган.
Шашкын назлы төннэр ерак калгач,
Ялгызлыкмы язмыш юраган?»

...Үз-үземне шулай ышандырдым,
Алгысытмыйм диеп күңелне...

Язмыш янә яраттырып сыный—
Бәхетме бу, бәхет түгелме?



«Беркатлысы булып бу дөньяның»...—
Кешеләргә артык ышандым.
Абындым да... тагын алга киттем:
Ялгышлардан, ахры, көч алдым!



Рәсимә Гарифуллина

Балык Бистәсе районынын Түбән Тегермәнлек авылында туган. Казан дәүләт университетының журналистика бүлеген һәм Идел бие ижтимагый сәяси институтын тәмамлаган. Районның «Авыл офыклары» газетасында бүлек мөхәррире булып эшләгән. Бүгенге көндә халыкны эш белән тәэмин итү үзәге директоры. Узган ел анын «Бүген ярат!» исемле шигырьләр китабы дөнья күрдә.

Хәлләремне белим дисәң...

Минем хәлне белим дисәң,
Юлларга чыгып кара.
Тормыш сынаулары аша
Алар гел сиңа бара.

Көзгә салкын төннәрдә дә,
Жәйгә чыклы таңда да,
Сиңа барыр юлларымны
Югалтмам буранда да.

Бер мин генә түгел жирдә
Мәхәббәткә табынган.
Хәлләремнең ничеклегә
Йөрәгемә язылган.

Хыялларым тыну белмәс
Дулкыннарға охшаган.
Иртәләрниң бәхет алып
Киләсенә ышанам.

Жан хәлләрем белим дисәң,
Күзләремә бак минем!
Яңа яуган карлар төсле
Күңелкәем ак минем.

Югалттык

Югалттык, югалттык...
 Суларга актымы, жыллэргэ истеме?
 Югалттык яшылекне—
 Бөтенлэй кайтмаска, тапмаска киттеме?
 Үзебез югалттык—
 Икэүлэп... Икэүлэп упкынга атладык.
 Бер кабат югалтып,
 Мең кабат эзлэп тэ тапмадык.
 Югалттык—өметлэр,
 Ышаныч һәм терэк югалды.
 Давылмы, упкынмы, сулармы—
 Дйтегез, кем алды?
 Дйтегез, безме соң
 Сөймэгән шашынып
 тилереп?..
 Кушылыр жир тапмый
 Жир буйлап йөрибез
 тилмереп.
 Югалттык сөюне,
 Бәхетне югалттык—байлыкка сатмадык.
 Бер кабат югалтып,
 Мең кабат эзлэп тэ тапмадык.

Үзгәреш

Жыйлаларда колын көтүлө...
Безиң яшьлек сыман елгырлар.
Рахимсизлек белән үткәннәрдән
Ерагайта бара бу еллар.

Тормыш һәркөн алга таба чаба,
Ерагая бара язмышлар.
Гомекәйләр уза йөгөрөк су күк—
Жанда сагыну, жанда сагыш бар.

Син дә шушы чапкын еллар белән
Әллә кая китеп югалдың.
Белмим, истәң таң жилләре булып,
Әллә елга булып юл алдың.

Ә соңыннан бар да ачыкланды:
Баяң дә юк икән күз яшьлек.
Синә хәзер мин кызганам гына,
Сагындырып куя тик яшьлек.

Яшә, сүрелмә!

Хушлана жаным, яшэрэ
Язгы уяну белэн.
Кояшка таба үрелэ
Һәр чэчэк, һәрбер үлэн.

Былбыллар канат кагалар,
Гөллэрэм бөреләнэ.
Гөрләвекләргә кушылып
Моңнарым түгелэ лэ.

Гади моң ғына түгел бу—
Күңелнен юануы.
Язлар якынаю белэн
Хисләрнен уянуы.

Язларда яшьлек янарып
Кайта күңелләремэ.
Жаннан—жанга, жырдан—жырга
Яшэ, сүрелмэ генэ!

Нинди төсне яратам?

Нинди төсне яратам мин,
Акнымы, яшелнеме?
Шатлыктан елмаяммы мин,
Кайгымны яшермимме?

Зәңгәр төсләр минем өчен
Күк, дингез төсләре ул.
Яратам—зәңгәр күлмәкнең
Өстемнән төшкәне юк.

Чәчәкләрнең кызылларын,
Урманның яшеллеген,
Яратам күңел сафлыгын,
Серләр яшеренлеген.

Сарыны гел сагышларга,
Сагынуларга юрыйбыз.
Табын тулы муллык белән
Сары төстә килә көз.

Кара төс тә таныш миңа,
Кайгы кара булганга.
Яшәүдән соң үлем барын
Гел искәртеп торганга.

Балык Бистәсе.



Лилия Гыйбадуллина

Актаныш районынын Әжмәт авылында туган.
Такталачык урта мәктәбенең соңгы сыйныфында укый.
«Сәләт» яшъләр оешмасында тәрбияләнә; укучыларның
республика конкурсында, үз шигырьләрен укып, жинү
яулады. Яшъләрнен «Иделем акчарлагы» ижат конкур-
сында (2003 ел) шигырьләре Гран-при алды.

Хыял бизәкләре



Беренче кар...
Ул тын гына төшеп,
Соры жиргә ята— югала...
Ак чәчәкләр белән ак карларның
Ак язмышы күктә юрала...



Йолдыз итеп
Сибәм күккә хыялымны.
Яктылыгын
Кояш итеп тоярмынмы?..



Гомер үтә,
Көннәремне сүтә-сүтә...
Чуар елга сукмак түшәп,
Айлар китә...
«Бар да бетә»,
Бар да бетә?!—
Бу мизгелләр киләчәкне
Кая илтә?..
Йокла, күңлем,
Иртә әле, иртә...



Йөгермәс тә идем, бәлки,
Еллар ашыктыра бик тә!
Жырламас та идем, бәлки,
Ярсу хисләр, дәрья судай, ташып китә.
Уйланмас та идем, бәлки,
Билгесезлек күңелемне уттай өтә.
... Яшәмәс тә идем, бәлки,
Ак пәрдале бу киләчәк мине көтә!
Мини көтә...



Сүзләр аша,
Күзләр аша сөрән салсам,
Ишетерсеңме, әй, бәхетем,
Мин югалсам?—
Бу замана төсләренә
Бер урансам?!.



Кара төннең якты карашыннан,
Көннәр белән көннәр арасыннан,
Сүзләр эзли...
Бәхет кочкан төпсез уйларымны
Алсу таңда дисбе итеп тезим.
Күңелемне, әй, Илаһым,
Нурга бизим?!



**Йолдыз
Хәлиуллин**

ДИПЛОМАТ ЯЗМАЛАРЫ

Институтта һәм академиядә

*Тырышкан табар, ташка кадак кагар.
Татар халык мәкале.*

Кыенлыклар аша

МӘСКӘҮ безне төксе каршы алды, күпмиллионлы башкалада безне беркем дә көтеп тормый иде. Безнең алда катлаулы бурыч тора: тиз генә ияләшеп, башкала тормышына күнегергә кирәк, юкса ярлык тагарак хәлендә калуың да бар бит. Вокзалдан туп-туры институтка киттек, аның бинасында бернинди язу-фәләнле тактасы да юк икән. Икенче каттагы кабул итү комиссиясе сәркәтибенә барып кердек. Анда утыручы кыз өстебезгә салкын су койгандай итте: «Документларыгызны кире алырга теләмисезме?—диде ул.—Үтәрегебезгә ышаныч бик аз. Быел көтелмәгәнчә зур конкурс—бер урынга үнсигез кеше туры килә, һәр өченчесе солдат киemenнән: КПСС Үзәк Комитеты карары белән институтка беренче тапкыр гел хәрбиләрне генә алырга кушылды, элек андый хәл бик сирәк була торган иде».

Тулай торакка юллама алып, шунда киттек. Килеп туган хәл турында уйлаша башладык, солдат паегиның ярлыгына соңгы өлешен ашап утырганда да телебездә шул булды: чынлап та, бәлки, документларыбызны кире алып, керергә теләүчеләр азрак булган башка берәр институтка барып караргадыр. Ләкин һәркайда да инша язарга туры киләчәк. Иң начар очракта беренче имтихан ук безгә чын сынау булырга мөмкин. Әмма Саша белән миңа бәхет елмайды: чит телдән имтихан иң соңгы итеп куелган иде.

Рус классик әдәбиятын яхшы белгән Саша өч көндә программадагы барлык сорауларны да карап чыкты. Минем алай «колач җитмәслекне қочакларга» бер дә теләгем юк иде, шунлыктан тәвәккәлләргә булдым: өч көн буена В. В. Маяковскийның иҗатын өйрәндем дә өйрәндем. Гомеремдә беренче тапкыр мин аның күбесенчә сәясәткә кагылышлы атаклы поэмаларын укып

чыктым. Исәбем гади иде: мондый сәяси институтта революция һәм совет хакимияте шагыйре, әлбәттә, хөрмәтле урында булырга тиеш. Мин аның әсәрләреннән дистәгә якын өзек ятлап куйдым, алардагы тыныш билгеләрен дә истә калдырырга тырыштым, каршылыклы һәм фажигале тормыш юлын өйрәндем.

Менә беренче имтихан көне житте. Тәкъдим ителгән иншаларның темалары кара тактага язып куелган иде инде. Иә Аллам, сизенүем дәрәскә чыкты. Башкалары арасында «В. В. Маяковский ижатында патриотизмның шигъри мотивлары» дигән тема да бар иде. Мин иншамны билгеләнгән вакыттан да алда язып бетердем. Инша имтиханын бирә алмаганның бик зур исемлеген икенче көнне үк чыгарып элгән иделәр. Анда безнең фамилияләр юк иде. Шулай итеп, беренче билгеләребез куелган имтихан кәгазен кулыбызга алдык.

Левинның икенче имтиханы француз теленнән иде, үз теле белән әйткәндә, ул аны «шатырдатып бирә алмаган». Шуннан ул Майкобына кайтып китте. Без Саша белән өч көн-өч төн эчендә илебез тарихы буенча өч китап укып чыктык та имтиханны «отлично»га тапшырдык. СССРның экономик географиясе дәрәслеге калын түгел иде, аны жиңел генә укып ыргытып, имтиханында тагын икебез дә «отлично» билгесе алдык. Соңгы имтихан чит телдән иде. Саша имтиханга иртән керде, мин аның чыкканын түземсезлек белән көтөп калдым. Саша кызарынып-бүртенеп килеп чыкты, сәер генә елмайгандай итеп: «Бетте. Мин ул каһәр телне «сикереп» үтә алмадым. Бәлки, син үтәрсен, көтәм»,—диде.

Мин имтихан бүлмәсенә барып кердем дә, үземчә сихерле тоелган сүзләр белән: «Гутен таг!»—дидем. Чагыштырмача әле яшъ булган, бик нык бизәнгән ике дама сәләмемә жавап кайтармадылар. Мин сәләмемне икенче төрлө итеп кабатладым: «Гутен абенд!»—дидем. Кыллары да селкенмәде тегеләрнең. Ниһаять, берсе мине кул изәп кенә имтихан билетлары яткан өстәл янына чакырды. «N 22» сугылган билетны суырып алам да, гел Райкинча тантаналы тавыш белән ярып салам: «Цвай унд цванциг»,—дим. Буш өстәл янына барып утырам, беренче сорауны укыйм—бирелгән текстны рус теленә тәржемә итәргә кирәк. Үземә таныш түгел унлап сүзгә күрә, котым оча. Өстәлдә калын гына бер китап ята, ул Мюллер сүзлегә икән. Моңа кадәр бер дә күрмәгән китапны гажәпләнәп кулыма алам. Күп уйланып торырга вакыт юк, эшләргә кирәк. Үземә кирәкле сүзләргә бик тиз генә шул сүзлектән эзләп табам да беренче жөмлөләрне тәржемә итеп язып куям. Әмма вакыт бик тиз үтә. Әле унлап жөмлә бар, һәммәсән дә тәржемәләп бетереп булмастыр. Нишләргә? Башымны тизрәк эшләтә башлыйм: соңгы бер-ике жөмләнә тәржемә итәргә кирәк. Мөгаен, бу ике фрау минем тулы текстны укып чыкканымны тикшерергә теләр. Соңгы жөмләнә «герр Мюллер» ярдәменнән башка да жиңеп чыктым.

Үземнең фамилиямне ишетеп, сискәнәп киттем. Текстның беренче абзацын кычкырып укып бирәм. Фрауларның өлкәнрәгә мине чыгырдан чыгарырга уйлый булса кирәк.

—Сезнең немецчә сөйләмәгез бер тиенгә яраксыз, сүзләр төркеменәң мәгънәсен аңламыйсыз,—ди.

—Шул ук жөмлөләрне тагын бер кат укырга мөмкинме?—дип сорыйм.

—Моңың кирәгә юк, безгә барысы да ачык. Үзегез укыган жөмләнә тәржемә итәргә тырышып карагыз әле.

Мин аны шатырдатып тәржемә итеп бирдем. Тегеләр бер-берләренә карашып алдылар, яшьрәк фрау елмаеп сихерле сүз әйтте: «Гут». Шул мизгелдә бу бизәнгән дама күземә бик чибәр булып күренде. Әмма өлкән тагын тиз генә арага кысылды, аның һаман да мине каушатасы килә иде шикелле:

—Инде соңгы жөмлөләрне укып, тәржемәләп бирегез,—диде ул.

Әйтерсез, мин гомерем буе тәржемә белән шөгыльләнгәнмен, тегеләрнең исләрен китәрәп, тыныч кына укыйм да төгәл генә тәржемәсен ясыим. Чибәр дама, йомшак кына елмая-елмая, минем бик бай булмаган биографиямне сораштыра башлады: авыл—техникум—армия. Шунда мин боларның икенче сорауга күчкәннән аңлап алдым. Немечәнә вата-сындыра үзем турында сөйли башладым. Тагын бер-ике сораудан соң үзләре дә мине газапалаудан туйдылар булса кирәк. Алар өченче сорауга күчүемне теләделәр. Анысында миңа капкын әзерләнгән икән: бик катлаулы жөмлөләрне русчадан немецчәгә

тәржемә итәргә кирәк. Бик тырыша-тырыша, бар көчемне жыеп, бу жәмләләрдә «плюскамперфект» кулланырга кирәклегең әйтәм. Әмма ул каһәр суккан «плюс»-ны кайда кыстырырга икәнлеген белмим.

—Безгә сезнең кычкырып фикер йөртүләрегез кирәкми. Бу жәмләне гади генә итеп немецчә әйтеп бирегез,—дип боера өлкән фрау. Чибәре миңа булышырга тырышып карый, әмма нәтижәсә юк, минем бар белгәнем әйтәлеп беткән иде инде. Өлкән фрау миңа «хөкем» чыгара:

—Беренче сорау өчен «яхшы», икенче өчен «уртача», ә өченчәсә өчен «начар» билгесә куябыз.—Шуннан соң ул катгы кысатә.—Әгәр дә конкурстан үтсәгез, без сезгә чит тел итеп немец телен сайламаска киңәш итәбез, чөнки сезгә аны өлифтән үк башларга кирәк булачак.

Коридорда мине Саша көтеп тора иде. Ул мине кочаклап алды да котлады: «Беребез булса да үтә алды бит!»—диде.

Саша Рудь шул 1958 елны ук Мәскәү Дәүләт Университетының тарих факультетына укырга керде, аны тәмамлагач, аспирантурада Россиянең революциягә кадәрге чоры тарихы буенча диссертация яклады, дистәләрчә фәнни хезмәтләр бастырып чыгарды. Хәзер ул танылган галим, профессор, тарих фәннәре докторы, Мәскәүнең бик күп югары уку йортларында, шул исәптән МГИМО һәм МГУда да укытты. Без аның белән элекке кебек үк еш очрашабыз, чәйләп утырганда бүгенге тормышның актуаль мәсьәләләре буенча фикер алышабыз.

МГИМОга әйләнеп кайтыйк әле. Егерме мөмкинлектән унжиде балл жыйган идем. Конкурстан үткәч, мин мандат комиссиясә каршысына килеп бастым. Анда МГИМО, тышкы эшләр министрлыгы, тышкы сәүдә министрлыгы һәм тагын башка ведомстволарның житәкчеләреннән егермеләп кеше бар иде. Төрлө сораулар арасында: «Әти-әниләрегез кемнәр?»—дигәнә дә булды. Мин горурланып, әтиемнең Ватан сугышында катнашканын, тракторчы булганын, әниемнең сыер савучы икәнән, алар хәзер дә туган авылымда яшәгәнлекләрен сөйләп бирдем. Әмма комиссия ағзаларының бер дә исләре китмәде. Юкса мин үземне эшче-крестьяннар дәүләтенә тере вакиле дип санап йөри идем бит! Миңа бары тик комиссиянең карарын әйтәчәкләрен генә белдерделәр.

Мин әле ул чакта андый элитар институтта элитар, сайланган кешеләрнең балалары гына укырга тиеш икәнлеген аңламый идем. Беренчедән, институтның абруе өчен партия һәм дәүләт башындагы түрәләр белән элемтәдә булу кирәк икән. Икенчедән, андый гаиләләренң балалары биредә укырга сәләтле, бигрәк тә чит телләрдән яхшы әзерлекле була икән. Алар, кагыда буларак, Мәскәүнең чит телләр укытыла торган иң яхшы махсус мәктәпләрендә укып чыгалар икән.

Шактый вакытлар үткәч, мин күп кенә түрәләренң балалары МГИМО аша үткәнлекләрен белдем. Биредә һәр урын—алтын бәясә, шунлыктан мандат комиссиясенә гамәлләрен дә аңларга була. Дөрес, МГИМО студентлары арасында, сирак-мирак кенә булса да, минем ише авыл мокрытлары да күренгәли. Чөнки уен кагылдаларен бөтенләй санга сукмау ярамый, андый институтларда да югарыга хисап бирү һәм рәсми статистика формалары бар.

Ничек кенә булмасын, МГИМОга «йонлач куллар» ярдәменнән башка гына тагын бер авыл егете килеп керде: мин студент булдым.

Безнең институт

ГАДӘТИ булмаган бу уку йортының барлыкка килү тарихы һәм бүгенгә дәрәжәсә турында кыскача гына мәгълүмат бирмәсәм, язмаларым тулы булмас икән. Безнең институт Мәскәү университетының халыкара мөнәсәбәтләр факультеты жирлегендә 1944 елның көзендә оештырылган. Ул башта ук СССР тышкы эшләр министрлыгының ябык оешмалары исәбенә кертелә. Аның төп бурычы сугыштан соңгы яңа шартларда илебез мәнфәгатьләрен дөнья майданында якларга сәләтле, тышкы сәясәт һәм халыкара мөнәсәбәтләр буенча югары сыйфатлы белгечләр әзерләү була.

Соңрак МГИМОга тагын ике институтны кушалар. 1954 елда Мәскәүнең иң күптәнге уку йортларынан берсе булган Шәрәкьне өйрәнү институтын—

әле 1815 елда ук оештырылган атаклы Лазарев шәрәкь телләре училищесының давамчысын өстиләр. Ә 1958 елда Тышкы сәүдә институтын да китереп кушудан соң, МГИМО үзгәртеп корыла. Ике факультет—көнчыгыш һәм көнбатыш бүлекләре булган халыкара мөнәсәбәтләр факультеты белән халыкара икътисади мөнәсәбәтләр факультеты барлыкка килә. Тагын да соңрак халыкара хокук һәм халыкара журналистика факультетлары да пайда була.

Илленче-алтмышынчы елларда институтның ректоры КПСС Үзәк Комитетының җаваплы хезмәткәре, кырыс холыклы, әмма гадел Федор Рыженко иде. Ул тел кафедраларына танылган галимнәрне һәм тәҗрибәле башка белгечләрне җәлеп итүгә зур игътибар бирде. МГИМО студентлары арасында «эшчеләр балалары»ның да күпмедер өлешен саклап калу да ул ярдәм итте дип уйлыйм. Берездан Ф. Рыженконы чит ил партия хезмәткәрләре өчен булган ябык институтка директор итеп билгеләделәр. Аннары Л. Кутахов белән Б. Мирошниченкога алмашка ректор булып ниндидер Н. Лебедев килә. Ул үзен унбиш ел бие институтның патшасы да, алласы да итеп тоя, ул вакыттагы абруйлы партия эшлеклеләренең балаларын һәм оныкларын «арткы ишектән генә» институтка урнаштыра бара. Һәрнәрсәне ачыктан-ачык сөйли башлаган хәбәрдарлык елларында аны, «бөек махинатор», намуссыз кеше дип тәнкыйтләр, партиядән чыгаралар, барлык вазифаларыннан азат ителәр.

Безнең институт белән күп кенә танылган шәхесләрнең исемнәре байла. Шуларның берсенә—«Һомәрлек министр» А. А. Громыкого гына тукталам. Аның улы белән кызы, аннары оныклары да МГИМОда укып чыга. Һәм озак вакытлар СССР тышкы эшләр министрлыгы системасында—нигездә иң яхшы шартлар тудырылган чит илләр вәкиллекләрендә эшлиләр. Әлбәттә, аларны тропик бизгәкле Азия һәм Африка илләренә җибәрмиләр. Министрның улы Анатолий Громыко башта СССРның Вашингтондагы илчелегендә киңәшче була. Аннары аны Варшавага күчәрәләр. Министр үзе сәясәт эшләрдә бик сак һәм абруендәрәжәсен саклауда да бик нәзберек була. Шуңа күрә дә улын, никадәр теләсә дә, кая да булса илче итеп җибәрә алмый, юкса аның өчен һич кыен эш булмас иде ул. Ул кадрлар алмаштыру юлы белән улын жылы урынга урнаштырырга карар кыла. СССР Фәннәр Академиясенең Африка институты директоры Африкадагы бер илгә илче итеп билгеләнә, аның урынына моңа кадәр Африка мәсьәләләре белән беркайчан да шөгыйльәнмәгән Громыко улы менеп утыра.

Институтыбызга керү руслардан кала башка милләт вәкилләренә бик четерекле мәсьәлә иде. Ул чорда институт ябык уку йорты, аның барлыгын Мәскәүдәге партия-дәүләт түрәләре һәм урыннардагы партия өлкә комитеты кешеләренең дә тар даирәсә белсә белгәндер. Хәзер дә, инде институт дистә елдан артык ачык саналса да, анда кереп уку бик авыр. Хәзер анда укыр өчен ике төрле түләү оештырылган: федераль бюджет хисабына һәм коммерция-киләшү нигезендә түләү. Соңгысы уртача хәллә гаиләләр өчен дә хыял гына булып кала, башкалар турында әйткән дә юк инде. Мин белгән соңгы елларда анда уку өчен елына биш мең доллар түләргә кирәк иде, хәзер инде ул бәя ел саен арта тора. Әмма шунысы бар—элек МГИМО партия-дәүләт түрәләре өчен булса, хәзер ул финанс-сәнәгать һәм сәүдәгәрләр олигархиясе өчен генә булып калды. Ә бит аның бюджетының күп өлеше дәүләт казнасынан, ягъни салым түләүче гади халык хисабынан алына!

Безнең заманнарда МГИМО Мәскәү елгасы буендагы элекке Катков лицее бинасына урнашкан иде. Институт Вернадский проспектындагы яңа бинага күчкәч, тегесе Дипломатик академиягә тапшырылды. МГИМОның хәзерге комплексы—Мәскәүдәге университетлар арасында иң яхшысы. Ул үзе дә хәзер—университет. Чит телләр өйрәнү өчен 140 аудитория бүлмәләре, зур-зур лекция заллары бар.

Университетның студентлары арасында Бәйсез Дәүләтләр Илләреннән (элекке СССР «кыйпылчыкларыннан»), Европа дәүләтләреннән, Азия, Африка һәм Америкадан килгәннәрен дә очратырга була. Ярты гасыр давамында МГИМОны биш мең чит ил кешесе төмамлап чыга (төмамлаучыларның гомуми саны егерме биш меңгә җитә).

Халыкара мөнәсәбәтләр факультетында укып чыкканыннан соң өч дистә

ярымнан артык ел үтөп киткән. Ул факультет һаман да тышкы сәяси мөнәсәбәтләр өчен кадрлар әзерләүче төп факультет булып кала килә. Аны тәмамлаучылар арасында берничә тышкы эшләр министры (А. Бессмертных, А. Козырев), утызлап министр урынбасарлары, йөздән артык илче, Россия һәм Бәйсез Дәүләтләр Илләренең дипломатик корпусында киңәшче яки беренче секретарь булып эшләүче меңләгән кеше бар.

Егерме беренче гасырда да МГИМО берьюлы илләгә якын чит тел укытыла торган бердәнбер гуманитар университет булып калыр, шәт.

Биредә хәзер алты факультет бар. Әйдәп баручы халыкара мөнәсәбәтләр белән халыкара икътисади мөнәсәбәтләр факультетларына янә дүртәү өстәлгән: халыкара хокук, халыкара мәғлүмат, халыкара бизнес һәм халыкара икътисади мөнәсәбәтләрнең кичке факультеты. Университетның 40 кафедрасында 100 гә якын профессор, 400 доцент һәм 500 югары тәҗрибәле укытучы эшли.

Бергә укыган сабакташларым

ИНСТИТУТТА укыган елларыбыз минем өчен дә, сабакташ дусларым өчен дә һәм матди, һәм психологик яктан шактый кыен булды. Безнең студентларның шактый өлеше Мәскәүнең хәллә гаиләләреннән, махсус мәктәпләрдә укып чыккан, чит телләрдән җитди әзерлеккә кешеләр. Аларның тулы канлы үз студент тормышлары. Ә бездә исә башка кайгы: ике стипендия арасын ничек очын-очка ялгарга да шул ук вакытта ничек итеп укуда «байбәтчәләрдән» калышмаска.

Беренче курста укыганда миңа үземнең иске һөнәрем буенча эшкә урнашырга туры килде. Һәркөнне сәгәт кичкә 4 тән 11 гә кадәр тулай торагыбыздан ерак булмаган электр подстанциясендә электромонтер булып дежур тора башладым. Бу гамәлемне беркемгә дә белдермәскә кирәк иде. Эш шунда ки, институтта бу һич ярамый, ул ярлы гаилә балалары өчен генә тормыш мәҗбүрияте булып кала. Ким дигәндә ике чит тел өйрәнү һәр көнне зур тырышлык сорый. Бер ике-өч көн генә өйрәнми-укумый барсаң да, артка калуыңны көт тә тор.

Икенче курста мин «Белем» җәмгыяте әгъзасы булдым. Кышкы һәм җәйге каникулларда ил буйлап йөрөп, СССРның эчке сәясәте һәм халыкара хәлләр турында лекцияләр сөйли идем. Матди ягым да шактый әйбәтләнде. Студент өчен ярыйсы гына акча керә башлады, чөнки көнөнә 5-6 лекция сөйләргә өйрәндем. Соңга табарак эш тагын да җайлана төште: бер өлеш лекцияләремә шунда ук тулы хак түли башладылар. Үземә җыйнак-тыйнак кына киём-салым алганнан соң да авылдагы туган-тумачага бүләккә акча кала бара иде.

Институтыбызда укыту эшләре башка югары уку йортларындагыдан шактый аерылып тора. Бездә «шәрәкчеләр» һәм «көнбатышчылар» белән бергә гомуми лекцияләр була, аннары алар үзләренә кирәкле башка лекцияләргә йөргәндә бездә курс эшләре була. Лекцияләрнең соңгы махсус курсы аерым ил-төбәкләргә багышлана. Бу курслардагы лекция һәм семинарлар, шулай ук имтиханнар да теге яки бу чит тел буенча 10-15 студент өчен генә үткәрелә.

МГИМОда төп чит тел итеп кайсысын сайлап алу студентның алдагы язмышында зур әһәмияткә ия. Шәрәкч илләре факультетына гариза биргәндә, мин бу хакта юньләп белми идем әле. Мандат комиссиясендә гәрәп телен өйрәнергә теләк белдердем, ә миңа төрөк телен тәкъдим ителәр. Әлбәттә, бу очракта Тышкы эшләр министрлыгының теге яки бу илләр буенча халыкара белгечләргә мохтажлыгы искә алынмый калмый. Шуңа күрәдер, беренче уку көнөмнән үк мине һинд академтөркеменә күчәрәп куйдылар. Миңа урду телен өйрәнергә тәкъдим ителде. Безгә иң элек урду теле азында егерменче гасыр урталарынан хөкөм иткән гәрәп әлифбасының катлаулы төрләрен өйрәнә башларга кирәк булды. МГИМОда тел буенча әйдәп баручы төркем—ул 4-5 кешедән артмаган кечкенә бер төркем. Бер үк төркемдәге студентлар көн саен бергәләшеп ике-өч сәгәттән дә ким шөгыльләнми: шәрәкч телләренең үзгә билгеләнгән төп теленнән тыш, икенче тел—көнбатыш теле, кайсы төбәккә

бәйле булуга карап, инглиз яки француз теле иде. Безнең төркемдә нибары дүрт кеше: Юра Байсаров, Нина Ахромеева, Володя Перов һәм мин.

Академик группабыз исә 15 кешедән тора һәм һинд, бенгали, урду телләрен берләштерә иде.

Минем сабакташларым—МГИМОны 1964 елда тәмамлап чыгучылар. Халыкара мөнәсәбәтләр факультетына 1958 елда 200 кеше кабул ителгән идек, алты ел уку дәвамында, киеренке уку шартларына түзә алмыйча, 50 кеше институтны ташлап китергә мәжбүр булды. Укып чыккан 150 кеше арасынан да СССР Тышкы эшләр министрлыгына бары тик 30 кеше генә жибәрелде. Ул төркемнән министрлык системасында өч дистә ел ярым эшләүчеләр дә өчтән бер генә калды. Ул сабакташларым Жир шарының төрле почмакларында әле дә булса хезмәт итә. Шулардан берничәсен санап үтәм: Коля Гаевой Киотода, Лотфулла Исмаилходжаев Алжирда, Женя Иванов Даккада, Костя Мозель Вильнюста, Витя Чуков Констанцада эшләп ята. Кайбер курсташларым Мәскәүдә—министрлыкның үзәндә, алар: Слава Жарков, Миша Романов, Вальтер Шония, Коля Луценко.

Ни өчендер, һинд телләрен өйрәнүчеләрнең берсен дә, бик теләсәләр дә, СССР Тышкы эшләр министрлыгы системасына жибәрмәделәр. Укыганда ук «алты еллык сынауны» үтә алмаганнардыр дип уйларга гына кала. Әмма ул вакытта без боларны белми идек әле. Чирек гасыр үткәч, без очрашуга жыелдык. Шунда Вася Хмыз, шаярткандай итеп кенә, теге чакта курс партбюро секретаре буларак, безнең һәркайсыбызга характеристик белешмәләр язып биргәнлеген сөйләде. Егетләрдән кемдер аның шул заманда ук КГБ хезмәткәре—сексот (секретный сотрудник, ягъни яшерен хезмәткәр) булганлыгына ишарә ясады. Барыбыз да көлеп жибәрдек. Ә Вася кызарынып-уңайсызланып куйды: «Егетләр, мин сезнең хакта бары тик әйбәт яктан гына яздым»,—дип акланып маташты. Монысы да МГИМОда уку елларындагы кырыс хакыйкать иде, әлбәттә.

Шулай итеп, күп кенә сабакташларымны төрле жирләргә таратып бетерделәр. Жора Ванецов СССР радиокомитетына жибәрелде. Соңгы елларда ул анда Һиндстанга тапшырулар бүлегендә эшләгән иде. Гена Жижин Совет дуслык җәмгыятьләре союзында—Шри-Ланка һәм Малайзиядәге вәкилләкләрендә эшли башлады. Марк Куньшиков (Мәскәү яһүде бит!) Дөнья икътисады һәм халыкара мөнәсәбәтләр институтының фәнни хезмәткәре булды, шунда кандидатлык диссертациясен яклады. Роальд Савадян, Тышкы сәүдә министрлыгына юллама алып, Карачида (Пакистан) совет сәүдә вәкиллегендә, аннары Коломбода шул ук вазифаны башкарды. Соңрак мин аның, дәүләт хезмәтеннән китеп, үз сәүдә фирмасын ачканын һәм гөрләтеп яшәп ятканын ишеттем.

Бенгаль теле төркемендә гел минем акын дусларым иде: Алексей Кондратьев, Женя Иванов, Иван Смирнов, Мирзо Ахиев. Соңгы икесе хәзер инде вафат, юкса һәркайсысы миннән 3-4 яшькә яшьрәк иделәр...

Суворов училищесын тәмамлап килгән Иван Смирнов бик тыйнак, оялчан егет иде. Ул чит телләргә үзләштерүдә гажәеп талантлы булды, бенгаль һәм инглиз телләре өстенә үзлегеннән немец һәм һинд телләрен дә өйрәнде. Ике ел чамасы Калькуттада (Һиндстан) СССРның генераль консуллыгында секретарь вазифасын үтәде, аннары егерме елдан артык РСФСР Тышкы эшләр министрлыгында гади хезмәткәр булды. Ул үз эченә бикләнеп яшәде, дуслары белән аралашудан кача килде. Иван, гаилә дә кора алмыйча, илле биш яшен дә тутырмыйча, япа-ялгыз хәлдә бу якты дөньядан китеп барды.

Тажик егете Мирзо Ахиев гап-гади Дүшәмбе эшчесенең күп балалы гаиләсендә туып-үскән егет иде. Ул бик тиз аралашучан, шат күңелле булды. Институтны тәмамлаганчы ук, курсташыбыз—Балтыйк буеның сары гәрәбә чәчле Регинасына өйләнде дә куйды. Аннары алар икесе дә СССР радиокомитетының чит илләргә тапшыру идарәсендә эшләде. Мирзо бенгаль телен бик яхшы белә, хәтта тәрҗемә белән дә шөгылләнә иде. Соңгы елларда ул Һиндстан якларында бенгаль телендә тапшырулар алып барды. Әмма ул да, илле яшен дә тутырмыйча, йөрәк авыруыннан вафат булды.

Элекке диңгезче Алексей Кондратьев тумышы белән Воронеж якла-

рыннан иде. Ул бер ун еллап Көнъяк Азияда (Катманду, Калькутта, Коломбода) эшләде. Аннары, СССРга кайткач, радиокомитетның чит илләр тапшырулары бүлегендә булды. Сәламәтлеге какшау сәбәплә, пенсиягә иртәрәк китте.

Женя Иванов исә Ржев якларыннан булып, тел һәм академик группаларның танылган әйдәп баручысы иде. Курсыбызның соңгы елларында ул институтның комсомол комитетын җитәкләде. Укып чыккач, СССРның Һиндстандагы илчесе Пеговның ярдәмчесе булып эшләде. Бер биш-алты ел эчендә атташе дәрәжәсеннән икенче секретарьлыкка күтәрелде. Аның шефы, Пегов Тышкы эшләр министрының кадрлар буенча урынбасары булып алуға, Ивановны СССРның Вашингтондагы илчелегенә беренче секретарь итеп билгеләделәр. Аннары ул күпмедер вакыт министрлыкның бер бүлегендә киңәшче иде һәм көтмәгәндә СССРның Калькуттадагы генераль консуллыгында зур гына дәрәжәгә лаек булды. Аннан кайткач, сиксәнненче еллар азагында, Женя министрлыкта бүлек мөдире иде инде. Әмма ГКЧП (татарчасы Гадәттән тыш хәлләрнең Дәүләт Комитеты була бугай) көннәрендә ул СССРның шул чактагы вице-президенты, иске дустаны Янаевны ашыгып яклап янды. Тышкы эшләр министры Бессмертных белән бергә ул да эшен ташлап китәргә мәжбүр булды. Шуннан соң бер биш еллап Женя Иванов Тышкы сәясәт ассоциациясе җәмгыятенә башкаручы директоры хезмәтендә иде. Россия Федерациясенең Тышкы эшләр министры булып академик Е. Примаков килгәч, Женяга Тышкы эшләр разведкасы хезмәте директоры генерал В. Трубников ярдәм итте. Женя Иванов безнең ведомствода яңадан өлкән киңәшче булып алды. Ә бер елдан соң ул Россиянең Бангладештагы илчесе итеп тәгаенләнде.

Профессорларыбыз

ИНСТИТУТТА югары әзерлекле өлкән һәм яшь буын укытучылар укыта иде. Алар арасында исемнәре дөньяга танылган күренекле шәхесләр дә бар иде, әлбәттә. Аерым алганда, халыкара хокук кафедрасында профессорлар Крылов, Кожевников, Тункин кебек төрле вакытларда Гаагадагы Халыкара Судта яки башка халыкара хокук оешмаларында Россия вәкилләре булган кешеләр эшләде. Халыкара икътисади мөнәсәбәтләр буенча профессор Н. Н. Любимов укытты. Ул яшь Совет республикасы делегациясен Г. В. Чичерин җитәкләгән чорда ук атаклы Генуя конференциясендә катнашкан. Бу фәннән имтиханны миннан профессор В. Масленников алды—анысы Ерак Көнчыгыш республикасының элекке Тышкы эшләр министры булган. Рус әдәбиятыннан профессор В. Сидоровның, төрки телләрдән профессор В. Насиловның, гарәп теленнән профессор Х. Барановның кызыклы лекцияләре дә истә калган.

Һиндстан әдәбияты һәм мәданияте буенча лекцияләргә килчәктә академик һәм Неру премиясе лауреаты булчак Е. Чельшев укыды. Ул Һинд телләре кафедрасы мөдире дә иде. Көнъяк Азия икътисади географиясен профессор Н. Соловьева, Һиндстан белән Пакистан икътисадын профессор А. Медовой, Пакистанның яңа тарихы һәм тышкы сәясәтен профессор Ю. Ганковскилар укытты. Өлкән курсларда урду теленең әдәби һәм жанлы сөйләмнән профессор Зоя Ансаридан өйрәндек, ул үзе Һиндстаннан, танылган әдәбият галиме һәм шагыйрь иде. «Прогресс» нәшриятында да эшләп, марксизм классиклары һәм В. И. Ленинның 55 томлы тулы әсәрләр җыелмасын урду теленә тәрҗемә итү белән машгуль булды.

Дипломатик академиядә исә һинд һәм урду телләрен филология фәннәре докторы, профессор С. Дымшиц укытты. Үзенең докторлык диссертациясен Һиндстанга барып һинд телендә яклаган, соңрак Неру премиясен алган кеше иде ул.

Институтыбызда философия кафедрасы бик көчле булды. Аның горурлыгы яшь доцентлар Д. Ермоленко, Н. Замошкин, Ю. Семеновлар иде. Алар хәзерге социаль-сәяси тормышны һәм фәннең яңалыкларны бик тиз тотып ала килделәр. Профессор Н. Замошкин соңрак советларның сәяси социология үзгәргәнә нигез салды. Ю. Семенов исә атаклы химия галиме, академик Н. Н. Семеновның улы иде. Гыйльми даирәләрдә элементләре булганлыктан, Ю. Семенов

безгә совет һәм дөнья фәненең билгеле вәкилләре белән очраштырулар оештырып торды. Академиклардан Капица, Ландау, Семенов, әле ул чакта бик яшь фәннәр докторы В. Гольдманский белән очрашулар һаман да онытылмый.

Байтак еллар үткән, Мәскәү тирәләрендәгә бер санаторийда миңа академик Гольдманский белән якыннанрак танышырга туры килде. Ул мине үзе житәкләгән химия-физика институтына да чакырган иде әле.

1991 елда, мин СССРның Непалдагы вакытлы ышанычлысы эшләрен башкарганда, Берләшкән Милләтләр Оешмасы үткәргән халыкара конференциягә совет галимнәренең дә кайберләрен чакырырга мөмкинлек туды. Үзәм шәхсән белгән галимнәрдән академик В. Гольдманскийны, Шәрәкь илләрен өйрәнү институты директоры М. Капицаны һәм «Педагоглар иминлек өчен» ассоциациясә рәисе В. Кабатченконы чакырырга булдым. Алар арасынан бары тик В. Кабатченко гына килә алды, ул Непалда булуыннан бик канәгать калган иде. Соңрак В. Гольдманский, үзенең Мәскәүдән читтә ялда булуы сәбәпле, килә алмаганын хәбәр итте. Профессор М. Капица да, бик жылы телеграмма жибереп, телеграммасын шундый сүзләр белән тәмамлаган иде: «Дустым, больницадан чыгу белән, бер жай табып, сине Эверест таулары итәгендә күрермен һәм без әле берәр чәркә «White House»не дә һималай таулары хөрмәтенә күтәреп куярбыз»,—дигән.

Мин, МГИМОда һәм Дипломатик академиядә аның лекцияләрен тыңласам да, үземне турыдан-туры Капица шәкерте дип әйтә алмыйм. Аның кул астында бары тик бер ел чамасы гына эшләп алдым, ул мине хәтерләп тә калмагандыр әле. Минем өчен бик авыр булган 1966 ел иде ул. Калимантан атавында (Индонезия) ике мәртәбә көчле тропик бизгәк белән авырып, Мәскәүгә кайтырга мәжбүр булган идем. Терелгән, үзбезнең системада башка эшкә күчәргә теләк белдердем. Әмма түрәләрем яңадан Калимантанга китәргә теләмәгәнәм өчен мине «өйрәтергә» карар кылдылар булса кирәк. Яңа эшкә билгеләмичә теңкәгә тиделәр, хәтта, сәламәтлегем начарлану сәбәпле, дигән сылтау белән тышкы сәяси системадан куу белән үк яңый башладылар. Мәнә шул чагында М. Капица миңа ярдәм кулын сузды. СССР Тышкы эшләр министрлыгының Көнъяк-Көнчыгыш бүлегә житәкчесе буларак, ул мине үз бүлегенә урнаштырды. Аның дәрәжәсендәгә түрәләр андый мәрхәмәтлелекне бик сирәк очракта гына эшли иделәр. Мин остазыма чиксез рәхмәтлемен!

Укытучым Рерих

БЕЗНЕң иң кызыклы һәм иң белемле укытучыбыз, ничиксез, профессор Юрий Николаевич Рерих—атаклы рәссам һәм фикер иясе Н. К. Рерихның өлкән улы булды. Ул Мәскәүдә даими яшәр өчен бары тик илленче еллар азагында гына күчеп килгән иде. XX гасыр уртасының Тибет белгечлеге буенча иң зур галиме, дөньяга исеме танылган тарихчы—шәрәкь илләре белгече безгә Һиндстанның борынгы һәм урта гасырлар тарихы буенча лекцияләр укыды. Юрий Николаевич уртача гәүдәле, тыгыз бәдәнле, пөхтә итеп кыркылган чал сакаллы кеше иде. Аның лекцияләре семинар дәрәсләре белән аралаштырып алып барыла. Ул дәрәсләрдә без Һиндстан тарихының теге яки бу өлкәләре турында үз фикерләребезне сөйләп бирергә тиеш булабыз. «Үз фикерләребез» дигәнә Рәсәйнең шул вакыттагы рәсми чыганакларынан гына алына иде. Әмма аларда күбесенчә шул чорның социаль-сәяси хәлләренә марксистик фикер йөртү хас булып, андый бәяләргә күнекмәгән профессорыбыз бездә уңайсызлана да иде шикелле. Студент аның сорауларына җавап бирә алмаса, ул тагын да ныграк уңайсызлана, кызарына һәм гафу үтенә башлый. Аннары үзе студент өчен җавап бирергә тотына, әмма студентның күзенә карамай. Ә теге юньсезе ник шунда бер оялсын!

Ю. Н. Рерих үз ватанында бик аз, нибары ике ел чамасы гына яшәп калды.

Юрий Николаевич гадәттә лекция башларырга 10-15 минут алданрак килә иде. Бөрвакыт без аның килгәнен көтөп озаграк утырдык. Шул вакытта ишектән профессор С. Дзыцци килеп керде дә берничә сәгать элек кенә Ю. Н. Рерихның йөрәк өянәгеннән кинәт вафат булганын белдерде. 1960 елның 22 маенда

Укытучыбызны соңгы юлына озаттык, аңа әле алтмыш яшь та тулмаган иде.

Ю. Н. Рерихны Мәскаүнең Новодевичье зиратына жирләделәр. Кабер тактасына «Дөнья байрагы» символы төшерелгән иде: ак тактадагы зур түгәрәк уртасына өч кечкенә кызыл түгәрәк ясалган—зур түгәрәк исә «Тормыш синтезы». Н. К. Рерих бу символны болай аңлата торган булган: Мәңгелек (зур түгәрәк), ул Уткәнне, Бүгенгене һәм Киләчәкне чагылдыра (өч кечкенә түгәрәк). Бу символ Рерихлар гаиләсенең тормыш кагыйдәсе булып хезмәт иткән.

Без үзөбездәге милли байлыкларны, илнең рухи кыйммәтләрен саклый белмибез. Бөөкләрнең бөөклеген дә бик соңлап аңлыйбыз. Без ничектер һәрнәрсәне кешеләрчә һәм дәүләтчә итеп эшли алмыйбыз. Дөньяның иң бөөк гуманисты һәм бөөк рәссамы Н. К. Рерих картлыгында тарихи ватанына кайтырга хыялланган. Ул бөтен дөньяга танылган рәсемнәренең зур өлешен иленә васыять итеп калдырган. Аның улы Ю. Н. Рерих Россиягә кайткан, әмма без аны да лаеклы каршы ала белмәгәнбез, фәнни эшчәнлеген дәвам итү өчен тиешле шартларны да тудыра алмаганбыз.

Юрий Николаевичның бертуганы С. Н. Рерих та үзен Россиядә күмүләрен үтенгән. Рәсемнәренең күбесен Мәскаүдәге Рерих үзәгенә тапшыруларын сораган. Ләкин Россия аның бу теләкләрен вакытында һәм тулысынча үти алмаган. Мәскаүдәге Рерих үзәге бик соңлап төзелгән, ул әле хәзер дә эшләнеп бетмәгән хәлдә. С. Н. Рерихны һиндстанда жирләгәннәр. Россиягә васыять итеп калдырган күп санлы рәсемнәре дә чит-ят кулларга таралып беткән. Аталы-уллы рәссам Рерихларның рәсемнәре дә, Ю. Рерихның фәнни хезмәтләре дә дөнья буйлап таралган.

Егерменче еллар ахырында Н. К. Рерих Кашмирда Һималай институты «Урусвати»ны («Иртәнге йолдыз яктысы»)н төзегән. Рерихларның васыяте буенча, ул институт Россиянең милкенә әверелгән, әмма, акча булмау сәбәпле, ул хәзер ташландык хәлдә икән. Әле рәссам исән чакта ук, егерменче-утызынчы елларда бөтен дөньяда Н. К. Рерих җәмгыятьләре һәм берләшмәләре оеша. Россиядә һәм Бәйсез дәүләтләр илләренең кайберләрендә (мәсәлән, Казакьстанда) Рерих җәмгыятьләре тулысынча бары тик аларга табынучылар хисабына гына яши һәм эшләп килә.

1997 елда мине Россиянең Алма-Атадагы илчелегенә эшкә жибәрделәр. Мин анда Рерих җәмгыятенә әгъза булып кердем һәм зур теләк белән аның эшенә катнашып киттем. Без, нигездә Рерихлар гаиләсенең истәлекле көннәренә багышлап, һәр ай саен җыелышлар үткәрә килдек. Моңың өчен җәмгыять әгъзалары үзләре теләп биргән акчаларга бер залны арендага алдык. Шундый җыелышларның берсендә мин дә чыгыш ясадым, Ю. Н. Рерих турында истәлекләрем белән уртаклаштым. Алма-Атадагы студентлар сарае янында Рерихлар аллеясе булдырдык. Анда мин утырткан нарат агачы да үсеп килә. Квартирым шунда якын гына иде, ял көннәремдә еш кына шул аллеядә йөри идем. Шунда ерак калган алтмышынчы еллардагы студент тормышымны, Ю. Н. Рерихның лекцияләрен тыңлау бәхетенә ирешеп, ул бөөк шәхес белән аралашкан чакларымны исемә төшерә идем.

Дипломатик академия

МИА абруе белән МГИМОдан нич калышмаган, әмма гади халыкка аз таныш булган уку йортында да ике тапкыр укырга насыйп булды. Ул Тышкы эшләр министрлыгына караган Дипломатик академия иде. Дистә ярым еллар чамасы тегеләйме-болаймы мин шул уку йорты белән бәйле булдым. 1976—1978 елларда академиянең дипломатлар әзерләү факультетында тыңлаучы, ә инде 1986—1987 елларда СССР Тышкы эшләр министрлыгының җитәкче кадрларын әзерләү буенча югары курсларда укыдым, 1978—1980 елларда ук читтән торып аспирантура тәмамлаган идем.

Академиянең ике факультеты бар: берсе номенклатур партия хезмәткәрләреннән торган, алардан дипломатлар әзерләү өчен өчеллык, икенчесе «үсештәге дипломатларның» урта буыны өчен икееллык факультетлар иде. Соңгысына МГИМОда укып чыгып, чит илләрдә унар ел чамасы эшләгәннәренә

ала иделәр. Кабул итү конкурс буенча биш имтихан нәтижеләренә карап башкарыла. «Үсештәге дипломатларның» урта буыны өчен анда укып чыгу өлкән дипломатлар—беренче секретарьлар һәм киңәшчеләр дәрәжәсенә күчү мөмкинлеге бирә.

Дипломатик академиядә уку елларым, мөгаен, тормышымның иң матур чоры булгандыр. Чит телләрнең әлифбасын, халыкара хокук һәм тарих фәннәрен авыр үзләштерүче партия кадрларыннан аермалы буларак, безгә уку жиңел бирелә иде. Мин биредә англиз, урду һәм һинд телләремне тагын да камилләштердем, алар өстенә берәз француз телен дә өйрәнәп, имтихан тапшырдым. Ике ел уку дәверемдә мин биредә утызлап имтихан бирдем!

Укыту программасына күп төрле фәннәр керә. Илнең эчке тормышына кагылышлы мәсьәләләр буенча бары тик СССР хөкүмәтенең министр урынбасарлары гына чыгыш ясый. Жәй көне безне Тула өлкәсенең эше белән таныштырга алып бардылар. Өлкәнең беренче секретаре Юнак үзе каршы алды, чөнки аның улы да академиядә укый иде. Бер көнебезне Ленин исемендәге үрнәк колхозда үткәрдөк. Колхоз рәисе Социалистик Хезмәт Герое, Югары Совет депутаты В. Стародубцев иде. Ул хәзер Тула өлкәсенең губернаторы. Энесе исә бер совхоз директоры иде. Тула өлкәсендә без ярты ай булдык. Моңы безнең өчен чит илләрдә озаң еллар эшләгәндә «өйдәге хәлләрне» оңытмаса, совет чынбарлыгына «чумарга» кирәкле чара итеп эшләделәр. Академияне тәмамлап чыкканнан соң, безне Себергә дә алып бардылар. Гаҗәеп матур, дөньяда бердәнбер Байкал күле тирәсендә без шулай ук ике атна чамасы булдык.

Дипломатик академияне 1978 елда тәмамлап чыккач, мине кадрлар идарәсе өченче тапкыр Пакистанга яки Һиндстанга жиңбәрмәкче булды. Мин бу тәкдиримне бик авырлык белән генә кире кага алдым. Ул илләрдәге СССР илчелекләрендә урта мәктәп юк, ә кызым Гөлнара инде алтынчы сыйныф укучысы иде. Минем аны Тышкы эшләр министрлыгының шәһәрдән читтәге интернатында калдырасым килми, аның әбиләре—үз әнием 1973 елда, ә хатынымның әнисе аннан да иртәрәк вафат булган иде. Шуннан мине Тышкы эшләр министрлыгының бер бүлегенә сектор житәкчесе итеп билгеләделәр. Мин СССРның Көнъяк Азия дәүләтләре Шри-Ланка белән Мальдив Республикасы арасындагы мөнәсәбәтләре өчен тулысынча җаваплы булдым.

Күптән түгел генә үзем өчен истәлекле ул бинада яңадан бер атна булырга туры килде. 1997 елда мин анда дәүләт имтиханнары комиссиясә әгъзасы сыйфатында эшләдем. Без Дипломатик академияне тәмамлап чыгучылардан «Хәзерге халыкара мөнәсәбәтләр тарихы» дигән төп фән буенча имтихан алдык. Студентларның, бигрәк тә Бәйсез дәүләт илләреннән килгәннәренәң гомуми әзерлегә бөтенләй булмаганга исем китте. Дәүләт имтиханнарында һич булмаган хәл килеп чыкты: Грузиянең ике студентына комиссия начар билгеләр куйды. Асылда аларның бу фәннән хәбәрдер түгеллекләре күренде. Бу вакыйга чүт кенә халыкара скандал китереп чыгармый калды. Икенче көнне үк академия ректоры янына җилләнеп Грузиянең Россиядәге илчесә Лордкипанидзе килеп җиткән. Ул «дусларча ил студентларына дискриминацион караш» булганлыгына төлдән протест белдергән. Имеш, Грузия—дусларча чит ил! Ректор әлегә надан студентларга берничә көннән үк яңадан имтихан тапшыру билгеләгән. Мин бу ямьсез спектакльдә катнашудан катгый рәвештә баш тарттым.

Минем «Пакистанның икътисади дипломатиясә (1960—1970 еллар)» дигән хезмәтем Дипломатик академиянең 1979 елгы ябык җыентыгында басылып чыкты. Ул икътисад фәннәре кандидаты гыйльми дәрәжәсен алу өчен диссертация хезмәтен дә үтәде.

Бу инде дипломатның камилләшү һәм әзерлегә юлында барлык төр баскычларны үтүе дигән сүз иде. Алда—Тышкы эшләр министрлыгының Смоленск майданындагы бинасында үзәк аппаратның өлкән дипломатик хезмәткәре—киңәшче булып, аннары дөньаның төрле почмакларында—Бухарестта, Катмандуда, Коломбода, Бишкекта һәм Алма-Атада егерме ел эшләү көтә иде мине.



ЙӨРӘКНЕҢ ЖЕНАЗАСЫ

ТАТАР ТОРМЫШЫНА АЙДАР ХӘЛИМ
ПРОЗАСЫ АША БЕР КАРАШ

Жанны тетрәндереп, күнелләрен айкап чыгарырлык әсәрләр күп язылмый. Андыйлар унъяллыктарда да бармак белән санарлык кына туа. Әдәби җанларның кайберләре бөтенләй үк кысыр булып чыккан чаклар да юк түгел. Күрәсен, бу әдәби процессның табигый халәтедер. Бәхетнен чын тәмен кайгы-хәсрәт килгәч кенә анлаган кебек, талантлы әсәрен зурлыгына да уртакул әдәбиятны укып шактый ук талчыккач кына төшенәсен. Ялган ташлар арасында балкыган асылташ төсле, йөрәккә үзенен нуры белән үтеп керә торган, рухны уята торган чын әдәби жәүһәргә тап булу—сирәк очраучы бәхет. Көнбатышның нечкә психоагрессиясә тәәсирендә милли әдәби рух мутантлашып, үзенен асыл сыйфатларын жуеп ук бетереп диярлек барган бүгенгә көндә бу бигрәк тә шулай. Күнел каләбне сафландыручы чын сәнгатькә сусый, жан милли рухка хыянәт итмәгән әдәбиятка тилмерә. Һәр әсәргә өмет белән багасын. Күпчелек очракта өметләр таптала, хыяллар сүнә, уртакулдан да түбәнрәк әсәрләрен чын сәнгать дип тәкъдим ителүенә үрсәләнсә, әдәбиятның киләчәгә шомлы булып тоела башлый.

Шундый чакта кулга күнелнең көткәнә килеп керә дә—рух канатлана, йөрәк шатлыктан кысылып тибә башлый. Айдар Хәлимнең «Татар моңы» җыентыгы (Татарстан китап нәшрияты, 2002 ел) нәкъ әнә шундый йөрәк таләп иткән китап булып чыкты. Татар тормышына аналитик карашның әдәби формага төрәнен, сәнгатьнен югары алымнары ярдәмендә нәфис прозанын унышлы казанышы дәрәжәсенә җиткән очрагына тап булдым мин бу китапны укыганда! Тәнкыйтәгә купшылыкны, көязлекне сөймим. Куштан тәнкыйтәнең купшы ялтыравыгы укучыны әдәби әсәрдән биздерү ихтималын да истә тотам. Шулай да Айдар Хәлим прозасы турында гел унай фикерләр генә әйтәсе килә. Талант—Аллаһ бүләге, шуна да татар жанлы әдипнең повесте яисә романы турында мактау фикерләре әйтәм икән, ул мактауның галәмнәр Хужасына икәнлеген укучы аңласын иде. Инде килеп әлегә әсәрләрдә аерым кимчелекләр булуын дәлилләүчеләр табылса, алар белән дә килешик: адәм баласы абсолют камиллеккә беркайчан да ирешә алмаячак.

Җыентыкта бер роман һәм повесть, жиде хикәя тупланган. Аларның барысын да берләштерә торган уртақ сыйфат—татар һәләкәтенен якынаюын тоеп чаң сугу, битафаплык, гамьсезлекнен рухи тамырларыбызга яман шеш булып ябышуын сүрәтләү аша инкыйразнын жинүле адымнарына аяк чалырга омтылу. Айдар Хәлим прозасы—яшәешәбезнен көзгәсә, милли сүрәтебезнең гарип формаларга керуен татарның үзенә күрсәтү, ваемсызлык йокысына талган милләттәшнә уяту идеясенен нечкә сәнгать алымнарына төрәнеп, әдәби формада чагылыш табуы.

Әдип нәфис прозага үзенен публицистикасы аша килде, аның әсәрләрендә кайчакларда ачыктан-ачык публицистик рух хөкем сөрә башлый икән, монардан курыкмаска кирәк. Идеянен зурлыгын әдәби алымнар гына сыйдыра алмаганда мөрәҗәгать итә язучы публицистикага һәм бу үзенчәлекле сәнгать алымына өверелә

башлый. Сонгы еллар әдәбиятында мондый синтез кайбер башка әдипләрдә дә күзәтелә. Айдар Хәлимдә исә ул, миңа калса, унышлы гына башкарыла. Хәер, милләт язмышы турында сөйләгәндә Гаяз Исхакийның «Инкыйраз»ында ук бу алым кулланылган иде инде. Айдар Хәлимнен новаторлыгы шушы алымны унышлы үстерүендә.

Әдипнен прозасын тормыштан кара эзләү, кер эзләү дип бәяләргә тырышучылар да байтак. Әмма «кара проза» дип бәяләнган һәм сонгы еллар әдәбиятында шактый кин тарала башлаган, тормыштагы вәхшилекне популярлаштыруга хезмәт итә торган жәһил әдәбият белән Айдар Хәлим әсәрләре арасында һичнинди уртаклык юк. Айдар Хәлим—безнен тормышнын аналитигы, андагы кара күренешләрнен тамырын эзләүчә һәм табучы, татарнын саф сыйфатларына мөкиббән киткән гашыйгы, милли рухнын югалуына әрнүчә һәм чан сугучы фидакарь әдип. Әсәрләренә кайсын гына алып карасак та, милләт язмышынын аянычлыгына, милли сыйфатларнын тапталып юкка чыгуына жан атып сызланучы шәхеснен тирән уйларына тап булабыз. Язучы аск акыл белән хөкөм йөртә, тормыштагы күренешләргә объектив бәя бирә белә, шуңа да татарнын жәһилиятен сурәтләгәндә дә әсәрләрендә күнелне сафландыручы нечкә агымга тап буласын, тетрәндереп дәвалау үзлегенә ия булган мондый әсәрләреннән күбрәк язылуын телисен.

Милләт фажигасе кайчан башланды? Сорауга җавапны, ихтимал, гасырлар төпкеленнән эзләргә кирәктер. Әле Казан ханлыгы алынганчы ук милләтнен тәкьдирен тискәргә таба боручы объектив сәбәпләр байтак ук җыелгандыр. Тарихи тәкьдирнен аянычлы мизгелләре арасында безнен якын үткәннәрдәгә фажигалә хәлләр, аларнын үзәкләрне өзеп сызлануырга мәҗбүр итүчә сәбәпләре—Айдар Хәлим каләмен кызыксындырган өлкә менә шул. XX гасыр татарынын авыр моңы—елата торган мон, уйлата торган мон. Әдип шул моңны укучы күнеленә салырга омытла. Шуны тоярлык сизгәр күнелләргә генә килчәккә ышаныч белән карый алу сәләтенә ия булачак. Уяну өчен уйланырга кирәк. Айдар Хәлим ижатынын төп мотивы шуннан гыйбарәт.

Сүзне «Өч аяклы ат»тан башлайсы килә. Колхозлашу һәм сугыш елларынын, сугыштан сонгы әрнешлә чорнын бөтен газапларын, татарнын әле ул чорларга сакланып калган асыл сыйфатларынын: кешелеклекекнең, намуслылыкнын, нигезендә иман яткан оптимистик рухнын ни рәвешлә жәберләнүен, рәнжетелүен, акрынлап гарип формалар кысасына куып кертелеп баруын бер үсмер малай—Кәбир образында фокуска туплап, тәйнәп бирү осталыгы тан калдыра. Повесть символларга бай, һәрбер символ фажиганы ассызыклауга, иман белән имансызлык, кешелеклекек белән кешелексезлек арасындагы контрастнын зурлыгын шәрехләүгә хезмәт итә. Моннан тыш метафора-символларнын әсәр тукумасында бик тә табигый, ятышлы булуын да искәртәргә кирәктер.

Әдипнен әсәрләре тыгыз һәм күп сыйдырышлы. «Өч аяклы ат» повестенын сюжетын, мәсәлән, дүрт көнлек юлда Кәбир исемлә үсмернен күргәннәре һәм кичерешләре тәшкил итә. Кичерешләр сызыгы күргәннәр белән тыгыз бәйләнгән. Алар, бу юлнын төп сәбәпчесе буларак, безне малайнын үткәннәре белән тоташтыра, вакыйгалар урынын һәм вакытын кинәйтә, кичерешлә һәм фәлсәфи текстны киеренке һәм мажаралы сюжетка үстерә, хис киеренкегә белән вакыйга киеренкелеген бергә үрә. Автор әле үз сөйләмә аша вакыйгаларны тәфсилләп һәм сатмак кына шәрехли, әле күнне күргән һәм шуңа да сабыяларга хас беркатлылыктан тиз арынган персонаж сөйләмәнә күчеп, дөньяга анын күзләре белән карый башлай, герой кичерешләре белән автор фәлсәфәсенен үзәнчәлекле синтезын тудыра, финал өлешенә якынлашкан саен ат белән малай диалогы кебек сирәк очрый торган, әмма отышлы алым ярдәмендә идеяне тагын да калкурак итүгә ирешә.

Вакыйга Кәбир образы тирәсендә төенләнә дигән идек. Үзенен Зөлхижә әбиләрәннән ярым урлап диярлек Бамбук исемлә бер аягы имгәнгән колхоз атын туган авылына алып кайтырга ниятләп юлга чыккан малайнын язмышы белән танышкан саен киеренкелек арта, әсәргә янадан-яна катлаулы язмышлар өстәлә, персонажнын язмышы милләт фажигасе белән кушылганнан-кушыла бара, әдәби детальгә деталь өстәлеп олы гомумиләштерүләргә хасил була. Күптән түгел генә алар әле әнисе белән шушы авылга колхоз аты Бамбукны жигеп күнакка дип кылгәннар иде. Сугыштан сонгы ачлыктан интеккән колхоз авылыннан чагыштырмача туклык белән аерылып торучы, Башкортстан белән Ырынбур чигендә урнашкан совхоз авылына килүләренен дә төп максаты берникадәр ризык төяп кайту иде. Әмма

беренче төндә үк абзарга бүре һөжүме нәтижәсендә Бамбукның аягын имгәтүе ятим гаиләнен авыр газапларынын тагын да тирәнәюенә сәбәп була. Житмәсә моннан элек Кәбирнен әнисе Сания жиккән ат станцадан орлык ташыганда төртә арасында жан биргән булган икән. Бу вакыйгаларда бер гаебе булмаса да, икенче атны үтергән өчен дип, Санияне төрмәгә утырталар... Кәбирнен гарип атны авылга алып кайтырга чыгуынын сәбәбе—хаклыкны раслап, әнисен гаделсез хөкөмнән коткару. Бу жинел эшләрдән түгел. Максатка ирешүен катлаулылыгын атнын гариплегендә генә түгел, ә авылда хакимлек итүче Бөкебаш Галләмәтдиннен, участковый Сәйфуллиннарнын гаделсез кансызлыгында, вак үчлеклелегендә, үз дигәнәңә ирешүдә бернидән дә тайпыла белмәүче оятсыз холкында.

Автор Галләмәтдиннен үзе белән очраштырганчы ук укучыны ана хас булган бер сыйфат белән таныштырып үтә. «Бүре барыбер корбанынын башына житә, улым,—дигән иде Муса бабасы, ул аксак Байтал белән юлга чыгарга рөхсәт сорагач.—Бугазлаган малынын канын эчә алмаган икән, димәк Соры Бүре малыны барыбер эзәрлекләчәк...» Бүре—Галләмәтдин параллелен укучы әле баштарак бәлки төшенеп тә бетмәс. Әсәр башында әле мона бары тик Бүре сүзенен баш хәрәфтән язылышы гына ишарә итә. Әмма повесть белән тирәнрәк танышкан саен Галләмәтдиндә бүренен нәкъ менә шул сыйфаты ныграк шөйләнә бара. Ат жигеп хәер сорашып йөрүдән, унайлы шартлар туу белән, авылдагы власть вәкиле дәрәжәсенә үскән әтрәгәләм нәселдән ул. Рухи яктан гарип, мутант токым. Менә шундыйлар инде сугыш һәм сугыштан соңгы елларда милләт жиккәсенә менеп атланып алдылар да яклаучысыз фронтовик гаиләләренен канын эчү хисабына тереклек итә башладылар. Боларнын эволюциясе колхозлашу елларында тормышка ашырылган иде. Авылнын нык үзәклә саламәт элитасын читкә сөрдереп, үзләренә тантана итәргә ныклы жирлек әзерләгән мондый типлар тормышнын күп өлкәләрендә өстенлек иттеләр, корбаннарын эзәрлекләүдә һәм аларны бугазлап канын эчүдә болар Соры Бүредән һич кенә дә калышмыйлар, бәлки арттырып та жиберәләр. Аларнын эшчәнлегә милләтнен фажигасенә әйләнде, татарны физик һәм рухи яктан юкка чыгаруга дучар итә язды.

«Өч аяклы ат» повесте—менә шундый деградацияне сәнгать алымнары ярдәмендә фаш итүче аналитик әсәр. Сабыйлыктан ирлеккә тиз сикереш ясаган Кәбир атлы малай шундый кара көчләр белән хәтәр алышка чыккан, әмма көчләр нисбәте һич кенә дә анын файдасына түгел. Халыкта сау-саламәт көчләр бетәсе түгел, Кәбирнен теләктәшләре, төп ярдәмчеләре әнә шулар. Әмма болар үзләренен хисләрен тирәнгә яшерергә, эчтән генә сызарга мәжбүр ителгәннәр. Монын урынына әрсезләр хакимлегә, милли төсләрен һәм йөзләрен жуеп, монстрашкан токым тантанасы, аракылы-исерткечлә яна чор адәмнәре. Болар—хәтта бөтен яшәешләрен урлауга-алдауга корган чегәннәргә караганда да күп тапкырлар кешелексезрәк! Чегән таборынын юлбашчысы әнә Кәбирне таларга жьенган үз милләттәшенен бугазыннан алып: «Онытма, без, чегәннәр, ятимнәренә кыерсытмыйбыз!»—дип сабак бирә. Ятимнәр кыерсытылган, гаделлек тапталган жәмгыятькә кискен контраст булып янгырый бу сүзләр. Хакимлек итүче кануннарга буйсынмыйча иреккә яшәүгә күнеккән чегән таборы законнары, туганлык һәм тигезлек шигаре белән халыкны алдап хакимияткә килгәннәр жәмгыятьендәгә төртипләргә караганда күпкә гаделрәк булып чыга. Әнә бит Кәбир, Бөкебаш Галләмәтдиннәр изүенә түзә алмыйча, сугышта үлеп калган әтисенә ничек инәлеп мөрәжәгәт итәргә мәжбүр: «Әтәй... Әтәй жаным... Кайт әтәй! Бетерәләр безне, әтәй!...»—ди ул ишегалдындагы багананы чокчап.

Галләмәтдинне типиклаштыруга, анын совет власте вәкиле икәнлегенә басым ясауга Айдар Хәлим аеруча зур игътибар бирә. «Мин—влач... Дәүләтнен алтын баганачы! Мин бар—човет влачы бар, мин юк—човет влачы да юк. Үзебезне куркыту, дөньяны куркыту белән генә ячи ул влач!»—ди әнә исерек Галләмәтдин үзенен гарип теле белән. Совет властена үтергеч сатира, анын асылын фаш итү булып янгырый бу сүзләр. Татарнын акылы традицияләре, саф милли сыйфатлары, асклыгы Галләмәтдингә килеп житкәч бетә, юкка чыга. Милләткә хас бер генә үзенчәлек тә бу типик образда сакланмаган. Димәк, татарны милләт буларак юкка чыгаручы—совет власте, ул үткәргән кешелексез сәясәт, дигән кинәйтелгән нәтижәне монардан укучы үзе ясыя ала.

Милләтнен асыл сыйфатлары совет власте тарафыннан түбән катлауга әйләндерелгән халык вәкилләрендә генә сакланып калган. Чувашларда ул ат караучы Чтапаннын кешелеклегендә, гаделлегендә чагылыш таба. Анын үзәген, әлбәттә, иман төшкел итә. «Песдә—Тәнре, сесдә—Алла, урыста—Бог»,—ди ат караучы Чтапан

Кәбиргә, ярдәм соралырга тиешле галәмнәр хужасының бар халыklar өчен дә бер икәнлеген раслап. Тәкбир әйтеп намаз укучы Ишле авылының ат караучысы Нәби дә милләтебезнен ин күркәм сыйфатларын үзгә туплаган. Кәбирнең туган авылындагы ат караучы Сәми карт та шуларның рухи кардәше. Кешелеклелек һәм кече күнеллелек бу өч шәхесне үзара берләштерә, ләкин бу сыйфат ияләре түбәндә калганнар. «Жинеп кайтуын кайттык... Әмма бер дә рәте-чираты юк дөньясынын... Син әйткән Бөкебаш Галләметдиннәр баш безгә. Ә без, Чтапаннар һәм Нәбиләр, жинүчеләр, знат, Бөкебашлар жигеп йөри торган айгырларны карыйбыз...»—ди Нәби.

Ат образы әсәрдә үзгә конкрет туры мәгънәсендә дә, символ дәрәжәсенә үстәрәп тә кулланыла. Татарның рухи бөтенлеген саклаучы метафорик мәгънәгә ия булуы белән сугыш кичкән байтал ир-малай Кәбир һәм атны саклауга чиксез омытылыш күрсәтүче ат караучы өч ир-атның тырышлыklарының максатын кинәйтә, милли рухның саклануы өчен, гаделлекнен тантанасы өчен көрәшкә әйләндерә. Әмма өметләр тормышка ашарлык түгел, әсәр аянычлы төгәлләнә. Әсәрнең кырыс реализмын тарихи логика үзгә таләп итә—милләтнен риясыз өметләргә озак елларга жиргә күмеләргә тиеш. Шулай булганда гына, кача-поса яшәп кенә саклана ала бугай татарның асыл сыйфатлары. Чөнки хакимияттә Галләметдиннәр ялгыз түгел, аларның гариплеге, жанны өшөтерлек битарафлыгы, кансыз ерткычлыгы чир булып башкаларга да күчә башлаган.

Бөкебашның гариплеген сурәтләүдә Айдар Хәлим аяусыз. Ин аянычы шунда: бу типның сыйфатларын әдипкә бармактан суырып азапланасы түгел, яшәеш боларга кирәгеннән артык бай. Ин самими хис—мәхәббәттә дә—гариплек персонажның гыйфрит натурасын тагын да калку итеп күрсәтә. Кәбирнен әнисе Санияне тинтерә-түләрән, аны сындырып үзгә итәргә маташуын Галләметдин мәхәббәт дип саний, аның участковый Сайфуллин кушуы буенча Кәбирләрен өенә басып кереп, Саниянен алтын-көмеш балдак-йөзекләрен урлап чыгуы бу «мәхәббәт»не фарс дәрәжәсенә житкерә. Әлегә фарс карикатурик ситуациядә үзгә югары ноктасына ирешә—Галләметдин бу хакта участковыйның табанын үбәргә үрелгәндә үзгә гарип теле белән сөйләп ташлый.

«—Зерә, мин чинайтим... Мин, Чәйфуллин иптәч, бик тә йомчак күнелле кече. Берәрче жылы чүз әйтчә дә жылым мин...—Исерүен арыягына чыккан Бөкебаш чын-чыннан елый иде.—Чин мине убажать итәчәнме? Мин ч-чине н-нык уб-бажать итәм, Чәйфуллин!—Ул тагын да шуышып барып, участковыйны үбәргә маташканда, тегесе кырыс кына читкә этәрде.—Мин ч-чинен өч-чән яратып йөргән хатынының ч-чандыгына кереп, б-беләзекләрен урладым, андыйчыны чин шуны?...» Фарсның үзгәчәлегә һәм аяныч ягы шунда: ул күпәртелмәгән, үтә реалы, артык чын.

Кәбир байталны житәкләп авыл кибете аянынан узып барганда, бөкебашлык көсәфәте йоккан кызмача ирләр төркеменә юлыга. Озакламый байталны бугазлачак, аның йөрәген кабымлыкка кыздыру турында хыялланачак өметсез кавем бу! Буаз атның суелуы белән милләтнен һаләкәте арасындагы параллельне әдип ачыктан-ачык узыра.

«Сугымчылар атны арканнарыннан арындырган арада, ул тагын бер мәртәбә Бамбукжанның күзләренә карады. Ул аны бүтән беркайчан да күрмәйчәк. Хәзер анда күктәге ак болыт кисегә тонган иде. Бу күзгә, бу карашны Кәбир беркайчан да онытмас: нәрсәдер мәнгелеккә өзелде, ир белән ат арасында нисбәт жимерелде. Ат суелды. Ир атсыз-канатсыз калды. Арба коргаксып таралды. Күчәр майлый торган дегет чиләгә чүпләккә тондырылды. Әйе, тормыш хәзер ялган юлдан кереп китәр һәм озак, бик озак мантымас. Жыр тынар, әкят янгырамас. Табигаттән мул бирелгән һәм иртә өлгергән зирәк ир акылы белән Кәбир шуны аңлады: ир белән ат арасындагы өзеклек тиз гәңә ялганмас, һәрхәлдә, егерменче гасырда ялган алмас. Бу өзеклек кешеләргә бик күп бәләдәргә китерер. Һәм Кәбир дә тормышның ин кискен мәлләрендә шушы мәсәләнен унай чишелешенә, аның никаләр зарур булуына кабат-кабат әйләнеп кайтыр...»

Символларның уңышлы кулланылышы Айдар Хәлим прозасының отышлы ягы икәнлеген искәрткән идек инде. Совхоз авылынан качып чыгып барганда Кәбирне этләр төркеме талап озата. Бамбук карынынан алынган колын яралгысын ырылды-ырылды этләр бүлешә. Колын Бамбукның затлы нәселен дәвам итәргә тиеш иде...

Атның метафорик мәгънәсен югарыда карадык. Милләт язмышы—этләр

авызында, өмет киселгән—әдипнең сәнгать теле ясаган нәтижәсе тетрәндергеч. Әмма автор кара чынбарлыкны тагын да каралту юлыннан китми. Кәбирләр кулындагы ат йөрәге алдагы метафораларның барлык мәгънәсен үзенә туплаган олы символга әверелә. «Әмма малайлар авыл очына таба жилдерәләр иде инде. Бамбукның Кәбир белән Харис уртасындагы әле суының та бетмәгән йөрәге төшлектәге кояш кызуында Муса бабай абзарындагы фонарь сыман кызара һәм өч ягыннан алтын очкыннар коела иде». Әсәрне эңә шундый оптимистик рух белән сүталырган фажига төгәлли. Әдип безне татарның бөтен хыял-өметләрен үзенә туплаган йөрәкнен жөназасына чакыра—авылдан бер чакрымнар чамасындагы Изге Имән янында малайлар ат йөрәгенә кәбир казыйлар. Һалакәтле финал озак еллардан соң уянуға өмет калдыра. Кәбир һәм Харис йөрәкне онытмаска сүз бирәләр. Бу образларға татарның күмелгән милли рухын киләчәктә казып чыгаручылар миссиясе йөкләтелгәнлегә аңлашыла.

Әмма милләтнең үз сыйфатларын югалткан, киләчәгенә битараф булган катламы да актив. Айдар Хәлим каләме боларны рәхимсез фаш итә, эпизодик персонажларға да масштаблы идея йөкләтү аша башкарыла бу бурыч. Харисның гарип абыйсы Заһирны әниләре Гөлсем түтәй эңә ничек рәнжәтә: бер үк эшне кат-кат эшләтеп дөньяға чыгармыйча тотуы, «кабыгыннан арындырылган бәрәңге сыман ап-ак йөзле» малайның штрихлар ярдәмендә генә тудырылган оста портреты күп нәрсе турында сөйли. Колын яралгысын ботарлаган этләр фонында бумасы тоткан Заһирны каргаган «милләттә булмаган ажыр» Гөлсемнен кыланьшлары аналардагы психик тайпылышларның гайре табигыйлыктан гадәтиләккә күчә баруына ишарә сыман.

«—Улми дә бит, ичмасам!»—Гөлсем түтәй кулындагы кычыткан белән улының һәммә жирен—кулларын, яланаякларын, йөзен, колакларын чактыра башлады.

Заһирның бумасы тотты. Ул гөрселдәп жиргә ауды. Ике кулынын бармаклары кирегә катып, жирдә бәргәләнә башлады. Әгәр анын ун кулы булган булса, бу газәпләрдән, бәлки аларның унысын да зәхмәт суккан булыр иде.

—Шул кирәк сина!—Гөлсем түтәй гадәттәге шауқымында иде.—Инәннен сүзеннән чыкмасын, үләт! Инәннен кадерең белерсен!»

Гөлсем кебекләрен «гадәти шауқымы», вакыйгаларның Бамбукны бугазлаган урында баруы әсәр тукумасының аркау һәм буй жепләренен оста тоташтырылуы, әдипнең бер фокуска туплау талантының зурлығы хакында сөйлиләр. Аз мәйданда күп вакыйга һәм фикер сыйдыру, туры һәм күчерелмә мәгънәләреннән берьюлы кулланьлышы, образларның кин метафорик мәгънәгә ия булуы—Айдар Хәлим ижатынын төп хасиятләре, миңа калса, эңә шулар.

Милләт азымышының аянычлыгы, газиз кавемнең үз сыйфатларынан торган саен колак кага, эчкәчелек сазлыгына бата баруы—язучы каләмен хәрәкәткә китергән төп темалар. Әсәрләреннән сюжетларын ул шушы идеяләр тирәсендә тулпый, проблеманың әле бер, әле икенче ягын күтәрә. «Эңгер», «Сандугач белән Карлыгач», «Авылдаш» хикәяләрендә әлегә проблемалар аеруча калку сурәтләнә. Берсендә милләтнең гариплегә үз балаларына Псих, Сәгәтә, Музсәгәтә, Минут, Секунд, Стрелка кебек гайре табигый исемнәр кушу һәм шулар белән горурлана башлауда күренсә («Сандугач белән Карлыгач»), икенчесендә татар фамилиясенен маржа хатын тарафыннан эткә кушылуына фамилия хужасы булган ирнен мескен протесты укучының күз алдына китереп бастырыла («Авылдаш»). Тискәре якка мондый кискен авышулар татар тормышында торган саен гадәти күренеш ала бара, фажиганен төп асылы шунда. «Авылдаш» хикәясендәгә Хәбир сүзләре белән әдип мөртәтлекнен индә милләт өчен куркыныч дәрәжәгә житүен ассызлыкый. «Юк, бу барыбер мөртәт,—дидем миң, Чаллыдагы автобустан чыкканда.—Һәм бу—татардагы бердән-бер мөртәт. Әгәр алар икәү булса, миңа һичшиксез асылыну өчен асыл агач эзләргә кала».

Милләт фажигасенен нечкәлегә, рухи катаклизмнарның кискенлегә, милли генофондның үзгәрүе, проблеманың психологик аспектлары һәм фәлсәфи асылы—Айдар Хәлимнең аналитик каләме боларның барысын да индәргә омтыла. «Кыйбла», «Берлинга хат», «Казыктагы итальян» хикәяләрендә автор фажиганы персонажларның күнел дөнясында барган кичерешләр аша тасвирлай. Боларда совет чорынын кешеләксез сәясәт һәм татарның үз битарафлыгы нәтижәсендә туган катлаулы кичерешләреннән сурәтләнеше дә, аларга авторның төгәл бәясә дә урын таба.

Милләтнең бүгенгә халәте, фикерләүдә һәм яшәштәгә рухи кыйммәтләреннән жуелуы нәтижәсендә туган хаталар, аларның төзәтеп булмаслык ялгышларга китерүе, каралган һәм пычранган каләбләреннән сукурлыгы, ин изге төшенчәләреннән үз

мәгъналарен югалтуу, жисми һәм рухи шапшаклыкның бергә төйналуе, ата—бала мөнәсәбәтләрөндөгө тискәре якка кискен борылыш, тутанлык хисләрөнөн табыш бүлөшүчө ерткычлар психологиясе ягына таба гипертрофик үсөшө—Айдар Хәлимнөн «Татар вакыты» романында фокуска тупланган, тыгызлап жыйлан проблемаларнын тулы булмаган исемлеге менә шулардан гыйбарәт. Әдип әлеге проблемаларны ислам аналитигы буларак тикшерә, мөселман идеологиясе призмасы аша яктырта, чөнки яшәешнөң чын кыйммәтләре яктылыгында гына үз эзеннән нык читкә тайпылган тормышнын карангы почмаклары, ул почмакларда тупланган нәжес, баткаклыкта быгырдаучы адашкан жаннарнын аянычлы язмышы ачык күрөнә.

Роман үзөгөндә—трагик натура Мотатар Чанбарисов язмышы. Трагизм персонажнын тормышка карашында, яшәү фәлсәфәсөндә яшеренгән. Диненнән яздырылган буыннын үз ялгышларын байрак итеп күтәрүе, табынмастай нәрсәләргә табынып, купшы ялтыравыклар, көз ялганнар алдында баш иеп, беркатлы алдануы, үз һәлакәтенә шатланып баруы, әдипнөн үз сүзләре белән әйтсәк, «оптимизм аша килгән идеотизм», баларнын балалар-оныкларнын аек акылга буйсынучы һәр нәрсәгә төкереп карауга китерә торган тормыш принципларына гипертрофик рәвештә үсөшө—романның детальләр һәм символлар жыймасыннан тупланган образлы теле менә нәрсәләр хақында сөйли. Мотатар—милләтнөн асыл сыйфатларын нык саклаган үзеннән элгәргө буын белән интернациональләшөп үз йөзөн жулган, өмма яшәеш дилбегәсен кулында тотучы яна буынны тоташтыручы күпер ролөндә. Персонажнын эчке дөньясындагы каршылыклар да шушы «күпер» вазифасы белән тыгыз бөйләнгән. Мутантлашуга китерүчө сәбәпләрнө без Мотатар натурасында ук күрәбөз. Ә анын улы—өтисенә бары тик фатир хужасы буларак кына түзүчө Мөдәррис—мал өчен өтисенөн өстөнә атланып буучы кызы Фәрдуналәр—логик нәтижә. Мотатарлар буынны табынган идеологиянөн, шулар яшәешөнөн ахыргы нәтижәсен, мөмкин булган бердөнбер финалын Мотатарнын оныгы Вадим төгәлли, сонгы ноктасына житкөрә.

Әдип керле калөбләр белән жисми шапшаклык арасындагы параллельнө оста уздыра, пычраклыкны милләт вәкилләрөнөн милли сыйфатларын жуяларына китереп ялгый:

«Татар хатыны киөм-салымынын өчен тышка өйлөндөреп, жөйлө ягын тышта калдырып, чайкаганда да шул уйнага чайкап, ә маржалар исә, өйлөндөреп-нитөп тормыйча, тышкы ягы белән юалар да, шул килеш өлаләр. Жөйләрө эчтә кала. Ни өчен? Жөйлө ягын тышка каратып өлгөндө кояш нуры киөмнөн сабын да алып бөтермөгөн керөн ашый... Эчкә каратып өлгән хәлдә, кояш киөмнөн төсөн-буяуларын ашый...»

Персонаж күнелөндө барган бу монологны әдип ике катлы итеп тасвирлай. Бу—Мотатар сүзләре түгел, болар каһарманнын иллө ел элек үлгән өнисенөн кайтавазы-пышылдавы булып ишетелә. Ваннадагы кибәргә өлгән керләр арасына керөп адашкан Мотатар бары тик нәтижә ясаучы гына: «Килөнөбез пашпорты буюнча гына безнеке икән, жаны белән маржа икән,—дип сөйлөнөп алды карт.—Маржа икән!...»

Укучы бу үзенчәлеклө детальнөн—иллө ел аша өндөшкөн ана пышылдавынын эчке мәгъясөн—анласын иде: әдип персонажга ул күтәрә алырдайдан артыграк йөк күтөртми, чөнки милли сыйфатларнын акрынлап югалуы индө Мотатарда ук башланган; Мөдәррисләр—Вадимнар шунын дөвамчылары гына. Шуна да бауга өлөнгән кер кебек вак детальдөн олы гомумиләштөрү ясау сәләтө бары тик милләт аналарына гына бирелә ала, ә Мотатарда бары тик үз күнелөндөгө буыннар авазын ишетү сәләтө гөнә сакланган. Әлбөттә, бу каләресе дә, уйлану сәләтөн сакларлык дәрәжә, мангай күзләрөн югалткан Мотатар күнөл күзләре белән, өйтик, үзенөң улы һәм килөнөнә караганда күбрөк күрә. Әмма ул да—алданган, үз чорынын-купшы идеологиясө тарафыннан туры юлдан чыгарылган буын вәкилө. Үз вакытын югалту, димөк ки, барлык традицияләрөн миллилөгөн, үз-үзөн югалту—бу буыннын олы фажигасө. Роман шушы буын вәкиленөн бер көн өчендөгө тизлөтөлгән эволюциясен, карашларынын кискөн алмашынуын сурәтли. Вакыт символы өсәрнөн буй жебө булып сузылган, роман бүлөкләргә дә намаз вакытлары рөвешөндө бүлөнгән. Намазын онытып, традицияләрөн онытып яшөгән персонажнын хакийкатә эзлөргә керешүе, шушы юлда мажараларга тап булып, сонга калып уянуы, үз буынын чын фажигасөн анлавы, иртән коммунистларга карата өйтелгән: «Һөйбөт кешөләр иде, мәрхүмкөйләр...» дигән сүзләрнөн, жан тартышып яткан каһарман авызында: «Х...ш...р...т...л...р...» рөвешөндөгө тартык авазлар тезмөсө белән алышынуы, аны

шушы нәтижәгә китергән вакыйгаларның концентрациясе—әсәр сюжетын әнә шулар тәшкил итә. Мотатарны унай яисә тискәре персонажлар лагерына кергү авыр эш. Каһарманның үлем алдыннан саташулы уянуы—ана һәм анын кебекләргә романда бирелгән төп бая:

«Мотатар мавыктыргыч, зиначыл неон утлары уйнаклап торган кичке Казан урамнарыннан чаба һәм очраган бер кешедән сорый, имеш: «Кем мин?» Ә тегеләр анын күкрәгендәге калайларга төртеп күрсәтеп көләләр: «Тиле син! Динсез син! Тиле син! Динсез син!» Тишек танаулы иблис исә уйнап торган тальянын һавага чөйгән һәм янадан тотып алган арада аны зина йортына чакыра: «Монда кер! Ожмах биредә!»

Кинәт күк капусы ачыла һәм аннан хөкем карары янгырый:

—Жаны белән тәне аерылган, алар мөңгә кавышмаячак хәкыйрь син! Тәмуг бер кисәвен, ожмах сина бер йотым суын да кызганачак адәм син! Мөңгә шулай тәмуг белән ожмах арасында кибәчәк ач хәлвәфруш, ике арадагы мәжүси мосафир син!...»

Айдар Хәлим—милләтнең бу хәленә, мәжүсилектән килеп туган хаталарына, яшәшпәк чиксез алдануына ихлас сызланучы әдип, гаделлек хақына, газиз кавеменен бөтенлегә, сафлыгы хақына фидакарь көрәшкә чыккан сирәк очрый торган шәхесләрнең берсе. «Татар вакыты» романын кара әсәрләр исәбенә кергүчеләр, минем уйлавымча, хаталаналар. Язучының объектив каләмә яшәешнен карангы почмакларын кыю сурәтләгән икән, моннан ник куркырга?! Йөзнен кыешлыгы өчен көзгегә үпкәләмиләр бит! Карангылыкны сурәтләү авторның үзмаксаты түгел. Хаталарны анализлау аша уянырга өндәү, туры юлга басарга чакыру, халыкның чын потенциалын уяту, сәламәт көчләрне ишәйтүгә риясыз омтылыш—Айдар Хәлим әсәрләрен хәрәкәткә китерүче төп идеяләр менә шулар. Әдип тормыш карангылыгы эчендә якты нурлар да күрә, милләтнең киләчәген шулар белән бәйли. «Татар вакыты» романында бу яктылык, әлбәттә, ятим малай Заһир образы белән бәйләнгән. Ислам тәрбиясе алып, намазын укуы үсүче әлегә риясыз сабый фоннда Мотатар Чанбарисов кебек типларның беркатлы адашуы аеруча ачык чагыла.

Әдип каләменен берьюлы ике ясылыкта сөйләү сәләте бу очракта да тән калдыра. Кибеттә уылдык сатып алу вакыйгасыннан соң адашкан Мотатарга (автор бу хакта: «Замандашларының әллә нинди кире беткән, мәнсез, мәгънәсез агымы уртасында ул кинәт кенә юнәлешен югалтып, туктап калды. Уңгамы? Сулгамы? Алгамы, арткамы?»—дип яза) мәктәптән кайтып баручы сабый Заһир үзе теләп юл күрсәтәргә алына. Биредә «адашу» һәм «юл күрсәтү» сүзләренен туры һәм киңәйтелгән, күчәрелмә мәгънәләренен берьюлы кулланылышын аңлау артык кыен түгел. Заһир—Мотатар диалогы баланың фикерләүдә өстенлегә белән бара. Заһирның беркатлы, әмма урынлы сораулары Мотатарны бик еш тупикта калдыра, суыкчыллык турындагы сорауга да карт: «Тумыштан тома мин»,—дип җавап бирергә мәжбүр. Бу буын вәкилләренен тумыштан суырайтылган булулары белән ихтиярсыздан килешәсен. Заһир бу әсәрдә татарның өмете, милләт киләчәге булып күзаллана. Ә башкача булганда, Мотатар оныгы Вадимнар юнәлешендә үскәндә, һәлакәт котылгысыз.

Туксанынчы еллар әдәбиятта яна ориентирлар эзләү, сүз иреге ташкынында сурәтлә фикернең үз кыйбласын табарга омтылуы чоры булып тарихка кереп калды. Социалистик реализм кысаларыннан ычкынган сүз сәнгате форма һәм эчтәлек яналыгын эзли иде. Хаталар да, әлбәттә, күп булды шикелле. «Мотатарчылык» әдәбиятта да үзен сиздерми кала алмый иде. Шушы эзләнүләр агымында Айдар Хәлим прозасы да үзгәчәлеккә, күәтле юнәлешкә белән әдәбиятка үзенен йогынтысын ясамый калмас дип ышанасы килә.

РЭШИТ ФӘТХРАХМАНОВ,
филология фәннәре кандидаты.



ШИГЫРЬНЕ САГЫНУ

*Жырларымны мин жанымнын
Жаныннан алам.
Янып бетү—бу жиһанда
Бердәнбер чарам.*

МӨХӘММӘТ МИРЗА

Гомер буге сагынып яшәдем... Бу сагынуның асылын аңлату миңа шактый кыен, чөнки ул шигъриятне сагыну белән бәйлә. Әле балачакта, мәктәп елларында, Такташның, Фатих Кәримнен шигърьләрен ятган укуганымны хәтерлим. Ул—«Мәхәббәт тәүбәсе», ул—«Киләчәккә хатлар», ул—«Кыңгыраулы яшел гармун», ул—«Пионерка Гөлчәчәккә хат»!..

Соңыннан—инде үзем дә ижат юлына якынайгач—миндә шигърьгә, шигъриятнең үзенә карата да таләпләр үзгәргәндер. Әмма мин Такташны, Фатих Кәримне, аларның ижатын гел сагынып яшәдем, яшим.

Соңыннан—инде Жәлил, Хәким, Туфаннардаң соң—мин Зөлфәт, Мөдәррис Әгъләм белән, аларның ижатлары белән таныштым. Әллә ничек кенә, сизмәстән, сизелмәстән рухыма Сажидә Сөләйманова шигъриятке килеп керде. Равил Фәйзуллин, Ренат Харисның гамьле-зиһенле, уйлы-фикерле шигъри дөньясы күнелне биләде. Эңә шундый бер вакытта миңа Шәйхи ага Маннурның:

Сак булыгыз, гамьсез гулливерлар,
Лилипутлар килә шигърьгә!—

дип әйтүе бик тә гажәеп тоелган иде. Әйе, сугыштан соң, Сталин репрессияләреннән соң, татар шигъриятенә килгән буын шагыйрьләрен һич кенә дә лилипутлар белән чагыштырып булмый иде. Хәсән Туфан кайтканнан соң, Жәлил, Бабич ижаты, Фатих Кәрим ижаты кайтканнан соң, ин сизгер күнелле каләм ияләре шигъриятнең чын асылын бик тиз аңлап, төшенеп өлгерделәр, алтмышынчы еллар исә татар шигъриятен дөньякүләм дәрәжәгә күтәрде. Юк, мин монда «дөньякүләм» дигән сүзгә татар шигъриятен дөнья күләмендә укылды дип түгел, ә балки шигъри аһән, шигъри көч башка халыклар шигъриятеннән һич тә ким булмады дигән мәгънәдә әйтәм.

Ләкин... Ш. Маннур, күрәсен, әлегә сүзләрен билгеле бер вакытка карата гына әйтмәгән. Дөрөсрәге, аның шигърияттәге гулливерларны кисәтергә омтылуы һәрбер чорга төбәлгән булгандыр. Һәм, менә, ул көн килде. Элекке СССРда башланган үзгәртеп коруларга, аның дәвамы булган күп төрле вакыйгаларга киләчәк әле үзенчә бая бирер. Әмма бер нәрсәне хәзер үк ачык әйтеп була: «демократия жыллары» тудырган жылылык (хәтерләсәк, аны бит Хрушев заманында да бер тоеп алган идек) татар әдәбиятына янә бер сулыш өрде, татар прозасы күзгә күренеп үсте, татар шигъриятендә зур мөмкинлекләр ачылды. Татар матбугаты монарчы һич күрелмәгән дәрәжәдә үсте, татар гәзит һәм журналлары ил буйлап таралды. Русиянен бик күп төбәкләрендә чыккан ул гәзитләр халыкның рухына бакты. Һәм (ни гажәп!) нәкъ менә шундый бер чорда татар әдәбияты, татар прозасы, әсрүча шигърият—шигъриятнең гөлбакчасы—чүп-чар белән, чүп үләннәре белән шыллап туды да!

Менә бит нидән-нәрсәдән кисәткән икән безне Шәйхи Маннур! Ә бит, чыннан да, нәкъ менә шушы соңгы 10-15 ел эчендә без шигърият бакчасының чүп-чарга батуын күзәттек. Татар әдәбиятының алыпларын укып-ишетеп тә белмәгән, Тукайны-Такташны, Жәлилне-Кәримне, Туфанны-Хәкимне укып та карамаган, гомумән, үзенә кадәр язылганнарны бар дип тә белмәгән бик күпләр жәһәт каләмгә тотынды. Базар аларны—әсрүча өлгерләрен—ижатка дәртләндерде. «Пенсиягә чыккач, мин дә менә шигърьгә тотындым әле»,—дип башланган һәм, шигърь төзәлеш ятынан гына түгел, хәтта орфографик, грамматик яктан да хата белән тулы шигърьләрен мин үзем «Мадәни жомга» редакциясендә инде укып ардым. Юк, ин

ардырганы, гайрәтне чиктергәне шул: грамматик яктан да төгәл булып, әмма шигъри... куәттән төзек булмаган әсәрләр гәзит-журнал битләрен тутырды. Каяндыр, ниндидер юллар белән табылган спонсорлар аша чыккан китап авторлары бүген редакцияләренн ишеген киереп-киереп ачып керә. Кулындагы саллы китабын күзалдында селки-селки, үзен шагыйрь дип тануынны таләп итә.

Шундый бер заманда яшибез һәм мин шигърьне, чын шигърьне сагынып яшим. Еллар дәвамында.

Менә шундый бер халәттә чагымда, әгәр дә кулыма чын шигърь килеп керсә, мин чын йөрәктән куанам, шатланам, әлеге шигъри төлләрен чүп үләннәре арасынан аралап-аралап алырга тырышам. Алай гына да түгел, чын шигъриятнең илаһи көченә ышанычым янадан терелә.

Шигъриятне сагынып яшәгән көннәремнән берсендә, кулыма Мөхәммәт Мирзаның «Киек каз юлында» исемле шигърьләр җыентыгы килеп керде. Ниһаяти! Кадыр Сибгатуллинны, Сажидә Сөләйманованы, аларның талантлы чордашларын, каләмдәшләрен сагынып йөргән көннәремдә бу! Әлбәттә, Мөхәммәт Мирзаның бу китабы минем өчен һич тә көтелмәгән хәл түгел иде. Аны, әле Илфак Ибраһимов буларак, күптәннән беләм. Мин—балалар гәзите «Яшь ленинчы»да, ул Актанышта комсомол эшендә чагында ук аралашкан кешеләр без. Әйткәнем бар: комсомолда һәм партиядә эшләгән кешеләргә үзгәртеп кору еллары шаукумы, шул шаукумга иярүчеләр күп төрле мөһер такты. Инде хәзер бик күпләр ул шаукумның да, Ельцинның да каян чыккан хикмәт икәнлеген аз-маз төшенә башлады кебек. Ә бит ап-ачык бер нәрсә бар: кеше, кем генә булып, кайда гына эшләмәсен, үзәгендә булган иман, ата-бабадан килгән, ана сөте белән бирелгән тәрбия аның кыйбласын билгели, язмыш юлын сыза. Партия һәм дәүләт органнарында эшләп, татар мәдәниятенә, әдәбиятына, татар сәнгатенә искиткеч зур өлеш керткән затлар азмы бездә?! Сарманнан—Дамир Гарифулин, Балтачтан—Гарифжан Мөхәммәтшин, Азнакайдан—Илдус Гыйләжев... һәм башкалар, һәм башкалар. Әле мин шагыйрьләренә атап киттем. Ә бит Татарстанның югары жигәчкеләге дәрәжәсендә эш иткән, халыкка-милләткә шул дәрәжәдән торып хезмәт иткән зыялыларыбызны саний китсәк, бу үзе бер тема—гыйльми хезмәтләрдә өйрәнерлек тема. Бүгенге көндә Татарстан фәннәр академиясен җитәкләгән, аның башында торган зур галимбез Мансур Хәсәновны без, әнә, язучы буларак та беләбез. Бар бездә алар—әйдә халыкка хезмәткә, дип яшәүчеләр, эшләүчеләр, ижат итүчеләр!

Сүзем бит Илфак Ибраһимов турында, дөресрәге Мөхәммәт Мирзаның яна китабы турында иде әле. Жанында олы гамь, милләт гаме булган кеше әллә каян күренеп тора ул. Әнә шул Актаныш районы комсомол оешмасын җитәкләгән елларында ук мин Илфакны чын-чынлап милләт жанлы, халык педагогикасын, аның горфегаләтләрен тирән тойган бер зат буларак ачкан идем. Әмма үзенен каләм тибрәтүен, шигърьләр язуюн ул нигәдер шул чакта ачып салмады. Матбугатта ул сонрак пәйда булды. Сонрак яки иртәрәк, дигән сүзне без шагыйрьләргә карата шактый еш кулланабыз. Юк, Мөхәммәт Мирза үз ижатында ашыкмады да, сонармады да. Нәкъ вакытында, үз таяну ноктасын нык барлап, җитлегең килде ул шигъриятка.

Сажидә апаны сагынып яшим, дидем. Аның мәкаль-әйтем югарылыгында янгыраган канатлы сүзләре, фикерләре минем күнелгә кереп калган. Мин аның шигърьләрен беркайчан да махсус ятламадым. Әмма барлык шигърьләрен диярлек яттан беләм. «Туу турында уйлар» («Ике улым—сузган ике кулым») поэмасы исә—позициядә кыска, фәлсәфи уйлануларга корылган поэма жанрының ишәргә хаклы булуын раслау иде.

Мөхәммәт Мирза миңа үзенен таяну ноктасы, шигъри жегәре, үзе әйткән фикерне нык ышанып, инанып әйтә белүе белән нәкъ менә Сажидә Сөләйманованы, Кадыр Сибгатуллинны хәтерләгә. Юк, аларның ижатын кабатламый, ә бәлки ижатка мөнәсәбәтенен ныклыгын аларча белдерә, аларча раслый ул. Кайчак Мирзаның аерым юллары кинәттән кискен янгырап китә, һәм нәкъ менә шул кискенлек, дөрес сүзне турыдан-туры әйтә белү укучыны сискәндереп тә җибәргә тиеш. Чөнки укучы Мирзаны ничектер йомшак табигатьте, тирә-юньнән матурлык, сәдәлек, камил гармония эзләүче бер шагыйрь итеп кузгаларга мөмкин иде бит әле. Әйе, Мөхәммәт Мирза, чыннан да, бик сизгер жанлы, үтә дә нечкә күнелле шагыйрь. Ул табигатьтән дә, бу җиһанның үзеннән дә матурлык эзли, матурлык таба белә. Әмма... шагыйрьнең шагыйрь булуын раслый торган гажәеп бер нәрсә бар: ул—халәт! Әйе, шагыйрьнең үз халәте, әйләнә-тирәнән, мохитнен торышы, килеш-килбәте. Нәкъ менә шушы халәт дигәннәре шагыйрьнең ижатына кичекмәстән, кинәттән тәэсир итә, аның үзен дә бер мәлдә—падишаһ, икенче мәлдә кол итә.

Шигырьдә канатлы сүзләр, эзоп теленә охшаш кинаяләр, йә булмаса турыдан-туры мангайга бәрәп әйтүләр әнә шулай туа. Менә:

Сорап жыйган дөнья фатихасы
Чебен тырнагына хак тора...—

дип ярсый Мөхәммәт Мирза «Ахыргы көн» шигырендә. Чебеннен тырнагын күргән кеше бардырмы, юктырмы белмим—әмма яшәү асылыбыз турында уйланганда, бу тормышка жиһан үрәннән караганда, чебен тырнагы хакы торган күп нәрсәләр күзалдына килә дә баса.

Арын арык уйларынан, алга бак,
Күргән—үткән, күрәчеген—алдарак.
Таһәрәтсез шайтан кочып күп яттын,
Барлы-юклы иманынны югалттын.

Шунар шайтан сүзен сөйли телебез
Көнә-төнә шайтан көе көйлибез.

Мәңгелек тема: иблис-шайтанның кеше күнеленә салган коткысы һәм кешенен рухи чисталыгы, рухи чисталыкка омтылуы. Һай, бүгенме соң бу хакта сүз алып бару вакыты?! Бөтен тирә-юнь болганчылык белән, нәжес һәм пычрак белән тулган бер заманда Мөхәммәт Мирза ни сөйли?! Шулай дибез дә бит... Әмма нәкъ менә шагыйрьләр һәрбер чорда үз замандашларына чын дәрәс сүзгә, хак сүзгә әйтә белгән, күзгә-күз карап әйтә белгән.

Мөхәммәт Мирза—хис шагыйре. Әмма кем әле хис белән зиһенне, зиһен белән фикерне киртәләп-киртәләп аерып куйган?! Фәлсәфәне бары тик марксизм дип кенә белгән һәм, шуна күрә, «модага иярәп», фәлсәфәнен—диалектик кануннарын—асылын кире каккан кешеләрне беләм. Әмма нәкъ менә шул диалектика дигәннәре, безнен ниләр кылуыбызга карамастан, үз кануннары буенча яши бирә һәм, һичшиксез, аң белән хиснең дә диалектик бердәмлеген, уртаклыгын тудыра. Ә калганы инде, әйткәнәмчә, шагыйрьнен, ижат кешесенен халәтенә бәйле.

Әнә бит, «хисләр шагыйре» дип аталган, Агыйдел буйларының бар ямен, ихлас табигатен күнеленә сыйдырган, туган акынын бөеклегә алдында, ата-баба рухы алдында баш ия белгән Мөхәммәт Мирза да еш кына «үжәтләнә», кырыслана, усаллана, анын сүзгә кинәт кенә катгыйлана, соң дәрәжәдә таләпчәнләнә. Бу—сүзеннен, үзеннен, фикереннен жигди булуыннан, анын дәрәслегенә, хак булуына ышанудан. Әйе, кемнеләр ышандыра алу өчен ин элек үз-үзенә ышану зарур!

Язмышларны ялгышларга
Сылтау да ансат түгел,
Кемдер алдында аклану
Әлегә максат түгел!...—

Болай әйтә алган шагыйрь, акланудан өстен кала алган шагыйрь—үзе әйткән сүзнен ни дәрәжәдә саллы булуын, хак булуын сизгән шагыйрь ул.

Ялган сүз—арттан атылган
агулы уктыр.
Зәһәрән йолкып алырлык
Дәвасы юктыр.

Ялган сүз—оныкларына
күчеп барачак,
яманат булып, ыруда
мәнгә калачак,

Яшерен-батырын түгел, үзгәртеп кору елларында килеп чыккан «сүз иреге» бик күпләрнен авызын ачты. Һай, ул ялган пафос белән яза башлаучылар! Аларның исәбе көннән көн үрчедә, артты. Һай, ул «милләтем» дип, халкым дип, татарым дип авыз чайкаучылар! Болары турында да тулы бер гыйльми эш язарлык. Әгәр дә чынлап керешсән, күзгә чекерәеп кәргән ул «шигырь» юлларнын шигырияттән никадәр ерак торганлыгын күрсәтеп, шул авторларнын үзенә аңлатып бирү бик тә әйбәт фал булып иде! Ә бит мондый хәлләр бер бүтән генә туган, бер бүтән генә барлыкка килгән күренеш түгел. Мондый хәлләр һәрчак булган, аеруча «заманнарнын саташкан» вакытларында поэзиягә ялган пафос, ялган энтузиазм, ялган

хисләр үрмәләгән. Эчталеге һәм өлгесе туры килмәгән ул «әсәрләр» чын шигъриятнен иң затлы гөлләрен чүп үләне булып баскан, каплап торган. Бүгөн дә мин чын шигърият өчен куркып яшим, шигърьнең ялган шигърьләр арасында югалып калуы, урлануы, талануы турында уйланам.

Әмма, ни генә булмасын, чын шигърият—шуна да шигърият бит ул!—үз-үзен сакларга, якларга бурычлы! Чын шигърият шулай эшли дә. Чын шигъриятне яклап аягүрә торып баскан ирләр нәкъ менә Мөхәммәт Мирза кебекләрдер. Әйе, «үз нәселеннән беренче булып Останкино башнясына менгән» Мөхәммәт Мирза бу сүзгә әйткәндә үзе дә сизмәстән зур бер ачыш ясаган: ул бу жиһанга, тирә-юньдә барган вакыйгаларга Останкино башнясы биеклегеннән генә бакмый, аның зиһен офыклары шактый кинрәк, күнел күзә ераккарак төбәлгән, аның рухы бу жиһанга күкнән әлләничәнче катларыннан бага. Нәкъ менә шушы хәл аның үзенә дә катгыйлык таләбен куя.

Алыпсыз халыклар бар икән,
көннәре тоташтан зар икән.
Таулары—тәбәнәк, күле—сай,
урманы-болыны тар икән...

(«Алыпсыз халыклар бар икән»)

Ай-һай, «милләтем» дип кычкыручы бик күпләренң төшенә дә кермәгән зарлану каян килеп туды соң әле? Юк, зарлану түгел бу, бу—зар елау! «Шәрә иманың өстенә печ иттергән заман» алдында каушап-югалып калганның намусына эндәшү бу, намусны уяттырга омтылу.

Доньяның чуалган чагы,
Кулларның буялган чагы,
Тәрәзгә жил бәрелгәч,
төн уртасында кемнеләр
сискәнеп уянган чагы...

Бу да кинәй. Зур кинәй. Мөгаен, әле шагыйрь үзе дә тулысынча аңлап өлгермәгән, әмма күнелә белән тоеп өлгергән кинәй.

Әнә бит:

Туган якта тормыш ничек, диеп
Сорама син, якташ сорама.
Иң беренче чуен койган халык
Шәфкать сорап чатта тора ла...

(«Әкибастузда яшәүче кардәшәмә»)

Шагыйрь өчен һичшиксез зарури булган бер нәрсә бар, ул—Халәт, дидек. Ә менә шул халәтне бар итүдә, тудыруда-булдыруда турыдан-туры катнашкан Хәтер турында асым әйтпә үтәргә тиешбез. Әйе, хәтер... Әмма шагыйрьләр хәтерә үзенчәлекле, бик тә үзенчәлекле хәтер ул. Кинәттән уяна торган, йокламыйча ятканда да сискәндереп уята торган, уйлата торган хәтер. Әнә шундый хәтергә ия кеше генә хистә, фикердә кабатланмас чагыштырулар, кабатланмас гомумиләштерүләр ясарга сәләтле. Балачакның күнел төпкелендә калкып чыккан теләсә кайсы мизгеле, үсмер чакларның теләсә кайсы вакыйгасы, безнең ышлек елларының теләсә кайсы кичерешләре, бүгенге көннәргә килеп төенләнеп, Хәтер кайтавазы булып янгыраш ала. Әнә шул Хәтер шагыйрь жанында халәт булып әверелә, ижат әнә шулай туа.

«Сугыштан аяксыз кайткан әткәйләрнең малайлары» булуын онытмаган Мөхәммәт Мирзаны мин уяу хәтерлә шагыйрь буларак ачтым. Әмма хәтер ул бер тарафка гына—бары тик үткәнгә генә төбәлгән күренеш түгел. «Воспоминание о будущем» дигән гыйбарә турында уйланган кешеләр моны бик тиз аңлар. Хәер, шагыйрь Мөдәррис Әгъләм дә үзенең бер китабын «Киләчәккә кайту» дип исемләде. Әнә шулай итеп, шагыйрьләр хәтерә—үткәнне юксыну, үткәнне барлау гына түгел, үткәннәренә киләчәккә ялгау ул.

Урманнарда кергән идем,
Уйланып йөргән идем.
Агыйделнен уртасында
Агымга йөзгән идем,—

(«Уйланып йөргән идем»)

дип яза, әнә, Мөхәммәт Мирза.

Әйе шул, агымга каршы йөзәселәр дә, уйланып йөриселәр дә алда әле. Шул хакта кисәтәдәр шагыйрь хәтере. Юк инде, бер тынгылык бирмәсә—гел тынгыда калдырмый ул Хәтер, калдырмый. Чөнки кеше гомере табышлардан һәм югалтулардан тора, үтә нечкә, сизгер жанлылар ул югалтуларны аеруча авыр кичерә. Тормышта, мәхәббәттә югалтулар, инде кулымда дип ышанган бәхет кошынын очып югалулары...

Таптым да югалттым аны,
Әйтегез, нишләргә сон?
Бәргәләнеп елый жаным,
Терсәкне тешләргә сон...

Хәер, югалтуларның зурлыгын аңлау белән беррәттән, югалтуның фәлсәфи зарурлыгын да аңлаган шагыйрь генә бу хакта башкалар белән ачылып уртаклашырга хаклы. Әгәр дә шулай булмаса, бу бары тик сыскануга һәм дә өзлексез зарлануга гына кайтып калыр иде. Синен уйларын-кичерешләрен башкаларныкы була алырдай мәлдә генә шигырь уртак бер дога булып әверелә ала, бары тик шул очракта гына шигырь башкалар жанында да урын ала. Әмма шагыйрь һәм укучы арасында мондый уртак кичерешләрне тудыру өчен рухи уртаклык та кирәк.

Пушкинның, әнә, «Шагыйрь һәм гавам» («Поэт и толпа») шигырен генә искә төшерик. Ике полюс, ике төрле караш... Нәкъ менә шушы «каршылык»ны киметү өчендәр ижатта «лирик герой» дигән бер шәхес калка. Һәм әлеге лирик герой шагыйрьнең үз рухы белән укучы рухын тоташтыручы бер «күпер» булып әверелә. Менә шул лирик герой ни дәрәжәдә камил, ул шагыйрьнең үзенә һәм укучы күнеленә ни дәрәжәдә якын—монысы инде, минемчә, шагыйрьнең талант көченнән, күнел сизгерлегеннән тора. Мөхәммәт Мирзаның шигырьләрендәге лирик герой—уйлы, гамьле зат, ул—мәхәббәттән һәм яшылектән ваз кичмәгән, ваз кичәргә теләмәгән зат. Шунин белән генә дә герой бу шагыйрьнең үзенә тәңгәл һәм охшаш, укучыга якын.

Кош теле жибәргән әнкәй
Күчтәнәчкә аылдан.
Каптым, тик йота алмадым
куркып телсез калудан.

(«Кош теле»)

Менә шул «Кош теле» дигән бер бүлектә автор кыска-кыска шигырьләрен туплаган. Сизәбездер, «Кош теле» дигән сүз үзе дә бер мәгънәгә ия. «Кош теле хәтле генә булса да хат сал»,—дип әйтәләр иде безнең яшылек көннәрендә. Хәер инде алай әйтмиләр, хатларны да сирәк язалар бугай...

Ә менә Мөхәммәт Мирза «Кош теле хәтле генә хат»ларны онытмаган, йөрәгендә саклаган. Хәер, кыска шигырьләр, дигәннән, шагыйрьләр шигырьнен үлчәмен беркайчан да сайламый, үз үлчәмен шигырь үзе сайлый, анын бары тик шагыйрь жанында шигырь булып тууы гына зарур. Инде чак кына читкәрәк китеп булса да әйтим: әдәбият жанрлары белән дә шулай—кайсы жанрда, нинди калыпта язуны тема һәм эчтәлек үзе билгели. Бу—ижат кануны. Сонгы вакытта безнең әдәбиятта робагый, газәл кебек жанр төрләренән янадан пәйда булуы юктан гына түгел. Болганчык-буталчык заманда мондый жанрларда әйтелгән мәгънәле сүзгә ихтыяж тумый кала алмый ул!

Мөхәммәт Мирза да әлеге «Кош теле хәтле» шигырьләрендә әнә шул анык-лыкка, фәлсәфи фикерләүгә омтыла. Әмма бу фәлсәфә дөнья тарихындагы фикерне, билгеле бер аксиомаларны кабатлау түгел, ә бәлки үз тәжрибәнне, үзеннен тормыш тәжрибәсен, зиһен һәм хис тәжрибәсен яшәш фәлсәфәсе калыпларында ачып салу.

Кеше хәлен кеше белмәс,
син белеп тор хәлләремне,
Тик күрсәтмә жалләвение,—

ди шагыйрь. Әле монысы «баласы» гына. «Анасы» аның алда, юлдан-юлга күчә бара, әнә шул кыска гына шигырьләрдә шагыйрьнең дөньяга карашы, фикер сөреше, уй-гаме ачыла бара.

«Итәк кисеп, жинне ялгап кына Бөтен итеп булмый жиһанны. Шыр дивана туган нарасыйда Бәргәләнеп елай кем жаны?»

Кешенен табигате шундый: ул кайчакта тышкы тирәлеккә, әйләнә-тирәгә

төбөлүчөн була. Дөнъяны тышкы күренешләр аша ача. Кайчак исә ул үз-үзенә, үзенен жанына-күнеленә бага, шул багулар аша жавап эзли, жавап таба. Э инде әнә шул тышкы күзәтүләр белән үзеннен эчке дөнъянны, жанынны ачулар бергә кушылса, гажәп гомумиләштерүләр туарга мөмкин. Мөхәммәт Мирзага нәкъ менә шундый гомумиләштерүләр хас. Әнә шул фәлсәфи күзәтүләрәндә, гомумиләштерүләрәдә ул еш кына Равил Фәйзуллин, Ренат Харис һәм үз остазы итеп исәпләгән Рөстәм Мингалимнән шигъри алымнарын хәтерләтә. Әмма аларны кабатламый, анын үз сүзе, үз фикере, үз «кош теле» бар. Нәкъ менә Рөстәм Мингалимгә багышланган бер шигъирәндә («Багышлаулар» бүлгә) шагыйрь болай ди:

Карамасын, кара талын
Каердык, дуга бөктөк...
Илгә, өйгә, күнелләргә,
Хөрлек килүен көттөк!..

...Дуга бөктөк, атлар жиктөк,
Кемнәрлә дилбегәсе?!

Әй, ул хөрлек, азатлык дигән татлы сүз! Ул Эзоп заманнарыннан килгән татлы хис—коллыктан, рухи коллыктан арыну теләге, омтылышы! Әнә шул хис әйдәп йөртә безне, һәммәбезне...

Ни гажәп, әдәбият белгечләре шагыйрьләр ижатында аерым-аерым темаларны барларга, аларны аерып-аерып күрсәтәргә тырышалар (хәер, монысы татар әдәби тәнкыйтенә бик үк карамый да бугай). Әнә бит, шул ук Пушкинның «Болдино көзләре»н, мөхәббәт лирикасын, Кавказ шигъирәләрен һ. б., һ. б. темаларын күпме генә тәкърарламадылар, анализлап та, синтезлап та, кем әйтмешли, индукция һәм дедукция алымнары белән дә өйрәнделәр. Пушкин, һичшиксез, бөек шагыйрь. Әмма, кеше күнелендәге һәрбер ачыш—үзе бер биекләк, бөеклөк. Шигърияттәге һәрбер ачыш, һәрбер тема үзара шул дәрәжәдә тыгыз бәйләнгән ки, хәтта аерым бер ижатны аерым чорларга, темаларга, бүлектәргә бүлү дә артык кебек. Ижат ул—аеруча шигъирдә—бербөтен! Елганы, агымсуны бүлөп булмаган кебек (бүлсәк, аннан инде буа була, елганы буып торган плотина була!), ижатны да болай бүлөп анализлау бер карашка көлкә тоела. Менә шуна да мин бу язмада Мөхәммәт Мирзаның ижатын бернинди темаларга да бүлөп карамаска тырыштым.

Шулай дидем дә... Әмма дә ләкин мөхәббәт лирикасы, мөхәббәтнен жан ачысы... бу хакта әйтми калып буламы? Әмма, ни генә булмасын, шагыйрьнен лирикасы да эчке бер тоемлау, фәлсәфи тоемлаулар белән сугарылган, әнә шул тоемлау аерым шигъирәләрнен аерым темаларга каравы бары тик шартлы рәвештә икәнлеген күрсәтеп тора.

Туйлар көттөк, туйлар булмый калды,
Ямыш мине синнән тартып алды.
Шәрабына салып агу бирде:
—Минекә, йә һичкемнеке,—диде.

Туйлар көттөк, туйлар булмый калды,
Гомер буе жаннар газапланды...
—Хыянәтен кичермимен,—дидең,
Син шул үзеннән дә горур иден.

Кешелек дөнъясы ижат итә белгән, кешелек дөнъясы үз әдипләре аша трагедия, драма, комедия кебек жанрлар тудырган. Әмма, ни гажәп, трагедия белән комедия арасында да зур бәйләнеш, диалектик бәйләнеш ята. Вакыйгага, күренешкә кем нинди халәттән бага бит! Мөхәббәт һәрчак хаклы, дибез дә бит, әмма нәкъ менә мөхәббәт—безгә иң олы газаплар, татлы газаплар алып килгән хис. Әнә шул хисне авырсынмыйча якый белү, ачыргаланып кычкырмыйча, үгет-нәсыйхәт укымыйча гына якый белү шигъирне—чын шигъир, шагыйрьне чын шагыйрь итә. Мөхәммәт Мирзаның мөхәббәт лирикасы—әнә шундый.

«Киек каз юлында» китабына шигъирләр, газәлләр, поэмалар кергән, дидек.

Әйткәнәбезчә, үзләре дә шулай кош теле кадәр генә булган әнә шундый кыска шигъирәләргә Мөхәммәт Мирза «Кош теле» дигән бүлектә аерым туплаган һәм монда да анын лирик герое үз сүзен үзенчә әйтә, мең төрлө халәт тудырып, укучынын да Халәтенә якыная. Димәк, шулай: үз халәтенчә—лирик геройга, лирик

геройны укучы халәтенә ни дәрәжәдә якын итә аласын, шигырьнен тәсир көчә дә шулкадәр зуррак була. Мөхәмәт Мирза моны жаны-тәне белән тоемлы.

«Киек каз юлында» тупланган поэмалар турында әйтмәсәм, сүзем нич тә тулы булмас кебек.

Поэма жанры—бик тә үзенчәлекле жанр. Әгәр тарихка күз салсак, борынгы чорларда һәм урта гасырларда язылган поэмаларнын ниндидер монументаль характерда, шактый күләмле булуын, нигездә лирик-эпик рәвештә язылганлыгын күрербез. Безнең «Йосыф китабы»н, «Идегәй»дастаннарын искә төшерик. Инде килеп, борынгы греклардагы атаклы «Илиада», «Одиссея» кебек эпик поэмаларны искә алык. Боларнын барысына да тарихчанлык, каһарманлык, легендарлык хас, алар ниндидер бер югары пафос белән, риваятьләргә хас дәрман белән язылган.

Әгәр игътибар итсәк, тарихнын безгә якынак чорларында—аеруча романтизм елларында—поэма жанрындагы әсәрләреннән эчтәлегә, формасы инде шактый үзгәрә төшә, поэмадагы вакыйгалар исә лирик һәм эпик башлангычларнын үзара каршылыгы аша гәүдәләнә башлый. Дөрөсрәгә, шәхеснең язмышы һәм тормыш позициясе тарихи, социаль, дөньяви көчләр белән каршылыклы мөнәсәбәтләрдә гәүдәләнә. Шәехзадә Бабичнын «Газазил» поэмасына (баллада дип тә әйтергә мөмкин) игътибар итегез, Һади Такташнын «Жир уллары трагедиясе»н тагын бер кат искә төшерегез. Йә булмаса, урыс әдәбиятындагы «Медный всадник» (А. Пушкин), «Двенадцать» (А. Блок) поэмаларын мисалга алык. Шәхес—лирик герой—накъ менә тарихи чынбарлык, социаль һәм дөньяви чынбарлык белән, галәми көчләр белән каршылыкка керә.

«Сюжетсыз» поэмалар әдәбиятта узган гасырнын егерменче елларында туа башлады кебек. Анна Ахматованың поэмалары, әнә, сюжетсыз гына түгел, хәтта геройсыз да булды әле (аның «Поэма без героя» әсәрен искә төшерик). Фәлсәфи агым, лирик пафос, поэма төзелешендә иркәлек-ирек—болар барысы да әлегә жанрга яна бер көч бирде, этәргеч ясады, аны бүгенгә көн таләпләренә якынайтты.

Мөхәмәт Мирзаның бу китабына кертгән поэмалар да әлегә «сюжетсыз» поэмалар рәтеннән. Әйткәнәбезчә, мондагы вакыйгалар лирик геройнын кичерешләре, уйланулары аша ачыла, лирик герой—алда әйтелгәнчә—әлегә вакыйгаларнын үзегендә яши, алар хақында үзе сөйли. Хәер, кем исемненнән генә сүз барса да, без монда лирик геройнын катнашканын һәрдаим тоеп торабыз. Күтапка кертгән, тупланган поэмалар арасынан иң унышлылары, миңа калса, «Әнкәй», «Агыйделдә ак пароход». Әлегә поэмаларда без югарыда әйтеп үтелгән, заманча поэмалар таләбенә туры килгән, лирик геройнын үз кичерешләре аша туган фәлсәфи әсәрләр күрәбез. Әлбәттә, «Турайгыр», «Куяң күчтәнәче», «Сабантуй» кебек әсәрләр дә фәлсәфи уйлардан, гомумиләштерүләрдән, лирик пафостан мөхрүм түгел. Әмма без, ни генә булмасын, поэма жанрындагы башка таләпләргә дә онытып бетермәскә тиештер. Бу—ничшиксез, поэмада күләм һәм тарихи кинлек, эпиклык мәсьәләсе. Моңы истән чыгарсак, без бит поэма жанрынын төп баганаларын какшатыр идек. Минемчә, накъ менә «Дөнья сүзе—көн күзе», «Кабатланмас мәнгә дигәннәре» кебек әсәрләреннән жанры бу китапта дөрөс билгеләнмәгән, алар, поэма булудан бигрәк, фәлсәфи шигырьләр шәлкеме кебегрәк кабул ителә. Бу фикеремне мин «бер мичкә балга бер кашык дөгет» салу өчен түгел, ә балки поэма жанрына булган таләпләремне анык һәм ачык тойганымнан әйтәм һәм беләм: поэма жанры турында бәхәсләр барды, бара һәм бара чак. Мин беләм: күләмле әсәр, поэма кебек әсәр язарга алынган һәр автор әле иң беренче чиратта үз-үзе белән бәхәсләшә. Балки, поэма үзе үк, шигырь үзе үк әнә шуннан—авторнын үз-үзе белән бәхәсләшеп яшәвеннән туадыр. Менә шуна күрә дә мин Мөхәмәт Мирзаның үз-үзе белән бәхәсләшүдән туктамавын, лирикада, башка жанрларда үз сүзен дәвам итүен, үз сүзен әйтә торуйн теләм.

Нияз АҚМАЛ.



Казанның 1000 еллыгына

Хатыйп Миңнегулов

МӨХӘММӘД ӘМИН ХАННЫҢ ХАТ-БЕТЕГЕ

Казан үзенен 1000 еллыгын бәйрәм итәргә жыена. Бу—гаять истәлекле дата. Чөнки Казан—татар яшәешендә генә түгел, Евразиянен күп кенә халыклары һәм илләре язмышында, Шәрык-Гарәб, ислам-христиан мөнәсәбәтләрендә сизелерлек роль уйнаган кала. Дөнья фәненә һәм мәдәниятенә зур өлеш керткән шактый гына талант ияләренен гомере дә Казан белән бәйлә. Бәйрәмгә хәзерлек чорында шәһәрбезнең төрле чорлардагы тарихы, эчке тормышы, халыкара бәйләнешләре мөмкин кадәр тулылыкта һәм тирәнлектә яктыртылырга тиеш. Бу эш вакытында эзләнү, янадан-яна факт-мәгълүматларны гыйльми һәм гамәли әйләнешкә кергү аеруча мөһим. Әмма, ни кызганыч, элеккеге чордан, аеруча ханлыklar дәвереннән безгә бик аз санлы ядкярләр генә килеп житкән. Казан, татар белән бәйләнешле бүгенге фән татарларның үзләре тарафыннан, үз телләрендә язылган истәлекләргә аеруча мохтаж. Аларның азлыгы кайвакыт фикер-күзаллауларның берьякылыгына, хакыйкый чынбарлыкның бозылуына китерә. Мондый шартларда тарихыбызга, рухи яшәешебезгә мөнәсәбәтле һәр факт, һәр ядкяр игътибарга лаек, гамәли тормыш һәм фән өчен кыйммәтле. Мәгълүм ки, моннан үн еллар элек Шәрифинен “Зафарнамәи вилаяти Казан” әсәре (1550) М. Әхмәтжанов һәм Ф.Хәкимжанов тарафыннан гыйльми әйләнешкә кертелгән иде. Хәзер бу язма шул чор әдәбиятын, телен, тарихын, сәясәтен өйрәнүдә мөһим бер чыганакка әйләнеп бара. Мөхәммәд Әминнен хаты да Казан ханлыгы дәверен, илнең халыкара бәйләнешләрен, аерым хөкемдарларын ачыклауда кыйммәтле бер ядкяр булып тора.

Мөхәммәд Әмин—иң озак (ягъни чирек гасырдан артык: 1487—1495, 1502—1518 елларда) идарә иткән һәм иң күренекле Казан ханнарыннан берсе. Мөгаен, шуна күрәдер ул элеккеге татар һәм урыс чыганакларында да, Ш. Мәржани, Р.Фәхрәддин, Җ. Атласи, М. Худяков кебек сонгырак дәвер авторларында да еш телгә алына, төрлечә бәйләнә.

Мөхәммәд Әмин атаклы Чынгыз—Туктамыш—Олуг Мөхәммәд нәселеннән. Әтисе—Ибраһим хан. Әнисе—Нурсолтан. Казан төхәтендә берәз утырып алган Илһам һәм Габделлалыйф—аның бертуганнары. Әмма сонгыларының әниләре башка (Фатыйма солтан). Мәгълүм булганча, 1487 елда Казан ханлыгы Иван Өченче йогынтысына элгә. Мөхәммәд Әминнен төхәткә утыруы да шуның белән бәйлә. Табигый ки, идарә итүенен беренче чорында ул Мәскәү сәясәтенә ярашырга мәжбүр була. Төхәттан төшерелгәч тә, Мөхәммәд Әмин Иван Өченче химаясендә кала. Ана биләмә итеп Мәскәү янындагы Серпухов, Кашира бистәләре бирелә. Хәтта Мөхәммәд Әмин XVI гасыр башындагы Рәсәй—Литва сугышында урыс армиясенен башкомандующие дә булып тора.

1502 елда, ягъни кабат төхәткә утыргач, бай тормыш тәҗрибәсе туплаган Мөхәммәд Әмин Казан дәүләтенен мөстәкыйль сәясәтен уздыра башлый. Татар хөкемдарының мондый хәрәкәте, әлбәттә, Иван Өченчегә һәм аның урынына килгән (1505 елда) Василий патшага ошамый. Казанга һөжүмнәр башлана. Үз чиратында Мөхәммәд Әмин дә яу чаба. 1506 елда Казанны алырга дип килгән Мәскәү гаскәре,

100 менләп кешесен югалтып, зур жинелүгә дучар ителә. Казанлыларнын да шактый кешесе һалак була. Бу фажиғалә вакыйгалардан соң Мәскәү белән Казан арасында чагыштырмача иминлек урнаша һәм ул Мөхәммәд Әмин үлеменә кадәр дәвам итә. Шуньсын да искәртик: бу елларда татар мәдәнияте билгелә бер үсеш ала. Мона Мөхәммәд Әминнен ижат белән шөгыйльәнүе, сәнгать белән кызыксынуы да унай йогынты ясыя. Хөкемдарнын “Гыйкаб” исемлә шигыре сакланган; Урта Азиядән жырчы-музыкантлар китерүе дә мәғлүм.

Мөхәммәд Әмин үз үлемә белән 1518 елда вафат була һәм Казан Кремле зиратында җирләнә. Бәра аның каберендә шагыйрь Мөхәммәдъяр да мөҗавир (сакчы; хезмәткәр) булып тора.

Мөхәммәд Әминнең татарча язылган рәсми хаты, ягъни бетеге (битиге) Хәким Бирде исемле илчесе аркылы 1506 елда Польша хөкемдары Александрга жибәрелә. Ул безгә 1928—1939 елларда Гаяз Исхакый тарафыннан Берлиндә гарәп хәрефләре

белән татарча чыгарылган "Яна милли юл" журналы (1930.—№3.—10—12 битләре) аркылы таныш. Биредә хатның үзе, ана мөнәсәбәтле ике искәрмә һәм аңлатма характерындагы кечкенә мәкалә бирелгән. Бу эшне башкаручы конкрет күрсәтелмәгән. Әмма бер искәрмә ахырында. ۛ. ۛ. ۛ. ۛ. әрәфләрә тура. Мондый иннициаллы автор журналда күзгә ташланмады. "Иделле Мөхәм-мәдҗаз Исхакий" дип уку да бик мантыйкый түгел. Б

قازان حائی محمد امیر نك حائی

غازان حاتمی محمد امین پناک ۱۵۰۶ مله پوکه قرالی الکساندره الجیس حکیم بر دی به له ۵ نده گی بار لیر (*)

و قارل حایى محمد ایندهن ريك قردشمر يوله غزالى اليكساندهر ساله ۳۹ سوگرا سويزم تولد: ونگ
بر محمد حان سولت باگر زولده بر آله ايچيكن قردشمر م دوتلر ايدى. ونگ باهر اولاده قوتله، يولاييه
قرال تولدو. ونگ قردشمر باگ دوستى، دوشيازىك دوشما ايدى. ونگ باهر ساله اوزيگ سره دوستلر
فرمديگن ملاك كيدى. حيدر بر سر قردشمرين يولاييه. ونگ ايچيكن اولاده ايدى. موباره اوزيگ
ايچيكرى يولدهك كك سره اوزيگن اليچيكرى يولدهك كك ايچيكن ونگ كك و مسكو كوي ايوان بر دوست
ايدى. ونگ باهر ساله بر دوست تولدوره و ايچي اكل طبع طوشره ايدى. آرخدان اول آرخ
اويز يولدى. ونگ قارشى كويده آتسلى اوامشلى اندهن. ونگ خيلى و تولدوره اويده ايچيكن اول
اويزىك چري (سكردن) يول جواب قاتاردى. تاگريك يولدمن بر ونگ ايچيكن موچيكرن جيگك آك اون
يولدهك، ونگ قك قك لوه قك

(۵) بزرگوار! آثاره بزرگان بر نفسی سطر و له و رفته فرشته است! اینک بولندت حکومتی به یاران افروزیان به یاری
الایک! که به افغان و مسیحیت نوردی. در آن نفسی نوزاد گشت آرمیده ۱۱۲ که گشت ۱۱۱ بولندت حکومتی به یاران افروزیان به یاری
۱۰۰۱ که بولندت حکومتی به یاران افروزیان به یاری ۱۱۲ بولندت حکومتی به یاران افروزیان به یاری ۱۰۱ بولندت حکومتی به یاران افروزیان به یاری
بولندت حکومتی به یاران افروزیان به یاری ۱۱۲ بولندت حکومتی به یاران افروزیان به یاری ۱۰۱ بولندت حکومتی به یاران افروزیان به یاری
۱۰۱ بولندت حکومتی به یاران افروزیان به یاری ۱۱۲ بولندت حکومتی به یاران افروزیان به یاری ۱۰۱ بولندت حکومتی به یاران افروزیان به یاری

өч хареф “Яна милли юл” дигәнне аңлата булса кирәк. Чөнки биредәге мәкалә дә журнал аңлатмасы рәвешендә бирелә. Мәгълүм ки, “Яна милли юл”дагы күпчелек материаллар Г. Исхакийның үзе тарафыннан язылган яисә эзәрләнгән. Аларның авторлары күрсәтелеп тә (“Гаяз Исхакий”, “Гаяз”, “Чынгыз”, “Лотфулла углы”...), күрсәтелмичә дә басылган. Мөхәммәд Әмин хаты да баш мөхәррирнен үзе тарафыннан эзәрләнгән булса кирәк. Чөнки тәржемәнән һәм аңлатмаларның тел-стиле, фикер сөреше Г. Исхакийныкына охшаш.

Билгеле булганча, бу елларда бөөк әдип төрки-татар тарихы, ана мөнәсәбәтләр хезмәтләр, материаллар белән ныклап кызыксына. Анын "Идел-Урал" китабы, күп санлы мәкалә-язмалары нәкъ менә шушы елларда туа. Бөтендөнья ислам корылтае (декабрь, 1931) вакытында Мөселман Көнчыгышындагы чыгышлары да Г. Исхакыйнын төрки-татар тарихынан бик хәбәрлар булуын күрсәтәп торалар.

Әдипнен бу саяларда төп яшәу урыны—Варшав. Биредә ул Польша зыялылары, жирле татарлар, сәясәтчеләр, шул исәптән ил башлыгы Ю. Пилсудский белән дә якыннан аралаша, тарихи истәкләр белән таныша, полякча да берәз өйрәнә. Болар хакында “Яна милли юл” журналында да күп төрле материаллар, факт-мәгълүматлар бар. Шуңа күрә татар тарихына мөнәсәбәтле бу мөһим хатнын татар журналында урнаштырылуы табигый һәм мантыйкый күренеш.

Мухәммәд Әмин хатының тексты хәзерге татар телендә бирелгән. Бу аның кыйммәтен һич киметми. Чөнки фәнни тәржемәдә оригиналның асылы, эчтәлегенә түгел, шактый дәрәжәдә төзелеш-структурасы, стиле дә саклана. Бу хатта да ул ачык күренә. Текстның кыйммәте янә шунда: аның нигезен, оригиналын татарча текст төшкил итә. Бу хакта журнал искәрмәсендә бирелгән аңлатма да кызыклы. Анда “ярлыкның татарча азылган төп нөсхәсе мәгълүм булуы”, аның “Литва кенәзлегенң архивында 193 нче китапның 13 нче битендә саклануы” әйтелә. Бу текст исә “иске Польшаның хөкүмәт теле булган ярты украинча, ярты полякчага тәржемә ителгән копия”дән күчерелгән. (Бу унай белән шунысын да әйтик: Польша, Литва дөүләтләре татар мәмләкәтләре, татарлар белән элек-электән шактый тыгыз мөнәсәбәттә тора. Алардагы дөүләти һәм хосусый архивларны өйрәнү кызыклыгына табышларга китерер иде.)

Текстка бирелгән икенче искәрмә-астөшермә дә мөһим. Анда Мөхәммәд Әмин хаты адресланган Александрның (аның хатыны—Иван Өченченең кызы.—Х.М.) “Польша короле Казимирнен икенче углы” булуы, бу затның “1442 елдан 1502 гәчә Литваның олуг кенәзе, 1507 елдан 1506 елгача Польша короле булуы” әйтелә. Алга таба без искәрмәдә мондый юлларны укыйбыз: “Әмма Мөхәммәд Әминнен илчәсе килгәндә Александр үлгән булса кирәк. Бу хатның жавабын аның туганы король Зигмунд язып күндөргән. Киләчәктә аны да мәжмугамызда басарбыз”. Димәк, әле жавап хаты-бетеге дә бар. Бу да бик әһәмиятле. Әмма әле “Яна милли юл”ның безнен кулыбыздагы саннарында бу материал күзгә ташланмады.

Мөхәммәд Әмин хатының төп асылын Польша-Литва белән Казан мәмләкәте арасында дустанә мөнәсәбәтләр урнаштыру теләге төшкән итә. Мәгълүм ки, бу багланлыларның Алтын Урда чорларына ук барып тоташкан озын-озак тарихы бар (шул чор ярлыкларын гына да искә төшерергез!). Мөхәммәд Әмин дә Олут Мөхәммәд белән Витольдның дуслык-кардәшлектә бер-берсенә “ант эчүен” язып үтә.

Мәскәү белән мөнәсәбәтләр Казан ханлыгы сәясәтендә хәлиткеч урынны били. Анын шулай икәнлегә Мөхәммәд Әмин хатында да ачык күренә. “Элек,—ди автор,—без Мәскәү кенәзе Иван белән дуст идек. Ул безнең ханлыгымыз берлә дуст торырга вә ике араны тыныч тотышырга ант эчтән иде. Ахырдан үз антын үзе бозды. Безгә каршы күтөргә алмаслык усаллыктар эшләде. Без аны тынычлык вә татулыкта торырга өндәдек. Ул безгә үзенә гаскәрен жибереп жавап кайтарды”. Алга таба хатта 1506 елгы Казан-Мәскәү сугышы, бу орышта казанлыларның жинүе, мәскәүлеләрен йөз менән артык кешесе юк ителүе, әсирлеккә алынуы бәян ителә.

Мөхәммәд Әмин 1506 елгы хәрби уңышның сәяси-дипломатик юл белән ныгытырга омтыла. Польша королена илчә жиберүе, аның белән Мәскәүгә каршы союз төзүгә омтылышы—шунин ачык билгесе.

Хатта Кырым ханы Минле Гәрәй дә телгә алына. Мөхәммәд Әмин аны “олут хан” дип атып, Кырымга “зур илчелек күндөрүен” искә ала, илдәгә хәлләрне Минле Гәрәй “илчәсе күрүп торуйн” да искәртә. Казан ханы Кырымның Польша-Литва белән дус булуын да хуплый. Бу аңлашыла да. Чөнки Казан һәм Кырым ханлыклары һәрчак диярлек дустанә мөнәсәбәтләрдә тора. Ире Ибраһим хан үлгәч, аның хатыны Нурсолтан Минле Гәрәйгә кияүгә чыга. Бу да Кырым һәм Казан бәйләнешләрен якынайтуда сизелерлек роль уйный. Сәхибгәрәй һәм Сафагәрәй вакытында бу элементләр тагын да ныгый.

Хаттан Мөхәммәд Әмин илчесенә Кырым ханлыгы аркылы йөрүе аңлашыла. Шунысын да искәртик: гәрчә хатта телгә алынмаса да, кызганычка каршы, татар мәмләкәтләре арасында каршылык-сугышлар да булып тора. Тарихтан, мәсәлән, Кырым—Олы Урда, Әстерхан—Кырым сугышлары билгеле. Мәскәү һәм кайбер күрше дәүләтләр, әлбәттә, бу каршылыктардан бик оста файдалана, кайвакыт андыйларны махсус рәвештә үзләре дә тудыралар...

Хатның тел-стиле дә үзенчәлекле генә. Мөхәммәд Әмин адресатка, кагыйдә буларак, “без” исемненнән “сез” дип дәшә. Әмма Александрның исәлек-саулыгын сорашканда, “син”гә күчә. Текстта “дустымызның—дусты, дошманымызның—дошманы” гыйбарәсе төрле вариантларда берничә мәртәбә телгә алына. Мондый канатлы сүзтезмә, мөгаен, дипломатик стильнең тотрыклы бер элементыдыр. Язма өчен “ант эчү”, “биргән сүз”, күндерү (“ягъни жиберү”) кебек сүз-гыйбарәләр куллану да хас.

“Яна милли юл”да басылган гарәп графикасындагы текст хәзергә язуга, нигездә, үзгәрешсез күчерелде. Ике арадагы аермалар хосусый характерда гына.

Мөхәммәд Әминнен 1506 елгы хат-бетеге башка китап-чыганаclarда күзгә ташланмады. Бу хакта Миркасыйм Госманов, Динә Мостафина, Илдус Заһидуллин һәм кайбер башка тарихчылар, белгечләр белән дә сүз булды (Бу мөхтәрәм затларга ихлас рәхмәтемне юллыйм). Алар да бу хаттан хәбәрлар булмауларын әйттеләр. “Яна милли юл” журналының да илдә таралмавы монда төп сәбәпләреннән берсе булып тора.

Мөхәммәд Әминнен бу хат-бетеге белгечләрдә һәм жәмәгәтчелектә билгеле бер кызыксыну тудырып, гыйлыми тикшеренүләрдә мөһим бер чыганаc булып хезмәт итәр һәм алдагы эзләнүләргә уңай йогынты ясар дип ышанасы килә.

Казан ханы Мөхәммәд Әминнең 1506 елда Польша короле Александрга илчесе Хәким Бирде берлә күндөргән ярлыгы¹

Без Казан ханы Мөхәммәд Әминнән безнең кардәшебез Польша короле Александрга сәлам². Соңра сүземез шулдыр: безнең бабамыз Мөхәммәд хан сезнең бабаныз Витольд берлә ант эчкән кардәшләр һәм дуслар иде. Безнең бабамыз Литвада кунакта булганда, король Витольд безнең дуслымызның—дусты, дошманыбызның—дошманы иде. Безнең бабамыз хан да үзенең сезгә дуслыгын, кардәшлеген саклап килде. Хәзер без сез кардәшемездән ерактабыз. Сезнең исәнлек-саулыгыгызны сорарга үземезнең илчезне йибәрдек. Элек без сезгә үземезнең илчезне йибәрмәгән идек. Элек без Мәскәү кенәзе Иван берлә дуслар идек. Ул безнең ханлыгымыз берлә дуслар торырга вә ике араны тыныч тотышырга ант эчкән иде. Ахырдан үз антын үз бозды. Безгә каршы күтәрә алмаслык усаллыктар эшләде. Без аны тынычлык вә татулыкта торырга өндәдек. Ул безгә үзенең чәриене (гаскәрен) йибәреп җавап кайтарды. Төнрәнен ярдәме берлә без аның сугышчыларын жиндек. Аның ун мең гаскәре безнең кулымызда үлде.

Бу елның башында аның углы кенәз Василий үзенең туганы кенәз Димитрийны иллә мен гаскәр берлә су юлыннан өстемезгә күндөрдә. Икенче туганын алтмыш мең гаскәр берлә корыдан илемезгә йибәрде. Безнең йортымызны, ханлыгымызны сугышып алырга боерды. Тәкрә Тәгалә безне ярдәменнән ташламады. Судан килгән яуны без үтереп бетердек. Аннан соң аның корыдан килә торган алтмыш меңлә атлы гаскәре сугыш майданына йитеште. Аллаһу Тәгаләнең ярдәме берлә көймәләрдән Мәскәү гаскәрен кыйнап бетергән булганга, атлы гаскәргә чыгып сугыштык. Алтмыш меңлә атлы гаскәрен жиндек. Чәрибаш (*гаскәрбаш*.—Х.М.) кенәзләрен, боярларын тоткынлыкка алдык. Үз кылычлары берлә үзләрен кистек. Ат өстендә килгән Василийның туганы кенәз үзе менгән аты өстендә кача алмады. Ул көймәгә качып кына жанын коткарды. Безнең йортыбызда булып яткан шул эшләрен туганымыз Миндә Гәрәйнә (Кырым ханы) илчесе күрүп торды.

Без олуг хан Миндә Гәрәйгә йортымызның хәлләрен белдереп, үземезнең йомышларымызны үтенеп ханзадалар вә аксөякләремездән зур илчелек күндөрдәк. Без ишеттек: Миндә Гәрәй хан берлә сезнең арада илчеләр йөрәп ята вә сез дуслык вә кардәшлектә яшисез дип. Моңы ишетеп бик сөендек. Бабаларымыз, аталарымыз заманасындагы кебек, дусларыгызга—дуслар, дошманнарыгызга—дошман булуда биргән сүзегезне йиренә йиткәрәсез дип ишеттек. Сез ныч итеп кардәшлек алып барасыз икән. Мин моңы ишетеп бик сөендем. Синең исән-саулыгыңны белешергә илчә итеп Хәким Бирдене йибәрдем. Кечкенә генә бүләк, зур сәлам берлә. Бабаларымыз кебек, безнең дә татулыкта, кардәшлектә яшәвемезне теләп, үземездән сезгә сүз бирәбез: сезнең дусларыгызның—дусты, дошманныгыгызның —дошманы булырга. Мәскәү кенәзлегә берлә без тирән дошманлыкка керештек. Аның зур гаскәрен жиндек. Шуң хәбәрне белдерергә илчез Хәким Бирдене йибәрдек. Сез да безнең илчез Хәким Бирде берлә яз башында үзегезнең илчезне йибәрсәгез иде. Әгәр сез Мәскәүгә каршы үзегезнең гаскәрегезне йибәрсәгез, бөтен сугыш көчемнең башында мин үзем торып, Мәскәүгә каршы сугышка чыгармын. Мин үз илем-йортымны сугышка әзер

¹ Бу ярлыкның татарча язылган төп нөсхәсе мәгълүм булса да, безнең кулыбызга аның иске Польшаның хөкүмәт теле булган ярты украинча, ярты полякчага тәрҗемә ителгән копиясе генә төште. Моңың чын нөсхәсе Литва кенәзлегенең архивында 193 китапның 13 битендә сакланган.

² Бу Александр Польша короле Казимирнең икенче углыдыр. 1492 елдан 1503 гәгә Литваның олуг кенәзе, 1503 елдан башлап, 1506 елга Польша короле булды. Мөхәммәд Әминнән илчәсе килгәндә Александр үлгән булса кирәк. Бу хатның җавабын аның туганы король Зигмунд язды күндөргән. Киләчәктә аны да мәжмугамызда басарбыз.

тотамын. Сездан хәбәр көтеп торамыз. Кайвакытта вә кайсы йирдә минем гаскәрәм берлә хәзер булуымны телисез?... Шуны минем илчәм Хәким Бирдегә үзеннән илчәң аркылы аңлат. Татулык, кардәшлекне тирәнәйтергә теләсәгез, минем илчәм Хәким Бирдене мавыкдырмаенча үзегезнең илчегезне кушып, туганым Миндә Гәрәй ханга йибәрегез. Миндә Гәрәй хан үз илчеләре берлә сезнең илчәне дә безнең йортымызга күндерер.

Татулыкның башы иттереп минем илчәмне мавыктырмай кире күндерегез, үзегезнең илчегезне дә кушып йибәрегез.

* * *

“Яна милли юл” (аңлатмасы.—Х.М.): Мөхәммәд Әмин хан Казан ханнарыннан иң озын заман патшалык хөкөм сөргәннәреннән берседер³. Ике мәртәбә 1487дән 1496нчы елгага вә 1502дән 1518гәчә ягыни 25 ел ханлык сөрдә. Казанның истикъялы (бәйсезлеге.—Х.М.) моның кулы берлә диярлек бетерелде. Шунда кыска гына аның тарихын сөйләп китү файдасыз булмас. Һади Атласиның тарихына кура Олут Мөхәммәд ханның углының углы Ибраһим ханның өч углы булган: Илһам, Мөхәммәд Әмин, Габделлатыйф. Үзеннән соң беренче хатыны Фатыйма солтаннан туган Илһам хан булган. Яшь хатыны Нурсолтаннан туган Мөхәммәд Әмин берлә Габделлатыйф абыйларына каршы булып, 1485 елда Мәскәү кенәзе Өченче Иван (Иван Васильевич) янына киткәннәр. 1487 елда Мөхәммәд Әмин Иванның гаскәрләре берлә Казанга орыш ачып, Казанны ике ай камап торганнан соң, жинеп, Илһам ханны анасы вә хатыннары берлә тоткын итеп Мәскәүгә йибәреп, үзе тәхеткә утыра. Ләкин Иван аны мөстәкыйль хан итеп танымый. Янына бер калгай (наместник) куя. Урыс көче берлә хан булган кебек, начар холыклы да булганга, татарлар үзен бер дә сөймәгән. Казан халкы бу Өченче Иванны өтием дип йөри торган Мөхәммәд Әминне яратмыйча, Иванга шикаят итеп, туганы Габделлатыйфны сораганнар. 1496 елда Габделлатыйф хан булса да, Иван аны 1502 елда ханлыктан төшереп, тоткын итеп алып киткәннән соң, үз янында торган Мөхәммәд Әминне янадан Казанга хан итеп куя. Бу юлы Иван Мөхәммәд Әмингә тоткынлыкта булган абыйсы Илһам ханның яшь хатынын биреп, өйләндереп йибәра Мөхәммәд Әминнең үзәндә милләтчелек, истикъялчылык (азатлык.—Х.М.) дигән бер фикер булмаса да, сөеклесе булган бу яшь хатыны урыска бик дошман, милләтче вә аңлы бер хатын булганга, Мөхәммәд Әмингә ырым (?—Х.М.) ясап, аны истикъялчылык янына аударган. Шул сәбәпле 1505 елда Мөхәммәд Әмин хан атаклы Казан ярминкәсенә килгән урыс байларын, сатучыларын талап, кирәк үзе, кирәк халык бик баеганнар. Халыкны да шушы кыланышы берлә үзәң каратып, 60 мең гаскәр берлә Мәскәүгә (Нижний Новгород) һөжүм кылды. Шул вакытларда Мәскәү зур кенәзе Өченче Иван үлеп, урынына углы Василий утыргач, әлегә Мөхәммәд Әмин ханның хатындагы зур сугышны ачып, корыдан вә судан Казанны алырга дип килде. Мәнә шул сугышта Мөхәммәд Әмин ханның гаскәре искиткәч зур гайрәт күрсәтте (1506 елда). Мәнә бу хатны Мөхәммәд Әмин хан шул жинүдән соң язган булган. Кырым ханы Миндә Гәрәй хан Мөхәммәд Әмин ханның анасы Нурсолтан бикә берлә өйләнгән сәбәпле, ул вакытта Кырым берлә Казан арасында дуслык, кардәшлек вә бер-берсенә ярдәмләшүләр бик еш булган. Хәтта Алтын Урданың калдык ханнарыннан Сәйд Әхмәд берлә Шәйх Әхмәд 1491нче елда, Кырымга һөжүм итеп, Миндә Гәрәйне бик начар халгә төшергәннәр. Шул вакытта Өченче Иван Мөхәммәд Әмингә дә хәбәр итеп, үзе дә гаскәр биреп, Мәскәү вә Казан гаскәрләренең юлга чыгуы берлә Кырымның дошманнары куркып кайтып киткәннәр. Мөхәммәд Әмин ханның хатында да Миндә Гәрәй хан берлә булган мөнәсәбәтнең бик һәйбәтлеге күренә

³ Мөхәммәд Әмин хан—Казан ханлыгын барлыкка чыгаручы Олут Мөхәммәд ханның углының углы Ибраһим ханның углыдыр. Олут Мөхәммәд хан 1430дан 1437 елгага Алтын Урда ханы булып, 1439 елда Казан ханлыгын ясап, 1445 елга хәтле ханлык сөргән.



ГАБДУЛЛА БУБЫЙНЫҢ ЯЗМА МИРАСЫ

XIX гасырның икенче яртысында башланып, яна гасыр кәргәндә куәтләнгән яңарыш дәвәре, барыннан да элек, милли уянуны таләп итә иде. Ш. Мәржани, Х.Фәезхановларга ике гасыр кисешендә алмашка килгән мәғрифәтчеләреннән яна буыны үз алларына халыкта милли аң уяту бурычын куялар. Бу чорда татар зыялылары алдына баскан төп проблемаларның берсе булып, рухи, дини, мәдәни тормышта күренә башлаган яңарышны жәмгыятькә житкерү, аның кирәклеген халыкка аңлату торган. Татар матбугатының булмавы зыялыларны, үз фикерләрен халык колагына житкерер өчен, икенче юллар эзләргә мәжбүр иткән. Бу юлларның берсен алар эчтәлегә дини-әхлакый, мәғрифәтчел характерда булган, белемгә, яқтылыкка чакырган китапчыклар—популяр брошюралар серияләрен бастыруда тапканнар.

Мәсәлән, мөдәррис һәм дин белгече Ризәздин Фәхрәддин (1859-1936), “Гыйльме әхлак” исеме астында берләштереп, шәкертләр һәм аларның ата-аналары өчен уку китаплары чыгара башлый. 1897-1903 елларда аның бу циклда дидактик характердагы “Тәрбияле бала”, “Тәрбияле ана”, “Тәрбияле ата”, “Тәрбияле хатын”, “Шәкертлек әдәбе”, “Әдәбе тәғлим”, “Гаилә”, “Нәсыйхәт” кебек әсәрләре дөнья күрә. Бу китапларның халык арасында тиз таралуын аларның ел саен диарлек кабатланып басылуы да күрсәтә. Мәсәлән, “Тәрбияле бала” гына да 1917 елга кадәр үндүрт тапкыр нәшер ителә.

1900-1903 елларда Габдерәшит-казый Ибраһимов (1857-1944) үзенен “Мирьят” (Көзгә) исемле ярымжурнал характерындагы брошюралары белән халыкны тирән йокыдан уяту, ана татар-мөселман жәмгыятенен кимчелекләрен, аның чын кыяфәтен “көзгә”ләрендә күрсәтү, белемгә-гыйлемгә чакыру эшенә керешә. “Мөхәммәдия” мәдрәсәсенә нигез салучы, мөдәррис һәм галим Галимжан Баруди (1857-1921) шул ук елларда “Мәгарифе исламия” исеме белән ислам дине кануннарын аңлатуга багышланган әсәрләрен нәшер итә башлый. 1903 елда ул “исламны яңарту” эшенен беренче “карлыгач”ларыннан булган Габденасыйр Курсавинның (1776-1812) “Китаб-эл иршад лил-гыйбад” (Аллаһ колларын туры юлга кертү) дигән әсәрен дә бастыра. XIX гасыр башында язылган һәм моңа кадәр татар зыялыларына кулъязма хәлдә генә билгеле булган бу әсәр ислам диненен әсәси чыганаclarын һәм мөселман юриспруденциясендә кулланышта булган ысул-алымнарны тикшерүгә багышланган. Кискен полемик рухта язылган һәм жәдиди фикер-гамәлләреннән нигезен төшкил иткән бу хезмәт яна заман таләпләренә дә туры килгән һәм жәдидчеләр өчен маяк, юл күрсәткеч ролен үтәгән.

Мәғрифәтчелек, яңарыш идеяләрен халыкка житкерүгә күп көч куйган шәхесләр арасында күренекле мәғрифәтче, педагог Габдулла Габделгалләм улы Нигъмәтуллин-Бубыйның (1871-1922) да булуы бер дә гажәп түгел. Ул, бай тарихлы Иж-Бубый мәдрәсәсен тамырдан үзгәртеп, алдыңгы карашлы, киң белемле мөгаллимнәр һәм дин әһелләре әзерли торган уку йортына әверелдерүчеләреннән житәкчесе. XIX гасыр азагы—XX гасыр башында ул ялкынлы публицист һәм жәмәгать эшлеклесе буларак та киң таныла.

Унтугыз-егерме яшьлек шәкерт чагында ук, Габдулла Бубый “иске мәтәннәргә гарәпчә һәм татарча шәрехләр язып, бик күп мәсьәләләрдә иске мөсәнифларны тәнкыйт итәргә башлаган”¹, —дип күрсәтә Бубый шәкертә, күренекле галим Жәмал Вәлиди Габдулла Бубыйның вафаты хақында хәбәр алганнан соң язган кайгына-мәсәндә. Монда берәз искәrmә кирәк булып. Борынгы китапларны күргән укучылар игътибар иткәндер: китапның һәр бите ике яки берничә өлештән тора. Уртада әсәреннән төп текст—мәтән—язылган. Аны икенчесе (өченче, дүртенчеләре дә булырга мөмкин) урап алган. Болары—башка авторлар тарафыннан язылган шәрех-аңлатмалар. Ягъни берәр борынгы мөсәниф (язучы, автор)—белгеч-галим, ниндидер

темага багышлап, үз әсәрен язган. Аның шәкертләре, остазларының әсәрен күчәрәп алып, аның төп фикерләренә аңлатма язганнар. Аларның да дәвамчылары исә авторның фикерләренә генә түгел, шәрехләргә дә үз аңлатмаларын биргәннәр; болары—шәри-шәрих дип аталган.

Борынгыдан килгән традиция буенча, мәдрәсәләрдә һәр фән-гыйлем урта гасырларда язылган абруйлы дәреслек-комплекслардан гыйбарәт булган. Шәкертләр ул дәреслекләргә укып-өйрәнәп кенә калмаган, күчәргән, кайберләре үз аңлатмаларын да язган. Габдулла Бубый исә, үз аңлатмаларын язу, шәрехләү белән генә канәгатьләнмичә, борынгы авторларны тәнкыйити, берәздән соң диннәргә чагыштырып тикшерә башлый. Ж. Вәлиди сүзләре белән әйтсәк, “христианлыкны интикадка (тәнкыйи) керешә һәм шул турыда татарча күп нәрсәләр яза”. Тагын да сонрак ул, мәшһүр Шихабетдин Мәржани, атаклы “Тәржеман” газетасы мөхәррире публицист Исмәгыйль Гаспралы, күренекле мөселман реформаторлары Мөхәммәт Габдәһәм Әхмәт Мидхәтләрнен дәвамчысы булып, “динне мәдәнияткә татыйкы (килештерү, яраклаштыру; чагыштырып карау) эшенә бик кызу рәвештә бирелгән”.

Бу чорда ислам дөньясында, шул исәптән, татарларда да барган фикер үсешенә зур йогынты ясаучы абруйлы шәхесләр арасында, һичшиксез, гарәп реформаторы, Мисырның баш мөфти Мөхәммәт Габдәһәм (1849-1905) булган. Ул Каһирәдә атаклы әл-Әзһәр университетында укыту системасын тамырдан үзгәрткән, исламны “яңарту” идеясен җиңгизәп чыккан галим. М. Габдәһәм мәдәнияттән элеккегә бөеклеген аянадан аякка бастыруның кирәклеген дәлилләгән. Моның юлын ул Мөхәммәд-пәйгамбәр заманындагы “саф ислам”га кайтуда, аны соңгы гасырларда мөселман дин белгечләре керткән ялгыш-хаталардан арындыруда, халыкны агартуда күргән. Бу бөек галим, һәр заман Коръәннен үз мөфәсسىрләрен—аңлатучыларын таләп итә, дип раслап чыккан. Жыеп әйткәндә, М. Габдәһәмнән эшчәнлегә XIX гасыр азагындагы мөселман җәмгыятенен Европа мәдәнияте, соңгы гасырларда анда үсеш алган фәлсәфи фикер һәм табигать фәннәре белән танышуын чагылдырган.

Аның һәм башка реформаторларның исламны “яңарту”га багышланган хезмәтләре замандашларын таң калдырган. “Бәс, бу заманда Мөхәммәд Габдәһәм Әхмәт Мидхәт кеби бөек галимнәр чыгарлар да, иске мөфәсسىрнен (аңлатып, ачыклап бирүче, комментатор) хәтерләренә килмәян бик күп хикмәтләргә аяте Коръәннидә истихрәж (укып магънәсен чыгару) кыйлырлар,—дигән бая бирә бу галимнәргә Г. Бубый да.—Ләкин Коръәнне тәдәббәр (уйлап аңлау) өчен, башка галимнәргә бик гүзәл белдере соңында иске тәфсирләрен, вә Ислам кемнәр арасында килгән, вә ни сәбәплә аятләр ингән—шуларны белергә кирәк”². Күрәсен, яна гына мәдрәсә төмамлап, үзә укытырга керешкән Г. Бубыйны Коръән аятләрен һәм борынгы текстларны М. Габдәһәм Ә. Мидхәткә хас булганча заманга тәңгәп китереп аңлата белү сәләте гажәпләндергәндер. Бу галимнәрен хезмәтләре белән танышу мөдәрииснен дини-фәлсәфи юналештәге эзләнүләрен тирәнәйтүгә көчле этәргеч булуында шик юк.

Габдулла Бубыйның гасырлар күчеше чорында язылган әсәрләре яңалыкка омтылуы яшьләр арасында кулдан-кулга йөри башлаган. Ә инде әсәрләре китапчыклар буларак басылгач, яшь мөжәддиднән (яңалык кертүче, новатор) исеме кин дәирәгә тарала. Башта мөдәриис гарәп телен һәм дин кануннарын аңлатып язган дәреслекләрен бастыра: 1899 елда Г. Бубыйның “Мөкяләмәи гарәбия” (Гарәп теленнән өйрәткеч), шулай ук мирас һәм варислар хакындагы шәригать кагыйдәләрен аңлаткан “Фараиз” кебек беренче дәреслекләре дөнья күрә; 1901 елда—“Логия, яхуд мантийк фәне” һәм “Мохтәсар нәхүе гарәби” (Гарәп теленен кыскача синтаксисы) китаплары басыла һ.б.

“Габдулла Бубый мәдрәсә өлешендә гарәп теле, дин дәресләре, дини фәлсәфә, мантийк (логика) укытты. Бу фәннәргә укытуда Габдулла Бубый бик зур яңалыклар кертте. Схоластика, софизм чүпләреннән әрчеп, кыскача яна дәреслекләр төзеп укыта иде. 1902 елларда басылып чыккан “Мантийк яки логика” исемле китабы логикадан татар телендә бердәнбер китап иде,—дип искә ала 1896 елда унике яшендә Бубыйга укырга килгән һәм андагы үзгәрешләргә үз башыннан үткәргән Зәки Алиев.—...Гарәп теле ин кыен телләрдән санала. Шулай да, иске мәдрәсәдә 15-20 ел укып та, пишкәдәмнәр үзләштерә алмаган гарәп теле грамматикасын үзә төзегән китап буенча Габдулла Бубый бер-ике елда белдерә иде”³.

Ләкин аның 1899-1909 елларда Казан һәм Оренбург нәшриятларында дөнья күргән әсәрләренен күпчелеге дини-фәлсәфи характерда булган. Алар арасында иң таралганны—“Тәрәккыяи фөнүн вә мәгариф динсезлеккә мөҗибме?” (Фән һәм мәгарифнен алга китүе динсезлек өчен җаваплымы?), “Хакыйкәт, яхуд тутрылык”,

“Татарча хотбә уку дәрәсәме?”; шулай ук тәржемәчәнен зур-зур кереш сүзләре (шәрехләре) белән басылган һәм шул сәбәплә Г. Бубый китаплары буларак танылган шул чор гарәп мәгърифәтчәсе М.-Ф. Вөждиң “Диянәте исламияи кавагыйдә мәдәниягә тагыйк, аху дәрһаны сатыйгә: гарәпчәдән” (*Ислам динен мәдәниягә кагый-дәләренә чагыштырып карау, яки ачык дәлиләр*) һәм 1350 елда вафат булган шәригать белгече Ибне Кыямның “Заманә ижтиһад монкарийзы, дөгелме” (*Ижтиһад—мөстәкыйль фикер йөртү—заманы уздымы, юкмы?*) әсәрләренән тәржәмәсе һ.б. булган⁴.

Авторның карашларын һәм хезмәтләренән эчтәлеген әсәрләренән исемнәренән үк күрергә мөмкин. Мәсәлән, беренче әсәрдә Г. Бубый, урта гасыр авторларының хезмәтләренә таянып һәм яңа дәлилләр китереп, белем һәм фәнни прогрессның динсезлеккә тудырмавын күрсәтә. Ул исламның мәселмәннардан һәр жирдә белем эстәүне таләп итүен ассызыкый. Ислам диненән тиз арада дөньяда унышлы таралуын да Габдулла Бубый аның үзе белән гыйлем-мәгариф алып килүенә бәйли, шуна инана. Автор шулай ук динсезлеккә китерү шартларына да туктала, аларны аңлата; ул фән-гыйлем түгел, ә наданлык, белем эстәргә теләмәү үзе динсезлеккә китереп чыгара дигән карашта тора. Ул укучыларын фәнне фанатикларча дошман күрмәскә чакыра, киресенчә, география һәм башка табигать белеменә караган фәннәренә мәдрәсәләрдә өйрәнергә кирәклеген нигезли, кисәтә.

Укытуда ысул жәдитчә буларак эш башлаган Габдулла Бубый ислам диненен катлаулы, бөхәслә, аңлаешсыз һәм каршылыклы кануннарын да шул ук жәдитчеләк күзлегеннән тикшерә, аларны, яңа заман таләпләренә яраклаштырып, укучыга жәткерергә, фән белән динне үзара килештерергә омтыла. “Ул үзенән әсәрләрендә ялкынлы бер публицист булып майданга чыга, алда тереләй кыймылдап торган мәсьәләләренә мөзакәрәгә (*бәхәс мәйданы*) куеп, шуларны заманның теләгенә муафыйк рәвештә хәл кыла. Аның “Хакыйкат” үзенә күрә бер журнал булып, аның, бигрәк тә, басылмаган сонгы жөзәләре (*кисәк, өлеш*) шул заманны мәшгуль иткән көнлек мәсьәләләренә эченә ала. Анда тормышның һәр ягына кагылынадыр. (“Хакыйкат” барысы егермедән артык жөзә булып, моның фәкать ситгә басылмыштыр)”, — дип искә ала Ж. Вәлиди.

Г. Бубыйның бу әсәренән татар дөньясында тиз арада таралуы патша хөкүмәтен дә сагайта. 1904–1906 елларда аның беренче жиде өлешә артык киртәләрсез патша цензурасыннан үтсә дә, ситгезнәсә, Казанда басылганнан соң, губернатор тарафыннан тыела һәм юк ителә. Калган кисәкләре, цензура тарафыннан рөхсәт булмау сәбәплә, нәшер ителми кала. Шулай да, кулдан-кулга күчәреп, яңалыкка омтылган яшыләр арасында гаять зур кызыксыну таба. Моңын шаһите Ж. Вәлидигә сүз бирик. “Хакыйкат” вакытында гаять популяр бер әсәр булып, шәкертләр арасында кулдан-кулга йөри. Үзенән дини мәсьәләләрдәгә жәсарәтә (*кыюлык*) белән яңа фикерә ачылып килә торган яшыләрне хәйран итә иде. Искә голяманың авторитетын югалту һәм иске мәдрәсәләренә туздыруда моның кадәр зур тәәсире булган, белмим, икенче бер әсәр бар микән? — дип ассызыкый галим. — Читән Бубыйга укырга килүчеләрнең бик күбесе, мин үзем дә шул жөмләдән, әлегә “Хакыйкат” ләрне укып, андагы фикерләренә иясенен үз авызыннан алырга дип килүчеләр иде”.

Билгеле булганча, 1911–1912 елларда, Бубый мәдрәсәсә тар-мар ителеп, бертуган Бубыйлар кулга алына һәм “Бубыйлар эше” кузгатыла. 1906 елда ук бастырырга рөхсәт алу өчен цензура кулына эләккән “Хакыйкат”нең тутызынчы кисәгә исә, нәшер ителмичә калса да, тикшерү барышында Бубыйларның хөкүмәт каршындагы “жинаят”ен раслаучы төп дәлилләренән берсе буларак күрсәтелә. Кызганычка каршы, “Хакыйкат”нең 1904–1906 елларда басылган жиде очеркы гына безнең көннәргә килеп житкән. Ә кулъязма хәлендә калган өлешләре безгә билгеле түгел. Аларның егермедән артык булуы хақында, югарыда күрсәткәнчә, Ж. Вәлиди искә ала. Бу сүзләреннән дәрәсәгә шулай ук Бубый шәкертә булган галимә Зәйнәп апа Максудова да, сөйләшеп утырганда, раслаган иде. Әсәреннән төзәлешә дә шул хакта ук сөйли. Ләкин бу зур игътибарга лаек әсәрне жентекләбрәк өйрәнүне махсус тикшерүгә калдырып, Г. Бубыйның кулъязма әсәрләрен тасвирлауга күчәм.

Г. Бубыйның төрле сәбәпләр аркасында басылмыйча калган әсәрләре тагын да күбрәк булган. Гомумән, аның кулъязма мирасы бик бай булган дияргә нигез бар. Мәсәлән, ул үзенән “Бубый мәдрәсәсенән кыска тарихы”нда язган китапларының, меннәрчә бит кулъязмаларының ышанычлы кешеләрдә саклануын искәртә. Ә 1911–1913 елларда Сарапул төрмәсендә утыруын тасвирлап язган “Зиндан” исемле әсәрендә ул менә ничек күрсәткән: “Мин, һәрвакыт язучы белән маташтыгымнан, ул кадәр

хафаланмадым. Көнө-төнө яздым. Ике дәфга (тапкыр) керүемдә (беренче керүе—1911елнын 3 февраленнән 1912 елнын 30 маена кадәр, тикшерү эше дәвам иткән чор; икенчесе—1912 елнын 9 августыннан 1913 елнын 9 февраленә кадәр, хөкем карары нигезендә—А. М.) алты мен сәхифәгә якын яздым. Һәммәсен саламәт озаттым. Үзен жай белсән, төрмә надзирательләре белән һәрбер эшнә эшләргә була”.

Әлбәттә, ел ярым эчендә алты мен сәхифә язган кешенә башка вакытта язганнары да күп булуында шөбһә юк. Ләкин ул кулязмаларнын бер кечкенә өлеше генә безгә мәгълүм. Безнен көннәргә ул университет китапханәсенен кулязмалар бүлегендә саклана торган дүрттомлык әсәрләре буларак килеп житкән. Әгәр дә аларнын күләмен санасан, бары 1200 сәхифә чамасы килеп чыга (анын 300 гә якыны Сарапул төрмәсендә язылган).

Беренче томны “Бубый мәдрәсәсенен кыска тарихы”⁵ әсәре тәшкил итә. Ул 1912-1918 елларда язылган. Бер-берсенә тегелмәгән аерым дәфтәрләрдән торган бу кулязманын исеме шулай куелса да, автор мәдрәсә тарихы белән генә чикләнми. Әдәби-автобиографик характерда язылган бу әсәрен шартлыча ике өлешкә бүлеп карарга була. XVIII гасыр азагынан XX гасыр башына (төгәлрәк, 1913 елга) кадәр дәверне үз эченә алган беренче өлешнен исеме шулай дип атарга да мөмкин. Монда Иж-Бубый авылынын мәчет-мәдрәсәсә һәм берничә буын авылынын мулласы һәм мәдәррисе булган Нигъмәтуллин-Бубыйлар нәселенен бик кыска тарихы да бар. Төп игътибар исә 1895-1911 елларда Бубый мәдрәсәсен үзгәртеп кору тарихына, бу юлда очраган киртәләренә тасвирлауга бирелгән. Шул ук вакытта Г. Бубый вакыйга һәм фактларны теркәп кенә калмыйча, ул дәвердәге татар мәктәпләре торышына тирән анализ да ясаган, аларнын кимчелекләренә тукталган, кимчелекләренә бетерү юлларын эзләүне тасвирлаган. Шулай ук Бубыйларга патша хөкүмәтенен һөжүме, 1911-1912 елларда авылда узган тентүләр, мәдрәсә житәкчеләрен һәм укытучыларын кулга алу, тикшерү һәм хөкем процессы, гомумән, мәдрәсәне тар-мар итү әсәрдә бик тәфсилләп күрсәтелгән. Әсәренен бу беренче өлеше 1999 елда “Рухият” фонды тарафыннан чыгарылган жиентыкта дөнья күрдә⁶.

Кулязманын икенче өлеше Габдулла Бубыйнын 1913-1918 еллардагы эшчәнлеген чагылдырган. Нигездә монда анын Шәркый Төркестанда, Голжа⁷ шәһәрендә, мәгариф һәм жирле халыкны агарту өлкәсендәге эшләре күрсәтелгән. Әсәренен бу өлешендә автор Голжа татар жәмгыятен, жирле халыклар—уйгырлар (ул аларны таранчы, кашгарлык дип атый), дөнгәннәр (мөселман динендәге кытайлылар), казакъларны тасвирлый, аларны мәгърифәткә, ижтимагый хәрәкәткә тарту юлындагы адымнарны тәфсилләп яза. Әсәренен бу өлешендә Голжага Г. Бубый алып килгән яналик-үзгәрешләргә жирле халыкнын мөнәсәбәте дә ачылган, шул заман вакыйгаларына карата авторнын фикерләре, бәяләмәләре дә бирелгән. Бу исә безгә үзгәртүләрнен барышын, авторнын аларны ничек нигезләвен күрергә дә мөмкинлек бирә. Г. Бубый яналикларга каршы чыгучы ишан-суфыйларнын наданлыгын фаш итә, Голжадагы кытай чиновниклары, рус консулынын мөнәсәбәтен дә ачыклай.

Кулязма Февраль революциясеннән соң Г. Бубыйнын туган ягына кайтуы һәм 1917-1918 уку елында Троицк шәһәрәндәге Яушевлар семинариясендә эшләвен тасвирлауда туктала. Ләкин кулязма тәмамланмаган кебек тоела, анын сонгы дәфтәре (яки берничә дәфтәр) юкка чыккан дигән тәэсир кала. Ни өчен шулаймы? Беренчедән, әсәрен азагында, башка әсәрләрдә һәрвакыт автор тарафыннан куела торган ызылу урыны һәм датасы күрсәтелмәгән. Икенчедән, авторнын хикәяләве сүз уртасында, Троицк мөгаллимнәрен тәнкыйтьләү барышында, фикер тәмамланмаган хәлдә тукталып калган.

Г. Бубый кулязмаларынын калган өлеше китапханә тасвирламасында “Өч томлык сайланма әсәрләр”⁸ исеме белән беркетелгән. Бу өчтомлык авторнын 1911-1916 елларда Сарапул төрмәсендә, Троицк һәм Голжа шәһәрләрендә язган хатирәләре, нотыклары, хатлары, хикәяләре, парча-нәсерләре, фәлсәфи-ижтимагый трактатлары һәм башка әсәрләреннән гыйбарәт.

Жиентыкнын беренче томын Г. Бубыйнын “Зиндан” исемле 140 битлек мемуаристик әсәре һәм “Калиннар” (Хатыннар) дигән 385 битлек зур фәлсәфи трактаты тәшкил итә. Әсәрләренен азагында ызып тәмамлау урыны һәм вакыты күрсәтелгән: беренчесе—Голжа, 1914, 18 октябрь; икенчесе—Голжа, 1916, 18 май. Икенче том авторнын 1913-1916 елларда Голжада язган башка әсәрләрен берләштерә. Өченче томга 1911-1913 елларда Сарапулда, Бубыйда һәм Троицкида язган материаллары кергән.

Г. Бубыйнын мемуаристик характердагы “Зиндан” әсәрен “Бубый мәдрәсәсенен кыска тарихы”нын давами буларак кабул итәргә мөмкин. Монда автор “Бубый-

лар эше” дәвамында үзенен Сарапул төрмәсендә күргәннәрен, кичерешләрен жентекләп тасвирлаган, тикшерү барышында һәм хөкем процессында аралашырға туры килгән жирле чиновникларга, жандармнарга, түрәләргә төрле характеристикалар биргән. Менә, мисал өчен, төрмә тормышыннан бер күренеш.

“Бер көн иртә белән начальник белән могавин (*ярдәмче*) икесе дә кызуланып йөри, наздирательләр чабыша, әбрәкәйләр тазартылды, карбулка сибелде, өй аллары белән коридорларга нарат майлары сибелде... Без: “Бу нидәй эш? Бу кайдан чыкты?”—диеп торабыз. Вяткадан төрмәләр инспекторының могавине килгән икән. Төрмәдә гадәтә шулай: губернатор килсә дә, прокурор карай башласа да, электән алар күзенә ыспай кертерлек итеп әзерләп куялар. Ихтимал, алар, шуны сизмәенчә, шунар ышанып китә торганнардыр шул...”

Инспектор могавине начальник белән безнең бүлмәгә дә керде. Вақыт аш вакыты, безнең өстәл уртасында табак белән, табак төбөндә, сигез кешегә китерелгән ярты кадак чамасы үпкә белән бавыр тормакта иде. Курыкма, тутан, песәйләргә сыйлай торган аш төрмәдә аристаннарга бирелә. Могавин шуны карап сорады:

—Бу ничә кешегә?

Арабыздан берсе җавап бирде:

—Барыбызга. Сигез кешегә.

Могавин белән начальник төгажжеб (*ис киту*) вә истифхам (*сораулы караш*) белән берсенә берсе караштылар, ләкин бер сүз дә эндәшмәделәр. Могавин:

—Шикайтегез юкмы?—диеп сорады.

Без, юк диеп җавап бирдек. Шикаять әйтеп кара. Аннан соң кирәгеннә табарсын”⁹.

Шушы ук беренче томда Г. Бубыйның өченче күләмле әсәре—“Хатыннар” дип аталган трактаты да урын алган. Бу әсәр, исемненән үк күренгәнчә, XX гасыр башындагы ислам дөньясында, шул исәптән, татар тормышында да гаять мөһим ижтимагый мәсьәләләрне өченә алган һәм бик күп бәхәсләр объектын тәшкил иткән проблемага—хатын-кызлар хәлен анализлауга багышланган. Бу әсәргә Г. Бубыйның уй-фикерләренән нәтижәсе, Бубыйлар гаиләсенен барлык әһелләреннән күп көч, зур хезмәтләр таләп иткән эшләренән—кызлар мәдрәсәсен аякка бастырунын теоретик нигезләмәсе дип кабул итәргә кирәк. Трактатта хатын-кызларның хокуклары һәм бурычлары тикшерелә, аларның гаиләдә һәм җәмгыятьтә тоткан урыннары билгеләнә. Көнбатыш (Европа һәм Америка) илләрендә һәм шәркый (нигездә, мөселман динендә) халыкларда хатын-кызларга карата булган карашлар анализлана, хатын-кызларны укуының җәмгыятьнең үсешенә тәсире һәм хатын-кызлар хәле торышының җәмгыять тәрәккыятенә бәйләгә тикшерелә.

Әсәр хатын-кызларны укуыга каршы күлүчеләр, аларның ирләр белән бертигез хокукы булуларын танымаучылар белән бәхәс формасында, кискен полемик рухта язылган. Ислам төгълиматын һәм фәлсәфәсен яхшы белгән автор бу әсәрендә дә шушы төгълимаатка таянып сүз йөртә. Ул, хатыннарны инсан (*кеше*) дәрәжәсенә күтәргән ислам кебек төгълимаат, канун юк дигән фикерне алга сөрә. Галим фикеренчә, кеше хокукларынан тормыш өчен әһәмиятле булган барысында да ислам дине хатыннарны ирләр белән бертигез күргән. Бу фикерләргә раслау өчен Г. Бубый ислам кануннарына да, җәмгыять, кешелек тарихына да мөрәҗәгать итә, реаль тормыштан күп кеңә мисаллар да китерә. Менә әсәреннән эчтәлегә: “Ислам хатыны. Истибад белән гыйлем. Иске заманда хатыннар ничек булганнар. Хатыннарның коллыгы өммәтнең хәлаләтеннән килә. Хатыннарның үзләре өчен важибләр. Хатыннарның гаилә өчен важибләр. Хатыннарның җәмгыять өчен важибләр. Хижаб. Хатын белән милләт. Гаилә. Төгәлдедә зөҗжат. Нәтиҗә”.

Гомумән алганда, Г. Бубыйның әсәрләрендә хатын-кыз мәсьәләсенен куелуы, галимнен карашлары жигди тикшерүләргә таләп итә, һич югында аерым мәкаләгә лаек. Мәгърифәтченен хатын-кызын кешелек дөньясында, шул исәптән, ислам дөньясында тоткан урыны хақындагы фикерләргә бүтән дә, идеологияләр, дөңьяга карашлар алмашкан дөвөрдә дә, урынлы, кызык, үзәнчәлекле булуын, һичшиксез, ассызыклап әйтәргә кирәк. (Бу бөяләмәгә дәлил итеп, мәкалә азагында Г. Бубыйның “Хатыннар” трактатыннан “Хатыннарның коллыгы өммәтнең хәлаләтеннән килә” исемле бүлекчәсен тәкдим итәбө.)

Өчтомлыгының икенче томы Г. Бубый Голжада яшәгәндә булган хәлләргә тасвирлаган хатирәләр, әдәби-публицистик парчалар, хатлар, нотыклар җыелмасыннан гыйбарәт¹⁰. Бу томга кергән берничә кулъязманың исемнәре: “Голжада кызлар мәктәбе ачылды”, “Голжада донос”, татарларны өметсезлеккә бирелмәскә өнди торган язма

“Нигә бу кадәр куркырга”, татар милләтенен ачы тарихи язмышына багышланган нәсер “Кызганыч син, бичара милләтем” һәм башкалар. Өченче томга исә Г. Бубыйнын 1911-1913 елларда Сарапул төрмәсендә күргәннән тасвирлаган хатирә язмалары, хатлар, төрлө әдәби парчалар, хикәяләр, тәржемәләр урын алган. Монда суд материаллары һәм Салтыков-Шедрин хикәяләренен татарчага тәржемәсе дә бар.

Томга теркалган әсәрләр арасында Г. Бубыйнын 1913 елның апрелендә Троицк шәһәрендә язганнары аеруча игътибарга лаек. Бу язмаларда автор, бер яктан, Троицк татарлары мохитына кагылган кызык-кызык күзәтүләр асаста, икенчедән, Бубый мәдрәсәләре ябылу һәм агалы-энеле Бубыйлар төрмәдән азат ителүдән соң, алар тормышындагы үзгәрешләрен ачыкларга ярдәм итә. Габдулла әфәнденен Троицкка килеп чыгуы да шул үзгәрешләр белән бәйле. 1912 елның августында Мөхлисә абыстай кызы Мөнжия белән Троицкка китә һәм анда Габдрахман Әхмәровның¹¹ башлангыч кызлар мәктәбен үз идарәсенә алып, аны Бубый кызлар мәдрәсәсә үрнәгендә үзгәртү эшенә керешә.

1913 елның апрелендә тормышының яна баскычына басарга әзерләнүче Габдулла әфәнде бу шәһәргә апасы белән күрешергә килә. Әлбәттә инде, ул апасының кунагы булып кына калмый. Шәһәрнен мөтбәер затлары, танышлары, фикердәшләре белән очраша, кинәш-табыш итә, килчәккә планнар корә. Аерым алганда, ул атаклы Яушевларны күрә, аларны Мөхлисә абыстай жигәкләгән кызлар мәктәбенә ярдәмнән арттырырга, аның чыгымнарын үз кулларына алырга үгетли. Шулай ук ул берничә тапкыр Габделбарый Баттал¹², Габдрахман Әхмәровлар белән дә очраша. Сәүдә эшләре белән еш кына Төркестан якларында була торган Г. Әхмәров Г. Бубыйга Голжа татарларының мәгърифәт эшләрен кинәйтергә теләүләре хакында сөйли һәм голжалылар белән мәдәрис арасында үзенә арадашчылыгын да тәкдир итә.

Күренекле мәгърифәтченен Троицкка килүе бөтен татар халкын тетрәндергән вакыйга—бөек Тукайның вафаты белән бер вакытка туры килә. 1913 елның 4 апрелендә барлык татар газеталары, халыкка килгән зур кайгыны уртаклашып, кайгынамалар бастыра. Бу фәжигә хакында газеталардан укып белгән Г. Бубый да, үзенә адашы, фикердәше рухына багышлап, йөрәгеннән кайнап чыккан юлларны яза. Кыска гына кайгынамә безгә авторның шагыйрьгә булган мөхәббәтен, барлык хисләрен, жан әрнүләрен күрсәтә кебек. Шагыйрьнең үлеме аны никадәр тетрәндергән кайгынамәдәге сүзләр генә түгел, хәтта төгәл, пөхтә галимнең язма азагында датаны куймавы да безгә житкерә кебек.

Апрель ае—жәдит мәктәпләрендә имтиханнар ас. Атаклы мәдәрис, һичшиксез, бу имтиханнарда кадерле кунак та була, анда нотыклар да сөйли, шәкертләрен тырышып укырга, милләткә хезмәт итәргә өнди. Әлбәттә, апасы мәктәбендә дә имтиханда була. Бу вакыйгалар аның язмаларында да урын таба. Хосусан, аның “1913 елда 20 апрельдә Троицкида кызлар имтиханында сөйләнгән нотыкның сурәте”¹³ исемле язмасында Мөхлисә абыстай һәм Мөнжия туташның бер ел эчендә мәктәптә башкарган эшләре дә урын тапкан. Язмадан күренгәнчә, Мөхлисә абыстайга Бубыйда кызлар мәдрәсәсе—дарелмөгәллиматны булдыруда үткән юлны Троицкида янадан башларга туры килә. Өчтәлегеннән нотыкны сөйләүче Мөхлисә абыстай икәнлегә аңлашылса да, аның авторы—Габдулла әфәнде. Нотыкта урын алган фикерләр апалы-энеле мәгърифәтчеләреннән уртақ жимешә булуында шөбһә юк. Бу фикерләр бүген дә игътибарны җәлеп итә.

Гомумән алганда, Г. Бубый язма мирасының байлыгы, актуальлеге һичшиксез. Аның хезмәтләре, беренче чиратта, заманының яңарыш тарафдарлары—яшыләр—яңа буын өчен язылган. Үз укучыларының белем дәрәжәсен чамалап, автор әсәрләрен аңлаешлы итеп, дәлилләп, жинел, йөгәрек тел белән язган. Ул үз чорының яңа идеяләрен мөмкин кадәр кинрәк массаларга таратырга, популярлаштырырга омтылган. Г. Бубыйнын әсәрләре, башка авторларның хезмәтләре белән бергә, татар халкының үсеше өчен көрәштә ялкынлы корал ролен үтәгән. Шулай ук вакытта аның барлык әсәрләре авторның татар тормышындагы көн үзгәндә булган мәсьәләләргә карашын тасвирлай, аның туган милләтенен язмышы өчен әрнүен, борчылуын күрсәтә. Әлбәттә, кулъязма һәм басма вариантларда яшыләр арасында кин таралыш тапкан бу әсәрләр, бер яктан, Г. Бубыйны мөстәкыйль фикер йөртүче галим—мөстәһид буларак танытса, икенче яктан, жәдитчелек-мәгърифәтчелек идеологиясенен халык арасында таралуына юл ачкан.

Габдулла Бубый

1913 елда 20 апрельдә Троицкида
кызлар имтиханында сөйләнгән нотык

Хөрмәтле ханым-әфәнделәр!

Менә мин, бу сәнә килеп, Троицкидагы шушы кызлар мәктәбен дәвам кыйлдырдым. Мин Троицкига килгән вакытта эшбезнен баруыннан-бармавыннан, халыкның безгә ыспай карап-карамавыннан бик изтыйраб (*дулкынлану*) вә бик хафалы-кайгылы идем. Ләкин килеп укыта башлавыбыз белән бу изтираб китте, хөрмәтле әгъзаларның, хосусан, хөрмәтле Әсма¹⁴ ханымның мәдрәсәгә юнәлдергән хөснә (*матур*) тәвәжжеләре (*караш, илтифат*), мәдрәсәне алга жиберү өчен кыйлган фидакарылектләре минем хафаларымны төмам таратты, бетерде. Шуна күрә мин хәзер, Троицки халкының, мулласы һәм мужигының, милләтебезнен ыргысыннан гыйбарәт хатын-кызларыбызны да укыту-тәрбияләү исәбенә кергәнлектәрен күзем белән күрәп-беләп, бик мәсгуд (*бәхетле*), бик бәхетлемен.

Милләт баласы милләтнен атасы кулында түгел, бәлки анасы кулында тәрбия күрә, үсә, кеше була. Бала тәрбияләү дигән сүз болай телдә әйтергә жинел булса да, аны төмамлай башласан, бик уен эш түгел ул: баланы тәрбияләү бит баланың тамагын туйдырудан гына гыйбарәт түгел, бәлки ин әһәмиятлесе, аның сыйххәтен, нәзафәтен (*паклык*), әхлак һәм гадәтен караудан, вә ижтиһадны шуларның ислах чарасына сарыф кыйлудан гыйбарәт. Алай булгач, бала тәрбиясе өчен әхлак вә хифзысый-хәттән (*саламәтлекне саклау*), рух вә тәрбиядән, дин вә диянәттән ни кадәр мәгълүмат тәхсил кыйлу, бала тәрбияләячәк хатыннарның зиммәләренә (*йөкләмә, бер эш өчен җаваплылыкны үз өстенә алу*) фарыз булып төшәдер. Моннан башка өйне идарә кыйлу, аш пешерү, өйдәгеләрен киём-салымнарны карау—һәммәсе хатыннар эше. Моның өчен дә бик аз түгел, бәлки шактый мәгълүмат кирәк...

Менә күрсез, безгә—хатыннар өстенә ни кадәр авыр, вә авыр булуыннан да артык мокаддәс эшләр дә йөкләнгән! Бәс, алай булгач, безгә ирләр кебек кенә түгел, бәлки алардан бик күп артык мәгълүмат тәхсил кыйлу—кызларыбызны укытырга ижтиһад итү—бик лязем вә бик фарыз булган бер нәрсә булып чыгадыр. Шунның өчен шәригать тә безгә уку һәм укытуны фарыз кыйлмыштыр.

Әгәр без тормышыбызның адәм рәтле булуын теләсәк, балаларыбызның тәрбияле кешеләр булып житешүен күрсәбез килсә, монан бит барыбызның да күрсәбез килә, монның өчен уку-белүдән башка һич бер чара юк.

Мин күрдем һәм хәзер дә күрәм: Троицкидагы, атрафтагы бик күп ислам кардәшләребезнен мәркәзе булган бу ыспай каладагы бик күп милләт аналары бик күп мөгаллимәләр житештерәчәк бу мәктәп. Мадам ки (чөнки) халыкның каравы житеш, мөгаен ул дәвам итәр, моннан бу надан-хәстә милләтебезгә бик күп ярдәмнәр итәр, истикъбәлебездәге (*киләчәк*) сәгадәт мәйданына якты бер юл ачылып, милләтебезнен ыргысыннан гыйбарәт хатыннарыбыз аның гыйлем чишмәсеннән эчеп, тәрбиябездә һәм бар эшәбездә алга барыр...

Әгәр безнен мәктәп әгъзалары бу елгысы кебек ижтиһад итсәләр, Мөхәммәтгали абзый белән Әсма ханым да бу елгысы кебек иганә вә тәбәррегъларында (*бүләк итү*) дәвам кыйлсалар, мин ышанам, бу мәктәп мотлакан (*шиксез*) алга китәчәк, анда укып без эстәгән яхшы балалар житешәчәк, милләт балаларыбызны яхшы тәрбия кыйлучы аналар һәм мөгаллимәләр шуннан чыгачак, вә бинаән галәйһи (*шул сәбәпле, шуның өчен*), бөтен милләт бу мәктәп хезмәтендә булган кешеләргә рәхмәтләр, ризалыклар яудырачак. Рәхмәт, Әсма ханым! Рәхмәт Мөхәммәтгали абзыйга! Рәхмәт бөтен әгъзаларга!

Бу ел әле мәктәп тар, сыйныфлар барысы да бергә, бер бүлмәдә диярлек булганлыктан, мәктәпнән мәшәкәт дә күп булды, балаларга тиешле вә үзәбез эстәгән кадәр мәгълүмат вә тәрбияне дә бирүдән гажиз калдык. Әгәр киләчәк елга сыйныфлары аерым-аерым яхшы бер мәктәп әзерләнсә, ул вакытта бер сыйныфтагы тавыш икенче сыйныфка ишетелмәс, балалар дәрескә дикъкәт итәр, саташмас, безнен

кыйлган ижтиһадыбыз бушка китмәс, бу мәктәп хақы белән (*чынлыкта*) алга китәр, уку вә тәрбиябез теләгән мөйданга чыгар...

Ләкин моның өстенә тагын бер нәрсә бар: 2-3 сыйныфка бер мөгаллимә булган тәкъдирдә балаларга тиешлесенчә гыйлем вә тәрбия дәхи биреп булмай. Һәрбер сыйныфка үз алдына мөгаллимә кирәк. Шунын өчен мин бу ел, үзем аларны һәр кич укыту шарты белән, ике кызны бушлай хезмәт иттердем. Көндөз биш сәгать укытканнан соң аларны тагы ике-өч сәгать укыту миңа бик авыр булды; анар да мин бәлки түзәр идем, ләкин бу ике кыз киләчәк елга килмиячәкләр. Шунар күрә мин Әсма ханымнан һәм мәктәп әгъзаларыннан рижә (*үтенү*) кыйлам: киләчәк ел өчен һәрбер сыйныфка бер мөгаллимә әзерләсеннәр иде. Дөрөс, моның өчен артыграк мәсариф (*чыгымнар*) кирәк булыр. Ләкин әгъзаларның, хосусан, Әсма ханымның Һиммәте (*тырышлык*) аркасында мәктәпнән зур-зур адымнар белән алга китүенә сәбәп булган бу мәсариф бер генә нәрсәләр дә түгел. Мин бу аз мәсарифка карап кына эш калмас диеп уйлаймын вә шуны өмид итәм.

Йа Раббиди, хатын-кызларыбыз тәрәккыятына (*алга китү*) хезмәт итәчәк бу гыйлем чишмәсенә без теләгәннән өстен сәбәт (*тогнаклылык, даимлек*) вә дәвам бир! Аны дошманнарның мөшәррәфдән (*кадерләү*) үзеннән хәфиз вә химаятендә (*яклау, саклау*) кыл! Аннан милләтебезгә хезмәт итәчәк аналар, мөгаллимәләр житештер! Бу мәктәпнән хезмәтендә булган кешеләрне дәүләт вә рәхмәтләрен эченә гаркы кыл (*батыру*)! Мөхәммәттали абзыйга, Әсма ханымга вә бөтен әгъзаларга мәсгуд вә бәрәкәтле гомерләр бир! Яшәт милләтебезне! Яшәт хатын-кызларыбызның тәрәккыятына хезмәт итә торган һәрбер кешебезне!...

Тукай рухына

Сәвекле, бердәнбер шагыйребез Тукай!

Син үлдән... Бөтен шималь төрекләрен (*Казан татарлары*) бу көнгә кәдәр мисалы күренмәгән ин хәсрәтле вә ин аянычлы бер хәлдә куеп үлдән... Безне, ин көтдекемез, ин сөйдегемез, калыбненн ин тирән нокталарыннан кайнап түгелә торган бик күп зарларыннан, бик күп моннарыннан мәхрүм кыйлып үлдән... Юк, син түгел, син үлмәдән, без үлдек: без, безнен рухларыбыз, синен тарафыннан биреләчәк хәят азыкларыннан мәхрүм калдык, үлдек... Әмма син, синен рухын, милләтебез арасына тараттыгың вә һәрбер татар баласының күнеленә салдыгың туры сүzlәрен, төмле шигырьләрен, моннарын, зарларын белән һаман тере, һаман хәятта син һәм мәңге хәятта калачак син.

*Шадиман ул мәркадендә (шат бул каберендә), без онытмыйбыз сине;
Белмәсәк вакытта кәдренне, инде котлыйбыз сине.*

Шад бул, Тукай! Жанын әгълаи-галииндә (*югарыларның ин югарысы, бөекләреннән бөгә*) булсын! Дөньяда күрә алмадыгың рәхәт вә сәгадәтләрен анда—кыямәтендә, ахирәтендә күр! Бөтен милләт—олысы-кечесе, хатыны-ире—һәммәсе синнән разый, Аллаһы да синнән разый булсын, сәвекле мөхтәрәм Тукай!

Габдулла БУБЫЙ
Троицк

“Хатыннар” әсәрәннән өзек

Хатыннарның коллыгы өммәтнен,
жәһаләтеннән килә

Дөньяда иске хәлен үзгәртмәгән вә кадимге бер хәлдә дәвам кылган бездән башка милләт, бәлки, калмагандыр да инде. Әтрафымыздагы мәдәни милләتلәрне карасак, без күрәбез: аларда хак белән батыль (*бозык, ялган*), хата белән савап һәрвакыт сугышып торадыр—алардагы әфраден өммәтнен сәнаигъ вә голүм һәм мәгариф хосусларындагы сугышулары бер вакытта да киселеп торганы юк. Фәкать бер безнең генә гыйлем вә мәгарифкә куәт биргәнәбез юк. Безнен халыкларымыз, нәбәт үстөрмәй торган коры чүл шикелле. Корың куша ижтиһадка,

без исә ялкаулыкка шул кадәр бирелгәнмез ки, хәтта без фикер йөртүдән дә иренәмез. Фәкать яна вә гайре мәэлүф (*өйрәнелмәгән*) булганлыктан, һәрбер изге фикерләргә каршы торамыз, ул эшнән сөннәи салихадән (*изге хадислар*) яхуд бу заман мәслихәтләре теләгән бик кирәкле эшләрдән булуын уйлап та карамаймыз.

Безнән голама вә ахуннарымыз, ниһаят ялкау вә гыйлем куәтнәннән бөтенләй мәхрүм булдыкларынан, һәрбер заһир (*ачык*) хаклыкка батыйль сүз белән каршы торалар, жидаль (*кычкырышу, гаута чыгару*) вә моназарәдә (*бәхәсләшү*) мәшәкәтәтән яхуд мәгълүбияттан (*жинелү*) куркалар, анлау вә тикшерү бәласеннән котылуны һадәф (*максат*) итеп тоталар, бәс, авыз тутырып, алар, бу исламда бидгәт, диләр, хәрәм, диләр. Болар игътикад (*инану*) вә гыйбадәттә бидгәт белән гадәт вә мөгәмәләдәбәдгәт арасын аермайлар. Мәүледтә шәмнәр яндыруны, каберләргә корбан чалуны дөрес вә саваплы диләр, әхлак вә гадәтемездә көмәләт ин мәтлуб (*кирәкле*) вә ин мактаулы бер нәрсә иде, аны манигъ кыялар, хәрәм диләр. Аллаһ безнән бу жир мөселманнырны әллә үзләренә хас гайярь мөнбәт (*үрчүчән*) бер туфрактан яратты микән ки, алар, Нух инсаныннан башлап, бөтен хайваннарға кадәр баш бөгә торган табигәт кануннары әхкамьиннан (*хөкемнар*) хәреж калырга теләйләр. Үзләренән өсләренә явып яткан хурлыкларны күрергә дә күзләре юк. Дөнья гыйлемнәрән уку тәзыг (*файдасы*) вакыт, хәрәм, диләр. Оятсызлар! Мәсҗедтәгә кәндилләр белән намазлыкларның, хәтта гыйбадәт киеме диеп санадыклары мокаддәс чапаннары белән мокаддәс чалмаларының да мөселман эше түгел, кяфер эше булуларын уйлаганнары, исәпләренә китергәннәре юк.

Гажәеп эш! Ниһ мөселманнар болай үзләренән гадәтләре һичбер үзгәрмәс, аларны мохафизә лязим диеп игтикад кыялар микән? Ниһ алар бу игтикадка гамәлләрән тәтбикъ кылырга тырышалар, хәлбуки аларның үзләре дә, гадәтләре дә һәрбер минут саен үзгәрәп килә торган галәмнән жәза иделәр? Әллә үзгәрүне хаят вә тәгәддәмнән шарты, бер жирдә катуны үлем вә тәәххернән сәбәбе кыла торып, гүя мөселманнар һәлакәттәгә бу сөннәте илаһны үзгәртәргә теләйләр. Алар, гадәт дигәнәбезнән мәгънәсә бер өммәтнән мәгыйшәт вә мөгәмәләсендә заман вә мөканға монасыйб бер юлга керергә истилахи, дигән сүз икәнлеген анламайлар микәнни? Гадәт, заман вә мөканның үзгәрүе белән һәрвакыт үзгәрәп тора торган гафыл инсанның сәмәрәтыннан (*файда*) булсын да, үзе бер дә үзгәрмәсен, имеш. Мөмкинмени ул? Эгәр мөмкин булса, ниһ соң әтрафе әрздә (*жир, территория*) таралган мөселманнырның барысының да гадәтләре һәм гаять вә мәгыйшәт тәриқялары (*ысул, юл*) бер төсле түгел? Судан гарәбе белән Казан татарының тормыш вә гадәтләре башка булуга инкяр кыла торган дөньяда кемнәр генә табылыр микән? Хәтта бер Голжадагы дөнгән белән таранчиларның да гадәт вә ысуле мәгыйшәтләре бер төсле түгел бит. Бәдәви казакларының ысуле мәгыйшәтләре нугайларыныкына дәһи башка. Хәтта баш зәһурыннан (*килү, күренү*) бу көнгә кадәр иске гадәт вә иске мәгыйшәт юлларын саклап килгән дөньяда бер өммәт тә юк бит. Хәтта үзенен яшь вакытында гафилы истихсан (*хушлау, мактау*) кылган гадәтләренә картлыгында бер дә үзгәртмәгән бер кеше дә юк бит.

Һәрбер өммәтнән һәрбер заманда үзенен халәте гаклиясенә муафикъ гадәт вә әдәпләре һәркемгә мәгълүм булса кирәк. Бу әдәп вә гадәтләре әкълимнән (*климат*), вәрасәт вә катышуның, ихтирагәте (*уйлап табу*) гыйльмиянән гакайеденә (*житәкчелегенә*) һәм мәзһәбе әдәбиянен, низамәте сәясиянен вә болардан башка бик күп нәрсәләреннән тәәсирләре астында, һәрвакыт сизелмәс бер сурәттә үзгәрәп торадыр. Гафилы инсан берәз алга таба хәрәкәт иттеме, анар үзенә монасыйб әдәп вә гадәтләр, мотлака, иярәп киләдер. Шунар күрә Судан гарәбе белән нугайлының гафиллары арасында ни кадәр ихтилаф булса, гадәтләре арасында да шул кадәр ихтилаф булырга тиеш. Гадәт дигәнәбез адәмнән үзе, гайләсә, ватандашы һәм әбнаи женесе кереп яткан бер юлдан гыйбарәт. Һәркем үзенен гыйлем вә тәрбия дәрәжәсенә карап, бер юлны ихтияр итәдер. Шунар күрә вәхши вә жәһил бер өммәт белән мәдәниятлы бер өммәтнән гадәт вә тормышлары бер төсле булырга мөмкин түгел.

Димәк ки, һәрбер өммәтнән мәгариф вә мәдәниятта урыны белән гадәтләре арасында бик нык бер иртәбат (*бәйләнеш*) бар. Шунар күрә, гыйлем вә мәгарифтә тәрәккыйи табу нә кадәр кыен булса, иске гадәтләренә үзгәртү дә шул кадәр кыен. Адәм өстендә гадәт солтанаты кебек куәтле бер солтанат юк. Һәркем анар уйламаенча, сизмәенчә итгәтә кыялады. Шунар күрә ул башка төрлө һәрбер гамәл вә моәссәрләргә (*тәәсир итүче*) галәбә (*жинү, өстенлек итү*) кыла, канунны да жинә, халыкны ислах өчен чыгарылган карарларны фәсадка (*бозу*) яна корал ясый, хәтта динне дә боза, аны әсасыннан чыгара, танылмас бер хәлгә китерәдер. Фәкать анар галәбә

кыла торган бер нәрсә бар: гыйлем вә мәгариф белән гафылның күтәрелүе, нурлануы. Бер милләттә гыйлем вә мәгариф алга киткәме, ул милләтнең хатыннар хакындагы иске нәзәр вә иске гадәтләре дә үзгәрә, аларны хәбес вә әсәрәтлән чыгаралар һәм тәрәккый вә мәдәният юлында хәрәкәт иттерәләр. Димәк ки, хатыннарның тәрәккыйясе милләтнең тәрәккыйясенә вә тәдәннисе (*түбәнәю*) аның тәдәннисенә бәйләнгән икән. Икенче бер гыйбарә белән әйтсәк, хатыннарның инһитаты (*деградация*) белән өммәтнең инһитаты вә төвәһишшы (*кыргыйлык*) вә хатыннарның тәрәккыйясе белән өммәтнең мәдәният вә тәрәккыйясе арасында бик нык иртибат вә теләзем бар икән.

Югарыда сөйләнде, жәмгыяте бәшәрияләр яна ясалган вакытта хатыннарның хәле колныкыннан бер дә аерылык түгел иде. Рум вә юнан кебек бәгъзе бер милләтләрдә хатын атасының, сонра иренен, аннан сон үзенә зур баласының колы иде. Рәисе гаилә хатынны сатарга, һәбә (*бүләк*) кылырга, үтерергә хаклы, вә бу хак аның вафатыннан сон варисларына күчмәктә иде. Исламнан элек гарәпләрдә дә атага кызын үтерү жаиз (*рәхсәт ителгән*), һәм ирләр хатыннар белән, бер канун белән дә төгәйедесез (*бәйләнгәнлек*), вә һичбер чик белән тәһдидсез (*чикләу*) файдаланырлар иде. Бу яман гадәт Африка белән Америкадагы вәхши кабиләләр арасында бу көндә дә бар диләр. Азия халкыннан бәгъзеләре, хатынның мәңге кала торган жаны юк, иренен вафаты соңында хәяткә әһел түгел, диләр, иренен гәүдәсе белән бергә тере көнчә кабергә күмәләр. Хәтта алардан бәгъзеләре, кунакны хөрмәт йөзенән, ин тәмле төгәмен әкрам (хөрмәтләү) кылган кебек, хатынын да анар төкәдим итәдер.

Мондай хаксызлыklar, гомуми низам белән идарә кылынмаенча, куәтне канун таныган кабиләләрдә, фәхәт гаилә рабитаһе (*мөнәсәбәт*) белән оешып торган жирләрдә һәм истибдад белән идарә кылына торган мәмләкәтләрдә күренәдер.

Әмма мәдәниятта зур дәрәжәгә ирешкән мәмләкәтләрдә алардагы хатыннар инде иске түбәнлекләреннән чыктылар, үзләрен ирләрдән асрган мәсәфәтне (*ара, дистанция*) кайсысы үрмәләп, кайсысы адымлап, кайсысы йөгереп катты кыйлып (*кичү, юл үтү*) яталар. Бу акрынлык вә шәплеклә, хатыннар мәнсүб булган жәмгыятьнең хәленә вә дәрәжәи мәдәниятенә карап йөридер. Бәс ин башта Америка хатыны тора, аннан сон тәртипләре белән инглиз, алман, француз, итальян хатыннары күренәләр, ин сондан өстерәләп-сүрәләп рус хатыны барадыр. Инде болар артынан бу көн безнең Казан хатыннары да түшләрә белән шуыша башладылар. Болар барысы да истикъяль (*бәйсезлек*) вә хөрриятнең тиешлеген аңладылар да, шунар ирешер өчен вәсиләләр (*чара, юл, әмәл*) эзләй, ижитһадлар кыйлалар вә, үзләре инсан булгач, хокукы инсанияләреннән барысын да таләп итәләр.

Аурупа халкы, һәрбер күркәм эшләрен диннәренә сояунә яраттыкларынан, алар хатыннарының тәрәккый табуларын да христианлыктан күрәләр, христианлык хатыннарның хөрриятенә мөсагыйд (*мөмкинлек бирүче*) диләр. Ләкин дөрес бер игътиядә түгел, хыял бу. Чөнки дине мәсихи (*Гайсә пәйгамбәрнен кушаматы*) хөрриятке нисаны (*хатын-кыз*) кәфәләт (*гарантия*) астына алырлык һичбер низам куймады һәм хатыннар хокукын хосусан да, гомумән дә һичбер жирдә бәян итмәде вә бу хосуста халык һидаят (*туры юлга керү*) табарлык бер нәрсә сөзеп күрсәтмәде һәм үзенә табигыйларның (*иярүче, буйсынучы*) әхлагында бу жәһәттән күренерлек һичбер әсар берекмәде, балки үзе ул, аларның әхлак вә гадәтләренен сүрәте белән киенергә мәжбүр булды. Әгәр бу диннен хатыннарның хокук вә хөрриятләре хакында берәр ярдәмә булса иде, Аурупа хатыннары уналты гасыр тоташ дөһшәтле коллык вә хаксызлыklar астында изелмәсләр иде.

Затән дин булу жәһәтендә генә һичбер диннен гәвамда тәсире юк. Әгәр булса иде, мөселман хатыны бу көндә бөтен дөнья хатыннарының башында булып иде. Канунның да бит канун булу жәһәтеннән генә халык өстендә бер тәсире дә юк. Балки аның башында гадәләт белән тәтабык (*ярашкан*) кыйлчы бер куәт торырга кирәк. Шул вакытта гына аның тәсире, файдасы буладыр. Ибтида исламда шәригәт кануннарын гыйффәт белән тәтабык кыйлчы зур куәтләр бар иде. Шунар күрә ул заман хатыннары, әдәбе исламия даирәсендә бик нык тәрәккый тапмышлар иде. Сонра бер заман килде, эш башына залим куәтләр утырды. Шәригәт жиренә кәеф вә сәфаһәт (*бозыклык*) көкем сөрә башлады. Фарсы гадәтләре бөтен әһле исламга сираят (*йогу, таралу*) итте, эштән чыгарды. Ислам хатыны хәбес вә гыйлем-мәгарифтән мәхрүм кыйлынды. Ниһаять, төшә-төшә, бу көн күз алдымызда булган бу аяныч хәлләргә төшәп жигте, колның колы, әсирнен әсире булып китте.

Шәригәте исламия, хатыннарынның ирләргә мөсавәтен (*тигезлек*) тәкхирдә

(урнаштыру) һәм аларның хөррият вә истикъялыһларен игъланда башка шәриғат-ләрнең барысына да узмыш иде. Хәлбуки, ул вақытта хатыннар бөтен дөнья милләтләре катында ин түбән бер дәрәжәдә хисап кыйлынырлар иде. Ислам, килде дә, аларга хокук вә ирләрнекеннән ким булмаган кәфаләт бирде; аталары вә ирләр рөхсәтәннән башка ул сатуға, алуға, һибә (*бүләк, багышлау*) вә васыятькә ихтиярлы кыйлды. Хәлбуки бу мәзиятьләргә (*өстенлек, привилегия*) рус хатыннары бу көн дә ирешкәннәре юк. Күрәсен, ислам хатыннары шул кадәр хөрмәтли, аларны ирләр белән шул кадәр мөсави кыйладыр. Хәтта ислам, аларга рәфиғ (юғары, бөек) вә мәрхәмәттә мөбәләгә (*арттыру*) юлына кереп, аларны мәғыйшәт юлларын-нан вә йорт белән бала тәрбияләү нәфәкаларынан (*яшәү өчен кирәк булган мал; алимент*) могаф итте (*бушатты*). Хәлбуки бәғзы бер Аурупа кануннары бу көндә белә, ир белән хатынны важибатта мөсави кыйлып, ирне хокук белән мөмтаз (*өстенрәк*) эшләмәктәдер.

Шәриғате исламиянән ир белән хатынны хокукта мөсави кыйлырга мәйле бик ачык, хәтта талак мәсьәләсендә дә күренеп торадыр. Бәғзы бер һаһил мөселман-нар белән христианнардан бер таифә, эшнә бөтенләй кирәсенчә аңлап, талак фәкәт ир хакы ғына дисәләр дә, хакыйкәткә алай түгел, бәлки ислам никах вақытында талакның хатын ихтиярында булуын шарт итүне дәрәс күрмеш һәм, монысы булмаганда да, хөкөм юлы белән аерылырга да мөсагадә (*мөмкинлек*) әйелмештер.

Шәһадәт мәсьәләсенән хатыннарга булган табигый бер косур (*житешсезлек*) сәбәплә икәнлегә, әгәр ул косур бу заманда бетмеш исә, аларның бу мәсьәләдә дә ирләр белән мөсави булып китүләрен юғарыда сүләмеш идек.

Варис мәсьәләсендә Аурупа хатыннарының бу көнгә кадәр ислам хатыннары дәрәжәсенә ирешкәннәре юк. Ислам хатыннары яртыны алдыгы хәлдә, мәсәлән, рус хатыннары ундүрттән берне генә алалар. Ислам, әсәрәт вә коллык астында изелгән вә үзләре мирас малы булып йөргән хатыннарга хөррият вә хокук биреп кенә кифаяләмәдә, бәлки аларга мирас малыннан да ирләргә тия торган кадәрнен яртысын алып бирде, вә бу кимлекне дә һәм буш кыйлмалы, бәлки хатыннарының бар нәфәкасын, йорт вә бала тәрбияләү мәсрафларын ирләр өстенә йөкләтү белән тутырды. Әгәр сез, дөньяда ун гаиләдән ин киме тугызы биш йөз сумнан артык мирас куймаганлыгын, вә шул вакыйгада бер хатын вә бер ир бала белән бер кыз бала варис калган фарызда, ир балага тәкрийбән өч йөз сум итеп, аның йорт вә жәмәгәт мәсарифына тотылуын, әмма кияүдә булган кыз бала насыйбының һичбер жиргә бер тиенлек бирелмәвенән, ихтимал, хәтта сату итепмә яки банкага салыпмы, үсүен исәпләп карасаныз, бу мәсьәләдә дә эшнен ирләрнекеннән артык хатыннар файдасына хәл кыйлынганын күрәсез.

Әгәр төгәддәле зәужәт (*күп хатын алу*) мәсьәләсенә килсәк, бу мәсьәлә, бер тарафтан, нәсел калдыру, мөселман күбәйтү, вә ислам фәтех кыйлган жирләрдә гадәткә мөселманнырны өстен кыйлу әсасларына мәбни (*нигезләнгән*) булса, икенче тарафтан, һаһилият (*мәжүсилек*) заманында гарәпләр һәрвакыт бер кабилә белән икенче кабилә сугышып торырлар, ирләр күп вақытта катил-гамь кыйлынырлар, фәкәт хатыннар белән кызларның каннарына кермәсләр иде. Шунар күрә, ул вақытта Гарәбстанда хатыннар саны ирләрнекеннән өч-дүрт өлөш артык иде. Әгәр ислам бер иргә бер генә хатын алуны хәял күрсә, ул вақытта бик күп хатыннар, ирсез калып, сәфәләт эчендә йөзәргә мәжбүр булачаклар иде. Шунар күрә, шәриғате исламия, фәкәт хатыннар файдасын күзәтәрәк, бердән өстен хатын алуны хәял кыйлды. Әгәр бу галлә бу заманда бетмеш исә, яғни хатыннар саны ирләр санынан артык түгел исә, галләнен интиһасы белән хөкөмнен интиһасы кәвағыйдә шәрғыядан ниһаят табылмаклығы, яғни, бердән артык өстен хатын алуның гадәм (*булмау*) жәвазы (*дәрәслек*) зарур вә лөзүм булып чыгадыр. Моның өстенә ислам бердән артык хатын алуны шундаен авыр шартларга багламыштыр ки, ул шартларны ригая (*саклау, хөрмәт итү*) кыйлган адәм ихтиярсыз бер хатын белән кифаяләнергә мәжбүр буладыр. Димәк ки, ислам, хатыннарының фәкәт үз мәнфәғәтләре өчен төгәддәде зәужәтне дәрәс күрсә дә, аны бетерү юлларын да үзә күрсәтеп, билгеләп куймыштыр.

Вә әлхасыйль (*озын сүзенен кыскасы*), диянәте исламия вазгы (*кую, чыгару*) кыйлган хөкөмнәрдә вә аның һәдәф (*максат, мишень*) итеп тоткан мәхсүдларында хатыннарының түбән калуларын сорый торган һичбер нәрсә юк. Билгакес (*киресенчә*), ислам аларны коллыктан чыгарды, аларга һәйәте ижтимагыя эчендә зур дәрәжәләр бирде, хәтта аларны хәлифә сайлау эшләренә кадәр катыштырды. Шунар күрә хәзрәте Әбүбәкер хәзрәте Фатыймадан да бәйгәт (*берәуенә хакимиятен тану, присяга*) сорады, хәзрәте Гайшә, хәзрәте Галигә бәйгәт бирмәенчә, гөһәм гаскәрләренән

башында торды, халифәлек булмаса да, түрәлек итте.

Ләкин, нә кадәр тәәсәф ки, бу ыспай дингә без мөселманбыз диеп кушылган өммәтләрнен явыз хольклары галиб булды (*жинде*), һәртөрлө милләт, бу сәдә дингә кәргән вакытта, үзләренен вәһем вә гадәтләрен йөкләп кәрделәр. Чөнки болар мәгърифәт вә мәдәнияттә хөрриятне сөяр, аны, кайда булса да, ихтирам кыйлыр, һәм хатыннары шәригать лаек күргән урыннарға күтәрер дәрәжәгә житмәгәннәр иде. Куәтленен зәгыйфьне изүе өстенә корылган хөкүмәт истибадады да бездә бу яман әхлакның истимары (*дәвамлылык*) хосусында зур хезмәтләр күрсәтте.

Төрлө заманнарда вә төрлө мәкамнарда ясалган нә кадәр ислам дәүләтләре бар, шуларның һичберсендә хаким белән мәхкүмнен хакын чикләгән, мәхкүмнәргә хакимнәрдән шәригать вә низам тәхърир кыйлган чиктә туктауларын сорарга хак биргән һичбер сәяси низамнар юк иде. Шунар күрә ислам хөкүмәтләре һәрвакыт истибад шәкелен алдылар. Солтан белән игъваны солтани мөжәррәдә белән эш йөрттеләр, кәефләренә теләсә, шуны кыйлдылар, тәнкийд вә мөшавәрәт (*кинәшләшү*) ысуллары Коръән вә Сөннәте Рәсүл белән сабит булса да, аларны тәнкийд кыйлучы да, тәхте моракабәгә алучы да булмады. Бәлки алар ригаяне халык тарафыннан бер тавышсыз вә бер сүзсез идарә кыйлдылар.

Дорес, Коръән Кәрим булсын вә Рәсүл әкрам үзе булсын, зур вә кечек һәрбер мәэмурга гадәләт белән вә золымнан саклану белән әмер кыйлымышлар иде. Ләкин ул Рәсүл әкрамнан соң интихаб вә мөшавәрә ысулы ярты гасыр да дәвам кыйлмады, чикләмәгән солтә сахиблары мәркәз халифәтне гасыиб (*талап, көчләп тартып алу*) иттеләр, аларның алдында туктала торган бер хәдд (*чик*) вә мөнакашә (*тартышу, бәхәс*) яхүд моракыя (*күзәту, саклау*) кыйла торган бер һәйәт түгел, хәтта бер исе дә юк иде. Шунар күрә, ничә гасырлардан бирле, кая гына булсын, мөселманнарның эше сүи истигъмалыга (*урынсыз, явыз ният белән куллану*) очрады, алар истибад хөкеме астында изелделәр. Хакимнәр явызлыкта, кәефләренә иярүдә вә халык эше белән уйнауда чиктән уздылар, хәтта әгәр без бик азын истисна (*чыгарма*) кыйлсак, күп вакытта алар диннен үзе белән уйнадылар.

Падшаһ мөстәбид (*деспот*) булдымы, аның әсәре үз тирәсенә генә туктамай, бәлки аннан вәзирләргә, вәзирләрдән хакимнәргә вә хакимнәрдән ботен әтрафка сираять (*йогу, таралу*) итәдер. Падшаһ үзе разый булсын-булмасын, һәрбер куәтле, көчә житкән зәгыйфькә жәбер кыйлырга тотынадыр. Бәс, золым белән әхлак бозыла, вә куәтле булган ир дә зәгыйфь хатынны хәкарәт кыйлырга вә аны коллык астына алырга керешәдер.

Болай уйлаганда, золым астында изелгән кеше гадәләтне сәвәр, вә үзе күп мосыйбәтләр (*кайгы, бәхәтсезлек*) тартканлыктан, рәхим вә шәфкатькә мәйл кыйлыр төсле тосладыр. Ләкин вакыйгада эш бөтенләй тискәрәгә. Чөнки мәзлүм өммәтнен һавасы-жире һичбер фазыйләт сыйфатларын үстөрергә салих түгел, бәлки анда явызлык вә яманлык нәбатлары гына үсәдер. Шунар күрә, барымызның да күз алдымызда, зәңги халыктан йөз сум алса, акалакчы аннан мең сум аладыр, әгәр акалакчыны йөз камчы суксалар, ул, кайтып, йөз кешедән үч аладыр. Шунар һичкәм карышмай, бәлки һәркәм аның куәтен ихтирам итә, аның камчысына, куркытуына баш бөгә, итагать кыйладыр.

Инде шушындай золым вә истибад табигать булып киткән жирләрдә халикәтеннән зәгыйфь булган хатын да һәрбер төрлө золымнарға очрады, хокуклары ир тарафыннан йотылды, һәр төрлө хәкарәтне күрдә, шәхсияте аяклар астында тапталды, гаилә эчендә, ана булсын, кыз булсын, камил түбәнчелектә калды, аның дәрәжәсә дә, игътибары да, кабул кыйлына торган райы да юк иде. Ир—ир, бу үзе—хатын булганлыктан, аның вазыйфасы иргә сукуыр итагать иде, хәтта христианлыкта аның шәхесе ир шәхесендә фани саналып, иргә бардымы, фамилиясен дә алыштырмакта—ир фамилиясен койрык итмәктә мәжбүр кыйлынды. Бу гадәт руслардан безнен татарларга да күчте. Безнен хөррият-хөррият дигән яшьләремез дә фәнафиулла дәрәжәсендә фәнафи әл-рус булдыкларыныннан, бу яман гадәтне гүя мокаддәс бер шәй кебек итеп кабул иттеләр. Үзләре хатыннарга хөррият диләр, акыралар, донья селкетәләр, үзләре хатыннарына үз фамилияләрен, киешлемә-түгелмә, үз койрыкларын тагалар, аларны, бер дә хаксыз буларак, аталары-каннары нәселеннән аермакчы булалар.

Мондаен истибад мәмләкәтләрендә хатыннар сыя торган жир дүрт дивар арасында гына калды. Аларны жәһаләт (*наданлык*) пәрдәсә каплады. Ирләр аларны фәкат үзләренә ләззәт товарлары итеп истикмал кыйлдылар, теләгән вакытларында алар белән кәефләнәләр, теләгән вакытларында юл уртасына чыгарып ыргытырлар

иде. Ирләргә гыйлем вә хөррият, аларга коллык вә жәһаләт. Ирләргә такыл, зыя һәм кинлек, аларга төрмә, карангылык һәм ахмаклык, ирләргә әмер вә нәһи (*тыю*), аларга суқыр итагать. Ирләргә вәжүдтәгә һәрбер шәй, алар исә ирләр истила (*яулап алу*) кыйлган шәйләрдән берсе, ин сөеклесе һәм ин кадәресе.

Әгәр без Төркестан халкына килсәк, алар арасында хатыннар күргән хурлыкны сүләп бетергә дә мөмкин түгел. Ир үзенә йортын күп хатыннар белән тутыра, кайсын теләсә, шунысына мөхәббәт итә, шәһвәтен каза кыйла, ләззәттән башка бер максаты юк, ислам фарыз кыйлган гадәләт — рәфыйг (*югары мендеру*) вә мөляемәт анын әсасына кереп тә чыкмай. Талак белән куркыта һәм бер сәбәпсез талак та кыйла. Хәтта байлары, кайда бер фәкыйрь чибәр кыз күрдеме, хәзер аны атасыннан сатып ала, ниһахлаңа, бер-ике һәфтә көсфләнә дә талак кыйла. Шулай итеп, гоме-рендә икешәр йөз кыз алып аерган байлар бар.

Төркестан халкы тәғамны үзләре генә ашайлар. Аналары, һәмширәләре, хатыннары хезмәтчеләр белән ашханәдә тәғам кыйлалар. Болар хатыннарының гыйффәтләренә ышанмайлар, аларны хәбес итәләр вә өсләреннән бер сакчы куялар. Әмма үзләре әүлия. Аларга моракабә (*күзәту*)-фәлән юк. Алар һәм мәсүл (*жаваплы*) дә түгел. Әдәп—инсаф дисәк, аларда бөтенләй юк. Безнең кызлар мәктәбе Мусабаевларның¹⁶ каршысында ук. Зур-зур кызлар безгә сабакка йөрөп яталар. Һәр күн ун-унбиш кашгарлы, Мусабаевларның кибете алдында, Мусабаевлар үзләре дә шуңа арада булган хәлдә, чүгәләп утыралар, ыштан баулары асылынган, сабактан чыккан шул кызларны саклайлар, аларны, йотардай булып, күзләйләр, соңра өч-дүрт сөгәт, аларның кайсы төше калку, кайсы төше селкенә, шулардан, авызлары-нан селәгәйләрен агыза-агыза, бәхәс кыйлалар. Үзләре әкабирдән (*дәрәжәлә кешеләр, олылар*), имеш. Ай, алашалыкка мөстәхикъ хайван азгыннары!

Алар хатыннарын хәбес белән мактаналар. Хатынның кочаклаган нәрсәсе—йә мөндәре, йә ире, йә женаза агачы. Аларга хәят гаме юлына керү түгел, хәтта үзләренә тиешле эшләргә дә эшләргә мөсагәдә юк. Аларның әгъмалда раиләр дә, мәшрәбләрдә (*гадәт, холык*) фикерләре дә, фәннәрдә зәвыклары да, монафәга (*файда*) гаммәдә керешләредә, мөтәкыйдат (*инанучы*) диниядә насыйблары да, милли шөгүрлары (*ан*) да вә тәннәренә чын мөхәббәтләре дә, кыскасы, аларның хайваннан артык бер фазыйләтләре дә юк.

Моннан унбиш-сегерме ел мокаддәм безнең Казан хатыннары да шушылай, яхүд шунар якын иде. Ләкин соң елларда Русиядә инкыйлаб булып, нугайларның (*татарларның*) фикерләре күтәрелде, шуның аркасында ирләрнен хатыннар өстендә солтәсе дә берәз йомшарды. Кызлар мәктәбе күбәйдә. Бер булса да, Троишкида дарелмөгәллимәт тә ачылды. Нугай хатыннары хәзерендә, тышка чыгып, кирәк нәрсәләрен дә алалар, гомуми мәсирәләргә (*күнел ача торган урын*) дә баралар, саф һавада тын алалар вә Аллаһының һәркем нәзаренә куйган каимәнатын (*бар булып торучы*) карап рәхәтләнәләр.

Дерес, аларның бәгъзылары булып, ихтимал, чит ирләргә карап та ләззәтләнәр. Ирләрнен бик күбесе бит, чит хатыннарга карап, ләззәтләнәдер. Аларның гонаһасы үзләренә. Алар гонаһасы өчен мәгъсум вә мәгъсумаларны (*гонаһсыз*) хәбес кыйлырга мөмкин түгел.

Нугай хатыннарының кайсылары инде хәзерендә ире белән бергә чит мәмләкәтләргә дә сәяхәт кыйладыр. Хәтта ике-өч хатын бер үзләре генә дә сәяхәт кыйлганнары бар. Аларга һич кем бер ифтира (*яла ягу*) вә бер сүи зан (*начар уй*) кыйлганы юк. Хәзерендә нугай хатыннарынан күбесе гаилә хәятиндә үзләренә тиеш вә лаек урыннары алдылар инде. Ирләр аларга хөрмәт кыйлалар вә аларның гыйффәт вә истикамәтләренә (*ныклык*) кисеп ышаналар.

Дерес, нугай хатыннарының бу үзгәрешләрендә тәнкийть кыйлачак жирләр юк түгел, бәлки бик күп. Ирләр хөрриятендә дә тәнкийть кыйлачак жирләр шулай ук бик күп бит. Ләкин тәнкийтьнен сәбәбе бу хөррият вә бу үзгәрешнен үзендә түгел, бәлки аны чолгап алган әхвалдә, хөррияттә ифракка китүдә, хатыннардәгә тәрбиянен косурында (*житешсезлек*) күренәдер. Әгәр аларның тәрбиясе дин вә кавагыйдә әдәб мөктәзасы (*кирәксенелгән*) белән камилләнсә, хөррият тә хәддә мәгъруфында (*билгеле бер чигендә*) туттаса, ягъни хайван кебек бер хөррият эченә керелмәсә, ул вакытта бу тәнкийтьләр барысы да жимерелер, өстемездә әдәб вә хәя нурлары сибелер, безгә дә, башка өммәтләрдән артык, ир булсын, хатын булсын, әфрад милләтемезнен барысы белән дә файдаланырга юл ачылып.

Искәрмәләр

- ¹ Валиди Ж. Габдулла Бубый // Татарстан хәбәрләре, 1922, 20 февраль.
- ² Бубый Г. Хакыйкать, яхүд тугрылык, 1-жөзъ.—Казан: 1904, 6 б.
- ³ Алиев З. Бубый мәдрәсәсе турында истәлектәр.—Казан дәүләт университеты фәнни китапханәсенен кулъязмалар бүлгә (Киләчәктә—КДУ ФК КБ), № 3258т, 2, 12 ктз.
- ⁴ Бубый Г. Тәрәкъкыйи фөнүн вә мәгариф динсезлектә мәжибмә?—Казан: 1902, 40 б.; Бубый Г. Хакыйкать, яхүд тугрылык, 1-7 жөзъ.—Казан: 1904-1906, 224 б.; Бубый Г. Татарча хотбә уку дөрестмә?—Казан: 1908, 35 б.; Бубый Г. Заманә иҗтиһад мөнкарыйзмы, дөгелмә?—Казан: 1909, 69 б.; Вөҗди М.-Ф. Диянәте исламийи кавагыйдә мәдәниягә татбийкь, яхүд борһанә сатыйгы: гарәпчәдән / Мөтәрҗимә Габдулла Бубый.—Казан: 1904, 164 б.
- ⁵ Бубый Г. Бубый мәдрәсәсенен кыска тарихы.—Бубый- Сарапул-Голжа- Бубый: 1913-1918.—КДУ ФК КБ, № 207т, 185 б.
- ⁶ Бертуган Бубыйлар һәм Иж-Бубый мәдрәсәсе: Тарихи-документаль җыентык.—Казан: Рухият, 1999, 14-105 б.
- ⁷ Голжа—хәзерге Кытай халык республикасы Шенжан-Уйгыр автоном округындагы шәһәр.
- ⁸ Бубый Г. Өч томлык сайланма әсәрләр, 1-3 томнар.—Сарапул-Троицк-Голжа: 1911—1916. КДУ ФК КБ, № 208т.
- ⁹ Бубый Г. Зиндан // Өч томлык сайланма әсәрләр, 1 том, 94-95 ктз.
- ¹⁰ Бу томга кергән ике хат “Казан утлары” журналында дөнья күргән иде.—«Казан утлары», 2001, № 11, 133-137 бб.
- ¹¹ Габдрахман Әхмәров—жәмәгать эшлеклесе, мәшһүр Троицк байлары Яушевларның ышанычлы вәкиле, XX гасыр башында милли хәрәкәттә актив катнашкан шәхес (улы Чынгыз—атаклы художник, Үзбәкстанның халык рәссамы).
- ¹² Габделбарый Габдулла улы Баттал (1880-1969)—әдип, тарихчы, жәмәгать эшлеклесе, 1910-1913 елларда Троицкида мәдрәсәдә тарих һәм гарәп теле укыта.
- ¹³ Бубый Г. Өч томлык сайланма әсәрләр, 3 том, 146-147 ктз.
- ¹⁴ Әсма һәм Мөхәммәтгали Яушевлар—мәктәпнен хәйриячеләре, Троицк байлары.
- ¹⁵ Бу юлларны Г. Бубый Габдулла Тукайның күренекле мәҗрифәтче әдип Заһир Бигиев истәлегенә багышлап 1908 елда язган “Мәрхүм Мөхәммәдзаһир әфәндегә” исемле шигыреннән алган.
- ¹⁶ Мусабаевлар—Кытайдагы Голжа шәһәре байлары.



ХОР СӘНГАТЕНДӘ ӨЛӘШЕ ЗУР

Рәсәй кысаларында булуына карамастан, үзгәртеп кору чорына кадәрле дә татар халкы үз сәнгәтен, мәдәниятен үстерә алды. Бу нәүбәттән 50–80 елларның музыкаль дөньясын алтын чор дип атап була торгандыр, мөгаен. Шул заман куйган таләпләргә жавап итеп бик күп төрле яктылыктагы музыка-мәдәният маяклары калкып чыкты һәм бөтен татар рухи дөньясына нур сипте. Алар арасында М. Мозаффаров, А. Ключарев, З. Хәбибуллин, Ж. Фәйзи, Р. Яхин, Ә. Абдуллин, Ш. Котдусова, М. Булатова, Ф. Насретдинов, И. Шакиров, Ә. Афзалова һәм тагын жанга якын бихисап исемнәр бар... Шул дисбедә тагын бер исемне әйтмәү гөнаһ булыр. Ул–профессиональ хор сәнгәтенә нигез ташлары салучылардан берсе, профессор Котдусов. Шушы көннәрдә ул үзенен 75 яшен түгәрәкли. «Өзелгән өмет» дигән документаль повестьның авторы, сәнгәт фәннәре кандидаты Халит Кумысников болай дип яза: «Шәфыйка ханым зур диапазонлы, кабатланмас тембрлы, үлемсез жырчы һәм актриса булып хәтеремдә калды. Аны репрессия чорларында ясалма рәвештә «кирәкмәс» ясадылар һәм аның вакытсыз үлеме бөтен татар сәнгәтенә зур югалту булды. Жырчының улы Жәвид Котдусов әнисенен музыкаль сәләтен, сәнгәткә мэхәббәтен давам итеп, хормейстер-дирижер буларак аның ижатын баетып туыландырды. Андый якты йолдызлар дөньяга бик сирәк туалар, агымга каршы барганда, күбесенен нечкә сиземле сазлары иртәрәк өзелүчән була...»



Жәвид Котдусовның гажәеп зур изгелеге–ерак тарихтан килгән Кырым моның борынгы Казан моны белән бәйләп, атаналарынын, бабаларынын традициясен давам иттереп яна баскычка күтәрүендә. Белүбезчә, Котдусовлар гаиләсен Казан бик коры, хәтта әйтер идем, үтә дә салкын кабул итсә (Шәфыйка Котдусова сугыш башланып бер ай узгач балаларын әбиләре белән үзе янына алып килә), икенче яктан, монысы бәхет елмаюлдыр–аларны алда булачак, бөтен Кырым татарларына килчәк коточкыч геноцидтан саклап кала.

Ундүрт яшәннән Жәвид Кара дингез, Балтыйк флотларында дингезче булып хезмәт итеп, сугыш ветераны буларак үз характерын авырлыкларга каршы торырлык итеп чыныктыра, Аурупанын ин матур шәһәрләрәннән берсе Ригада көнбатыш мәдәнияте белән таныша, шушы як халыкларынын горейф-гадате

-жыр бәйрәменен ни икәнән күрә. Консерваториянән III курсында укыганда, ул татарнын сәнгәт тарихында беренче жыр бәйрәмен башта нефть районнарында, сонрак Казанда үткәрә. Беренче тапкыр үзен чын талантлы башкаручы дирижер һәм оста оештыручы итеп таныта. Консерваторияне тәмамлыйсы елны сәләтле бу яшь кешене Татар жыр һәм бию ансамбленән хормейстеры итеп чакыралар. Берничә ел анын сәнгәт житәкчесе вазыйфасын башкарырга туры килә ана. Ансамбльгә гадәттә авылдан килгән, музыкаль яктан әзерлексез жырчылар кабул ителә. Котдусов тиз арада бу үзешчәннәргә (атнага ике кабат) теория-сопьфеджио (ягни вокаль күнекмә) дәресләрән үткәреп, аларнын профессиональ дәрәжәсен күтәрүгә ирешә. Шулардан Таһир Якупов, Нәфисә Васыйлова, Шамиль Әхмәтжанов, Миннегөл Әхмәтжанова, Альбина Абзалова, Флера Әгъләмова кебек бик күпләр сәнгәт юлыннан китүләре белән рәхмәтледер әлегә остазларына.

Гастрольләр вакытындагы ул илебезнен ин зур педагогларыннан дәресләр алып вокалны тирәнтен аңлап эш итәргә өйрәнә. Мондый белемне бернинди консерватория дә бирә алмаганын, бары тик жентекләп өйрәнү һәм гамәли эш кенә нәтижә китерәчәген аңлап хезмәт дәрәясына чума.

Ансамбль белән илебезнен татарлар яшәгән барлык төбәкләрендә булып, Жәвид Котдусов житәкчелегендәге ансамбль аларга татар халык көйләрен һәм композиторларыбыз әсәрләрен ишеттерә. Кабатланмас интерпретациялә озын көйләр-әйтик, «Бөдрә тал», «Зиләйлүк», «Зөлхижә», «Гөлжамал», «Сакмар» көйләре, үзән генә хас ялкынлы темперамент белән эшләнгән бик күп кыска көйләр радио фондына хәзинә булып кереп калдылар.

Ул вакытлардагы кайбер ижат шәхесләре вазыйфа хакимлегеннән файдаланып, сәнгатебезгә байтак кына зыян кылдылар. Шул чордагы министрлык жыр һәм бию ансамблен таратып, анын урынына хор капелласы ачарга уйлый. Ж. Котдусовнын югары профессиональ ижаты нәтижәсендә генә ансамбль таркалмыйча сакланып кала.

Ансамбльнен рухи атмосферасы, А. Ключарев, З. Хәбибуллин, Ф. Гаскәров кебек



Татар жыр һәм бию ансамбле. 1967 ел.

бөек шәхесләр белән ижади дуслык Ж. Котдусовка талантлы дирижер-башкаручы булып житлелергә көч өсти.

1970 елны Казан дәүләт мәдәният институтынын хор-дирижерлык кафедрасына ачылу көненнән мөдир итеп чакырыла. Профессиональ коллектив белән эшләү тәҗрибәсе, максатка омтылышы, хезмәт яратуы кыска вакыт эчендә үзешчән хор коллективларына житәкче-дирижерлар әзерләү кафедра тупларга мөмкинлек ача.

Беркөнне иртән ана СССРнын халык артисты Натан Рахлин шылтырата: «Жәвид, бу эшне син генә булдыра аласын, бары тик сина гына ышанам»,—дип, чех композиторы И. Паленечекнын хор өчен «Кеше турында поэма»-сын тәкъдим итә. Шулай итеп, мәдәният институты хоры белән берлектә Советлар илендә беренче буларак, ике якты талант—Натан Рахлин һәм Жәвид Котдусов дуслыгы, фикердәшлеге нәтижәсендә монарчы булмаган, заман рухына тәнгәл килгән, сәнгать эстетикасына аваздаш программа тудырыла. Бу дуэтнын ижаты тарихи вакыйга булып кына калмады. Ж. Котдусов профессиональ оптимизмын—үз эшендә башкару осталыгын оратория, кантата, хор цикллари, поэма, концерт ритмнарын һәм аһәңнәрен—зур формалы хор жанрларында тамашачы хозурына тапшырып исбат итте.

Ж. Котдусовнын концерт программалары барокко, классицизм, романтизм, көнбатыш һәм хәзерге чор музыкасы белән бергә үрелде, ул чорларнын бөек талантлары Бах, Бетховен, Гайдн, Моцарт, Шуберт, Вольф, Вагнер, Верди, Равель, Пуленк, Гершвин, Шостакович, Фалик, Шнитке әсәрләрен янгыратты. Ә татар халык һәм композиторлар жырларын хор белән башкару осталыгын ин югары биеклеккә күтәрде. Алар форманы тоеп эш итү, югары зывыклылык, үзенчәлекле интерпретация, кин фикерләү, синтетик жанрлар—оркестр, фортепьяно, хореография, режиссураны анлап эш итү белән аерылып торалар. 70–80 елларда анын программалары Казан рухи тормышынын үзәгендә торды һәм татар күмәк жырлау сәнгәтен дөнья профессиональ музыкасы хәзинәсә белән баетты.

Ж. Котдусов яшь педагоглар әзерләүгә, уку процессынын методикасына, укуту һәм үзешчән коллективлар өчен репертуар әзерләүгә, укучыларда музыкаль фикерләү

дәрәжәсен кинәйтүгә зур әһәмият бирә. Анын житәкчелегендә хорнын Идел-Урал шәһәрләре музыка фестивальләрендә, 80 елларда Мәскәүдә үткәрелгән әдәбият һәм сәнгать көннәрендә «Россия» концертлар залында, Рәсәй һәм Татарстан композиторлар берлекләре пленумнарында узган ижат концертлары матбугатта югары бәя қазанды.

Үзгәртеп кору еллары башланып, Казан дәүләт мәдәният һәм сәнгать академиясендә татар музыкасы кафедрасы ачылганда беренче кирпечне Ж. Котдусов салды. Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре, «Ялкын» вокаль ансамбле, «Болгар кызлары» триосы житәкчесе Заһидә Зәйнуллина болай ди: «Утыз ел күмәк жыр сәнгате өлкәсендә эшләү дәверемдә, бик күпләрнен ижатына адашырга юл куймыйча, анализлап бәя һәм киңәш биреп дәрәжә юл күрсәтеп килгән укучыным Жәвид ага Котдусов булуы белән бәхетлемен. Россия һәм Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, профессор Жәвид Котдусов бик күп татар хормейстерлары өчен кумир булып калды һәм калачак.

Әйе, ул—кемгәдер ярага тырышып йомшаклык, ялагайлык, икейөзлелек күрсәтү белмәгән, таләпчән педагог, жәмәгәт эшлеклесе, дирижер-хормейстер. Анын ижат көче тирән мәгънәле репертуар сайлавында гына түгел, ә ижат атмосферасы, энергиясе уты белән башкаларны да кабындыра алуындадыр. Шуна күрәдер дә анын һәр дәресе безнен өчен яналык, олуг бәйрәм кебек була иде.

Хөрмәтле Жәвид әфәнде гомеренен көзендә бөтен талантын, тазалыгын, яшьлеген биргән илен калдырып туган ягына—Кырымга кайтып китте, Кырым дәүләт индустриаль педагогия институтында музыка факультетын ачып жибәрде.

Жәвид Абдраһим улы, без—Казан татарлары—Сезне хәтерлибез, ижатыгыз алдында баш иябез. Тарих барысын да үз урынына куяр. Килер вакыт, музыка белгечләре Сезнен тормышнын һәр адымын өйрәнерләр әле. Бу кысан сәясәт куенында рухи дөньяны баетып яшәргә тырышуыгыз һәм шунда үзегез югалмыйча, башкаларны да югалтмыйча көрәшүегезне без чын мәгънәсендә батырлык итеп кабул итәбез. Һәм татар музыка тарихына сез милли күмәк жырлау сәнгатенә нигез салучыларнын беренчеләреннән булып кереп калырсыз!

Филүсә АРСЛАНОВА,
Казан дәүләт мәдәният һәм
сәнгать университеты доценты.

Хөрмәтле укучыларыбыз һәм авторларыбыз!

Журналыбыз белән даими танышып баручылар белә булыр: бездә «Казан утлары» архивыннан» дигән рубрика бар. Бу сәхифә байтак еллар гамәлдә булса да, әлегрәк елларда материаллар сирәгрәк чыга иде. Сонгы вакытта «архив» активлашты, журналнын һәр санында диярлек татар тарихыннан ижтимагый әһәмияткә ия булган фотосурәтләр басылып килә. Теләгез—алга таба да рубриканы кызыктырак һәм мәгънәлерәк итү. Бу эшне уңышлы дөвам итү өчен сезнен дә булышлык кирәк. Сөзгә мөрәжәгать-гозеребез шул: үзегезнен шәхси, гайлә альбомнарында яки оешма-учреждение архивларында сакланган кызыклы, тарихи-ижтимагый кыйммәте булган (әдәбият һәм сәнгатебезнен мәшһүр шәхесләре, истәлекле мәдәни вакыйгаларга караган күренешләр, Казан һәм Татарстан тарихын яктырткан сурәтләр һ. б.) фоторәсемнәрне безгә юллагыз икән! Шул рәсем турында аңлатма-комментарийларнын булуы да шарт, әлбәттә. Без аларны журналда файдаланганнан сон, кире ияләренә кайтара алыр идек.

Әйдәгез, кадерле укучылар, мөхтәрәм милләттәшләр, кайдадыр киштә-шкафларда, альбом-папкаларда ябылып яткан истәлекле ядкярләренә яктыга чыгарыйк, халкыбызнын рухи елъязмасы сәхифәләре булып киләчәк буыннарга хезмәт итсен алар! Сөздән кызыклы фотоматериаллар көтәбез.



54—КАМӘР (АЙ) СҮРӘСЕ

(Камәр сүрәсе 55 аяттан тора. Камәр—Ай дигән сүз. Айның ярылуы турында сөйләнгән күрә, сүрәнең исеме шуннан килә. Мәккәдә иңгән.)

Бисмилләһир-рахмәнир-рахим.

1. Кыямәт көне якынлашты һәм Ай ярылды.

(«Мәккә кяфәрләре хәзрәти Мөхәммәднең мөгҗиза күрсәтүен таләп итте. Пәйгамбәребез бармагы белән Айга төртеп күрсәтте һәм Ай урталай ярылып китте дә, янә үз халенә кайтты. Ләкин мәшикләр моны: бу бер сихер генә, диделәр».

Хәсән Чантай тәфсиреннән.)

(Мөүланә Али аңлатмасында берничә юрау бар. Кыямәт көнендәгә гарасат вакытында ярылачак Ай тотылганда, бер яртысы күренеп, икенче яртысы күренми торган чак сүрәтләнгән яки, чыннан да, ул заманда Ай тирәсендә ниндидер Галәми үзгәрешләр күренгәндер, дип фаразлана.)

(Купчелек китапларда Айның ярылуы турында сөйләнә, әмма Мөүланә Али аңлатмасында берничә юрау бар. Кыямәт көнендәгә гарасат вакытында ярылачак Ай турында яки Ай тотылганда бер яртысы күренеп, икенче яртысы күренми торган чак сүрәтләнгән яки, чыннан да, ул заманда Ай тирәсендә ниндидер Галәми үзгәрешләр күренгәндер, дип фаразлана.)

2. Алар мөгҗиза күрсә дә һаман йөз чөөрә

—Бу борынгыдан килгән бер күз буу,—диләр. (3) (Аятләрене) ялганга чыгардылар һәм үз нәфесләренә буйсындылар. Гәрчә һәр эшнен ахыры (нәтиҗәсә) була. (4) Хактыр ки, аларга яманлыкларны кисәтер өчен мәһим хәбәрләр килде. (5) Бу—бөек хикмәттер. Ләкин йөз чөөргәнгә ул кисәтүләр файда бирмәде. (6, 7) Шулай булгач, (Рәсүлем) син дә алардан йөз чөөр.

(Исрафилның) моңа чаклы күрелмәгән, ишетелмәгән нәрсәгә (хәтәр хөкемгә) чакыручы тавышы ишетелгәч, алар, мескен карашлары аска төбәлгән килеш, саранча өерә кебек, күпләп каберләреннән чыгар. (8) Чакыручыга таба йөгәрә башларлар. Кяфәр булганнар:

—Бу бик тә хәтәр көн,—дип әйтер.

9. Аларга чаклы, башта Нух кавеме инкарчы булды. Алар илчебезне ялганчыга чыгарды.

—Ул женләнгән,—диделәр. Һәм алар аны куып жибәрделәр. (10) Ниһаять, ул да Раббыга:

—Мин, чыннан да, жинелдем. Син миңа ярдәм ит инде,—дип дога кылып ялварды. (11) Шуннан соң Без Күк капусын ачып, коточкыч каты яңгыр яудырдык. (12) Аллаһ төкдиренчә жирдәге сулар Күк сулары белән кушылып, тоташ агымга өверелде. (13) Нухны такталарны чөйләп ясаган көймәгә утырттык. (14) Бу көймә

Нухка (*кяферләр тарафыннан*) инкарь ителгәнәнә күрә бирелде һәм ул Безнең күзәтүебез, сагыбыз астында йөзеп йөрдө. (15) Хактыр ки, Без моны (*көймә вакыйгасын*) бер аять (*сабак*) буларак, (*халыкларга*) тараттык. Шул турыда уйлап, сабак алган кеше бармы? (16) Юкса, Аллаһ бирәчәк газап белән алар ничәмә-ничә тапкыр куркытылды-кисәтелде.

17. Хактыр ки, Без Коръәнне уйланып, (*үгет алып*) аңлар өчен кулайлаштырдык. Бу турыда уйлап бакканыгыз, гыйбадәт алганыгыз бармы?

18. Гад кавеме (*үз пәйгамбәрләре Һудның хакыйкатен*) ялганга чыгарды. Аларга нинди генә кисәтүләр булмады да, аларга жибәргән жәзам нинди булды! (19) Без бу каһәрле озын көндә алар өстенә дәһшәтле гөрелтеле өермә жибәрдек. (20) Бу хәтәр өермә тамырларыннан куптарып алынган хөрмә агачының ботакларын сындырган кебек, кешеләрне очыртып, һалак итте. (21) Мин жибәргән жәзаның нинди икәнән күрдөгезме, кисәтүләремнең нинди икәнән аңладыгызмы? (22) Хактыр ки, Без Коръәнне (*үгет алып*) өчен аңлаешлы иттек. Шул хакта уйлап, сабак алган кеше бармы?

23. Сәмүд кавеме дә (*Хакыйкатыне*) ялганга чыгарды. (24,25)

—Без үзөбезнең арадан чыккан (*гап-гади*) бер бөндә артыннан ияреп йөрикме? Ул чагында без, һичшиксез, юлдан язган булырбыз, тилегә саналырбыз,—диделәр.—Безнең беребезгә дә инмәстән, (*Аллаһ*) вәхийны аңа гына индердемәни? Хәер, ул мактанчык, шыр чыккан ялганчы бит. (26) Кем мактанчык, кем шыр чыккан ялганчы икәнән алар иртәгә белер.

27. (*Әй, пәйгамбәрәм Салих*), чыннан да, Без, сынап карау нияте белән, аларга теге ана дөяне жибәрербез. Алар артыннан күзәт һәм сабыр бул. (28) (*Дөя белән*) кешеләр арасында су тигез итеп бүленгәнлегә турында әйт. (*Бер көнне коедан дөя эчәчәк, икенче көнне кешеләр эчәр, диген*.) Һәр ике як та үз чиратында суга хужа булыр.

29. (*Сәмүд халкы дөя белән бер коедан су эчәргә теләмәде*.) Алар үз араларыннан бер кешене чакырып китерделәр. Әлегә (*бәдбәхет*) кеше (*хәнжәре белән дөяне*) суйды.

(*«Дөяне суючының исеме Кудар бине Салиф булып. Яман кеше турында сөйләгәндә гарәпләрдә: Кудардан да бәдбәхет, Кудардан кабәхәт кеше, дип сөйләү калган»*.)

Хәсән Чантай тәфсиреннән.)

30. Мин жибәргән жәзаларның нинди икәнән күрдөгезме, кисәтүләремнең нинди икәнән аңладыгызмы? (31) Без алар өстенә куркыныч гөрелте жибәрдек вә алар хайван абзарындагы аяк астында тапталган коры салам-тирес кебек тетелеп бетте. (32) Хактыр ки, Без Коръәнне аңлар өчен кулайлаштырдык. Шул турыда уйлап, сабак алган кеше бармы?

33. Лут кавеме дә кисәтүче вәгазъләрне ялганга чыгарды. (34) Без алар өстенә таш яудырдык, Лутның үз гаиләсеннән башкалары (*барысы да һалак булды*). (35) Тарафыбыздан әжер буларак, аларны (*Лут гаиләсен*) Без сәхәр вакытында коткарып калдык. Мена шөкер иткәннәре Без шулай бүләклибез. (36) Хактыр ки, (*Лут*) алар өстенә килчәк газап турында әйтте. Ләкин алар бу кисәтү-куркытуларны шиккә тотып, ялганга чыгардылар һәм бөхәс куптардылар. (37) Хактыр ки, алар хәтта (*Лут өендәге*) кунак егетләрен аулакка чакырдылар. Без аларның күзләрен сукурайттык.

—Мена жәзабызны татыгыз, кисәтүләремнең нәтижәсен күрегез,—дидек.

38. Хактыр ки, иртә танда аларга һичкайчан төкәнмәячәк газап килде. (39)

—Мена жәзабымны татыгыз, кисәтүләремнең нәтижәсен күрегез,—дидек.

40. Хактыр ки, уйланып, аңлар өчен, Без Коръәнне кулайлаштырдык. Шул хакта уйлап бакканыгыз, гыйбрәт алганыгыз бармы?

41. Хактыр ки, Фиргавен тоқымына да кисәтүләр килде. (42) Алар Безнең аятьләребезнең барысын да ялганга чыгарды. Без дә аларны чиксез кодрәтебез белән газапка тоттык. (43) (*Әй, Кураеш*) сезнең кяферлөрегез борыңгы кяферләрдән яхшыракмы? Әллә изге китапларда сезне жәзалардан коткара торган әмер бармы?

44. Юкса, алар:

—Без пәйгамбәрләрдән үч алырдай көчле кавем!—дип уйлыйлармы?

45. Озакламый ул өер таркалачак вә алар табаннарын ялтыратып качачак.

(Бөдер сугышында кяферләрнең мөселманнардан жиңелеп качуларына ишарә.)

46. Хактыр ки, аларга вәгдә ителгән газапның вакыты-сәгатә килер. Ул Сәгатъгә *(Кыямәттәгә)* газап гаять әче, чиксез кайгылы булачак. (47) Шик юк ки, гөнаһкярларның барысы да юлдан язган тилеләр кебек. (48) Ул Көнне алар йөзтүбән килеш, утка атылачак. Аларга:

—Жәһәннәмнең орынышын татып карагыз,—дип әйтелер.

49. Шик-шөбһәдә булмагыз, Без һәрнәрсәне үз тәкъдире белән *(үз калыбында)* яралттык. (50) Безнең әмерләребез күз ачып йомган мизгелдә үтәла

51. Хактыр ки, Без сезнең кебек *(кяфер)ләрне* һалак иттек. Шул хакта уйлап бакканыгыз бармы? (52) Шулар өстенә аларның барча *(ярамас)* гамәлләре дәфтәрләрдә (53) Кечкенәме ул, зурмы—барысы да *(гамәл дәфтәрендә, Ләүхәл Мәхфүздә)* язылган.

54. Шик юк ки, *(тәкъва)* мөәминнәр жәннәтләрдә чишмәләр янында, (55) Хак мәжлесендә кодрәт иясе, мөлкәте чиксез булган Аллаһның янында булыр.

55—РАХМӘН (РАХМАН) СҮРӘСЕ

(Рахмән сүрәсе 78 аяттан тора. Мәккәдә иңгән.)

Бисмилләһир-рахмәнир-рахим.

1. Мәрхәмәт иясә Аллаһ (2) Корьәнне өйрәтте. (3) Инсанны Ул яралтты. (4) Сөйләшсә өйрәтте. (5) Кояш белән Ай төгәл үлчәп, хисапланганча (Аллаһ тарафыннан билгеләнгән вакыткача, билгеләнгән юлдан) хәрәкәт итә (6) *(Күктәгә)* йолдызлар да, *(Жирдәгә үзәннәр)* агачлар да Аңа сәждә итә

7. Төгәл үлчәү белән Аллаһ Күкне биек итеп ясады.

(«Аллаһ Күкне күтәрдә һәм һәрнәрсәгә гаделлек белән үлчәү куйды».

Шәех Ногмани тәфсиреннән.)

(«Күкне дә Ул югары күтәрдә. Бер мизан куйды».

Хәсән Чантай тәфсиреннән.)

(«Воздвиг Он небо и Весы установил. Для измерения добра и зла».

Валерия Порохова тәфсиреннән.)

(«Күкне югары күтәрдә вә мизанны (тигезлекне, балансны) Ул куйды».

Хәйретдин Караман тәфсиреннән.)

(Тәфсирләрдә ике төрле мәгънә ята. Беренче мәгънә: Аллаһ Күкне биек итеп ясаганнан соң, Күкнең үлчәмен куя. Ягъни, Күк төгәл баланста, тигезлектә, төгәл вазифа үти. Күктәгә жисемнәр дә, фәрештәләр дә Аллаһ әмеренә буйсынып, төгәл вакыт, төгәл билгеләнгән киңлекләрдә, тугымнарда хәрәкәт итә. Икенче мәгънә тәфсирләрдә ешрак очрый: Аллаһ Күк йөзә астында гаделлек булсын өчен үлчәү, бизмән, мизан куя. Гаделлек тә, яманлык та шул бизмәнгә салынып үлчәнә. Өченче мәгънә дә бар икән өле: алыш-биреш, сәүдә эшләрендә кулланьла торган үлчәү. Дорес үлчәгез, киметеп үлчәмәгез, артыгын да үлчәүгә салмагыз, дигән кебек оңдамалар Корьәндә аз түгел. Шул сөбһиле, бу очракта беренче мәгънә алынды. Бу мәгънәнең Күк йөзә, галәмнең төзәлешенә ныграк кагылышылы икәннен чираттагы аятлар дә расый кебек.)

8. Сак булыгыз, *(галамдөгө)* тизлекне *(үлчәмне)* бозмагыз.

9. Үлчәүне гаделлек белән тотыгыз һәм киметеп үлчәмөгез.

10. Аллаһ Жирне барлык жанлылар өчен яралтты. (11) Анда жимешләр, талгәш-талгәш хөрмә агачлары, (12) саламлы *(исен)* орлыклар вә хуш исле үсемлекләр бар. (13) Шулай булгач, Раббының кайсы нигъмәтләрен сез яланга чыгарыр идегез?

14. Аллаһ адәмне яндырылган чүлмәк кеби зыңгылдап торган *(саф)* балчыктан ясады.

15. Женнәрне Ул уттан барлыкка китерде.

16. Шулай булгач, Раббының нигъмәтләреннән кайсысын яланга чыгарыр идегез?

17. Аллаһ ике көнчыгышның да, ике көнбатышның да Раббысы.

(«Жәй, кыш фасылларында Кояшның чыгыш һәм батыш тарафлары үзгөрәп тора. Шуңа күрә, ике чыгыш, ике батыш дип язылган, ягъни Аллаһ бөтен Жир шарының хужасы».)

Али Тургут тәфсиреннән.)

18. Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен яланга чыгарыр идегез?

19. Ул *(берсе төче, икенчесе тозлы сулы)* ике диңгезне кушылмаслык итте. (20) Аларның арасына *(күренмәс)* пәрдә корып куйды. Алар кушылмый*(ча, янәшә ага бирә)*.

(Океанда бер-берләренә кушылмыйча ага торган, берсе төче, икенчесе тозлы агымнар барлыгы океанография фәне тарафыннан соңгы вакытларда гына исбат ителде.)

21. Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен яланга чыгармакчы буласыз?

22. *(Диңгезләрнең)* икесеннән дә энже, мәржәннәр чыга.

23. Хәзер инде Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен яланга чыгармакчы буласыз? (24) Диңгезләр буйлап йөзеп йөрүче биек тау хәтле көймәләр дә Аллаһның кодрәтеннән кила (25) Шулай булгач, Раббыгызның нигъмәтләреннән кайсысын яланга чыгармакчы буласыз?

26. Жир йөзәндәге жанлыларның барысы да юкка чыгачак. (27) Бары тик жинелү белмәс кодрәт иясе, олуг Аллаһ кына мәңгә калачак. (28) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен яланга дип өйтә аласыз? (29) Күкләрдә Жирдә булганнарның барысы да Аңа ялвара. Аллаһ һәркөн фәғияттә *(бер мизгелгә дә туктамыйча, Ул яңа гамәлләр белән мәшгуль)*. (30) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен яланга чыгармакчы буласыз? (31) Әй, адәм, һәй, жен! Озакламый Мин сезне җавапка тартачакмын. (32) Шушы халдә дә сез Раббыгызның нигъмәтләренә шик белдергә жөрәт итәсезме? (33) Һәй, женнәр вә инсаннар! Күкләр вә Жирнең читләреннән чыгып китәргә кодрәтегез житсә китегез. Ләкин сез *(Аллаһның чиксез)* кодрәт*(е)* белән генә *(Жирнең тарту көченнән ычкынып)* китә алырсыз. (34) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен яланга чыгарырсыз икән? (35) Өстегезгә дөрләп торган ут ялкыны һәм тончыктыргыч төтен жибәрербез. Сез бер-берегезне көткәра алмассыз, ярдәм дә итә алмассыз. (36) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен яланга чыгарырсыз икән?

37. Күк ярылып, кызган тире төсенә керер. (38) шул чагында Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен яланга чыгарырсыз икән? (39) Менә шул чакта инде женнәрдән дә кешеләрдән дә гөнаһлары турында сорау алынмас. (40) Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен яланга чыгарырсыз икән?

41. Гөнаһкярларны тамгаларыннан танырлар, чәчләреннән һәм аякларыннан тотып алырлар. (42) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен яланга чыга-

рырсыз икән? (43) Менә бу (*mәmү*) гөнаһкярларның ялганга чыгарган жәһәннәмә булып. (44) Алар жәһәннәм белән кайнар су арасында болганып йөрер. (45) Хәзер инде Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга чыгарырсыз икән? (46) Раббының хозурында торырга (*gənahman*) курыкканнар өчен ике жәннәт бар. (47) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга чыгармакчы буласыз? (48) Ике жәннәт төрлө-төрлө агачлар белән тулган. (49) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга чыгарырсыз? (50) Икесендә дә ике чишмә агып ята. (51) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга чыгара алырсыз икән? (52) Икесендә дә һәртөрлө жимешләр пар-пар булып үсә. (53) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга чыгара алырсыз икән? (54) Мөэминнәрнең барысы да атластан тегелгән ястыкларга таянып, истирахәт кылыр. Ике жәннәттә дә жимешләре якын гына үсеп утырыр. (55) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга дип атарсыз икән? (56) Анда үз иреннән башка ир затка күтөрелеп карарга ояла торган гүзәл хатыннар бар, аларга жен затыннан да, кеше затыннан да берәү дә кагылмаган. (57) Шулай булгач, раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга чыгарырга жөрят итәсез? (58) Әйтерсез да ул хатыннар якут яки мөржән инде. (59) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга чыгарырсыз икән? (60) Игелек кылганның әжере—игелек. (61) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга чыгарырсыз? (62) Бу ике жәннәттән башка тагын ике жәннәт бар. (63) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга чыгарырсыз икән? (64) Бу жәннәтләр куп-куе яшеллектән генә тора. (65) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга чыгарырсыз икән? (66) Икесендә дә мәңгелек ике чишмә агып ята. (67) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга чыгарырсыз икән? (68) Икесендә дә һәртөрлө жиләк-жимеш, хөрмә вә нар агачлары бар. (69) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга чыгарырсыз икән? (70) Ул жәннәтнең эчендә холкы матур, йөзә гүзәл хатыннар бар. (71) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга чыгарырсыз икән? (72) Чатырлар эчендә кара күзле хур кызлары бар. (73) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга чыгарырсыз икән? (74) Ул кызларга бер генә кеше да бер генә жен дә кагылып карамаган. (75) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга чыгарырсыз икән? (76) (*Мөэминнәр*) яшел ястыклар һәм чиктән тыш матур түшәкләргә ятып истирахәт кылырлар. (77) Шулай булгач, Раббыгызның кайсы нигъмәтләрен ялганга чыгарырсыз икән? (78) Бөеклек һәм абруй иясе Раббының исеме олуглардан—олугтыр.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Игътибар!

ДИСКУССИЯ: «БЕЗНЕҢ ЗАМАН ГЕРОЕ»

XX гасыр азагында һәм XXI гасыр башында кешелек дөньясының һәм икътисади, һәм рухи тормышында гаять тирән үзгәрешләр барлыкка килде. Элеккеге СССР жирлегендә—без яшәгән жәмгыятьтә—алар аеруча кискен һәм үзенчәлекле чагылыш тапты. Күп дистә еллар буге яшәешезнең асылын тәшкит иткән икътисади тотрыклылык бетү белән бергә, әхлак критерийлары да сизелерлек какшады, сәяси ориентирлар үзгәрде. Монарчы халыкның «уртак малы» саналган мөлкәт таланды, таратылды, бүленде; ясалма интернационализм кысаларына куып кертелгән, әмма асылда канәгатьләнделермәгән милли ихтыяжлар милләтара мөнәсәбәтләрнен киеренкеләнүенә китерде, хәтта гражданныр сугышы учаклары хасил булды, яна буыннарны тәрбияләүдә ижтимагый идеаллар алышынды... Шул ук вакытта, жәмгыятьтә демократия чалымнары да үсеш ала башлады: сүз һәм вөждан иреге, ил-дәүләтләр арасындагы «тимер чаршау»нын алып ташлануы шәхси инициативага өстенлек бирелү әнә шундый унай күренешләрдән саналырга хаклы.

Менә шушундый катлаулы, байтак язмышларны ботарлап ташлаган, хәтта катаклизмнарға кадәр барып житкән жәмгыятьтә әдәбиятның, аныграк әйткәндә, матур әдәбиятның роде кимеде түгелме? «Әдәбият—тормыш көзгесе» дигән шигарьне өлге итеп алган күбебез өчен табигый борчылудыр бу. Мона кадәр без әдәбиятны кеше анын формалаштыруда ин төп факторларның берсе дип инанып килдек. Хәзерге вәзгыятьтә бу чыннан да шулаймы? Гомумән, әдәбиятның үзендә нинди процесслар бара? Сораулар күп. Без, бу очракта, әдәбият, тәрбия чарасы буларак, үз миссиясен югалтмаган дигән фикердә торып, мәсәләнен бер ягына игътибарны юналтмәкче булабыз.

—Бүгенге татар әдәбиятының (соңгы 20 еллар) каһарманнары кемнәр?

—Аларда яшьләр күчелен яуларлык нинди сыйфатлар бар?

—Язучыларның бу каһарманнар образын ачып салуда уңышлы һәм кимчелекле яклары нидән гыйбарәт? Гомумән, ихтирамға лаек олы язмышлы шәхесләр тиешле дәрәжәдә чагылыш табамы?

Әлбәттә, сорауларның формулировкаларын теге яки бу төсмердә үзгәртебрәк тә куярга мөмкиндек, әмма сөйләшү-әңгәмәгә чакыруның мәгънәсе бер: бүгенге татар әдәбиятында «безнең заман герое».

Әдәбиятыбызның бөтен жанрларын да инләргә тиешле бу сөйләшүдә язучылар, тәнкыйтьчеләр һәм, гомумән, әдәбият белән кызыксынган кин катлам укучылар актив катнашырлар дип өметләнәбез. Сөйләшүне 2004 елның гыйнварында башлап жибәрү күздә тотыла.



КАЛЬБЕҢДӘ НИ СЕР БАР...

Әдәбият галиме һәм тәнкыйтьче Фәрит Бәширнең «Сөйлә, каләм!» (Казан, 2001) китабына тупланган фәнни-публицистик мәкаләләре һәм рецензияләре Заман һәм Кеше турында уйланулардан тора. Автор үз хезмәтендә XX йөз әдәби процессын, аның тарихының байтак чалымнарын күз алдына китереп бастыра. Китапка кергән «Исә жилләр» мәкаләсендә үк ул: «Бу язмамда мин фикеремне Заман һәм Кеше мөнәсәбәтенә юнәлтергә ниятләдем»,—дип, позициясен билгеләүне кулай күрә. Һәрхәлдә, китапның композициясе шуны ачуга нигезләнган. Мәсәлән, автор «Исә жилләр», «Моннары кала икән...», «Тургайсыз яшәп буламы?» мәкаләсендә кешелекне борчыган мәңгелек проблемалар: яшәү һәм үлем, чын һәм ялган, тормыш—кеше—галәм, табигать—кеше—әхлак мәсьәләләрен күтәрә, кайнар йөрәктән азылган шигъри телле публицистик фикерләрен укучы белән уртаклаша.

Ф. Бәширне татар шигъриятенен үткәне һәм киләчәк язмышы уйландыра. «Шигърият язмышы—халык язмышы», «Хушлашырга ашыкма!», «Бер шигърь», «Бул яхшы, рәнжетмә...», «Халык жанына мәңге береккән» мәкаләләрендә XX йөз башыннан башлап туксанынчы елларга кадәр татар поэзиясенен торышы, шагыйрь—укучы—шигърь проблемаларын бар яктан яктыртуга омтыла. Чыннан да, монда уйланырлык нәрсәләр бар. Күп кенә очракларда шигърь дә бар, укучысы гына юк. Шагыйрьнең китабы кибет киштәләрендә тузан жыеп ятарга мәжбүр. Сан артыннан куа-куа, татар

шигъриятендә урта кул шагыйрьләр шактый артып китүе күренә. Сиксәннечтуксанынчы елларда тәнкыйтьнен кыюланып китүе нәтижәсендә, бу соры массаның галим язганча, «принципиаль рәвештә аларны камчылый башлагач, шактый ук зур булуы ачылды». Шундый ук хәлне XX йөз башы шигъриятендә дә, 20—30 еллар һәм аннан сонгы унеллык-

ларда да күзәтергә мөмкин. Бик сирәкләр генә халык күнелен яулап, чын халык шагыйре дәрәжәсенә лаек булды. Шагыйрь булу өчен иң беренче чиратта шигърияттә үз стилинне, үз тавышынны булдыру кирәк. Ә андыйлар сирәк шул. Ләкин тәнкыйтьченен гадәл фикеренә алар да мохтаж бит. Халык—халык, ә әдәби процессны тирәннән аңлаган, шигъриятнен нәрсә икәннән белгән тәнкыйтьче-галим сүзе дә кирәк. Алар якларга тиеш чын шигъриятне.

Галимне татар китабының таралыш географиясе, милли мәктәпләр мәсьәләсе дә борчый. Әлеге мәкалә 1988 елда, ягъни үзгәртеп коруның кызган чорында язылса да, бу проблема бүген дә актуальлеген югалтмады. Татар китабы Казаннан ары чыгып китә алмый, татар әдәбияты күгендә якты йолдыз булып калыккан, бөтен тамырлары белән Казан шәһәренә береккән Ф. Әмирхан, Г. Камал, Ж. Тәрежманов, Ә. Исхак, М. Садриларны бүген инде шәһәр тудыра алмый. Авторның «бүген шәһәр—шагыйрьләренә жыючы үзәк кенә» дигән фикере белән килешергә кирәктер. Хәзер татар әдәбиятының киләчәге, бар өмете—авылда. Авыл татар халкының милли гореф-гадәтләре, рухи



берлеген, милли моннарын, милли төсләрен саклап калучы мәдәни үзәк тә ул. Һәрхәлдә, бу мәкаләдә галим күтәргән проблемалар еллар узган саен, буыннар алмашынган саен кабатланып тора.

Ф. Бәшир тәнкийтә мәкаләләрендә булсын, яисә фәнни публицистик язмаларында, рецензияләрендә булсын, үз оппонентларына һәрвакыт объектив бәя бирергә тырыша. Сүз шигърият турында барганга, ашылмай гомерә өзелгән шагыйрь Фәннур Сафинның «Чәчәк гомере» (1988) китабына язган рецензиясе игътибарны җәлеп итте. Ф. Сафин лирик шагыйрь, махәббәт шагыйре иде. Халык тарафыннан шигъриятләре яратып укылды, күнелгә кереп урнаштырылган җырлар авторы да иде ул. Дөрес, тәнкийтәчә аларны инкяр итми. Әмма, шулай да шагыйрьнен кимчелекләрен күрсәтүне кирәк таба. Каты бәрелми, бары кайбер тапталган гыйбарәләрдән, фикерләрдән качарга гына өнди.

Автор, каршылыклы заман булуга карамастан, татар поэзиясендә үз биеләгән саклап кала алган Мөдәррис Әгъләмовның шигъриятенә аеруча игътибарлы, аның яңа табышларына сөенә, шуны күрә һәм күрсәтә белә. «Бер шигърь» мәкаләсендә шагыйрьнен «Бердәнбер» балладасында «Кыз язмышы—Хатын язмышы—Ана язмышы»н шигъри боеклеккә җиткереп тасвирлый алуынын сәбәпләрен аңлата. Тәнкийтәчә шагыйрьнен талантына югары бәя бирә. «Әгәр ул,—дип яза галим,—«Бердәнбер»дән башка бер генә нәрсә язмага да, мин аны барыбер татар шагыйрьләренен ин көчлеләреннән санар идем».

Татар поэзиясе турында сүз бара икән, автор кайбер шагыйрьләренен шигърият майданыннан төшә баруларына да ачына. Бу хәлгәне бер тәнкийтәчә дә, шагыйрь үзе дә аңлата алмас, мөгаен. Монда тормышнын бер туктаусыз һәм тиз ритмда үсеп, үзгәрәп торуы, вакыйгаларнын, кем әйтмешли, күз ачып йомганчы алмашынып торуы да әдәбиятка, гомумән, шигърияткә тәэсир итә. Әдип һәм шагыйрь заман белән бергә үсә һәм үзгәрешләренә, алмашынуларны кабул итә алмаса—юкка да чыга.

Чор тудырган шәһәр, производство, экология, әхлак экологиясе, этно-экология проблемалары әдәбиятта кин чагылыш тапты. Әлеге мәсьәләләр бар тирәнлегә белән прозада актырылды, үтемле янгыраш алды. Ф. Бәшир «Тургыйсыз яшәп буламы?» дигән мәкаләсен югарыда атап үткән проблемаларнын татар әдәбиятында гәүдәләнешенә багышлый. Үткән һәм шул ук вакытта мавыктыргыч шигъри тел белән язылган әдәби-публицистик мәкаләдә автор XX йөзнен

30—40 елларыннан башланган процесс: табигатьне пычрату хисабына корылган зур-зур промышленность үзәкләре, авыл кешесен туган туфрагыныннан аерып ясалма рәвештә шәһәрләштерү, авылларны үзәкләштерү сәясәте, гомумән, М. Горький сүзләре белән әйткәндә, экспериментка корылган совет җәмгыяте, кешелекне фажигага тарткан экология, этно-экология проблемалары турында уйлана. Галим бу хакта нык борчыла, ярсый, куйган сорауларга җавап эзли. Дөрес, тәнкийтәчә әдәбиятка яңа темалар килү белән горулана, химия, нефть промышленностынын үсүенә теләктәш кала, җәмгыятнен югары темплар белән үсүен хуплый... Ләкин... Табигатьне пычратуга, бетерүгә юналтелгән промышленностынын кешелеккә коточкыч зарар салуын истә тотып, галим чан кага.

XX йөзнен 60—70 елларында ук шагыйрьләр экология проблемасын тиз тотып алды һәм шигъри әсәрләрендә читләтеп кенә булса әйтергә тырышты. Әмма нефтьчеләр тормышына багышлап язылган Г. Ахуновның «Хәзинә» һәм «Хужалар» дилогиясендә, Ш. Бикчуринның «Каты токым» романында табигатьне яклап бер фикер дә әйтелмәде. Бу хәл алардан соң нәшер ителгән Ш. Бикчуринның «Тиран катлам» (1987), Ж. Рахимовның «Кыядагы чәчәкләр» (1988) романнарында да дәвам итте. Инде заманалар үзгәрәп тә бу проблеманын әсәрләрдә урын табылмавына бимазаланган автор: «Шул чорнын атмосферасы да, яшәү һәм иҗат итү алымнары да бүгенгелән үзгәрәк булды дип таныйк, ди. Ә менә аннан соң дөньяга килгән әсәрләрдә бар кискенлегә белән куркынычлы ноктасына якынлашып килүче табигать һәлакәтен «күрми калырга» нәрсә комачулы итте?»—дигән сорау бирә.

Мәкаләдә икенче юнәлеш—авыл һәм табигать проблемасы. Үзе дә авыл баласы булган тәнкийтәчә аеруча эһәмиятле бу мәсьәләне читтән генә күзәтеп тора алмый, әлбәттә. Ул мәкаләдә авылнын табигатьтән аерылгысыз бер өлеш булуын ассызыклай. Анын: «Авыл—ул табигать һәм кешенен аерылгысыз бергәлеген гәүдәләндерүче бердәнбер һәм абсолют күрсәткеч булып тора. Башка альтернатив төшенчәләренә мин атый алмыйм»,—дигән афоризмга тин фикере белән килешмичә мөмкин түгел.

Әйе, авыл баласын жирдән, нигездән, буыннардан-буыннарда тапшырыла килгән әхлагыныннан аердылар. Табыну ноктасы—Ислам диненә таш аттылар: аны гаделсезгә рәнҗеттеләр. Бүген дә ана төрле яла ягулар һәм кизәнү дәвам итә. Галим язганча, «кизәнергә генә маһир осталар булып чыктык бугай без...» Кеше-

гә генә түгел, кешелеккә олы бәхетләр вагдыз итеп тә, төбә комга терәлгән корабны хәтерләткән жәмгыять миллионлаган корбаннар, нигезләрен чүп үлене каплаган авыллар, имансыз буын ғына калдырды. Шул рәвешле, жәмгыятьтә, әдәбиятта әхлак экологиясе проблемасы өскә калыкты. Ф. Бәшир бу терминны беренчеләрдән булып 1989 елда ук файдаланса, 90 еллар ахырында инде тирәнрәк һәм кинрәк мәгънәдә йөргән этно-экология мәсәләсе дә кешелекне борчуга салды. Гуманистик принципларны бер читкә алып ташлаган жәмгыятьтә кешелек сыйфатлары һәм милләтләр юкка чыгу дәрәжәсенә җитте.

1996—1997 елларда «Идел» журналында милли-мәдәни цивилизация проблемаларын аңгырткан материаллар басылган иде. Һәм, ниһаять, 1999 елда Татарстан Фәннәр академиясе катнашында этно-экологиягә карата зур конференция уздырылды. Чыннан да, безнен хәлләр чиктән тыш аяныч шул. Себер тәгъаларында утсыз һәм сусыз, дөнья цивилизациясеннән аерылган татар авылы да бар икән. Ә андыйлар жир шарында күпме? Телләре бетеп баручы, мәданиятләре жимерелгән милләтләр күпме? Тәңкыйтьче беренчеләрдән кулланган әхлак экологиясе бүген хәл ителдеме?... Кызганыч ки, юк дил әйтсәң туры килә. Шулай да алар әдәби әсәрләрдә тасвир ителде. Бар иде андый әдипләр. Мәсәлән, Әмирхан Еники... Галим аның сонгы өч томлы «Әсәрләр»е дөнья күргәч язган бик салты, күлмәле «Моннары кала икән...» дигән мәкаләсендә әдиپ ижатына югары бәһасен бирә. Мәкаләдән аңлашылганча, матурлык жырчысы Әмирхан ага Еники әсәрләрендә авыл—табиғат, буыннар бәйләнешен укучыга вәгаз рәвешендә түгел, аны олы таланты белән тасвирлап һәм ышандырып сендерә алган. Кеше матурлыгын сурәтләгәндә дә шундый ук юлны сайлый әдиپ. Кешенен эчке матурлыгын тышкы гүзәллегенә караганда югарырак куя. Матурлык дигәч, ин элек хатын-кызнын гүзәлlege, аның эчке кичерешләре күз алдына килеп баса. Еники ижатында ул аеруча калку бирелә. «Әйтелмәгән васыять»тәге Акъәби, «Рәшә» повестендагы Рәшидә, «Гөлөндәм туташ хатирәсе»ндә Гөлөндәм, «Матурлык» исемле хикәядәге Ана образы үзләре генә ни тора!

Тәңкыйтьче үз каләмдәшләренен ижатларын да читтә калдырмый. Күренекле тәңкыйтьче Фәрвас Миннуллинның «Затлылык» дигән китабына карата язылган «Жаңда борчу барда...» мәкаләсендә һәм Н. Вәлиевнен Ф. Әмирхан ижатындагы эстетик карашларны чагыл-

дырган «В мире нравственных исканий» китабына язган «Әхлакый эзләнүләр дөньясында» язмасында Ф. Бәшир әдәби тәңкыйтькә аеруча таләпчәнлек күрсәтә. Килешмәгән фикерләрен кистереп әйтә, үзенен объектив бәясен бирү белән кинәшләрен дә тәкъдим итә.

Ә менә XX гасыр башы әдәбияты кайсы яклары белән әһәмиятле, әдиپ һәм шагыйрьләренә нинди проблемалар борчыган, аларның бүгенге көн мәсәләләреннән аермалары бармы? Заман һәм кеше мөнәсәбәте ни рәвешле ачылган? Галим XX йөз башы әдәбиятын әйдәп баручылар Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, К. Тинчуринга багышланган мәкаләләрендә шул сорауларга җавап эзли, Г. Тукай ижатына карата язылган «Бул яхшы, рәнҗетмә...», «Халык жанына мәңге береккән» һәм Ф. Әмирхан шәхесе турында язган «Аяклары бәйле Прометей» мәкаләләрендә Ф. Бәшир бу ике бөек шәхеснен язмыш фажиғасенә буйсынмыйча гасыр башы әдәбиятында якты эз калдыруларына, шул чорнын төп проблемалары булган «урталыкта» һәм «артык кеше» мәсәләләрен, заман кимчелекләрен әдәби әсәр югарылыгында тасвирлауларына, һәм революцион күтәрелеш, реакция елларында да әдәби процессны билгеле бер биекләктә сакалап бара алуларына, ижат дәртләре сүнмөвенә соклануын белдерә. Үз шигъриятендә дөньядан ваз кичү мотивлары көчәя барган реакция чорында Тукай балалар поэзиясендә эшчәнлеген активлаштыра, дәрәсләкләр төзи. Ф. Әмирхан исә, 1907 елнын августында үзен паралич сугуга карамастан, «Әлислах», «Кояш», «Ялт-йолт», «Аң» газетә-журналларында эшләвен дәвам итерә, бер үк вакытта әдәби эшчәнлеген дә җәелдереп жибәрә. Галим билгеләп үткәнчә, әдиپ шәхси бәхетсезлеген, авыру халәтен һичкайчан әдәби әсәрләрендә сиздерми. Моңы фәкәт көчле һәм зыялы зат кына эшли ала торгандыр. Автор язучы батырлыгы хакында менә ничек яза: «Аның әсәрләрендә матурлыкка соклану, гүзәллеккә мәдхия бар («Хәят», «Кадрле минутлар...»), патриархаль тормышка протест, иске типлардан ачы көлү бар («Фәтхулла хәзрәт»), буш хыяллар, вак-төяк мәшәкатьләр белән иза килгән кешеләрне ирония белән тәңкыйтьләү бар («Габделбасыйр гыйшкы», «Сәмигулла абый»). Әмма язмыштан зарлану юк, каргыш юк, «ачы хәсрәт коен» көйләү юк». Г. Тукай һәм Ф. Әмирхан ижат гомерләрендә үз язмышларына караганда боегрәк булып кала алганнар. Мәкаләләрдән шул аңлашыла.

XX йөз башы прозасын Г. Ибраһимов

ижатыннан башка күз алдына да китерү мөмкин түгел. Ул татар прозасына яна сулыш өрдә, яна аһан өстәдә. Сәнгатьчә эшләнешләре ягыннан, образлы сүрәтләү чараларын мулдан файдалануы белән Европа һәм рус әдәбиятының классик әсәрләренә тин торырлык әсәрләр ижат итә эдип. Ләкин бөтен Идел буенда 1921–22 елларда булып узган ачлык афәтенен дәһшәтле картиналарын тасвирлаган, кеше акылына барып житмәслек куркыныч вакыйгаларны кырыс чынбарлык итеп сүрәтләгән «Адәмнәр» повесте революциягә кадәр азылган романтик рухтагы прозаларыннан нык аерылса (Ф. Бәшир «Адәмнәр» повестен 1990 елда «Идел» журналында кириллицага күчереп бастырды). Һәрхәлдә, 1923 елгы басмасы шундый. Бу әсәр егерменче еллар әдәби тәнкийтендә каршылыкларга очрауга карамастан, 1931 елда кабат дөнья күрә. Галим бу ике басманы чагыштырып өйрәнеп, повестының шактый үзгәртелеп, кайбер өстәмәләр белән басылуына игътибар итә. Шуңа үзгәртүләр һәм өстәмәләрдә дә, Г.Ибраһимов, автор язганча, «...талантлы каләмә белән шул кискәткә дә ачыкның тетрәндергеч картиналарын тагын да калкурак итеп сүрәтлән алган».

Татар әдәбиятында драматург буларак танылган К. Тинчуринның хәзергә мәгълүм 30 хикәясә һәм новеллалар тезмәсеннән торган «Мәржәннәр» исемле күлмәле әсәре бар. Галим билгеләп узганча, әдипнең хикәя жанрында актив эшчәнлегә 1914–1918 елларга туры килә. Һәркемгә билгеле, Беренче Бөтендөнья сугышы һәм Россия тарихында «яңа этап» башлануын хәбәр иткән революция дулкыннарының каршылыклы һәм кискен вакыйгалары Тинчурин ижатында гөдәләнеш алмый калмады. Алай гына түгел, бер үк вакытта аның хикәяләреннән трагик тоннар белән янәшәдә комик, сатирик мотивлар үрелеп баруын һәм аларда заманның төп проблемалары сүрәтләнешен дә күрми мөмкин түгел. Автор фикерен әдипнең хикәяләренә анализ бирү аркылы ныгытып куеп, кыска гына вакыт арасында азылган ижат жимешләрендә, тәнкийтьчә-галим күрсәтеп үткәнчә, ул үзен «оста сюжетчы, телнең чиксез байлыгыннан файдаланып, кабатланмас образлар тудырган үзенчәлекле художник итеп танытты». Ф. Бәширнең «Контрастлар художнигы» мәкаләсендә язучы тудырган хикәяләргә

шуңа чор таләпләре ничек чагылыш табуыннан чыгып объектив бәһа бирелә.

Галим-тәнкийтьченең «Сөйлә, каләм!» kitabын күнелен аша үткәргәндә бүгенге татар әдәбиятында тәнкийтьнен торышы, аның үткән юлы һәм киләчәге турында да уйламыйча булдыра алмадым. Жәмгыятьнен үсешен, прогрессив юнәлешен тәэмин итү өчен, аны торгынлыктан тартып алу өчен ниндидер катализатор кирәк булган кебек, әдәбиятта халыкка барып ирешерлек әсәрләр тууга этәргеч ясауда юл күрсәтүче фәнни нигездә азылган тәнкийть сүзе булырга тиештер. Әдәбиятның камилләшүен, алга китешен тәнкийтьтән башка күз алдына китереп тә булмый. Әмма ул һәрвакыт гадел һәм төпле, нигезле языламы соң? Әдип һәм шагырь ижатларына карата фикер айткәндә күбрәк шәхси мөнәсәбәтләр өстенлек итмиме?

XX йөзнен житмешенче—сиксәнненче елларында тәнкийтьчеләр Г. Халит, И.Нуруллин, Ф. Миннуллин, Р.Мостафин, Т. Галиуллин, А. Әхмәдуллин, Ф.Галимуллин, Н. Юзиев, Ф. Мусин, Ф. Хатипов, М. Вәлиев, Ф. Зөлкарнәвләр актив ижат ителәләр... Гали Халит турында сүз чыккан икән, галим «Остаз» мәкаләсендә аны аеруча тирән ихтирам белән искә ала. Гомумән, XX йөз әдәби процессын Г. Халитның фәнни-теоретик хезмәтләреннән, тәнкийть мәкаләләреннән башка күз алдына китереп булмый.

Туксанынчы елларда әдәби тәнкийтьтә пассивлык башланды. Бу, күрәсен, тәнкийтьчеләр сафынын сирәгәеп калуына да бәйледер. Монда икенче сәбәп тә бар: жәмгыятькә кыргый капитализм элементларының көнләп түгел сәгатәләп үтәп керүе нәтижәсендә әдәбиятка, гомумән тәнкийтькә мөнәсәбәт үзгәрү. Өченчәсә дә күрәнә: монысы иң куркынычы—туган-тумачалык, эшнәлек белән бер-берсен макташу, күккә чөю. Хәтта татар әдәбиятын пропагандалауда төп урынны алып торган «Казан утлары» журналында басылган тәнкийть мәкаләләре дә әдәби әсәрләргә унай фикер әйтәп, аларга мактау яудыру белән генә чикләнә кебек тоела.

Ф. Бәширнең «Сөйлә, каләм!» kitabы күнелгә килгән күп кенә шикле уйларны алып ташлады. Әдәби тәнкийтькә үзгәртеп кору жилләре белән килеп кәргән бу галим-тәнкийтьченең 1986—1996 еллар эчендә ижат ителгән язмаларында бүгенге заман сулышы чагылыш таба.

Зөфәр МӨХӘММӘТШИН.

Гадел Кутуйның тууына 100 ел

ЯКТЫ ШӘХЕС

Үткән гасырда Гадел Кутуй исеме татар әдәбиятында иң мәшһүр исемнәр рәтендә яңгырады. Ижаты Һ. Такташ, Ф. Кәрим, соңрак М. Жәлиләр белән беррәттән мәктәп дәреслекләре буенча өйрәнелде, пропагандаланды. Аның язучы итеп таныткан төп әсәре, әлбәттә, “Тапшырылмаган хатлар” повесте. Куләм ягыннан жыйнак кына бу әсәр язучыга дөньякуләм танылу китерде. 50 елларда бу повесть дистәләгән телләргә (инглиз, француз, гарәп, корей, монгол, чех һ. б.) тәрҗемә ителде, үз телебездә дә даими басылып тора.

Гадел Кутуй (Гаделша Нурмөхәммәт улы Кутуев) тумышы белән Пенза якларыннан. Ул 1903 елның 28 ноябрендә Кузнецк районының Татар Кынадысы авылында туа. Кутуевлар бу якларда хәллә нәселдән саналганнар, зур булмаса да, үзләренең күчмәсез мөлкәтләре—күп заводлары булган... Гаделнең үсмер һәм егет чаклары Самара шәһәрендә үтә. Булачак язучының белем алуы һәм әдәби сәләтенең ачылып китүе шушы шәһәр белән бәйлә, ул биредә үзенең беренче шигырьләрен яза, шул чордагы яңа рус поэзиясенең үрнәкләре белән таныша, аларны үзенә үрнәк итә.



Сулдан уңга: Г. Минский, Һ. Такташ һәм
Г. Кутуй (1928 ел).

Г. Кутуйның егерменче еллардан башлап сугышка кадәрле гомере Казан белән бәйләнгән. Ул—студент, укытучы, журналист, язучы... Әдәби талант белән бергә зыялы һәм эрудит булуы жәмәгатьчелек арасында аны популяр шәхес итә. Ул актив иҗат белән шөгылләнә. Шигырьләр яза, драма әсәрләрен сәхнәләрдә күрсәтә, театр тәнкыйтьчесе буларак таныла. Әгәр Ватан сугышы әфәте килеп чыкмаса, Гадел Кутуй татар әдәбияты һәм мәдәнияте тарихында, ихтимал, бик зур роль уйнаган булыр иде. Аяныч, офицер дәрәҗәсә дә алмыйча, талантлы язучы, журналист 1945 елда Польша җирендә сугыш корбаны булып вафат була.

Гадел Кутуй халык күчеленә керерлек әсәрләр белән бергә, дәвамчысы итеп улын—талантлы язучы һәм шагыйрь Рөстәм Кутуйны да мирас итеп калдырды. Рус телендә иҗат итсә дә, ул күп кенә татар язучыларының һәм шагыйрьләренең әсәрләрен рус теленә тәрҗемә итеп әтисенең эшен даеклы дәвам итте. Күренекле язучы-философ Диас Вәлиев тә Гадел Кутуйлар нәселеннән. Кутуйларның татар дөньясында үзләренең даек урыны бар.

Ğädel Qutuy

SAĞINU

Näser

Min çit ildä matur gəllər, xuş isle çəçəklər isnim. Ləkin küpme genə isnəmin, bənber hawa citmi, sulış qısıla. Güyə üz ilemnən ence çəçəklərə tügel, anıñ əreme də bügen miña şifa bulır ide.

Sağındım, bik sağındım sine, tuğan il!

Min şawlap aqqan yığalardan, tirən koelardan alıp sap-salkın su eçəm. Əmma küpme eçsəm də, susavımını basa almam. Min üz ilemnən, bəringi İdelen, tın Donın, üktı Aragvasın, şıgri Dim buyların sağınam. Güü bu meqətdəs yıl ǵalarnıñ suların tügel, xətfə bolınlıқтаğı çışmələrebeznen ber yotım suın da bügen min şirbət itep eçər idem.

Sağındım, bik sağındım sine, tuğan il!

Min Karpāt tawlarına mendem, Finləndiə küllərə yanında Ƴal ittem. Ləkin El'brus şikelle məhabət, Kazbek şikelle güzəl tawlarını, üz ilemdəge Aqqoş küledəy sıxri küllərne oçratmadım.

Sindəgedəy ilahi maturlıq, sindəgedəy şagirənə məhabətlek ber cirdə də yuq, tuğan il!

Min çit awıllar həm çit şəhərlər aşı uzam. Cinü mine Berlinga alıp bara. Çit il balaları miña bəyləm-bəyləm çəçəklər suzalar, çit il qartları miña xəmer təqdim itələr, çit il qızları miña cimeşlər suzıp yılmayalar həm Ƴalwaralar:

— Sin bezne ülemnən qotqardın, inde kil, çibər yeget, qunaq bul, bezdə qall — dilər.

Əmma min yılmaya alımıym, çənki xəmerlərə isertmi, yılmayuları cılıtmıy. Min Ƴulımda dəwam itəm. Min gəziz ilemne, anıñ Ƴəmle bəyrəmnən, anıñ talǵan ayaqlarını da biətə torǵan xəmerləren, Ƴөрəkkə cılı ɵrgən neçkə billəren sağınam, gənahsız balaların kürgəndəy bulam.

Sağındım, bik sağındım sine, tuğan il!

Min ǵorur atlıym. Çənki min çit ildə əsir bulıp tügel, cinüçe bulıp Ƴörim. Miña hər Ƴortnıñ qapqası, hər ɵynən işege açıq. Ləkin bersenə də kerəse kilmi minem. Min ata-baba qorǵan ilemdəge izge Ƴort turında

уylıym h m  unda tizr k qaytıp kerer  cen Berlinga aşıgam. Berlinga min ilem bel n ayırlu qaygısı n monnan son hi qay an tatımas  cen  iksez a u bel n baram. A uım  ulq d r k  le, sağınum  undıy tatlı ki, min t zmim, cırlap cib r m.

*İle y msez, sui t msez,
 yg  qaytasım kil !—*

dip cırlıym min.

Bez m ydan a ker bez. Polyak y  l re, bezne qotlap,  zl ren n in matur cırların cırlıylar.  mma minem k nel yıraqta. Min  zebeznen Qızıl m ydanıbız n sağınam h m tuğan ild n kilg n xatlarını uqıym. Duslarım, q rd  l rem minn n: "Sağınasını mı?" — dip sorıylar. Minem buğazıma t y n tı la. Min t y enne yota-yota cawap yazam:

*Telegram bağanası —
Olı yul a maya  ul,
"Sağınasını mı?" — dip sorıysız —
Sağınmagan qaya ul!*

Sağındım, bik sağındım sine, tuğan ya !

Sine sağın an sağı n, mind  k  -d rt arta, ruxım qanatlıana.  it ild  y rep, min a ı  anladım: sovet ke ese  cen  z ilenn n d  izger k,  z ilenn n d  q derler k,  z ilenn n d  g z l r k il d nyada yu  ul.

Sağın an sağı n sağınası kil . Sağınum  undıy k  le bul an a, qaytıım da ı anı lı. Qaytır bulmasam, bu q d r sağı nmas idem.

Sağındım, bik sağındım sine, izge tuğan il!



Алдагы санда укыгыз

2003 елның сонгы санында да журнал укучыларга к псанлы ч м  h m шиг ри  s rl r, ки  ж м гат челекне борчыған темаларга кайнар публицистик язмалар,  d biyat h m s ngat y n n байтак тармаklarын кола лаган т nk y t m kal l r , халык авыз ижаты  r n kl r  t k dim ит rg  жыена.

Ч м   s rl r арасында **Кави Латыпның** м    р композитор Салих С йд шев и t leg n  бағышланған " dr n дингез" исемле документаль повесте, **Халис  М d rrисованың** "Яр" повесте, Язучылар берлег n  к пт n t g l g n  кабул ителг n **З f r Д  l t n n** "Т re бағанасы" диг n хик яс  h m к ren kle  d п **Газиз М х mm t  n n n**  d biyat byz n n алтын фондына кереп калған "Ике  bi б r ng  aла" хик яс  бар.

Шиг рият s   el r ne **Марат Закир, Сафуан Мулла Гали, Дифг t Сирай  s rl r ** бел n очрашулар к t .

Кил se санда шулай ук **Йолдыз Х лиуллинның** "Дипломат язмалары"ның ахыры,  d biyat ғалиме **Марсель Бакировның** "И  борынгы шиг r  nинди булған" диг n к l ml  тикшерен   бел n d  танышырға м mk n була ak.

КИЛӘСЕ ЕЛДА ЧӘЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Кинәт кенә, көтмәгәндә төшкән көзгә, ниндидер юеш-ябышкак энгер-менгер гөрләп торган вокзал майданындагы жанлылыкның бар төсен-матурлыгын юкка чыгарды. Гүя бер минут элек кенә трамвай юлы янында янып торган өрәнгеләр, алардан чак кына читтәгә мәһабәт платаннар, колач житмәс имәннәр сары яфракларын күз явын алырдай жир-паласка йомшак кына коеп утырдылар да, күз ачып йомганчы, барысы да төсләрен, кыяфәт-рәвешләрен югалттылар, әйтерсәң лә тирә-якны төтен басты. Хан-атлас дигән затлы тукумадан тегелгән күлмәкләрнең күз чагылдыргыч матурлыгы юкка чыкты, салават күперенен барлык төсләрендә балкыган спорт сумкалары, төрекмән хуржиннары шулай ук төссезләнделәр, юлга әзерләнгән балаларның чуар киеме үзенен гүзәллеген жуйды, хәтта вокзалның иркә-яшел фирүзә түбәле бинасы да ниндидер көрән төскә керде, әллә нинди жайсыз-ямьсез кыяфәт алды.

Энгер-менгер төсләргә генә түгел, төрле тавышларны да йотты. Әле генә майданда трамвайлар гөрелдәве ничек күнеллә ишетелә, балаларның янгыравык авазлары жанны иркәли, әле анда, әле монда шат көлү тавышлары янгырый иде. Һәм менә мә, әйтерсәң лә кинәт кенә барысы да—трамвай-троллейбуслар да, кешеләр һәм машиналар да сүз берләшкәндәй пышылдауга күчтеләр. Ни нәрсә соң әле бу? Көнне басып килгән төн тылсымымы? Әллә зәңгәрсү азият энгер-менгеренен сихереме? Көнчыгышның тагы бер сереме?... Берәүләрнең икенчеләргә эше, кызыксынуы кимегәндәй тоелган менә шушы мизгелдә, тәүлекнең берәзгә вакытын югалтып торган чагында, төнге тормыш якты көнгә көч жыйганда, вокзал майданында машина күренде. Карасу төтендәй жәелгән энгер-менгердә аның төсе акмы, сарымы, көрәнме икәннен анык кына танырлык түгел иде инде. Кипкән-корышкан розалар утырган чәчәк түгәлләре янында борылып, машина түләүле тукталышка килеп керде. Моңа беркемнең дә игътибар итмәвенә ант эчәргә мөмкин булса да, рульдәгә кеше нигәдер бик сак кылана, хәтта машинасы ясаган шушы маневрга да ниндидер зур факт итеп карый, үзенчә борчылу-кайгырту күрсәтә иде.

Яңа “Жигули” хужасы кабинасынан тиз генә чыкмады, машинаны куярга—юкмы дип уйлангандай, күпмедер вакыт эчтә утырды әле. Күзләре кереп килүче машиналарны капшады. Шикләнәрлек берни дә тапмады булса кирәк, ниһаять, ул ишеген ачып жиберде.

Бу шикләнүчән адәм ни эшләргә жыена, аның кылган гамәлләре нидән гыйбарәт һәм алар аның дусларына һәм дошманнарына нинди сөенечләр вә көенечләр алып килер? Бу сорауларга җавапны **Рауль Мирхәйдәровның “Пики короле”** исемле гаять мавыктыргыч детектив сюжетка корылган романынан табарсыз. Ул киләсе елның беренче санында басыла башлаячак.

Редакция папкасында бик күп яңа романнар, повестьлар, хикәяләр бар. Аларның кайберләре басу өчен инде әзерләнеп бетте диярлек, кайберләре өйрәнү һәм редакцияләү стадиясендә. **Аяз Гыйләжев, Фоат Садриев** романнарының дөнья күрәсен хәбәр иткән идек инде. Хәзер редакция хезмәткәрләре **Хисам Камаловның “Үксезләр”, Мөсәгыйт Хәбибуллинның “Айбиби”** романнары белән дә танышып бетеп киләләр. Папкабызда шулай ук **Марат Әмирхановның “Мөкәррәмә”, Галимжан Гыйльмановның “Албастылар”** кебек күләмле әсәрләре дә чират көтеп ята. Кыскасы, күләмле чәчмә әсәрләр укырга яратучылар киләсе елда да әдипләребезнең иң яхшы әсәрләре белән безнең журнал битләрендә танышачак.

Котлыйбыз!

Люция Гыйззәтуллинага—50 яшь



Люция Әнвәр кызы Гыйззәтуллина (Нәжмиева) утыз елга якын гомерен китап чыгару эшенә—редакторлык хезмәтенә багышлаган шәхесләрнең берсе. Ул 1953 елның 3 ноябрендә Әгерҗе районы Кадыбаш авылында туган. 1971 елда Кадыбаш авылы мәктәбенең ун сыйныфын тәмамлаганнан соң, шул ук елда Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керә. 1976 нчы елда университетны тәмамлагач, Татарстан китап нәшриятында эшли башлый.

Люция ханым редакцияләгән балалар китапларын кулга аласы гына килеп тора. Алар эчтәлегенә белән дә, тышкы кыяфәткә белән дә баланың жәлеп итә, анын күнелен, зиһенен бапта. Язучылар берлегенә белән берлектә Милли китапханә тарафыннан ел саен уздырыла торган «Ел китабы» конкурсында аның мөхәррирлегендә чыккан китаплар югары бәяләнә, балалар китабы номинациясендә алдынгы урынны алып килә.

Люция Гыйззәтуллина, нигездә, балалар әдәбиятын тәржемә итә. Мәсәлән, Бөек Ватан сугышы темасына багышланган «Рәхмәт сина, солдат!» (1984) жыеңтыгында Борис Полевой, Валентин Овечкин, Николай Паустовский, Константин Симоновның һ. б. хикәяләре; төрле милләт язучыларының әсәрләреннән төзелгән «Дуслык аланы» (1987) китабында Олесь Гончар хикәясе; казакъ язучыларының повестьларын туплаган «Дала гөлләре» (1991) басмасында бер повесть; «Сыбызгы сере» (1996) жыеңтыгында казакъ халык әкиятләре аның тәржемәсендә дөнья күрә. Люциянең беренче тәржемә китабы—танылган балалар язучысы Софья Радзиевскаяның табигать турындагы хикәяләрен туплаган «Урман әкият» жыеңтыгы 1988 елда нәшер ителә. Шулай ук аның тәржемәсендә Николай Сладковның кече яшьтәге мәктәп балалары өчен жәңлекләр, кош-кортлар, хайваннар дөньясына багышланган «Баллы яңгыр» (1992) китабы, балалар өчен рус халык әкиятләреннән тупланган «Куян күчтәнәче» (1998) китабы, Лев Толстойның «Хажы Морат» (2000) повесте басылып чыга.

Язучылар берлегенә әгъзасы (1999), «Мәгариф» нәшриятының өлкән редакторы Люция Гыйззәтуллина алга таба да укучыны матур китаплары белән сөендерсен, үзе дә шул ижаттан тәм табып, сөенеп яшәсен дигән теләктә калып, аны күркәм бәйрәмгә белән чын күңелдән тәбрик итәбез.



“Казан утлары” архивынан



Муса Жәлилнең тууына 80 ел тулу уңае белән үткәрелгән кичәдән күренеш. Сулдан уңга: Рафаэль Мостафин, Леон Небенцаль (Алмания), Флун Мусин, Нил Юзиев, Туфан Миннуллин, Шәүкәт Галиев. Мәскәү. Колонналы зал. 1986 ел.



Г. Камал исемендәге академия театрының яңа бинага күчү тантанасыннан бер күренеш. Рәсәмдә театр артистлары—Рузилә Мотыйгуллина, Шәүкәт Биктимеров, Алсу Гайнуллина, Дания Нуруллина. Казан. 1986 ел.

*Язучы һәм шагыйрь Рөстәм Кутуй
Аккош күзендә. 1985 ел.*



*Татарстан язучыларының VI съезды утырышынан бер күренеш. Алдагы ике рәттә,
сулдан уңга—Гариф Гобәй, Әмирхан Еники, Афзал Шамов, Гариф Галиев, Эдуард
Касыймов. Казан. Муса Җәлил исемендәге опера һәм балет театры. 1963 ел.*

Юмор-сатира

Марсель Галиев

АЗНАКАЙ ЧАЛЫМНАРЫ

Хужа булса, Насретдин табыла

Азнакайның атаклы шәхесе Миргали Әхмәдиевне әле дә сагынып искә алалар. Ирләр жыелышкан жирдә аның хакындагы мәзәкләр һич тынып тормас.

Әхмәдиев ага гәүдәгә шәп, эре кыяфәтле, саллы тавышлы иде. Белем ягы сай, әмма табигый сәләте гәүдәсеннән ашкан. Шуна күрә ул гомере бие житәкчелек эшендә булды.

Сталин чорында аны Ярославль өлкәсенә торф чыгаручылар бригадиры итеп жиберәләр. Ярдәмчесе Моталлап белән алар ярлы гына рус авылында Марфа Петровна исемле хатынга фатир төшәләр. Иртән дә, кич тә сыек чәй, көндөз—бәрәңге... Бер атналап үткәннән соң табын янында Моталлап сыкрана башлаган:

—Их, итле шулпа күрер көннәр булыр микән? Чәй дә чәй, юылып бетәбез бит инде...

Әхмәдиев бер сүз эндәшмәгән, төшлеккә кайтып, бәрәңге бүсеп утырганда, сорап куйган:

—Ит ашыйсың бик тә киләмени соң?

Моталлап, тамагына бәрәңге төелеп, ютәлли башлаган.

—Бүгөн кичкә булыр...—дигән Әхмәдиев. Пинжәк кесәсеннән чөлпи шешәне суырып алган да, Марфа Петровна күрмәгәндә, аракыга чылатып, ипи кисәген ачык тәрәздән ишегалдына ыргыткан. Якында гына кыртлап йөргән чуар тавык, ипи кисәген умыргалап, талымсыз тамагына озаткан. Тагын шулай хәмергә манылган ипи кисәкләрен йоткалаганның соң, чуар тавык, түшен киереп, жырлап жибергән, янәшәсенә килеп баскан әтәчкә сикергән.

Көн эссе икән. Берәздән чуар тавыкның йөреше үзгәргән, чалыклап китә, аяклары аерыла башлаган.

—Марфа Петровна!—дип кычкырган Әхмәдиев. —Күр әле, бер тавыгына нидер булган, суеп калырга кирәк моны!

Марфа Петровна ах-ух килгән, сугым пычагын ирләргә тоттырган. Болар ишегалдына чыкканда инде чуар тавык, кырын төшеп, рәхәт изрәп ята икән.

Кичен, чәркәгә хәмер бүлә-бүлә, тавык боты кимергәндә Әхмәдиев ярдәмчесе Моталлапка карап, вөкарь белән генә:

—Ит ашыйсың килгәндә шулай алдан әйтә торган бул...—дигән.

Атыңны да...

“Утызменчеләр” чорында Әхмәдиевне колхоз рәисе итеп куялар. Анда берничә ел эшләгәннән соң, район үзәгенә, төзелеш-ремонт оешмасы житәкчесе итеп алалар. Ниһаять, ул колхоз атыннан төшеп, машинага утырып йөри башлый. Иркин кабинет, алгы бүлмәдә секретарь кыз...

Кышның бер көнендә моның кабинетына авылда үз урынында калган

колхоз рәисе килеп керә. Өстәл артында ак күлмәк, галстук, шәп костюмнан утырган Әхмәдиев, ишек катында авыр иске толыптан, силос исе аңкытып торган рәискә карап:

—Атыңны да алып кермисеңме?!—дигән.

Йә—ул, йә—без...

Беренче эш көнөндә үк ул бригадирларны, мастерларны чакыртып кинәшмә үткәрә. Гел татарлар гына шикелле, югыйсә, торып басалар да русча сөйләләр икән болар. Русчасы такы-токи булган Әхмәдиевнән кашы жыерыла.

—Нишләп үзезбезчә генә сөйләшмисез?—дип сорарга мәжбүр була ул. Баксан, арада бердәнбер рус хатыны—экономист Нина Петровна бар икән...

Кинәшмә беткәч, Әхмәдиев кадрлар бүлеге мөдирен кабинетына чакырта:

—Экономист Нина Петровнаны уволить! дигән приказ яз. Бер маржа аркасында тел бозып утырмабыз,—дигән.

Кәрәзен ваткан

Төш турында өе тарафына кайтып бара икән Әхмәдиев. Күргән-белгәннәре аптырап сорыйлар ди моннан:

—Нишләп жаяу йөрисен, Әхмәдиев абый?

—Әй, шофер малай машинаның кәрәзен ваттырып кайткан ла!

Шоферы радиаторны бәрдергән икән.

Кадак

Шоферы—Ясәви исемле яшь егет, тәгәрмәккә кадак керде, ямыйсы бар, дип машинасы белән еш кына югалгалый башлагач, Әхмәдиев бу хәлгә бик аптыраган: “Юлда бәгерәеп утырган кадакны күрмисеңмени син!”—дип шоферын сүтеп ташлаган.

Ясәви күнеленә салып куйган моны.

Баралар икән болар юлдан. Әхмәдиев ияге белән түшенә кадала-кадала йокымсырый башлагач, Ясәви кинәт кенә тормозга басып, машинаны юри туктата. Мангае белән алгы пыялага килеп бәрелгән Әхмәдиев сүтенеп өлгөргәнчә:

—Кадак, Әхмәдиев абый!—дип кабина ишеген ача. Алгы тәгәрмәк янына барып иелә дә кесәсеннән алагаем зур кадакны сиздермичә генә алып, Әхмәдиевкә күрсәтә.

—Малажис! Бу юлы күрден!—дип, Әхмәдиев күбеп чыккан маңгаен канәгәтләнеп ышкып куйган.

Киттек!

Илленче елларда жинел машиналар сирәк иде. Күп кенә оешма житәкчеләре йөк ташый торган әржәле машина кабинасына утырып йөрилә иде, Әхмәдиевнән дә баштагы елларда машинасы “полуторка” була.

Беркөнне ул конторасының ишегалдына ашыгып килеп чыга да шоферына:

—Кабыз машинанны, киттек!—дип каударлый башлый.

—Моторны сүттем бит әле, Әхмәдиев абый,—ди Ясәви.

—Тиз кирәк! Моторынны әржәгә ыргыт та, киттек!—дип кычкыра Әхмәдиев.

Энекәш, бел әле

Казанга эш белән килгәч, Әхмәдиев ниндидер йомыш белән партия өлкә комитетына кермәкче була. Бу хәтәр йортка ул Казанда яшәүче энекәш—хәрби

подполковникны ияртеп бара. Катлы-катлы, саллы ишекләре ачып керүгә, дежур капитан, аркылы төшә, Әхмәдиев чандыр гәүдәле капитанны кул аркасы белән кырыйга этеп куя да, жилкә аша гына:

—Энекәш, бел әле, бу малай ни тели?!—дип эчкә кереп китә.

ЖОҢДЫЗ

Лаеклы ялга аны бик зурлап, орден, кыйммәтле бүләкләр биреп озаталар. Әхмәдиев тантаналы кичә беткәч, бик үк канәгать булмыйча, үзалдына сөйләп чыгып бара икән:

—Уч төбенә сыярлык бер жондызларын жәлләделәр шунда...

Алтын йолдыз хакында әйтүе икән...

Урам исеме

Әхмәдиев Азнакай шәһәренең Карл Маркс урамында үз йорты белән яшәде. Пенсиядә. Иртә-таннан торып эшкә чабасы юк. Вакыты күп, китап укырга, уйланырга була...

Беркөнне ул күршесе белән бакчада, агач күләгәсендә чәй уртлап, гапләшеп утыра икән.

—Карл Марксны әйтәм, башлы малай булган булуын... Аның хакында жазганнарны укып жатам әле. Беркайда эшләмичә, Лондонда жазып кына жаткан икән.

—Нинди хисапка яшәгән соң ул?

—Энгельс ашатып жаткан. Фабрика тоткан анысы. Эшчеләрне икыспылатацияләп жыйган акчасына Марксны асраган. Вакытында акча килмәсә, Энгельсне битәрләп, хәбәр бирә торган булган әле, житмәсә.

—Жилкәнә менеп утырса, нахаллаша ул кеше дигәнәң.

—Менә шул... Маркс дигән малай, Энгельсне икыспылатацияләп алган акчасына яшәп, кешене кеше икыспылатацияләүнен бик начар икән-легә турында адәм укып чыга алмаслык хезмәтләр жазган бит инде... Беркемнән дә издермим, дип күккә карап ятып булмый шул! Әнә, Сталин чорында бер тиенсезгә бил бөктөк. Көченне жә кешегә, жә хөкүмәткә сатасын.

—Шулай шул...

—Жөпләп кенә утырма син, уйлан әзерәк! Бу Марксны әйтәм: башлы малай булган, әмма юк белән шөгыйльләнеп гомерен әрәм иткән. Шунда Азнакайга бер-ике генә айга килеп, көрәк тотып эшләп киткән булса бер хәл иде. Без ярты гасыр буе шушында тир түктөк. Ә ана—Лондонда кәеф-сафа кылып, кызлар карап яткан малайга—урам исеме. Лондонда түгел бит—Аз-на-кай-да! Шушымы гаделлек!—дип Әхмәдиев йонлач йодрыгы белән өстәлгә сугып куя.

—Хатаны төзәтергә кирәк. Кайбер урам исемнәрен алыштыра башладылар бит хәзер,—ди күршесе.

—Тере кеше исемен кушып булмый ич инде. Уйлап эш итәргә, ашык-маска кирәк...

Еллар узды. Хәзер инде Миргалим Әхмәдиев каберендә гөлләр үсә. Ул яшәгән урам йортларындагы Карл Маркс дигән язулар кубарып алынды. Алар урынында “Миргали Әхмәдиев урамы” дигән язулар көлеп тора.



ЖУРНАЛГА ЯЗЫЛУ БАШЛАНДЫ

Хөрмәтле укучыларыбыз!

2004 елның беренче яртыеллыгы өчен вакытлы матбутатка язылу башланды. «Казан утлары»ның индексы—73210, ярты елга язылу бәясе 90 сум 60 тиен.

Журналга язылуны жинеләйтү максатыннан быел да абонемент үрнәген төхсдим итәбез. Шушы квитанцияне кисеп алып, анда үзегезнең тулы адресыгыз, исем-фамилиягез һәм язылырга теләгән айларны күрсәтеп, үзегез яшәгән жирдәге элементә бүлегенә тапшырырга кирәк.

Казанлылар журналга «Горпечать» киоскларында языла алалар. Бу очракта журналны да шуннан барып аласы була. Фатирыгызда почта әржәсе бик үк ышанычлы булмаса, сезгә моннан да кулай ысул юк.

«Казан утлары»на язылырга онытмагыз!

Ф.СП-1

Управление почтовой связи
«Татарстан Почтасы»АБОНЕМЕНТ на ~~газету~~ журнал

73210

(индекс издания)

Казан утлары

(наименование издания)

Количество
комплектов:

на 2004 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда

(почтовый индекс)

(адрес)

Кому

(фамилия, имя, отчество)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

ПВ	место	ли- тер

на ~~газету~~ журнал

73210

(индекс издания)

Казан утлары

(наименование издания)

Стои- мость	подписки	руб.	коп.	Количество комплек- тов
	пере- адресовки	руб.	коп.	

на 2004 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда

(почтовый индекс)

(адрес)

Кому

(фамилия, имя, отчество)



Letimagi-mädäni
tormışibizdan
Ижтимагый-мәдәни
тормышыбыздан

ЮБИЛЕЙ ЯКЫНЛАША

Сентябрь аенда Казанга РФ Хөкүмәтә Рәисе урынбасары, финанс министры Алексей Кудрин килеп китте. Ул башкалабыз белән танышты. «Суконная Бистәсе» метро станциясенен жир асты тоннелен А. Кудрин үзенең урынбасарлары белән бергә карап чыкты. Аннары кунаклар Баскет-холлда, фитнес клубта, М. Жәлил исемендәге Татар дәүләт опера һәм балет академия театрында, Казансу аша салынган йөзмә күпердә булды.

Шулай ук Казанның 1000 еллыгын бәйрәм итү комиссиясенен чираттагы утырышы булды. Анын эшендә Татарстан Президенты Минтимер Шәймиев катнашты. Алексей Кудрин билгеләп узганча, бүген өстенлек бирелә торган объектларны, ничек кенә булмасын, 2005 елгы бәйрәмгә тапшырырга кирәк. Вице-премьер Дәүләт комиссиясе житәкчесе Россия Президенты Владимир Путинның сүзләрен искә төшерде. Президент олуг бәйрәмнен максаты юбилейны матур итеп билгеләп узу гына түгел, барыннан да элек, шәһәр халкына социаль проблемаларны хал итү мөмкинлеге биру, аларның яшәү шартларын уңайлырак итү дә дип әйткән иде. Тантана исә татарстанлылар өчен дә, россиялеләр өчен дә, дөнья жәмәгәтчелеге өчен дә лаеклы булырга тиеш. Шәһәрне төзекләндерү программасының финанс күләме чама белән 53 миллиард сум төшкил итә.

Бәйрәмгә һичшиксез тапшырылырга тиешле өстенлекле объектлар арасында А.Кудрин иң әүвәл Казан метрополитенын атады. Казан дәүләт университетына—халыкара фәнни үзәккә реконструкция ясау да өстенлекле объектлар исәбендә.

Татарстан Президенты М. Шәймиев шушы көннән башлап олуг юбилейга әзерләнә финиш юлына чыкканлыгын әйтте.

УКРАИНАДА ТАТАРСТАН КӨННӘРЕ

Киев шәһәрендә 24-26 сентябрьләрдә «Татарстан Республикасы көннәре» узды. Әлеге чараларда Премьер-министр Рөстәм Миннеханов житәкчелегендә хөкүмәт делегациясе катнашты. Делегация составында Премьер-министрның беренче урынбасары Равил Моратов, сәүдә һәм тышкы икътисади хезмәттәшлек министры Хафиз Салихов, мәдәният министры Илдус Тарханов, Татарстан Президенты каршында халыкара мәсьәләләрдә дәүләт кинәшчесе—Татарстан Прези-

дентының тышкы элементлар департаменты директоры Тимур Акулов, Татарстан Президенты каршында социаль-икътисади мәсьәләләрдә дәүләт кинәшчесе Марат Сафиуллин, предприятиеләр, ведомстволар житәкчеләре, эшкурлар, сәнгать осталары бар иде.

Киевта «Украинаның күргәзмәләре үзәге»ндә Татарстанның икътисади куәтләрен чагылдырган зур күргәзмә оештырылды, «түгәрәк өстал»лар үткәрү, Киевның Сәүдә-сәнәгать палатасында эшкурлар белән очрашулар булды.

Шулай ук Премьер-министр Рөстәм Миннехановның Украина Премьер-министры Анатолий Кинах белән очрашты.

Украина—Татарстанның төп тышкы сәүдә хезмәттәшләреннән берсе. Ике республика арасында сәүдә әйләнеше 2001 елда 321,0 млн. доллар төшкил иткән булса, 2002 елда әлеге сан 546,3 млн. долларга житте.

Татарстан Украинага КамАЗ, «Вакуум-маш», «Казанкомпрессормаш», «КМИЗ», «Алнас», «Татэлектромаш» акционерлык жәмгыятьләре продукциясен сатуны тагын да үстерүне, Украинада Татарстан нефтен эшкәртү күләмнәрен арттыруны күздә тотта. Республикалар житәкчеләрен авыл хужалыгы продукцияләрен эшкәртү бунча уртак предприятиеләр төзү дә кызыксындыра.

НЕФТЬ ТӨБӘГЕНДӘ ТАНТАНАЛАР

Бәйрәм тантанасы 5 сентябрьдә Бөгелмә шәһәрендә «Татнефтегеофизика» берләшмәсенен 50 еллыгын бәйрәм итү һәм Спорт сараен ачу белән башланым китте. Аларда ТР Президенты Минтимер Шәймиев, Дәүләт Советы Рәисе Фәрит Мохәмәтшин, жырчы Алсу, Россия Дәүләт спорт комитеты рәисе Вячеслав Фетисов, Россия теннис федерациясе рәисе Шамиль Тарпишев катнаштылар.

Аннары тантаналар Әлмәт шәһәрендә дәвам итте. Кунаклар биредә берничә социаль объектны, аерым алганда Яшьләр үзәген, фитнес-үзәкне, шәһәрнен ял һәм мәдәният паркын, музейны, «Елховнефть» идарәсенен шифаханәсен, күлләр комплексын ачуда катнаштылар.

«Әлмәтне бүген танырлык түгел,—диде Татарстан Республикасы Президенты,—хәзер ул чын мағынасында нефтьчеләр башкаласы. Дөресен генә әйткәндә, ул республикабызда заманча төзелеш стандартлары бунча үсүче беренче шәһәр.»

Татарстан нефтенен 60 еллыгы унаеннан

нефтьчеләргә Россия Президенты Владимир Путин да котлау телеграммасы жибәрде. Анда аерым алганда: «Татарстан нефтьчеләре халык хужалыгын үстерүгә үзләрәннән зур өлеш керттеләр. Миллиардларча тонна нефть артында—кешеләрнең фидакары хезмәте, гүзал һөнәри традицияләре, дәүләтнең икътисади куәте»,—диелә.

ӘСӘДУЛЛАЕВ ЙОРТЫ КАЙТАРЫЛДЫ

19 сентябрьдә Мәскәүнең Кече Татар тыкрыгында зур бәйрәм: татарларның милли-тарихи ядкар—сәүдәгәр Шәмси Әсәдуллаев йортын башкаларын татар җәмгыятенә таптаналы төстә тапшыру булды. Бу чарада ТР Президенты Минтимер Шәймиев, Мәскәү мэры Юрий Лужков, ТРнын РФдәге Вәкаләтле вәкиле Нәзиф Мириханов, Бөтендөнья татар конгрессы башкарма комитеты рәисе Ринат Закиров катнашты. Алар бинаны караганнан соң аның мөһабәт залында Мәскәүнең татар җәмгыяте вәкилләре белән очрашты.

Мәскәүнең татар җәмгыяте Әсәдуллаев йортын үзгәртү тапшыруны аның халыкка кире кайтуы дип бәяли. Көнчыгыш стилендә—татар орнаменты, гарәп язучылары белән бизәлгән дүрт катлы әлеге искиткеч матур бина инде 1914 елда ук танылган мультимиллионер—нефть промисленнигы, Мәскәүнең бик зур күчмәсәз милек хужасы Шәмси Әсәдуллаев акчасына төзелгән. Башкалада яшәүче мөселманнар гаиләләренен мәгърифәттә, балаларга белем бирүдә, мәдәни үсештәге ихтыяжларын канәгатьләндерү өчен мәдәни үзәкләрне булдыруга сәүдәгәр 500 мең сум акчасын жалләмәгән.

Боек Ватан сугышы чорында бина СССР-ның тышкы эшләр Наркоматы карамагына тапшырылган һәм мона кәдәр биредә Тышкы эшләр министрлыгы колледжы эшләп килгән.

Мәскәү җәмәгәтчеләге дистәләрчә еллар дәвамында Әсәдуллаев йортын татар җәмгыятенә кире кайтару һәм анда мәктәп, мәдәни-агарту үзәге ачу турындагы мәсьәләне күтәрәп килде. Һәм, Мәскәүнең татар милли-мәдәни автономиясе президенты Рәсим Акчуриң әйтүенчә, Минтимер Шәймиев һәм Юрий Лужков тырышлыгы белән Мәскәү татарларынның хыялы тормышка ашты.

Россия Мөфтиләр советы рәисе Равил хәзрәт Гайнетдин барлык татарлар исемнән изге эштә ярдәм итүләре өчен Татарстан һәм Мәскәү хөкүмәтләренә рәхмәт белдерде.

Очрашуда күп кенә күренекле татар эшлекләрендә чыгыш ясады. Ул чыгышларда татар халкының рухи үсеше өчен әһәмиятле булган мәсьәләләр (Мәскәүдә татар театрын яңадан булдыру, татар мәктәпләрен ачу, чыгыш килә торган татар басмаларына ярдәм итү һ. б.) күтәрелде.

М. Шәймиев: «Мәскәүдә милли мәдәниятнең яңарышы өчен яхшы шартлар тудыру мине бик соендерә. Башкалада халыкларны берберсенә аякнайту, алар белән үзара аңлашу табу үрнәген күрсәтә»,—диелә.

БЕРЛИНДА ТАТАР МӘДӘНИЯТЕ КӨННӘРЕ

30 августта Берлинның Европа мәдәниятләре музейенда Татар мәдәнияте көннәре ачылды. Ачылу тантанасына Берлин, Веймар, Гамбург, Бранденбург һ. б. шәһәрләрдән татарлар килгән иде, шулай ук, жыелган халык арасында алманнар (немешлар) да күп иде.

Тантана «Туган тел» жыры белән башланды. Аннан котлау сүзләре яңгырады. Музей директоры Конрад Вани, Берлин төрек институты лекторы Барбара Келнер-Һайнкеле, Берлиндагы Татар-башкорт мәдәнияте үзәге вәкиле Венера Вәгыйзова чыгышлары зур игътибар белән тыңланды. Россия Федерациясе илчеләге атташесы Дмитрий Баландин чыгышы да тыңлаучыларның күңеленә ятышлы булды. Ул татар халкы мәдәниятенен Россия мәдәниятеннән аерылмаслыгын һәм Россия мәдәниятенен, әгәр да ул гасырлар буена татар халкы белән бәйләнмәгән булса, болай ук зур тарихы булмасыгын асызыкклады.

Пианист Сөембика Әлибай башкаруында Рөстәм Яхин әсәрләре яңгыраганнан соң, алкышлар олак тынмады. Филологлар Эльмира Мифтахова һәм Элиф Дилмач Татарстаның атаклы хатын-кызларына багышланган «1001 йөз» дигән чыгыш ясадылар. Рафаэль Абдразаков башкаруында флейтада татар композиторларының әсәрләре, башкорт биоләрен биегән алманы Ева-Мария Фласкар һ. б. чыгышлары тамашачылар тарафыннан югары баяланды.

Музейның кино залында Казанда төшерелгән фильм күрсәтелде. Германиядә яшәүче үзбәкчән рәссамнар Нури Надиев, Ренат Тумаров, Жәмил Хергендер рәсемнәре тамашчыда зур кызыксыну уятты. «Татарлар—Берлинда» дип аталган күргәзмәнән башка экспонатлары да күз явын алырык иде. Чиккән сәнгеләр, түбтәй һәм кафкачлар, хатын-кыз камзулы, болгар чорының пычак тоткасы, кулъязма жыр дәфтәре—бу кыйммәтле әйберләренен барысы да гаиләләрдә кадерләп саклана.

31 августта Татар мәдәнияте көннәре «Оазис» милләтара мәдәният үзгендә давам итте. Анда филолог Алия Тайсина «Алман беллетристикасында татарлар һәм башкортлар образы» темасына нотык укыды. Баксан, татарлар һәм башкортлар урта гасырлардан бирле алман телендәге әсәрләренен каһарманнары булган икән. Милләттәшләребез һәм ватандашларыбыздан башка, бирегә алманнар үзләре дә кызыклы чыгышларны тыңларга күпләп килде.

Берлинда үткәрелә торган Татар мәдәнияте көннәре 14 сентябрьгә кадәр давам итте.

КАЗАННЫҢ ДАНЫ АРТА

Грешиянен Родос шәһәрелдә Бөтендөнья мирасы шәһәрләре оешмасының (БМШО) VII нче халыкара симпозиумы булды. Анда

доньянын 92 шәһәрәннән, 81 дәүләтәннән 1600 вәкил катнашты. Симпозиум барышында Казан каласын тәкъдим итү булды һәм «Казанга—1000 ел» дип исемләнгән күргәзмә оештырылды. Бөтендөнья мирасы шәһәрләре оешмасына 10 ел тулу уясыннан анын үсешенә ярдәм иткәнне һәм бөтендөнья мирасын саклау өшнә зур өлеш керткәнне очен Казан шәһәрәнә махсус диплом тапшырылды.

Әлеге симпозиумда Казан шәһәре хакимияте башлыгы Камил Исхаков БМШО директорларының Генераль советына әгъза итеп алынды һәм шушы оешманын вице-президенты итеп сайланды. Ул шулай ук БМШОның Европа-Азия төбәк бүлеге президенты итеп расланды. Бу бүлек Генераль советның Толедо каласында (Испания) былның апрелендә үткәрелгән утырышында кабул ителгән карары нигезендә оештырылган иде. Европа-Азия төбәк бүлегенң штаб-фатеры Казанда булачак.

Симпозиум кысаларында Европа-Азия төбәк бүлегенң беренче утырышы уздырылды. 2004 елның июнендә Казанда БМО бүлегенң төбәк конференциясе үткәреләчәк.

ЯЗУЧЫЛАР БЕРЛЕГЕНДӘ

Рәис Ф. Галимуллин житәкчелегендә Татарстан Язучылар берлеге идарәсенен чираттагы утырышы булды. Анда ижат остаханаларенән яна сезонга эш планнары тикшерелде. З. Мансуров, М. Вәлиев, Ж. Дәрзаман, К. Миндәбаев, В. Корчагин үзләре житәкләгән остаханаларенң алдагы айларда нинди чаралар үткәрәчәге, утырышларда әдәби тормышның кайсы мәсәләләрен үзәккә алып тикшерергә жыенулары хакында сөйләде.

Утырышта Чаллыда чыгып килүче «Мәйдан» журналының эшчәнлеге турында баш мөхәррир Факил Сафинның доклады тыңланды. Журналның ике ел эчендә үз укучыларын табуы, анын әдәби тормышыбызга зур өлеш кертүе канәгатьлән бәлә билгеләп үтелде. Шул ук вакытта басманын матди яктан кыенлыклар кичерүе турында да сүз булды.

Идарә утырышында Әлмәт төбәгендә яшәп ижат итүче Вәсимә Хәйруллина, Зөфәр Дәүләтов Татарстан Язучылар берлегенә әгъза итеп алынды.

Танылган могаллимә Илсәяр Сөнкишева, шагыйрь һәм драматург Рафис Корбанов идарә карары бәлә Татарстан Язучылар берлегенән А. Алиш исемендәге бүлегенә лаек булдылар.

Утырышта рус әдәбияты остаханәсенен яна житәкчесе дә расланды. Әлеге жаваллы вәзифа идарә әгъзасы—танылган шагыйрьә Лилия Газизовага йөкләнде.

ХАЛЫК ШАГЫЙРЕ БӘЙРӘМЕ

Дагыстанның халык шагыйре, СССРның дәүләт бүләге лауреаты, Дагыстан Язучылар берлеге рәисе Рәсүл Гамзатовка 80 яшь тулды.

Шул уяйдан Мәскәүнен «Россия» дәүләт концерт залында юбилей кичәсе уздырылды. Аны Россиянен Федерация Советы Рәисе

Сергей Миронов ачып жибәрде. Шагыйрьне котлаучылар арасында үз республикасы житәкчеләреннән тыш, Тажикстан, Төркөмөстан һәм Белоруссиядән килгән дәрәжәле кунаклар да бар иде. Безнен республикадан әлеге тантанада Татарстан Дәүләт Советы Рәисе урынбасары, күренекле шагыйрь Роберт Миннуллин, Язучылар берлеге рәисе, филология фәннәре докторы Фәат Галимуллин катнашты. Алар Татарстан Президенты Минтимер Шәймиевнен котлавын укыдылар, истәлеккә бүләк тапшырдылар. Соныннан шагыйрь әсәрләреннән төзелгән зур концерт булды. Анда Татарстанның һәм Россиянен халык артисты Ринат Ибраһимов та чыгыш ясады.

БӨЕК ЯКТАШЫБЫЗ ХӨРМӘТЕНӘ

18 сентябрьдә ТРның Милли музеенда, Гавриил Державинның 260 еллыгына багышлап, «Мин үземә гажәеп, мәнгелек һәйкәл ачтым» дигән күргәзмә эшли башлады.

Күренекле шагыйрь һәм XVIII—XIX гасырларның танылган дәүләт эшлеклесе, якташыбыз Державинның торышы һәм ижат юлын яктырчуы әлеге күргәзмәгә Татарстанның Милли музей, архивы, КДУның Н. Лобачевский исемендәге фәнни китапханәсеннән алынган документларның төп нөсхәләре тәкъдим ителә.

Бу күренекле шәхеснен башкалабызда үткән елларына караган ядкарьләре казанлыларда аеруча кызыксыну уятты. Анын Казан ирләргә гимназиясендә укуы, Емельян Пугачев житәкчелегендәге крестьян бунты вакыйгаларына катнашуы мәгълүм.

Күргәзмәгә килүчеләр анын шәхси әйберләре бәлә дә таныштылар. Язу өстәле, кәнәфие, алтын сәгәте, автографлы китаплары, хатыны Дарья Алексеевнаның арфасы—әнә шундыйлардан. Мөшһүр якташыбызнын истәлеген мәнгеләштерүгә бәйле бүтән экспонатлар да кызыксыну уяттырык.

МИЛЛӘТТӘШЛӘРЕБЕЗ ХӘРӘКӘТТӘ

17 сентябрьдә Санкт-Петербургта жәйге яллардан сон Татар милли-мәдәни автономиясе үзенң эшчәнлеген янартып жибәрде. Быел сезон башлану, Татар автономиясенен башка чаралары кебек үк, күренекле юбилейлар—Санкт-Петербургка 300 ел һәм шәһәрнен татар жәмгыяте юбилеена бәйле рәвештә аеруча тантаналы төстә билгеләп үтелде.

Татар милли-мәдәни автономиясе сезонын ачуга Санкт-Петербург губернаторына кандидат (октябрь аенда ул губернатор булып сайланды) Валентина Матвиенко да килгән иде. Очрашуда шулай ук Санкт-Петербургнын вице-губернаторы А. Вахмистров һәм Бөтендөнья татар конгрессы башкарма комитеты рәисе Р. Закиров катнашты.

Тантананың рәсми өлешеннән сон Татарстанның сәнгать осталары концерты булды. Анда «Казан» бию ансамбле, «Казан нуры» халык кораллары оркестры, Россиянен халык артисты Әлфия Авзалова һ. б. катнашты.

СӘНГАТЬ МӘКТӘБЕНӘ 100 ЕЛ

Татарстан Рәсәмнар берлегенә күргәзмәләр залында «Казан сәнгать мәктәбенә 100 ел» дигән экспозиция оештырылды. Ул сәнгать мәктәбе бинасының юбилеена багышлана.

Биредә казанлылар игътибарына әлеге уку йортында белем алган танылган рәсәмнарның сын, нәкъш, графика, театр-декоратив сәнгать әсәрләре куелган. Үз вакытында Казан сәнгать мәктәбендә Н. Фешин, Б. Урманче, Х. Якупов, Л. Фәттахов, А. Абзильдин, И. Зарипов кебек күренекле рәсәмнар укыган. Бүген дә Казан сәнгать училищесын тәмамлаган яшьләр Маскәу һәм Санкт-Петербургның югары сәнгать уку йортларында белем ала.

ФОЛЬКЛОР АНСАМБЛЕ УҢЫШЫ

Әстерхан шәһәрәндә Идел буенда яшәүче халыкларның «Голоса золотой степи—2003» дигән фольклор фестивале узды. Анда жюри төркемендә төрле шәһәрләрнен музыка белгечләре жыйлды. Фестиваль ике турда үтте. Татарстан фольклор дәүләт коллективы башка халыкларда зур кызыксыну уятты. Алар үзләренән милли киёмнәренән матурлыгы, сәхнәдә югары профессиональ дәрәжәдә булулары белән аерылып торды. Коллектив анда «Сабантуй» бәйрәменнән күренеш, төрле уен коралларында уйнап күрсәттә.

Шунысы куанычлы, әле өч ел элек кенә оешкан Айдар Фәйзрахманов жетәкчелегендә ансамбль дәрәжәле фестивалдә беренче урын һәм лауреат исемен алып кайтты. Без дә аларны унышлары белән котлыйбыз.

ФӘЛСӘФӘЧЕЛӘР КҮРГӘЗМӘСЕ

17 сентябрьдә Каюм Насыри музеенда «Шиһабетдин Мәржани һәм Каюм Насыри» дигән күргәзмә ачылды.

Күргәзмәдә атаклы татар фәлсәфәчесе, дин галиме, тарихчысы һәм магърифәтчесе Шиһабетдин Мәржани хезмәтләренен чын нөсхәләре, шулай ук дини һәм тикшеренүләр өлкәсендә аның эшчәнлегенә белән таныштыручы документлар тәкъдим ителгән. Биредә танылган каллиграф Нәжип Нәккаш эшләгән шамалларне, Татарстан рәсәмнары Равил Заһидуллин һәм Фиринат Халиковларның телче галим, язучы, тарихчы этнограф Каюм Насырига багышланган эшләрен күргәзә мөмкин.

МӘШҖҮР ЖЫРЧЫ, ОЛУТ РЕЖИССЕР

25 сентябрьдә Салих Сәйдәшев музеенда Россиянен халык артисты, Г. Тукай исемендә Дәүләт премиясе лауреаты, режиссер, педагог Нияз Даутовның тууына 90 ел тулуга багышланган музыкаль кичә булды.

Кичәдә аның туганы Әлфия Даутова, Екатеринбург киностудиясе режиссеры Ирина Михайлова, артистның шәкертләре—М.Жалил исемендәге Татар дәүләт академия опера һәм балет театры солистлары, шулай ук театрының дирижеры Талгат Әхмәтов катнаша. Даутов турындагы истәлекләре белән медицина фәннәре докторы Үзбәк Әхмәров, Россия Федерациясенен халык артисты Айрат Арсланов уртаклашты.

МӨХӘММӘТ САДРИНЫ ИСКӘ АЛЫП...

25 сентябрьдә Шәриф Камалның музей-фатирында «Бахет турында жыр» дигән әдәби-музыкаль кичә булды. Ул шагыйрь, РСФСР ның атказанган мәдәният хезмәткәре Мөхәммәт Садринын тууына 90 ел тулу унаеннан оештырылды.

Әлеге әдәби-музыкаль кичәдә шагыйрьнен замандашлары, бер төркем язучылар, сәнгать әһелләре катнашты. Шагыйрьнен әсәрләренә күренекле композиторларыбыз тарафыннан язылган жырлар Казан музыка училищесы шәкертләре башкаруында янгырады.

Музейда М. Садринын тормыш юлы һәм ижаты турында сөйләүче күргәзмә эшли. Биредә аның кулъязмалары, фотолары, китаплары куелган иде.

МИЛЛӘТТӘШЛӘРЕБЕЗГӘ БҮЛӘККӘ

Казан шәһәре Аксакаллар шурасы чит өлкәләрдә яшәүче милләттәшләребезнең татар басмаларына булган ихтыяжларын канәгатьләндерү йөзеннән халыктан китаптар һәм дәреслекләр жыйны оештырды.

Китапларны һәр атнаның пәнжешәм-бесендә иртәнге сәгать 10 нан көндөзгә 12 гә кадәр түбәндәге адрес буенча китерергә мөмкин: Казан, Чистай урамы, 5 нче йорт, 2 нче подъезд, 9 нчы бүлмә.

Татарстан Республикасында милли сәхнә сәнгатен үстерүгә зур өлеш керткән өчен нәфис сүз остасы Арсланов Айрат Гәрәй улы Татарстан Республикасы Президентының Рәхмәт хаты белән бүләкләнде.

Тышлыктагы сурәтләр

Тышлыкның беренче битендә: Казан шәһәрәндә мәшһүр немец галиме Карл Фукска куелган һәйкәл.

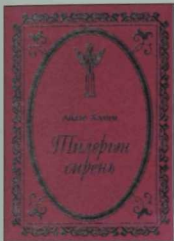
Г. Зәйнуллин фотосурәте.

Тышлыкның дүртенче битендә: шагыйрь һәм публицист Рәфик Юныс.

Рәсәм Эрот Зарипов ише (Арча әдәбият һәм мәдәният музей фондынан).

ЯҢА КИТАПЛАР

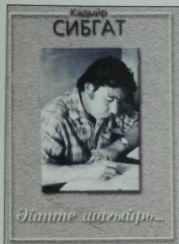
Айдар ХӘЛИМ. **Тилергән сирень: шигырьләр, балладалар.** — Казан: Рухият нәшр., 2003. — 608 бит. Тиражы—2000 данә.



Айдар Хәлим—күпкырлы талантка ия көрәшче әдип. Прозадамы, публицистикада яки шигырьдәме, ул һәрвакыт йөрәген Прометей уты кебек яндырырга сәләтле фидан шәхес булып кала. Укучыларга тәкъдим ителә торган бу китапта аның кырык еллап дәвердә язылган шигъри әсәрләре тупланган. Унбиш бүлектән торган шигъри исемле циклларда (“Яшьлек хатирәсе”, “Ирәндәк күчтәнәче”, “Бир, табигать, миңа нечкәлек”, “Ай астында дөнья шуңдый якты...”, “Тилергән сирень”, “Гарасат мәйданы”, “Кырымның ак корымы” һ. б.) авторның гомер юлы, уй-кичерешләр эволюциясе...

Китап композицион яктан отышлы төзелеп, полиграфик яктан фотодокументлар белән бизәлпәнәш ителгән. Китап “Сабыйчак болдырындагы сагыш” дигән кереш сүз белән ачылса, Равил Рахманиның “Иннәрендә—милләт вазифасы” дигән әтрафлы мәкаләсе белән төмәлләнә. Китапның мөхәррире— **Равил Рахмани.**

Кадыр СИБГАТ (Сибгатуллин). **Әйтте шагыйрь: шигырьләр.** — Казан: “Идел-Пресс” нәшр., 2002. —240 б. Тиражы—1000 данә.



Вақытсыз арабыздан киткән күренекле шагыйрь Кадыр Сибгатуллинның (1942-1994) бу китабына гомеренән соңгы елларында язылып, әлгә кадәр бер басмада да урын алмаган шигырьләре тупланган. “Көннәр буш килмиләр”, “Бер күкләргә карап...”, “Тетрәгән жир”, “Ишетелә агачларның шавы” дигән бүлекләргә урнаштырылган шигырьләр турында, гомумән шагыйрь ижаты хакында Фәкил Сафинның кереш мәкаләсе урнаштырылган. Анда мондый юллар бар: “К. Сибгатуллин ижаты халыкчан фәлсәфәгә нигезләнгән. Алар беренче карашка гади, аңлаешлы. Шушы гадилек күнелләренә жәлеп итә, аның шигырен илаһи биекләккә күтәрә. Тик, асызыклап әйтергә кирәк, гади генә шигъри юллары артына зур мәгънә яшерелгән. Аларны күрү бәхетә зәвыклы укучы өлешенә генә тия”.

Китапны төзүче—**Фәния Хамматова**, техник редакторы—**Илшат Фәррахов.**

Индекс 73210



Рәфикъ Юныс

КАЗАН УТЛАРЫ
QAZAN UTLARI
ОГНИ КАЗАНИ

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
(на татарском языке)